

YEARBOOK OF JANUS PANNONIUS MUSEUM
JAHRBUCH DES JANUS-PANNONIUS-MUSEUMS

A JANUS PANNONIUS MÚZEUM ÉVKÖNYVE

53.

**JANUS
PANNONIUS
MÚZEUM**

PÉCS, 2015.

A kötet az NKA támogatásával valósult meg.

Szerkesztő:

GÁL ÉVA

Szerkesztőbizottság:

GÁBOR OLIVÉR, GÁTI CSILLA, GERNER ÁNDRÁS, KÖHALMI ANDREA

Fordítás:

ERDŐS LÁSZLÓ, HAJDÚ ÁDÁM, TRÓCSÁNYI BALÁZS

Fotómunkák, digitalizálás:

FÜZI ISTVÁN

HU-ISSN 0553-4429

Kiadja a Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2015.

Felelős kiadó: Walterné Müller Judit mb. múzeumigazgató

Janus Pannonius Múzeum Igazgatósága H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.

T.: 72/ 514-040; E-mail: jpm@jpm.hu

Borítóterv: Sándor Zsolt

Nyomdai előkészítés: Naturinfo Bt.

Készült: Pethő és Társa Kft. nyomda

Felelős vezető: Pethő László

Tartalom

BEVEZETŐ.....	5
GÁBOR OLIVÉR – GÁL ÉVA – GÁTI CSILLA – KISS MAGDOLNA – MILLEI ILONA: Kárpáti Gábor köszöntése.....	7
TERMÉSZETTUDOMÁNYOK	
DÉNES ANDREA: A Villányi-hegység tájhasználatának történetéhez. Tájhasználat a 20. századig, nagyharsányi területtörténetek botanikai megközelítésből.....	11
KISBENEDEK TIBOR: Adatok a Janus Pannonius Múzeum Természettudományi Osztálya egyenesszárnyú (Orthoptera) gyűjteményéből.....	27
RÉGÉSZET	
K. ZOFFMANN ZSUZSANNA: A Mészbetétes kerámia népszerűségének embertani leletei Szederkény és Versend lelőhelyekről.....	39
K. ZOFFMANN ZSUZSANNA: Baranya megye őskori embertani leleteinek áttekintése.....	57
GÁBOR OLIVÉR: Pécs/Sopianae késő antik temetői építészetének belső kronológiája...	63
KOVALICZKY GERGELY: Régészeti feltárások Pécs, Sopianae téren. Összefoglaló jelentés.....	71
SZABÓ MÁTÉ: Baranyai villák légifelvételeken.....	87
NAGY BALÁZS – PRINCZ DIÁNA: A Pécs, Tettye téri reneszánsz villa és derviskolostor éremanyaga.....	115
KOHÁRI GABRIELLA: Kísérleti régészeti tevékenység a visegrádi Királyi Palota magánkonyhájában.....	125
RAYMAN JÁNOS: A kővágószőlősi tallérlelet.....	141
TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK	
GERNER ZSUZSANNA: Memoriae causa – emlékül: Szövegszerkesztés, témaválasztás és normaorientáltság a 18-19. század fordulójáról származó két emlékkönyvben.....	151
TEGZES FERENC: A Pécsi Dalárda a zászlószalagok tükrében.....	173
MILLEI ILONA: A Pécsi Dalárda zászlója, zászlószalagjai a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében.....	183
GÁL ÉVA: Bálozás Pécsen a múzeumi források tükrében.....	195
KINCSES KÁROLY: Regensburgtól Sulináig és vissza. Eilingsfeld János hajóskapitány fotográfiai hagyatéka a 20. század első feléből.....	207
PÁSZTOR ANDREA: A pécsi Pius Kollégium kertjének története.....	231
MENDÖL ZSUZSANNA: Építmények és kiadványok az idegenforgalom szolgálatában Pécsen 1930-1945.....	245

NÉPRAJZ

VÁNDOR ANDREA: Migráció a Duna térségében. Hét múzeum – egy kiállítás.....	261
KÖSZEGI GÁBOR: Szemelvények a Pécsi Városi Múzeum Látogatóinak Könyvéből.....	271

KÉPZŐ- ÉS IPARMŰVÉSZET

KOVÁCS ORSOLYA: Az 1906-os milánói kiállításra készült váza a Janus Pannonius Múzeum Zsolnay gyűjteményében.....	291
KISTELEGGDI ISTVÁN - IFJ. KISTELEGGDI ISTVÁN: Az építészettörténettől az épületenergetikáig. Az egykori pécsi Megyeháza, a mai Modern Magyar Képtár rekonstrukciója és bővítése.....	301

MŰTÁRGY- ÉS MŰEMLÉKVÉDELEM

HORVÁTH ZSUZSANNA: A Kiskassa-téglaház avar leleteinek restaurálása.....	313
FERTŐI MIKLÓS: A Janus Pannonius Múzeum 16-17. században készült bútorainak restaurálása.....	317
MILLEI ILONA: Helyreállított régies típusú bosnyák főkötlők.....	325

MÚZEUMPEDAGÓGIA, MÚZEUMI MARKETING

VARGA ÁGNES – DÉNES ANDREA – TÖRÖK ILDIKÓ: Múzeumpedagógia és múzeumandragógia a JPM Természettudományi Osztályán (2009-2014).....	335
GARDÁNFALVINÉ KOVÁCS MAGDOLNA: Múzeumpedagógiai lehetőségek a Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztályán.....	345
PÁSZTOR ANDREA: Múzeumpedagógiai fejlesztések a Padláson.....	353
GÁL ÉVA: Siketek és nagyothallók a múzeumban.....	363
KÁRPÁTI KATA: Projektnapok a Janus Pannonius Múzeum képzőművészeti kiállításában.....	369
GERNER ANDRÁS: Közösség, közönség – a marketing és a kommunikáció kihívásai a Janus Pannonius Múzeumban.....	377

KRÓNIKA

TILLAI GÁBOR: „Botanizálás a Múzsák Kertjében”. Az ismeretterjesztés és közművelődés kiemelkedő eseményei a Janus Pannonius Múzeumban (2007-2013).....	383
--	-----

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

GÁTI CSILLA – BERTÓK GÁBOR: ARCLAND projekt 2010-2015. A JPM Régészeti Osztályának nemzetközi pályázata.....	391
---	-----

SZEMLE

MÁRFI ATTILA: Tanulmánykötet a roma holokausztról. A lágerrek népe. Névtelen romák holokausztja.....	401
---	-----

Bevezető

A Janus Pannonius Múzeum (JPM) évkönyvének 53. kötetét tartja kezében a tisztelt Olvasó. Mivel az utolsó, összevont szám (50-52. kötet) a 2007-ig terjedő időszak kutatási eredményeit mutatta be, e soron következő mostani kötetben az elmúlt évek sokrétű múzeumi tevékenységét reprezentáló válogatott tanulmányokat teszünk közzé.

2014-ben töltötte be 70. életévét a múzeum jeles munkatársa, Kárpáti Gábor régész. Ennek alkalmából a múzeum konferenciát szervezett, a pályatársak, tanítványok tudományos előadásával tisztelegve munkássága előtt. A most megjelenő évkönyvet – amelyben az előadásokból készült számos írás is helyet kapott –, Kárpáti Gábor kollégánknak ajánljuk.

A kötetben a múzeum öt szakterületét (természettudomány, régészet, történettudomány, néprajz, képző- és iparművészet) felölelő tudományos munkák mellett, az ezekkel szoros kapcsolatban levő műtárgyvédelmi-restaurátori, múzeumpedagógiai és múzeumi marketing területeken született eredmények is természetesen megjelennek. Továbbra is fontos szempontnak tartjuk, hogy a múzeumi évkönyv kiemelten a megyei hatókörű pécsi Janus Pannonius Múzeum gyűjteményeinek, kutatási eredményeinek, szakmai-infrastrukturális fejlesztéseinek, könyvkiadási tevékenységének, hazai, nemzetközi szakmai projektekben való munkásságának bemutatását szolgálja. A kötetben a múzeum munkatársainak tanulmányai mellett olyan írásoknak is örömmel helyet adtunk, amelyek külső kutatók tollából, a JPM gyűjteményi anyagának feldolgozásával születtek. A múzeum az elmúlt években több jelentős nemzetközi projektben is részt vett, és részt vesz napjainkban is. Ezekből ebben a kötetben egy rendkívül érdekes kutatási terület – a légirégészet – eredményeiről is hírt tudunk adni. A kötet végén, a Szemle rovat keretében jelentős publikációkra, kötetekre szeretnénk felhívni a T. Olvasó figyelmét. Ennek nyomán olvasható recenzió a 2014-ben – a JPM és Pécs M. J. Város Önkormányzatának közös kiadásában – megjelent, a roma holokauszt újabb kutatási eredményeit összefoglaló konferencia kötetről, amely igazi szakmai csemegének számít.

A hosszú évekig megszokott A/4-es formátum helyett, a sokféle tanulmánykötet esetében már bevált B/5-ös formát választottuk, a borítótér pedig a nemrég megszületett új JPM-arculat jegyében készült. Reméljük, hogy a megújult forma, a gazdag beltartalom együttesen szolgálja a szakmai munkát és az érdeklődő közönséget.

Walterné Müller Judit
mb. múzeumigazgató

Gál Éva
történész-főmuzeológus
szerkesztő

Kárpáti Gábor köszöntése

*...occasione septuaginta anniversarii diei natalis tui
archaeologicam operam et intentionem tuam hoc
libro salutamus.*

A Janus Pannonius Múzeum munkatársai, pályatársak, egykori kollégák és tanítványok köszöntik Kárpáti Gábort, aki 2014-ben töltötte be a 70. évét.

Kárpáti Gábor neve szinte minden Baranya megyei jelentős régészeti terület, műemlék, azok helyreállítása, bemutatása kapcsán feltűnik. Régészeti tanulmányait a prágai Károly Egyetemen végezte 1968-ig, a Magyar Állam ösztöndíjasaként. Az elmúlt negyven évben feltáró régészként, kutatóként elsősorban Baranya megyében tevékenykedett, a legjelentősebb feltárásai Pécshez és szűkebb környezetéhez kötődnek. Szakterülete a középkor, emellett több római kori lelőhely feltárását is vezette. Pécs belterületén számos kolostort azonosított és tárt fel. Vezetésével került régészeti kutatásra Pécs belvárosában a Szent László karmelita kolostor, a Szent Tamás domokos kolostor, a Szent Ágoston rendi remeték épülete és a Szent Ferenc kolostortemplom szentélye. De vezetése alatt zajlott a Pécs-jakabhegyi pálos kolostor és a Pécsváradi Vár megkutatása és bemutatása is. Az ókeresztény emlékek közül az I. (Péter-Pál), a IV., V. és XIX. számú sírkamrák kutatása szintén a nevéhez fűződik, melyek ma a világörökség részét képezik. Pécs belvárosában az egykori római kori település számos részletét tárta fel (pl. fórum, közfürdő), azok megmentésében, hiteles bemutatásában (pl. „Római udvar” a Teréz utca-Jókai utca telkein, „Római szint” a Kereskedők Házában) elvitathatatlanul komoly érdemeket szerzett.

Cseh, olasz, angol, német, lengyel, spanyol nyelvű idegenvezetései ma is páratlan élményt nyújtanak. Építészettörténetet oktatott a Pécsi Tudományegyetem Műszaki Karán, anyagismeretet több alkalommal a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékén. Számos, ma már neves kollégát indított el a régészeti pályán. Kárpáti Gábor sokoldalú személyiségét a szűkebb szakmai munkáján kívül tartalmas ismertető előadásai, rádió és TV nyilatkozatai, publikációi is tükrözik. Pécs város Pro Urbe díjasa.

Gábor Olivér, Gál Éva, Gáti Csilla, Kiss Magdolna, Millei Ilona és a JPM dolgozói

Munkahelyei és ásatásai:

1968-70 Prága, Nemzeti Múzeum
1970-73 Pécs, Janus Pannonius Múzeum régész
1973-75 Pécsvárad Művelődési Központ, előadó
1975-2005 Pécs, Janus Pannonius Múzeum, régész, muzeológus
1998-2005 Pécs, Janus Pannonius Múzeum, régész, osztályvezető

Jelentősebb régészeti feltárásai:

1970-75 Pécsvárad erődített monostor ásatásának segédrégésze
1977-78 Pécsi Irgalmasok Kórházában, a középkori Szent László Karmelita kolostor
1976-79 Pécsi Ferences kolostor szentélyének feltárása (a szentély alapjai mai is láthatók)
1976-79 Pécs, Memi pasa fürdő feltárása (Gerő Győzővel)
1966-1988 Pécs-Jakabhegy, Pálos kolostor feltárása és konzerválása
1976, 1985-89 Pécs, Szent Tamás dominikánus kolostor feltárása
1983, 1996-97 Pécs, Szent Ágoston kolostor és templom feltárása
1991 Janus Pannonius sírjának feltárása a Pécsi Székesegyház altemplomában
1995-96 Teréz u. 9., Jókai utca 11. „Római udvar” insula feltárása és részleges bemutatása
1993-95 Kereskedők Háza (Rákóczi u. 55.) római közfürdő feltárása és a központi épület bemutatása a római szinten
1993-98 Rákóczi út Matáv épület, a római fórum részletének feltárása és megmentése a pince szinten, a parkolóban római városrész bemutatása, a burkolatban és egy fürdő hipokausztrum részletének megmentése, bemutatása
1998-2001 Az I. (Péter-Pál), a IV., V. és XIX. számú sírkamrák kutatása a világörökségi területen
1999 Pusztabánya – koraújkori üveghuta feltárása, bemutatása másolatának felépítése és működtetése a Magyar Üvegművészek Szövetségének segítségével

Fontosabb kiállításai:

„Pincefeltárás és régészet” 1981
„Pécs a középkorban” 1985
„A pécsvárad kolostormúzeum” – állandó kiállítás 1988
„Az üveg (Baranyai és pécsi üvegtörténet)” 1991
„A kereszténység 2000 éve Baranyában” – Pécsvárad vár 2000

Fontosabb publikációi:

- KÁRPÁTI G. 1978: Középkori kutak Pécssett I. - In: UHERKOVICH Á. (szerk.) A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (1979) 23: 165–192.
- KÁRPÁTI G. 1983: Középkori kutak Pécssett II. - In: UHERKOVICH Á. (szerk.) A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (1984) 28: 99–115.
- KÁRPÁTI G. 1983: Elpusztult középkori települések Pécsváradon. - In: UHERKOVICH Á. (szerk.) A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (1984) 28: 117–130.
- KÁRPÁTI G. 2001: Elpusztult középkori települések Pécsváradon. - In: FÜZES M. (szerk.) Pécsvárad, pp. 91–96.
- KÁRPÁTI G.: Szerzetesrendek megtelepülése a középkori Pécsen. - In: UHERKOVICH Á. (szerk.) Dunántúli Dolgozatok Történettudományi Sorozat 3: 165–176.
- KÁRPÁTI G. 1998: Bronzfibula Zengővárról. - In: ROMVÁRY F. (szerk.) Pécsi Szemle, tavasz-nyár 1: 11.
- KÁRPÁTI G. 1998: Hová temették Janus Pannoniust? - In: ROMVÁRY F. (szerk.): Pécsi Szemle, tavasz-nyár 1: 21–27.
- KÁRPÁTI G. 1998: Janus Pannonius feltételezett sírhelye? - In: JANKOVITS L. – KECSKEMÉTI G.: Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány. Pécs, pp. 41–49.
- KÁRPÁTI G. 2001-2002: A kereszténység és államiság története Baranyában. - In: HUSZÁR Z. (szerk.) Kereszténység és államiság Baranyában. Pécsvárad, pp. 41–49.
- KÁRPÁTI G. 2001-2002: Kommentárok a pécsváradi bencés apátsági kolostor alapítóleveléhez. - In: HUSZÁR Z. (szerk.) Kereszténység és államiság Baranyában. Pécsvárad, pp. 55–60.
- KÁRPÁTI G. 2001: A bencés kolostor építéstörténete. - In: FÜZES M. (szerk.) Pécsvárad, pp. 53–66.
- KÁRPÁTI G. 2001: A jakabhegyi pálos kolostor. - In: FÜZES M. (szerk.) Kővágószőlős. pp. 51–59.
- KÁRPÁTI G. 2002: A pécsi V. számú sírkamra. - In: MERHÁN O. (szerk.) Műemlékvédelem. 3: 142–144.
- KÁRPÁTI G. – GÁBOR O. 2004: Régészeti ásatás a Jókai utca 13. szám alatt. - In: ROMVÁRY F. (szerk.) Pécsi Szemle ősz 3: 11–15.
- KÁRPÁTI, G. – GÁBOR, O. 2004: The Buildings and Frescoes of the Early Chirstian Cemetery in Pécs. - In: The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. (Pannonia II.) Ljubljana. Situla 42: 287–290.

Salutation for Gábor, Kárpáti

The Staffs of Janus Pannonius Museum, colleagues and undergraduates congratulate for the 70. years old Gábor, Kárpáti archaeologist

His name appears almost all the important Baranya county's archaeological sites and reconstructed monuments. His archaeological studies carried out in the Charles University Prague as Hungarian state scholarship holder what he finished in 1968. In the last forty years he mainly worked as archaeologist and researcher in Baranya county, and his important excavations connected to Pécs and its environment. His speciality the medieval ages, but besides this he also excavated several roman age objects as well. He identified and excavated several monasteries in the downtown of Pécs. He excavated the Carmelite monastery of Saint Laszlo, Dominican monastery of Saint Thomas, anchorage of Saint Augustine, sanctuary of the Saint Francis Church, monastery of Pauline from Pécs-Jakabhegy and the castle of Pécsvárad. He also made excavations in the I. (Peter and Paul) IV. V. and the XIX. early Christian burial chambers. He excavated many parts of the roman town (Forum, Bath) in the city of Pécs and took part those monuments save and presentation (for example: Roman yard in the Terez and Jókai street, Roman floor in the Merchant House).

His Czech, Italian, English, Deutsch, Polish and Spanish speaking guiding are very unique. He taught history of architecture and archaeological material in the University of Pécs, Faculty of Engineering and the Department of Ancient History and Archaeology. He started so many colleagues' career in the Archaeology. Gábor, Kárpáti is a very multi-faceted personality, what his lectures, radio and TV reports and publications also reflect. He has the prize of Pécs Pro Urbe.

Olivér Gábor – Éva Gál – Csilla Gáti – Magdolna Kiss – Ilona Millei and the staff's of the Museum

A Villányi-hegység tájhasználatának történetéhez. Tájhasználat a 20. századig és nagyharsányi területtörténetek botanikai megközelítésből

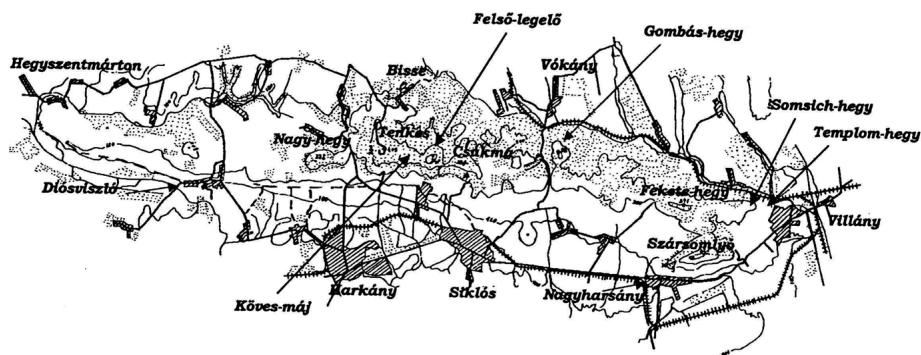
DÉNES ANDREA

Janus Pannonius Múzeum, H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.
e-mail: denes.andrea@jpm.hu

Bevezetés

A Villányi-hegység (1.ábra) Baranya megyében, az ország legdélebbi, mediterrán hatások alatt álló hegyvonulata. Flóráját (BOROS 1925, LEHMANN 1958, 1975, SZÁRAZ et al. 1985, DÉNES et al. 2010, ERDŐS et al. 2010), vegetációját és növénytársulásait (BORHIDI – DÉNES 1997, DÉNES 1997, 1998, 2000, ERDŐS et al. 2011, 2012, KEVEY 1985, 1987, 2012) tekintve sok tekintetben egyedülálló, központi részein még főképp természetes növényzettel borított tájunk. A hegység tagjainak sziklás, meredek, déli lejtőin és a sziklás gerinceken, száraz típusú gyepek, tölgyes bokorerdők és tölgyes szálerdők jellemzők, az északi lejtőkön pedig gyertyános és cseres tölgyesek, kis területeken bükkös, szurdok- és törmelékeltő erdők is előfordulnak. Az ezüsthárs (*Tilia tomentosa*) az északi lejtőkön igen jellemző fafaj, szinte minden társulásban jelen van, sokszor domináns faj. Főképp kopárfásítással kerültek fenyőültetvények a hegységbe, de akácte-lepítések is sokfelé találhatók a déli és északi lejtőkön egyaránt. A hegylábi, déli vagy délies lejtőkön az egész hegységben szőlőültetvények jellemzők. Az elmúlt 20-25 év terepi megfigyeléseivel elsősorban a sziklás, kopár, déli oldalak, de még inkább a hegylábi, egykor gyeperes löszlejtők jelentős átalakulása követhető nyomon. Beerdőződő sztyepprétek, cserjésedő, sziklás lejtők, egyes fás, özönfajok térnyerése figyelhető meg. Jó példa erre a kopárként ismert, a nagyharsányi Szársomlyó-hegy déli lejtőjén a fás növényzet borításának növekedése. A távérzékeléssel rögzített adatok alapján 1964-ben 9,83% volt a sziklás lejtő erdősültsége, ez 2005-re 21,7%-ra nőtt (DÉNES et al. 2012, ERDŐS et al. 2013). Ebben a vizsgálatban technikai okok miatt, ráadásul az egykor teljesen fátlan hegylábi löszlejtők nem szerepelnek, azok 20 év alatt szinte teljesen becserjésedtek. A hegység növényzete (főképp a gyepek tekintetében) első látogatásom (1987), majd botanikai kutatásaim első éveinek (1990-es évek eleje) állapotához képest sokat változott. Abban az időben az olyan szép, gazdag növényzetű területeken és vegetációs egységeken, mint a Villányi-hegység gyepei, hajlamosak voltunk állandónak, kialakultnak vagy legalábbis nem gyorsan változónak tekinteni az éppen látott állapotokat. Aztán az idő és a kutatások előrehaladtával, kordokumentumok (korai, tájrészleteket ábrázoló képeslapok¹) megismerésével szembesülni kellett azzal, hogy a hegység termé-

¹ Borsy Károly képeslap-gyűjteménye (Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára XV 42).

1. ábra: A Villányi-hegység települései és fontosabb földrajzi nevei

szetes területei sem teljesen ősi állapotúak és nem is állandóak. Bár az ismert vagy sejtett korábbi legeltetés és más művelés nyomai nem voltak mindenhol láthatóak, az elmúlt 20-25 évben látványos változások indultak. A nagyharsányiak szerint (a helyiek szóbeli megállapítása) a kopasz, „ördögszántotta” Szársomlyó „...elvesztette ördögszántásait”, amelyek már nem látszanak a magas gyepekben, a szaporodó cserjék és fák között. A hegységben máshol is előfordult, hogy egyes ritka fajokban gazdag gyeprészek néhány év alatt cserjésedni kezdtek, majd teljesen becserjésedtek. Így tűnt el például a sárga len (*Linum flavum*) két ismert lelőhelyéről a felfedezését követően néhány év múlva; így alakult ki, majd zárult néhány év alatt a cserjés a fokozottan védett bíbor sallangvirág (*Himantoglossum caprinum*) és rozsdás gyűszűvirág (*Digitalis ferruginea*) legnagyobb hegységi és egyben hazai állományai felett. A legszebb, hullámzó árvalányhajás lejtő-sztyepp gyepekről pedig kiderült, hogy: „...ja, az ott az én borsóföldem volt...” (egy helyi gazda szóbeli közlése). Felfedezhetők továbbá a területen olyan, komolyabb felszín-átalakító művelési nyomok is, melyek a vegetáció, a fajok jelentős mozgását sejtetik. Az időközben elérhetővé vált, digitalizált, georeferált, archív térképek a korábbi művelést sokszor igazolják is. Leolvasható, hogy a ma ritka fajokban leggazdagabb gyepek helyére bőven felnyúltak a szőlőültetvények, és felhagyás után költözött vissza a művelés során feltehetően lepusztult talajú, sziklás felszínekre a gyepek közösség, talán egykori gazdagságát is felülmúlva, pionír ritkaságok (pl. *Orchis* és *Ophrys* fajok) sokaságával. Szükségesnek és érdekesnek látszott a tájhasználat történetének megismerése, az ismert adatok kronológiába rendezése, ami által a természeti értékekben gazdag hegységben a változások természetvédelmi vonatkozásai is jobban megérthetők.

Anyag és módszer

Jelen dolgozatban elsősorban a botanikai szempontból érdekes, tájhasználatra vonatkozó történeti utalásokat, információkat gyűjtöttem össze. Az archív, legkorábbi térképi források² egy meredek oldalú hegyvidék esetében, az egymást takaró térképi jelölések miatt sokszor nehezen értelmezhetők. Az archív, úrbéri kataszteri térképek³ pedig sajnos hiányosak e területen, így a művelésre vonatkozó térképi adatokat az irodalmi források mellett, levéltári adatgyűjtéssel is igyekeztem kiegészíteni. Információkat kerestem arra is, hogy a szőlőkultúra milyen magasra nyúlt fel a lejtőkön, ez mennyiben tért el a mai-tól; adatot reméltem a legeltetés intenzitására, állatlétszámra és egyéb használatra olyan, frekvenciánál érdekes vegetációjú területeken, mint a Tenkes, a Csukma, a Fekete-hegy és a Szársomlyó déli lejtői.

A Villányi-hegység tájtörténetének, tájhasználatának és geoökológiájának kutatása

A tájtörténet, történeti tájökológia, tájhasználat-történet kutatása hazánkban 1990-es évektől kezdődően, egy-egy hazai tájunk alaposabb megismerését szolgálva ma már nem ritka kutatási téma. Botanikai, természetvédelmi szempontból is egyre inkább szeretnénk megtudni egy-egy tájrészlet, vegetációs egység korát, „ösiségére” keresünk információkat, a változások okát, sebességét szeretnénk megismerni (MOLNÁR – BÍRÓ 2013, ahol módszertani segítséget is kap a kutató a témában). Baranyában is több tájat érintett már ilyen irányú kutatás (pl. DÉNES 1996, MÁTÉ 2013, WIRTH et al. 2012, PURGER 2012, G. DETKY 2012, DÉNES et al. 2012, ERDŐS et al. 2013). A Villányi-hegység esetében úttörőként Horvát Adolf (korát megelőzve 1961-ben) az antropogén hatásokat vizsgálja a Mecsek környékén. CZIGÁNY (1998a) a tájhasználat változások geoökológiai hatásait, illetve (1998b) a pleisztocén végi-holocén eleji lepusztulási folyamatokat vizsgálja a hegységben. A történeti időkben végbement természeti környezetváltozásokról TENGLER (1997) Villányban és környékén foglalkozik.

A hegység egyes területein megfigyelt mai állapotokból is következtethetünk a múltbeli használatra. HORVÁT – PAPP (1964) szerint a hegység legkeletibb tagjának, a Szársomlyónak a hegyi sztyeppréjtjein látható antropogén hatás a legeltetés (akkor még legeltettek) következménye. Ott sokkal nagyobb számban találhatók gyomnövények, mint a pécsi Mecsekben, ahol már régen felhagytak a legeltetéssel. A korábban, a hegységben gyakori (HORVÁTH 1942) erdőirtás, legeltetés hatására elszaporodó (BARTHA et al. 2005) közönséges boróka (*Juniperus communis*) élő példánya mára alig figyelhető meg a vizsgált területen, néhol elszáradt maradványai láthatók csak a hegység déli lejtőin. A hegység sikeres kopárfásítása következtében, szintén felhagyottnak tekinthető, pusztuló (néhol leégett) fekete fenyvesek is élnek, melyekbe a száraz tölgyesek lágyszárú, cserje- és fafajai települnek vissza. A Villányi-hegység vizsgált sziklagyep és sztyeppréjt társulásai sem mentesek a korábbi használattól. A Tenkes- és Csukma-hegy

² I. katonai felmérés (1763-1787), II. katonai felmérés (1806-1869), III. katonai felmérés (1869-1887) - A Habsburg Birodalom történelmi térképei (mapire.hu).

³ XIX. századi kataszteri térképek (Magyar Országos Levéltár-Térképtár): Siklós (1852) (78 038. téka Siklós 001-010), Gyüd (1852) (S78 029 téka Máriagyüd 001-002), (1866) (S78 029.téka Máriagyüd 003-008), Nagyarsány (1866) S 78 0033.téka Nagyarsány 001-017).

és az Akasztófa-domb sztyeppterületein ma is jól láthatók a művelés során kialakított rézsűk nyomai, néha pontos adat is található a levéltári forrásokban⁴ a művelés kezdetére, vagy a kopárfásítás idejére. Az archív térképeken (I. katonai felmérés⁵, Siklós kataszteri térkép 1852)⁶ olyan magasságokban is jelölnek szőlőkultúrát, ahol a mai állapotban a nyílt sziklássá vált, lepusztult felszínen már valószínűleg nem lehetne szőlőt termeszteni (Dénes ined). TENGLER (1997) szerint a szőlővel betelepített lejtőkön jelentősen felerősödött az areális lejtőleomosódás folyamata. A korábban tőkés rendszerű parcellákon a sorok lejtőirányúak voltak, közöttük a nagycsapadékok hatására kialakuló barázdas erózió uralkodott. A lepusztulás igen gyors folyamatát igazolja az, hogy ismerünk szőlőparcellát, amelyben 25 év alatt a tőkékről lepusztult a talaj, a gyökerek egy része felszínre került, ugyanott a lejtő alján pedig az eltemetéstől kell védekezni. A lejtők alján az áthalmazott lösz jelenléte (LEHMANN 1975) is a jelentős löszeróziót jelzi. A hegylábi vastag löszben, egykori utak helyén kialakult lösz-vízmosások, lösz szakadékok (CZIGÁNY 1998a,b, TENGLER 1997) mellett, az egykor vastagabb lösz meglétét sejteti például Máriagyűd felett egy még meglevő löszfal a hegyoldal magasabb régiójában. Közvetlen mellette sziklagyepes élőhely van. A nyílt sziklás gypet korábban legalább a mellette levő löszfal magasságának megfelelő vastag lösz fedhette. A lösz lemosódása után felszínre kerülő sziklákon alakult ki a sziklagyep (Dénes ined).

A villányi-hegységi tájhasználat történetének áttekintése

Régészeti feltárások a Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztály térképes lelőhelyi adatbázisa (2014-es állapot) szerint bőven előfordulnak a területen: paleolit lelőhely 2, neolit 12, rézkori 4, bronzkori 13, vaskori pedig 5 lelőhely ismert. Neolit és bronzkori lelőhely szinte minden település határában található. Nagy Erzsébet (2014) szóbeli közlése szerint a feltárt paleolit lelőhelyeket vastag, a hegyoldalakról lemosódott lösz takarta, így csak mély földmunkák során kerülnek felszínre. A telephelyeket a hegységet szinte teljesen körbevéve, mindenhol a hegylábi területeken tárták fel. A Villánykövesden feltárt neolit telep faunavizsgálata szerint „... a házi és vadállatok aránya... 54,24% és 45,76%. Ez az arány már az állattenyésztés enyhe fölényét mutatja a vadászattal szemben. ... a háziállatok között magasan a szarvasmarha vezet 41,9%-kal, ezt követi a sertés, a juh, a kecske. A vadállatok közül a nagy húshozamú őstulok és a gímszarvas következik, minimális arány a vaddisznóé.” (BÁNDI 1979). A legkorábbi időszakokban itt, a mocsaras területek és a hegység száraz lejtői határán letelepedő és élő, minden bizonnyal halászó, vadászó, gyűjtögető, korai földművelést és kezdeti állattartást folytató csoportok a tájat nagy léptékben még biztosan nem alakították át, de az tudható, hogy a térség a rómaiak megjelenése előtt is lakott volt, használata megkezdődött. Juhot, kecskét, sertést, szarvasmarhát legeltettek a hegységben.

A borvidék és a települések múltját kutató történészek LAJBER (1995, 2000) és SZITA (2000) szerint a római hódítás Kr. e. 12-9 évben ér Baranya déli részébe, ahol az ott élő illír-kelta népcsoport az érkező rómaiba végül valószínűleg beleolvad. A rómaiak ittléte idején már jelentősebb tájatalakítás kezdődött. A hegység déli részén napjainkban meglevő országút nyomvonala sok helyen a római kori út vonalát követi, ennek nyomai

⁴ Baranya Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai - Máriagyűd (Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára IV-7-1945).

⁵ I. katonai felmérés (1763-1787) - A Habsburg Birodalom történelmi térképei (mapire.hu).

⁶ Magyar Országos Levéltár-Térképtár: 78 038. téka Siklós 001-010.

fellelhetők. Az út a Pécsről, Siklóson keresztül a Szársomlyó tövében (Nagyharsány) álló római városhoz, majd Eszékre vezetett. A villányi Templom-hegy ma védett dolo-mitbányáját a római korban már művelték, az oda vezető út maradványait is megtalálták a régészek. A nagyharsányi Szársomlyó oldalában ma is látható teraszos művelés a történetészek szerint, minden bizonnyal szintén római eredetű. Gyümölcs és szőlőskertek lehettek az akkori teraszokon, hasonlóképpen a mai a műveléshez. *„A régészeti ásatások Nagyharsánynál egy római ház és gazdaság maradványait tárták fel, amelynek hajdani gazdája oltárt állíttatott házi szentélyében a bor istenének, s a felirat tanúsága szerint, 400 arpenis (kb. 40 hektár) földön telepített szőlőt fiának Venatusnak nagyszámú rabszolgaínak segítségével.”* (HALÁSZ in LAJBER 1995)

A rómaiak bukása és távozása utáni népvándorlások idejéből kevés információja van a történeti irodalomnak, így a tájhasználatra sincsenek igazán utalások, de tudható, hogy a népvándorláskor népei is megtelepedtek a térségben, és *„...hogya a rómaiaktól megkezdett szőlőtermelés folytatódott, onnét lehet következtetni..., hogy Sz. István királyunk a Vadas-hegyi vagy a Pétsvárad-aljai Apátságának még 110 szőlő munkást (Vinitores) és 6 kádárt ajándékozott”* (in LAJBER 1995). A Szársomlyó-hegy csúcsán álló várat – ma csak egy várfal részlet látható – a 13. században a tatár támadás megismétlődésétől félve építették; 1543-ig említik a történeti források (SZITA 2000). A tatárdúlást követően pedig a magyarság elsősorban a várak (mint a hegységben Siklós és Szársomlyó vára), illetve azok védőövezeteiben művelt szőlőt. IV. Béla király 1249-ben, a szársomlyói vár adományozó levelében említi Harsány határát a szőlőkkel. A tatárjárást követő évszázadokból fennmaradt iratok, – mint például Villányi Pálfia Márton és László birtokfelosztó határjárási irata 1352-ből – mind említik a villányi szőlőket, s ezzel a művelés folyamatoságát tanúsítják (LAPOSA – DÉKÁNY 2001). A középkorban a szőlők jelentősége pedig biztosan nagyobb volt, hiszen *„...több oklevél alapján is bizonyítható, hogy a villányi-hegyvonulatot, kezdve Villánytól egészen Zaut-ig (Szava) – beleértve Gyűd, Thurult, vizslói és mánfai határát, a régi római kövesútig – szőlő borította.”* (LAJBER 1995).

A török megjelenéséig, az 1540-es évekig a vidék területén falvak sűrű hálózata alakult ki. Egy 1469-es adóösszeírás 29 falut sorol, ez jóval több a mainál. A török hódoltság alatt sok falu elnéptelenedik, és több a 150 éves török uralom után sem épül újra (pl. Göntér, Csokma, Guri, Batotsa, ma már nem létező falvak is szerepelnek a Siklósi Uradalom 1700-as térképén⁷). A sok elpusztult település mellett, Nagyharsány helyzete a hódoltság alatt különleges, mert befogadóként, menedékként, szinte az egyetlen település a hegységben, melynek lakossága a török időkben nem csökkent, hanem nőtt. A szőlőtermesztés pedig a – bort vallása tiltása miatt elvileg nem fogyasztó – törökök megszállása alatt sem szűnhetett meg a térségben, ennek ugyanis ellentmond, hogy a töröknek igen sok település borban adózik (LAJBER 2000). A török korban a térség török hűbértulajdon, Nagyharsány fő jövedelme pedig a marhatartásból származott (SZITA 2000).

A térségben a lakosság számát rögzítő adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a Harsány-hegyi csata (1687. augusztus 12.) után következő fél évszázad a lakosság otthonkeresésének időszaka volt. A hegység lakossága 80%-kal csökkent, a szabad földterület foglalásának állapotára jutott. Ezt a korabeli tájat ábrázolja a LAJBER (1995) által közreadott képsor: Lutz Konrád Villány mellett legelőt, gémeskutat, otthonkereső, sátrazó vándorlókat ábrázol (LAJBER 1995). A Harsányi-hegy északi lábánál (a mai villányi szőlők területén) a török idők után legelők terültek el gémeskuttakkal, a településen még csak néhány hold szőlő volt (RÚZSÁS 1964). A falvak török utáni tragikus helyzetét Bádeni Lajos örgróf jelentései is megerősítik: *„E vidéken semmi termést sem lehet kapni,*

⁷ A Siklósi Uradalom térképe 1700-ban (Országos Széchenyi Könyvtár, kéziratok térképtár TK 2145).

mert a törökök annyira elpusztították, hogy ezt Felségednek le sem írhatom. Térképek szerint azelőtt sok falu lehetett e vidéken, hogy én eddig semmit sem találtam mást, mint magas fűvel benőtt égett falut.” (MERÉNYI in. LAJBER 1995), és Bél Mátyás is hasonlóképp jegyzi: „A táj a természetes vadon állapotába került. Mindenütt haszontalan fák, ezek alatt sűrű bozót, melyeken még a jobbágyok állatai is alig tudnak áthatolni...” (RÚZSÁS 1964). A kivétel talán éppen Nagyharsány volt, ahol 1699-ben Luigi Ferdinando Marsigli, a török alól felszabadult településen állomásozó császári tiszttel jellemzéséből sokat megtudhatunk a falu és a felette magasló Szársomlyó-hegy képeről, tájhasználatáról. Megemlíti a déli, hegylábi, teraszos művelésű szőlőket, azt, hogy erdő csak a hegy másik, vagyis északi oldalán van: „...a megkövült tűzhányó tövében, édeni környezetben a háború után eléggé épen megmaradt szőlőskertekben, amelyek felfutnak a hegy aljáig, az itáliainál jobb vörös borokat ízlelhettem, dús erdeiben, amik e csodálatos hegy másik felén vannak, meglepő bősége található mindenféle vadnak, a szőlőskertek bekoszorúzzák egymás fölé épülve a meglepő gyorsan újjáépült falucskát.” (MARSIGLI in SZITA 2000).

A 18. század végén jelentős számú német telepes érkezik a térség északi részére Villány, Villánykövesd, Palkonya, Vókány településekre. A megnövekedett és szorgalmas lakosság hozzá is fog az erdők irtásához, a rétek, legelők megtisztításához, a mocsaras területek lecsapolásához. A folyamat a 19. század elején is folytatódott. Az első katonai felmérés archív térképei⁸ már a megváltozott állapotot rögzítették. A meglévő erdők több mint felét irtás alá fogták. Helyükön először legelőket, majd szántókat alakítottak ki. A palkonyai erdő kb. 50%-át is ekkor vágta ki. Az írásbeli emlékek tükrében úgy tűnik, hogy Villány északi térségében a mai Villánykövesd–Palkonya–Ivánbattyán határában voltak a legnagyobb erdőirtások (TENGLER 1997).

Miközben a hegység északi lejtőin jelentős tájatalakítás folyik, a déli lejtőket a leírásokból következtetve, jelentősen legeltetik, a hegylábi szőlőművelés pedig világhírű borokat termelve töretlenül fejlődik. Ezt a tájat írja le 1799-ben, majd 1808-ban országháró útjain erre kutatva Kitaibel Pál botanikus. Így látja a Villányi-hegységet: „a gyűdi-, siklósi-, harkányi hegylánc ...legnagyobbrészt kopár... A Gyűdi hegy kopasz... hosszú gerincben húzódik el,... az alja köröskörül tele van szőlőkkel, ahol jó, többnyire vörös bor terem....Siklóstól Gyűd felé vezető út mindkét oldalán eperfák vannak. ...Siklóson van a megye selyemgombolyítója, ...állítólag három mázsa selymet gyártanak. ...A Harsányhegy eléggé szabályos alakú, keletről nyugat felé húzódik, hosszú, alacsonyodó gerincével. Déli oldalában végig szőlő van, e fölött teljesen kopasz és köves, kevés bokorral. Az északi oldala erdős.....Dióviszlónál a hegylánc ellaposodik. ... A hegyen a szőlőknél megcsonkított és nyomorék cser-, molyhos- és kocsányos tölgyek vannak...”. Több településen említi a különböző színű és erezetű márványbányákat, az erdőben mészégető kemencéket. Leírja, hogy a mészégetéshez gyertyánt használnak, és hogy „... az erdőkben mindenütt sok a magyar hárs (*Tilia tomentosa*),...ami több hánccsot ad...”. Vókányban komlóskert volt, és a rétek felett vad komló is nő bőven. Kitaibel Pál ekkor fedezi fel a hegység számos növényritkaságát, például a rozsdás gyűszűvirágot (*Digitalis ferruginea*), az ezüstös útifűvet (*Plantago argentea*), a baranyai permizst (*Inula spiraeifolia*), a sziklai gyöngy vesszőt (*Spiraea media*), a sárga lent (*Linum flavum*) és a Szent László tárnicsot (*Gentiana cruciata*). Megemlíti azt is, hogy az út melletti szántókon és szőlőkben a sáfrányos imola (*Centaurea solstitialis*) nem ritka faj. Megjelentek az özönfajok is, hiszen Türotyban az alkörmös „*Phytolacca americana* elvadultan nő, hasonlóképpen más falvakban is.” (KITAIBEL in HORVÁT 1942: 76-102.). Ez idő tájt a harsányi hegyet „magasságának kb. egy negyed részéig övezi szőlő, mely minél maga-

⁸ u. a. mint 5.

2. ábra: Máriagyűd és a hegyi legelő 1934-ben egy képeslapon. Forrás: egykor.hu

sabban fekszik, annál gyérebben nő, de annál jobb a minősége is.” (ELSNER 1845-ben, in LAJBER 1995). A szőlők feletti sziklákat pedig két újabb botanikus járja. Janka Viktor 1867. február 18-án a hegy híres ritkaságát, a magyar kikericsét (*Colchicum hungaricum*) fedezi fel, Simonkai Lajos (1876) pedig többek között a bakszarvú lepkeszeget (*Trigonella gladiata*).

A 19. század végétől már egyre több információ áll rendelkezésre a hegység tájhasználatáról és botanikai, természetvédelmi szempontból érdekes történetéről. Számos információ található a forrásokban a hegység 23 bányájáról (kőfejtések, agyag- és kőbányák, bauxitbánya). Botanikai szempontból azért érdekesek, mert a régen felhagyott kőfejtők sziklafalai újra növényesedve, néhol szurdokerdők, sziklagyepek, sztyepprétek ritkaságainak adnak otthont. Az egyik ilyen régi kőbányában él a hegységben, például a fokozottan védett bíbor sallangvirág hazai állományának 5-10%-a (ERDŐS et al. 2012), ami menedékként szolgált a bánya körül idő közben elpusztult természetes növényzet fajainak. A jövőben pontosítandók még a legeltetés részletei időben és térben több területen, de a déli lejtőket ábrázoló korabeli képeslapok⁹ (2. ábra) arról tanúskodnak, hogy ez az állattartási forma meghatározó volt a térségben. A szőlőterületek kiterjedése is sokat változott az idő során. Éppen napjainkban foglal vissza a szőlőkultúra több, a természet által visszahódított egykori szőlőterületet. Ezeket egy következő dolgozatban szeretném összefoglalni. A hegység tájhasználatának történetét most néhány természetvédelmi-botanikai szempontból érdekes terület tájhasználatának részletesebb történetével folytatom.

⁹ u.a. mint 1.

gos kőriscsemeték egy része is kiszáradt. Feltételezhető, hogy a telepítés legalább részben sikertelensége miatt maradtak meg a déli lejtő és gerincrégió sztyeppréjtjei és sziklagyepjei. A déli lejtő nagy részén, az egykori legelőn a telepítés után egy mészkedvelő tölgyes erdőtársulás alakult ki. A hegyoldal erdőként átvétele és kezelése után – bár adat egyelőre nem lelhető fel – feltételezhető, hogy valamilyen legeltetés még volt a 20. században a terület sikertelenül erdősített gyepjeiben. A hegy aktuális vegetációja – vegetáció szelvényekkel – ERDŐS et al. (2012) dolgozatában tekinthető át.

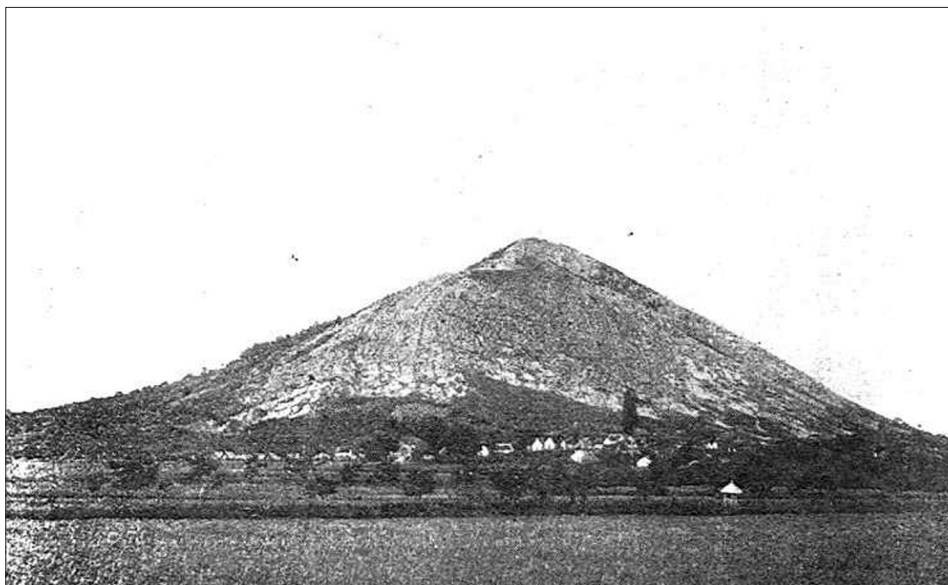
Nagyharsány Szársomlyó-hegy déli lejtő a „hegyi legelő” történetéhez (3. ábra)

A fokozottan védett Szársomlyó-hegy teljes déli lejtőjének és északi lejtő felső, egykor széles sávban gyeses területén élő ritka fajok állománya miatt kapta országos védettségét. Az impozánsan magasló hegy déli oldalának kopaszságát az egyedi, geológiai, morfológiai és klimatikus tulajdonságai mellett a geológusok azzal magyarázzák, hogy a hegy kiemelkedése a pliocén és a pleisztocén során olyan intenzív volt, hogy a magasabb régiókba üledék (lössz) nem tudott lerakódni. A „lépcsős”, „ördögszántotta” felszín, bár a talaj megtartására jól képes lenne, „kopasz” fátlan, elsősorban gyeses területként ismert. (Aktuális vegetációt ld. ERDŐS et al. 2012.) Már a hegy neve, a „Szársomlyó” is kopasz, sombokros hegyet jelent. Használatára azonban minden korból van adat. Lábánál római város volt, mai települése Harsány 1223-tól említett, 1505-től mezőváros, a térség egyik gazdasági és vallási központja. Magyar település, a török időkben is túlélő, sőt befogadó település, jelentős lakossággal. Déli hegylábi szőlőteraszait a római korban alakították ki. Várát 200 éven át használhatták, ami a környékének, a hegynek használatát is feltételezi (fakivágás, legeltetés), bár a vár népességére, a használat intenzitásának becslésére nem található adat. A hegy első megjelenítései a török kor végéről származnak. Szita László (Budától Belgrádig című munkájában, 1987-ben) közöl egy rézkarcot, amely később más történeti forrásban is megjelenik (LAJBER 1995). A rajzon a nagyharsányi csata ábrázolása (1687), háttérben a formájáról felismerhető Szársomlyó-heggyel. A hegy kopasz, csak néhány fát jelenít meg az alkotó. A Bécsi Hadi Levéltárból SZITA (2000) egy másik rajzot is közöl Siklós várával, háttérben a Szársomlyó-hegy látszik, csúcsán a várával. Utóbbi képen a hegy nem teljesen kopasz, a déli lejtő egy része is fás. Az 1700-ra datált, a Siklói Uradalom birtokhatárait jelölő kéziratok térképén¹⁴ pedig a Villányi-hegységet fás, erdős területnek jelölik, a hegység déli lábát egyértelműen, széles sávban övezi a szőlőültetvény. Gyepeket a hegységben nem jelölnek, csak a hegységtől délre, a sikon. Utóbbi forrásokból persze – hiszen más célból készültek – a felszínborításra pontosan nem következtethetünk.

A legelők elkülönözése után Nagyharsányban legeltetési társulat alakul a legelők használatára. A megalakulás pontos dátumára nincs adat, de a legeltetési társulat közgyűléseinek jegyzőkönyvéből¹⁵ kiderül, hogy 1924-ben a társaság ketté válik. Megalakul a Nagyharsányi Hegyi Legeltetési Társulat és a Nagyharsányi Alsó Legeltetési Társulat. Hegyi legelő csak a Szársomlyó van, mégpedig a teljes déli lejtő és az északi lejtő felső sziklás része. Hogy a legelő kevés a faluban, ennek több nyoma is akad a forrásokban, de a főképp marhatartásra koncentráló faluban a síkvidéki legelők hiánya és az erdei legeltetés tilalma okoz problémát (SZITA 2000). Az alsó legelők sokszor vizesek, így csak marhalegeltetésre voltak alkalmasak. A juhok és a kecskék főleg a hegyen legeltek (a helyi interjúalanyok közlése, in ERDŐS 2012), míg szarvasmarhát a Szársomlyó hegyen csak a hegylábi löszlejtőkön legeltettek (illetve a lankásabb, szomszédos Fekete-hegy, a „Dobogó” volt a marhalegelő.). A hegylábi terület helyrajzi neve is beszédes, a 1974. évi, 1:100 000 léptékű topográfiai térkép szerint „Disznótúrató”-nak hívják.

¹⁴ u. a. mint 7.

¹⁵ u. a. mint 10.

4. ábra: A Szársomlyó-hegy nyugatról 1858-ban. (Fénymásolt fotó, forrás nem ismert)

A hegy 1858-as képén (4. ábra) és a Nagyharsányi Hegyi Legeltetési Társulat jegyzőkönyveiben¹⁶ felelhető adatok a hegyoldal legalább időszakosan komolyabb használatát sejtetik. Használatok a legelésen kívül: vadászati jogát évente bérbe adják; többször említenek és sérelmeznek a hegyi legelőn illegális fakivágást, „...*egész télen fát vágta*”. A juhok és kecskék látszáma igen változó lehetett. (A Baranya Megyei Levéltár Községtörténeti Cédula-lexikonában jegyzett állat-számlálási adatok szerint kecskét és juhot alig tartottak, miközben a szarvasmarhát, lovat és sertést egyes években akár 500-500 fölötti számban is. (Juh, kecske száma a megadott évben: 1752:0; 1828:0; 1851: juh, kecske:5; 1853: kecske:13; 1865: juh:1; kecske:3; 1887:0). A kevés 1850 előtt bevallott, illetve később számlált juhra magyarázat lehet, hogy a falu magyar lakossága gyapjú helyett bőrből, kenderből, lenből készült ruházatot visel, és birkahúst kevésbé fogyaszt (szemben a német és szláv lakossággal). A juhtartás a 20. század közepén gyapjú-kereskedelmi céllal nő meg. A két világháború között az egész siklói régióban tartott juhok létszáma évenként 2-6000 között van ifj. SZITA (1989) szerint, aki megemlíti, hogy elsősorban a gyapjút vagy birkahúst hagyományosan inkább hasznosító német és a szláv lakosságú településeken tartanak juhokat a régióban. Nagyharsány magyar lakosú, és 1925-ben olyan kevés juh van a faluban, hogy a birtokosság nem tud juhászt fogadni, mert „...*a jelentkező juhászok a juhok lepadt csekély számára való tekintettel a pásztorságot egy sem vállalta*.”¹⁷ Megjegyzendő, hogy az 1903-ban, a hegyi legelőn működni kezdő nyugati kőbánya bérleti bevétele a legeltetési társulatlak évente arányaiban igen nagy jövedelmet jelent, a második világháborúban pedig bauxitbányászat céljára is bérbeadják a hegyi legelő egy részét.¹⁸ A kőbányászat ugyanakkor a kitermelés növekedésével a falunak komoly környezeti kárt okoz, és a falu lakóinak elvándorlását is elindítja (SZÁRAZ 2014).

¹⁶ u.a. mint 10.

¹⁷ u.a. mint 10.

A Nagyharsányi Hegyi Legeltetési Társulat 1930. évi, júliusi közgyűlésének jegyzőkönyve¹⁹ szerint, a siklósi járási szolgabíró a közös legelő határainak állandósítása tárgyában legelőbejárást rendelt el. A legelőbejárás eredményeként leírják a hegyi legelő jellemzőit: „...a közös legelőnek természetes határai vannak. Északról az erdőbirtokosság közös erdeje határolja, mely a Várhegy közép vonaláig terjed ki. Keletről a politikai község kopár, parlagon fekvő területe, délről szőlők, részben parlagon fekvő területek és kőbánya, nyugaton szintén szőlő. Az egész legelő kopár, sziklás terület, ...a szőlők határolta részen vagy magas part vagy árok a határ..., ...a hegyoldalon, kopár sziklás.”

1930-ban egy kecsketartó a kecskelegelő megnagyobbítását kéri, ezt elutasítják, mert „...az amúgy is kopár területen a kecskék még jobban előmozdítják az elkopárosodást, mert az ott levő bokrokat, cserjéket lerágják és azt a kevés földet is, ami a sziklák között megmaradt meglazítják, és az eső lehozza. Bizonyítja ezt azon körülmény, hogy ott, ahol kecske nem jár, a kopár hegyoldal elbokrosodik.”²⁰

1932-ben egy javaslat szerint „...a hegyi legelő keleti részén (ez a Szársomlyó löszsapkája) még aránylag legdúsabb fű terem, de ezen a területen a háború után kiásott lövészárkok miatt legeltetni nem lehet.”, kéri az árkok betemetését közmunkával, mert „jó minőségű legelőben ezen társulat nagyon szegény, és így minden lehetőséget meg kell ragadni.”²¹

1944-ben a legelőre nagyobb igény van, mert a legelőtársulati jogonként kihajtható juhok számának korlátozásáért lép fel egy gazda: „A Leg. Társulat alapszabályának 56. paragrafusa kimondja, hogy egy legelőjogra 3 számosállat hajtható ki. A 7000/1914/11. sz. rendelet 169. paragrafusa kimondja, hogy egy számos állatnak 4 juhot számít.” A közgyűlés pedig úgy határozott, hogy egy egész jogra 4 db juhot lehet kihajtani a 12 helyett. Ez ránk, juhtartó gazdákra nézve rendkívül sérelmes, mert mi eddig kihasználtuk a legelőjogainkat a törvényben előírt módon. A gyapjútermelés nemzeti érdek... és a határozat a nagyharsányi juhtartás teljes megszűnését eredményezi. Indokolt volna ezen határozat, ha a legelő kicsiny volna. Azonban nem 400 db-ot, de 4000 db-ot is elbírna!”²²

A hegy természeti értékeire, egyedi földtani felépítésére és növényvilágára Boros Ádám botanikus 1925-ben hívta fel a figyelmet (BOROS 1925). Kaán Károly erdőmérnök 1932-ben természetvédelmi rezervátum létrehozását javasolta a területen (KAÁN 1932), majd 1934-ben elérte, hogy megvalósult a helyi védelme. A Nagyharsányi Hegyi Legeltetési Társulat évi rendes közgyűlésén 1934. június 9-én megszavazza a védetté nyilvánítást. Részlet a jegyzőkönyvből²³: „A társulati jegyző ismerteti a közgyűléssel a *Colchicum hungaricum* nevű növény védelmére vonatkozólag előterjesztett választmányi javaslatot, mely szerint a Hegyi legeltetési társulat tulajdonát képező hegyi legelő „Sársolyó” nevű részén található ezen európai ritka növény. A közgyűlés közfelkiáltással és egyhangúlag hozott véghatározattal a *Colchicum hungaricum* nevű ritka növény termőhelyét védett területnek nyilvánítja. Azt a jószágjárás és legeltetés alól kivonja, és a szakértő által megjelölt helyet a község támogatásával bekerítetteti. Jelen határozatot kihirdették azzal, hogy ellenük 15 nap alatt Baranya vármegye Közigazgatási Bizottságának gazdasági albizottságához címzett és a társulati elnöknel benyújtandó fellebbezéssel lehet élni.” 10 év múlva a legelő országos védetté nyilvánítását Horvát

¹⁸ u.a. mint 10.

¹⁹ u.a. mint 10.

²⁰ u.a. mint 10.

²¹ u.a. mint 10.

²² u.a. mint 10.

²³ u.a. mint 10.

Adolf Olivér kezdeményezi. Így – Magyarországon az elsők között – 1944-ben „a nagyharsányi hegyi legeltetési társulat legelőjén tenyésző *Colchicum hungaricum* védelme érdekében” a hegy déli lejtője országos védettséget kap. Az időközben a védettség ellenére fellendülő kőbányászat és környezeti konfliktusának megoldása érdekében az ELTE Természetvédelmi Klub az 1980-as években tett igen sokat (SZÁRAZ et al. 1985, SZÁRAZ 2014). A legeltetés a hegyen az 1970-es évek végére, '80-as évek elejére szűnhetett meg. 1987-ben mérsékelt, pár állatos juhlegelést még a hegylábi lejtőn láttam.

Nagyharsány „Várerdő” vagy „Várhegy erdő” (Szársomlyó-hegy északi lejtő) történetéhez

Nagyharsány „... *falú neve a XIII. századi oklevelekben Harsan névalakban fordul elő. A név eredetét és etimológiai magyarázatát a tudomány megbízhatóan tisztázta. Eszerint Harsány a hárs fanévnek -ny kicsinyítő képzős származéka.*” (SZITA 2000). A mai napig megfigyelhető, hogy a hegy erdeiben erősen elszaporodott az ezüsthárs, ezt 200 éve Kitaibel Pál is érdemesnek tartotta feljegyezni, miszerint „...*az erdőkben mindenütt sok a magyar hárs (Tilia tomentosa)...ami több háncsot ad.*” Az 1800-as évek közepének térképein²⁴ „községi faizási erdőként” szerepel. Az 1905-ös üzemetervi²⁵ leírása a következő: „*Fatenyészet: mint uralkodó fanem a hárs a terület 73 %-át fedi, elegyülve kocsánytalan tölgy 17 % bükk, gyertyán és szilfa 10 %, szörványosan előfordul kőris, juhar, nyár, gyertyán, vadgyümölcsök. Cél a hárs visszaszorítása. ...Az erdő déli határán (hegygerinc) egyértelműen silánynak mondható.*” Fahasznosítás: tarvágás, kiszállítás tengelyen, saját fogattal. Mellékhasználatok: legeltetés (makkoltatás), „*úgy nyári, mint téli legeltetés gyakorolható*” (5 évi elő és 20 évi utótilalom van), mezőgazdasági köztes kaszálás, alomgyűjtés, vadászat. Az esetleg termett makk felszedés által értékesítendő. Az erdei legeltetés, mint mellékhasználat 1923-ig engedélyezett a Várerdőben²⁶, később külön engedéllyel van rá példa: 1932-ben 5 erdőtagra (1,2,5,6,7) adnak ki legelési engedélyt, de „*csak a volt úrbéres birtokosság szarvasmarháival legeltethetnek*”.²⁷ Máskor is van igény a hegyen szarvasmarha legeltetésre, akkor a várlénia-ra adnak ki engedélyt.²⁸ 1955-ben állami kezelésbe kerül a Várerdő.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom Nagy Imre Gábor főlevéltáros-történésznek a levéltári forráskutatásban nyújtott segítségéért, Nagy Erzsébetnek és Kovaliczky Gergelynek a hegységbeli régészeti kutatások információiért, illetve Erdős Lászlónak a kézirat átnézéséért, javaslataiért.

²⁴ Nagyharsány térképe az 1867. évi rendezés szerint és Baranya Megyében Siklósi Uradalomban Nagy Harsányi Határ minden Közös Legelőjének Térképe (1844) (Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára).

²⁵ u.a. mint 12.

²⁶ u.a. mint 12.

²⁷ u.a. mint 10.

²⁸ u.a. mint 10.

Összefoglalás

A Villány-hegység Magyarország szubmediterrán hatások alatt álló, különleges flórájú és vegetációjú szigethegysége, természetvédelmi szempontból is jelentős, védett és fokozottan védett területrészekkel. Ugyanakkor a múltban mint a délről a hegységet határoló mocsárvilágból kiemelkedő olyan sziget, amely a hegység déli részének települései, de még a hegységben szőlőbirtokkal rendelkező ormánsági települések számára is használatra, művelésre alkalmas tájat jelentett. Emiatt a hegység növényzete jelentősen átalakult, vagy legalábbis a használat a meglévő természetes növényzet mai állapotát is jelentősen befolyásolta. A dolgozatban a botanikai szempontból érdekes, tájhasználatra utaló történeti utalásokat, információkat gyűjtöttem össze történeti, földrajzi, irodalmi és levéltári források alapján. A táj ősi állapotát már a paleolit, de főképp a neolit kultúráktól számítva alakította az ember, hiszen a térség szinte azóta, folyamatosan lakott, sűrű településhálózatú terület, térségi gazdasági és vallási központokkal, mezővárosokkal, 13. századi várakkal. A hegység sziklás déli lejtőin száraz hegyi legelők voltak a múltban (ma már nem legeltetnek). A hegylábi löszlejtők adottságait kihasználva pedig híres szőlő- és borvidékké alakították az itt élők a hegységet. A források alapján a természetvédelmi szempontból jelentős vegetációjú területek múltja olykor egészen pontosan végigkövethető. Használatuk szinte minden korban jelentős lehetett (főképp legeltetés, fakivágás). Sokszor igazolható egyes területrészek másodlagossága (felhagyott szőlő vagy gyümölcsös), de a legértékesebb másodlagos területeken a mai vegetáció újratermelése a környezeti hatásoknak (lepusztult sziklás felszínnek vagy sekély tápanyagszegény talajok) köszönhetően a környező területek természetes flórájából történt. A Szársomlyó-hegy déli lejtőjének kizárólag geológiai, hegységfejlődési okokból kialakult kopárságáról alkotott nézetet egyre több körülmény befolyásolni látszik.

Irodalom

- BÁNDI G. (szerk.) 1979: Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. - Baranya monográfia sorozat. Pécs. pp. 1–24.
- BARTHA D. – BÚS M. – HORVÁTH T. 2005: Az Év fája – 2005 – A közönséges boróka (*Juniperus communis* L.). Nyugat Magyarországi Egyetem, Sopron. - <http://www.nyme.hu/fileadmin/dokumentumok/emk/novenytan/novenytan/kiadvanyok/evfa/EVFA2005.pdf>
- BORHIDI A. – DÉNES A. 1997: A Mecsek és a Villányi-hegység sziklagyepjei. - In: BORHIDI A., SZABÓ L. GY. (szerk.): *Studia Phytologica Jubilaria*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, pp. 45–65.
- BOROS Á. 1925: A tengerpartvidéki növényzet szigete a baranyai Harsányihegyen. - *Természettudományi Közlöny* 57: 165–166.
- CZIGÁNY SZ. 1998a: A tájhasználatok változásának geoökológiai hatásai a Villányi-hegységben. - In FÜLEKY GY. (szerk.) 1998: A táj változásai a Kárpát-medencében – Nyíregyházán 1998. november 4-6-án megtartott tudományos konferencia kiadványa. pp.: 419–424.
- CZIGÁNY SZ. 1998b: Adatok a Villányi-hegység pleisztocén végi-holocén időszaki lepusztulási folyamataihoz. - *Földrajzi Értesítő* 17(2): 123–129.
- DÉNES A. 1996: Értékes vegetációfoltok a Keleti-Mecsek déli lábánál. - *Természetvédelmi Közlemények* 3-4: 71–79.
- DÉNES A. 1997: Lejtősztyeppré tanulmányok a Villányi-hegységben. - *Kitaibelia* 11/2: 267–273.
- DÉNES A. 1998: A Villányi-hegység *Chrysopogono-Festucion dalmaticae* társulásai. - In CSONTOS P. (szerk.) 1998: *Sziklagyeppek szünbotanikai kutatása*. Zólyomi Bálint professzor emlékének. Scientia Kiadó, Budapest. pp. 57–76.
- DÉNES A. 2000: A Villányi-hegység flóra- és vegetációkutatásának története, eredményeinek összefoglalása, különös tekintettel a védett és ritka fajok előfordulására. - *Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi Sorozat* 10: 47–77.
- DÉNES, A. – SEBE, K. – DEZSŐ J. – CSIKY J. 2010: Szársomlyó (Villány Hills): Botanical Excursion Guide – 19th International workshop of European Vegetation Survey. - Botanical Excursion Guide I. – Szársomlyó., Pécs (Hungary), April 27th – May 2nd, 2010., PTE, Pécs, MTA ÖBKI, Vácrátót. pp. 1–11.
- DÉNES A. – ERDŐS L. – MORSCHHAUSER T. – CSERHALMI D. 2012: Erdősödés a nagyharsányi Szársomlyó-hegy (Villányi-hegység) déli lejtőjén. - Magyar Ökológus Kongresszus, Keszthely. 2012. szeptember 5-7. Előadások és poszterek összefoglalói. 39. p.
- ERDŐS L. 2012: Térbeli vegetációs grádiensek és határok komplex elemzése a Villányi-hegység és a Tubes példáján. - PhD-értekezés, Pécsi tudományegyetem, Biológiai Doktori Iskola, Botanika Program. pp. 29–31.
- ERDŐS L. – DÉNES A. – KOVÁCS GY. – TÓTH V. – PÁL R. 2010: Adatok a Villányi-hegység flórájának ismeretéhez. - *Botanikai Közlemények* 97: 97–112.
- ERDŐS, L. – GALLÉ, R. – BÁTORI, Z. – PAPP, M. – KÖRMÖCZI, L. 2011: Properties of shrubforest edges: a case study from South Hungary. - *Central European Journal of Biology* 6: 639–658.
- ERDŐS L. – DÉNES A. – MORSCHHAUSER T. – BÁTORI Z. – TÓTH V. – KÖRMÖCZI L. 2012: A Villányi-hegység aktuális vegetációja észak-déli irányú vegetációs grádiensek tükrében. - *Botanikai Közlemények* 99: 47–64.
- ERDŐS, L. – CSERHALMI, GY. – BÁTORI, Z. – KISS, T. – MORSCHHAUSER, T. – BENYHE, B. – DÉNES, A. 2013: Shrub encroachment in a wooded-steppe mosaic: Combining GIS methods with landscape historical analysis. - *Applied Ecology and Environmental Research* 11(3): 371–384.
- G. DETKY R. 2012: Pécs tájarculatának változásai a kezdetektől napjainkig – Konfliktusok és megvalósítási javaslatok. - In DÉNES A. (szerk.) 2012: Pécs és környéke növényvilága egykor és ma. Botanikai és tájtörténeti tanulmányok. Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi Sorozat 12: 7–19.
- HORVÁT, A. O. 1942: A Mecsekhegység és déli síkjának növényzete. - A Ciszterci rend kiadása, Pécs. pp. 1–59.
- HORVÁT A. O. 1961: Anthropológén-hatás a Mecsek-környék vegetációjára. - *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 6: 45–49.
- HORVÁT A. O. – PAPP L. 1964: A nagyharsányi Szársomlyón végzett mikroklímamérések eredményei. - *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 9: 43–51.
- KAÁN K. 1932: Természetvédelem és a természeti emlékek. - Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest. pp. 168.
- KEVEY, B. 1985: Fragmentális szurdokerdők a Villányi-hegységben. - *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 29: 23–28.
- KEVEY, B. 1987: A Villányi-hegység bükkösei. - *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (30-31): 7–9.

- KEVEY B. 2012: A Villányi-hegység molyhos tölgyesei. - e-Acta Naturalia Pannonica 4: 35–58.
- LAJBER I. 1995: A villányi régió története. Elektronikus megjelenítés 2007: NKÖEOK szerkesztőség. - http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Villany/pages/a_villanyi_regio_tortenete/000_konyveszeti_adatok.htm
- LAJBER I. 2000: A villányi borvidék kialakulásának története. - Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs. pp. 31–37.
- LAPOSA J. – DÉKÁNY T. 2001: Villány - borvidékek ékessége. Elektronikus megjelenítés 2007. NKÖEOK Szerkesztőség: - http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Villany/pages/villany_borvidekek/000_konyveszeti_adatok.htm
- LEHMANN A. 1958: A Villányi-hegység növényvilága. Főiskolai szakdolgozat. - Pécsi Pedagógiai Főiskola Növénytani Tanszéke, Pécs. (kézirat).
- LEHMANN A. 1975: A nagyharsányi Szársomlyó-hegy és növényzete. - MTA Dunántúli Tudományos Intézet Közleményei 20. Pécs.
- MÁTÉ G. 2013: A Mecsek-vidék tájtörténete. Táj és ember viszonyának változása háromszáz év tükrében. - Pécs, PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, doktori disszertáció.
- MOLNÁR ZS. – BIRÓ M. 2013: A néhány száz évre visszatekintő, botanikai célú történeti tájökölógiai kutatások módszertana. - Földrajzi Tanulmányok 5: 109–126.
- PESTI J. (szerk.) 1982: Baranya megye földrajzi nevei II. Baranya Megyei Levéltár, Pécs. p. 706.
- PURGER D. 2012. A Pécs-Nagyárpád melletti Natura 2000-es terület gyepei. - In DÉNES A. (szerk.) 2012: Pécs és környéke növényvilága egykor és ma – Botanikai és tájtörténeti tanulmányok – Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi Sorozat 12: 147–167.
- SZÁRAZ L. 2014: Szársomlyó és a nagyharsányi mészkőbánya – környezeti konfliktus esettanulmány. - Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Humánökológia MA. (kézirat) http://humanokologia.tatk.elte.hu/wp-content/uploads/2014/05/Szaraz_Luca_szarsomlyo.pdf
- SZÁRAZ P. – SZOLLÁT GY. – SEREGÉLYES T. – JUHÁSZ M. 1985: A Szársomlyó botanikai felmérése. - MTESZ Baranya megyei szervezete, Pécs (kézirat).
- SZITA L. 1975: Baranya népének pusztulása a 18. század végén. - Baranyai helytörténetírás, 1974/75. pp.108.
- SZITA L. 2000: Nagyharsány. - In FÜZES M. (ed.) Száz magyar falu könyvesháza sorozat. Elektronikus megjelenítés 2007: NKÖEOK szerkesztőség. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Nagyharsany/pages/000_konyveszeti_adatok.htm
- SZITA L. (íjf.) 1989: A juhtenyésztés a Délkelet-Dunántúlon a két világháború közötti időszakban. - Baranyai helytörténetírás: a Baranya Megyei Levéltár évkönyve 18: 299–329.
- TENGLER T. 1997: A természeti környezet antropogén változásai Villány térségében. - Közlemények a Janus Pannonius Tudományegyetem Természettudományi Kar Természetföldrajz Tanszékéről 4., PTE TTK FI, Pécs. pp. 1–8. http://old.foldrajz.ttk.pte.hu/tgt/web_kozlemenyek/kozl4/pte_termeszetfoldrajzi_kozlemenyek4.pdf
- WIRTH T. – KOVÁCS D. – DÉNES A. – CSIKY J. 2010: Elszigetelődött diverzitási centrumok Pécssett I.: A Havi-hegy flórája 180 év tükrében. - In DÉNES A. (szerk.) Pécs és környéke növényvilága egykor és ma – Botanikai és tájtörténeti tanulmányok. Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi Sorozat 12: 61–78.

On the land-use history of the Villány Mts: Land-use till the 20th century and histories of selected areas around Nagyharsány from a botanical perspective

ANDREA DÉNES

Rising abruptly from the surrounding region, the Villány Mts. form a unique mountain range of Hungary, with sub-mediterranean climatic influences, a peculiar flora and vegetation, and protected and strictly protected reserves of considerable nature conservation importance. In the past, it was almost literally an island, bordered by marshy areas to the south, thus it was important for agricultural use not only for the settlements situated at the southern mountain foots, but also for settlements from the nearby Ormánság region, which usually possessed vineyards here. Therefore, the vegetation of the Villány Mts. has undergone major changes, or at least the land-use has considerably influenced the present state of its vegetation. In this paper I collected historical data referring to land-use practices and relevant from a botanist's perspective, based on historical, geographical-literary and archived sources. The ancient state of the landscape has been modified by humans since the paleolithic, but mainly the neolithic cultures, as the region has been continuously inhabited ever since, with a dense network of settlements, regional economic and religious centers, market towns and a 13th-century fortresses. The stony south-facing slopes were used as xeric mountain pastures (there is no grazing any more). Using the mountain-foot slopes covered by loess, local inhabitants have developed the area into a famous wine-region. The historical sources allow a relatively accurate reconstruction of the history of the areas of considerable nature conservation importance (near Nagyharsány: Mt Szársomlyó and the southern slope of Mt Fekete). Their use must have been considerable almost continuously (mainly for grazing and logging). In many cases the secondary origin of certain areas can be verified (abandoned vineyards and orchards), but the most valuable secondary habitats have regenerated from the natural flora of the surrounding areas, which was supported by the abiotic conditions as well (eroded stony surfaces or only shallow and nutrient-poor soils). The views on the geological, mountain formation processes as the only causes for the barrennes of the south-facing slope of Mt Szársomlyó may need a re-consideration in light of the new findings.

Adatok a Janus Pannonius Múzeum Természettudományi Osztálya egyenesszárnyú (Orthoptera) gyűjteményéből

KISBENEDEK TIBOR

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.
e-mail: kisbenedek.tibor@jpm.hu

Bevezetés

A világon leírt egyenesszárnyú (Orthoptera) fajok száma közelítőleg 22000, míg Magyarországon 120.

E viszonylag kis fajsámú csoport rendszertani besorolása – más rovarcsoportokhoz képest – meglehetősen stabil. Orthoptera-kutatóink számának gyarapodásával a magyarországi egyenesszárnyú – ezen belül a baranyai, dél-dunántúli is – fauna egyre intenzívebben kutatótá vált.

A legkorábbi fajlistát Dél-Dunántúl egyenesszárnyú faunájáról GÜNTER – ZEUNER (1930) munkájában találhatjuk meg, módszeres kutatás azonban csak a múlt század 80-as éveinek közepétől (NAGY 1984, RÁCZ – VARGA 1985) kezdődött. Nagy László (1984) munkája „A Mecsek és környéke” tájkutató program részeként valósult meg, mely programot Uherkovich Ákos szervezte, és 1974-ben indult közel 15 kutató részvételével (UHERKOVICH 1998). Nagy László 1985-ben megjelent munkájában a Barcsi Borókás TK egyenesszárnyú faunájából 33 fajt sikerült kimutatnia. Nagy László ugyan-ezen idő alatt kutatott a Mecsek és a Villányi-hegység területén is, bár kisebb intenzitással és kisebb területi kiterjedésben.

Az elmúlt évtizedek során a Mecsekben és a Villányi-hegységben végzett ökológiai és faunafeltáró kutatásoknak (MAJER 2000, NAGY – NAGY 2000, VADKERTI et al. 2003, PURGER – VADKERTI 2004, VADKERTI – SZÖVÉNYI 2005, NAGY 2006, SZÖVÉNYI et al. 2007) köszönhetően e területek egyenesszárnyú-faunája jól feltártnak mondható. Összesen 69 faj előfordulását sikerült kimutatnia csak a Mecsekből (SZÖVÉNYI et al. 2007). Sajnos Nagy László (1984) vizsgálatait kivéve a fenti kutatásokból bizonyító példányok nem kerültek elhelyezésre a JPM Természettudományi Osztály gyűjteményébe.

Jelen dolgozatban a JPM Természettudományi Osztálya gyűjteményeiben felprepárlt példányokat gyűjtöttük egybe és osztottuk be rendszertan szerint.

Anyag és módszer

Az egyenesszárnýú (Orthoptera) gyűjtemény rendszerét HELLER et al. (1998) taxonómiai besorolása alapján állítottuk fel, mely szerint az ugró egyenesszárnýúak (*Saltatoria*) öregrendje a tojócsövesek (*Ensifera*) és a tojókampósok (*Caelifera*) rendjeire válik szét. Jelenleg még a korábbi egyenesszárnýú besorolás is használatban van, ezért az Orthoptera elnevezést használtuk a gyűjtemény teljes egészére való hivatkozásnál. A most felállított Orthoptera gyűjtemény egyes preparátumait a Janus Pannonius Múzeum Természettudományi Osztálya gyűjteményeiben elszórtan találtuk meg. A gyűjteménybe imágók kerültek be, csak azon kivételes esetekben helyeztük el a lárvákat, ahol a gyűjtő személye vagy a gyűjtési helye érdekes adat volt. A határozásra alkalmatlan példányokat kiselejteztük. A már meghatározott preparátumokat is újra határoztuk. Határozáshoz HARZ (1969, 1975, 1976) három kötetes, valamint NAGY (1969) határozó könyveit használtuk.

A gyűjteménybe került példányok gyűjtési módjáról a preparátum céduláiról kaptunk információt, gyűjtő naplókat nem találtunk. Így a begyűjtött példányok fény-, Malaise- illetve talajcspadázásból kerültek befogásra, valószínűleg más rovarcsoportok célirányos gyűjtéseinek „melléktermékeként”. Feltételezhetően Nagy László egyelées gyűjtést is végezhetett.

Gyakran nem szerepel a cédulákon gyűjtési helyként más, mint Mecsek-hegység, ilyenkor a gyűjtő személye miatt (pl.: Gebhardt Antal, Móczár László) tudománytörténeti érdekességgént hagytuk a gyűjteményben.

Eredmények

A gyűjteményben szereplő fajokat az alábbi listában közöljük. Egyes fajok mellett szerepel határozójuk (ha volt korábban ilyen), a nemek szerint lelőhely, a gyűjtési időpont és a gyűjtők neve rövidítve.

Gyűjtők és rövidítésük:

Csiby Mihály – CSM, Gebhardt Antal – GA, Horvatovich Sándor – HS, Kasper Ágota – KÁ, Kaszab Zoltán – KZ, Lovas Márton – LM, Lantos Gábor – LG, Mészáros Zoltán – MZ, Móczár László – ML (egy helyen Móczár M szerepel gyűjtőként feltételezhetően Móczár László), Nagy Cs. – NCS, Nagy László – NL, Nógrádi Sára – NS, Petrovics Zsuzsa – PZs, Pongrácz (Sándor ?, Pongrácz Sándor 1944-ben gyűjtött a Drávaszögben) – PS, Sár József – SJ, Sólymosné – S, Szabó Márta – SzM, Szirtes Bálint – SzB, Tenkes Éva – TÉ, Tóth Sándor – TS, Uherkovich Ákos – UÁ, Újhelyi Sándor – US, Vágner Géza – VG, Vass Anna – VA.

A példányok határozását részben az 1980-as években Nagy László – NL végezte. A meg nem határozott példányokat és a korábbi határozások ellenőrzését Kisbenedek Tibor – KT végezte. Fajnevek minden esetben a jelenlegi nevezéktan szerint érvényes elnevezést követik.

A gyűjteményi anyag listája

ENSIFERA

TETTIGONIOIDEA

Bradyporidae

Ephippigerinae

Ephippiger ephippiger (Fiebig, 1784)

Határozta KT.

hímek: Mecsek Misina 1980.09. 28. NL, Siklós Vízügyi bánya 1998.10.06. HS-SJ, 1 lárva Mecsek Dömörkapu 1980.07.26. NL.

nőtények: Mecsek Misina 1980. 09. 28. NL.

Conocephalidae

Conocephalinae

Conocephalus discolor Thunberg, 1815

Határozta NL. KT.

nőtény: Barcsi Ősborokás 1984.09.30. UÁ, Darány 1 pld. 1984.09.14. NL.

Copiphorinae

Ruspolia nitidula (Scopoli, 1786)

Határozta: NL, KT.

nőtény: Makó 1 pld. 1981.07.16. MZ.

Meconematidae

Meconema thalassinum (De Geer, 1773)

Határozta: NL, KT.

hímek: Barcs Darány 1985.08.07. VA, Mecsek Misina 1980.09.28. NL, Mecsek Óbánya 1985.09.03.??., lárva Barcs Darány 1984.08.28. PZs.

nőtények: Tubes 1969.09.05.-10.02. ??., Mecsek Büdöskút 1971.10. UÁ.

Phaneropteridae

Barbitistes serricauda (Fabricius, 1798)

Határozta: NL, KT.

nőtény: Mecsek Misina 1 pld. 1980.09.28. NL.

Isophya brevipennis Brunner von Wattenwyl, 1878

Határozta KT.

hímek: 3 pld. Misina-tető 2004.06.14. KT.

nőtények: 2 pld. Misina-tető 2004.06.14. KT.

Isophya modesta (Frivaldszkyi, 1867)

Határozta KT:

hímek: 5 pld. Kis-Tubes 2004.06.14. KT.

nőtények: 2 pld. Kis-Tubes 2004.06.14. KT.

Leptophyes albovittata (Kollar, 1833)

Határozta: NL, KT.

hímek: Pécs, Kis-Tubes 1981.09.13., Nagyharsány, Szársomlyó 5 pld. 1981.06.18., Mecsek Tettye 1980.07.28., 3 pld. Mecsek Misina 1980.09.28. NL, Tubes-tető 1959.08.24. GA, 6 pld. Misina-tető 1959.09.14. GA.

nőtények: 5 pld. Mecsek Misina 1980.09.28., Pécs, Kis-Tubes 2 pld. 1981.09.13., Nagyharsány, Szársomlyó 2 pld. 1981.06.18. NL, Misina-tető 1959.08.24. GA, 7 pld. Misina-tető 1959.09.14. GA.

Leptophyes bosicii Fieber, 1853

Határozta NL, KT.

hímek: 2 pld. Pécs Kis-Tubes 1981.09.13. NL., 4 pld. Mecsek Misina 1980.09.28. NL, Mecsek Dömörkapu 2 pld.

1980.07.27. 4 pld. 1980.07.26. Nagy L., Mecsek Misina 1959.08.24. GA, Óbánya 1985.08.1-17. fénycsapda.
nőstények: 2 pld. Misina 1980.09.28. NL, 1 pld. Mecsek Dömörkapu 1980.07.26. NL.

Leptophyes punctatissima (Bosc, 1792)

Határozta KT.

hímek: Óbánya 1985.07.1-17. fénycsapda.

Phaneroptera falcata (Poda, 1761)

Határozta: NL, KT.

hímek: Orfű 1977.08.10. PZs., Istenhegy 1 pld. 1936.11.03. Kovács, Darány 3 pld. 1984.09.14-15., Mecsek Misina 1 pld. 1980.09.28. Pécs Kis-Tubes 2 pld. 1981.09.13. NL.

nőstények: Darány 2 pld. 1975.09.04. KÁ.

Phaneroptera nana Fieber, 1853

Határozta: NL.

hímek: Darány 1 pld. 1984.09.14. NL.

nőstények: Darány 1 pld. 1984.09.14. NL.

Tettigoniidae

Saginae

Saga pedo (Pallas, 1771)

Határozta KT.

nőstények: Mecsek Tubes 1993. 08. 20. SzB.

Tettigoniinae

Decticus verrucivorus Linnaeus, 1758

Határozta: KT.

hímek: Mecsek Melegmányi 1 pld. 1951.07.13. ÚS, Sellye Kis-rét 1 pld. 1972.09.02. UÁ.

nőstény: Sötvény 1 pld. 1929.09.??.

Metrioptera (Metrioptera) bicolor (Philippi, 1830)

Határozta: NL, KT.

hímek: Nagyharsány Szársomlyó 1 pld. 1981.06.18. NL.

nőstények: Nagyharsány Szársomlyó 2 pld. 1981.06.18. NL.

Pachytrachis gracilis (Brunner von Wattenwyl, 1861)

Határozta KT.

hímek: 2 pld. Mecsek Misina 1980. 09. 28. NL, Mecsek Kis-Tubes 1981. 09. 13. NL, lárvá Mecsek Dömörkapu 1980. 07. 26. NL, Mecsek Tubes 1971.07.15-08.15. talajcsapda, Misina-tető 1959.08.24. Gebhardt A., Mecsek Dömörkapu 1955.09.11. ML.

nőstények: 5 pld. Mecsek Misina 1980. 09. 28. NL, Pécs Kis-Tubes 1980. 09. 13. NL, 1: 4 pld. Mecsek Tubes 1971.07.15-08.15. talajcsapda, 2 pld. Misina-tető 1959.09.14., 1959.09.12. GA.

Rhacocleis germanica (Herrich-Schaeffer, 1840)

Határozta KT.

hímek: Mecsek Kis-Tubes 1981. 09. 23. NL, Mecsek Misina 1980. 09. 28. Nagy L., Mecsek Tettye 1980. 08. 28. NL, Pécs Kis-Tubes 1981. 09. 13. NL.

Pholidoptera aptera (Fabricius, 1793)

Határozta: NL, KT.

hímek: Mecsek Vörös-hegy 1 pld. 1981.06.28. NL., Mecsek Szuadó 1953.07.06. ??, 1 pld. Kelemen havasok 1941.08.05. ??.

nőstények: Mecsek Misina 1 pld. 1980.09.28., Pécs Kis-Tubes 1 pld. 1981.09.13. NL, Mecsek Tubes 1 pld. 1971.07.15-08.12. talajcsapda, Kisútbánya Pásztor-f. 1984.09.03. NS.

Pholidoptera fallax (Fischer, 1853)

hímek: Pécs Kis-Tubes 1981. 09. 13. NL, Mecsek Misina 1980. 09. 28. NL, 2 pld. Tubes 1971.07.15.-08-15. talajcsapda.

nőstények: 2 pld. Tubes 1971.07.15.-08-15. talajcsapda.

Pholidoptera griseoptera (DeGeer, 1773)

Határozta NL, KT.

hímek: Mecsek Misina 1980. 09. 28. NL, Mecsek Dömörkapu 1980. 07. 27. NL, 2 pld. Mecsek Dömörkapu 1980. 07. 26. NL, Pécs Kis-Tubes 1981. 09. 13. NL, Darány 1984. 09. 15. NL., 1 pld. lárvá Villány Szársomlyó 1971.07.-08.14. talajcsapda, Pécs Kis-Tubes 1981.09.13. NL.

nőtények: Pécs Kis-Tubes 1981.09.13. Nagy L.

Platycleis grisea (Fabricius, 1781)

Határozta: NL, KT.

hímek: Hidas ???.??.??.??.?, Villány Nagyarsány 1974.07.19., Nagyarsány Szársomlyó 2 pld. 1981.06.18., Mecsek Tettye 1980.07.28. NL.

nőtények: Nagyarsány Szársomlyó 1 pld. 1981.06.18. NL, Villány Nagyarsány 1974.08.19. UÁ.

Tettigonia viridissima (Linnaeus, 1758)

Határozta: KT.

hímek: Mecsek Vörös-hegy 1980.06.28. NL.

nőtények: Zselic Ropoly 1 pld. 1982.06.27. TS, Nagyarsány Szársomlyó 1 pld. 1999.07.06. NS.-UÁ, 1 lárvá Darány 1984.06.20. PZs.

GRYLLOIDEA

Gryllidae

Gryllinae

Gryllus campestris Linnaeus, 1758

Határozta KT.

hímek: Szeged 1982.05.30. UÁ, Barcs Nagyberék 1988.05.20. UÁ, him lárvá 2 pld. Mecsek Misina 1980.09.28. Pécs Kis-Tubes 1981.09.13. NL, 4 pld. Barcs 1974.09.24. fénycsapda

nőtények: Villány Csukma-hegy 1972.05.05. UÁ.

Eumodicogryllus bordigalensis (Latreille, 1804)

Határozta KT.

nőtények: 6 pld. Gyula Szanazug 1988.06.09. UÁ.

Melanogryllus desertus (Pallas, 1771)

Határozta KT.

hímek: Görcsöny 1971.06.09. LM.

Oecanthinae

Oecanthus pellucens (Scopoli, 1763)

Határozta: KT.

hímek: Mecsek Kozár ???.??.??. Gebhardt A., Pécs Kis-Tubes 1981.09.13. NL.

nőtények: Villány Nagyarsány 1979.08.09. Tóth S., Darány 1984.08.28. PZs, Tubes-tető 1959.08.24. GA.

Gryllotalpidae

Gryllotalpa gryllotalpa (Linnaeus, 1758)

Határozta KT.

hímek: Böszénfa Ropolya 1980.05.28. fénycsapda, Kéthalom ???.??.??. MM, Budapest ???.??.??. P.

Myrmecophilidae

Myrmecophilus acervorum (Panzer, 1799)

Határozta: NL, KT.

Barcs Darány Kúti-örh. 1984.03.20. UÁ, Középrigóc 1975.04.14. UÁ.

CAELIFERA ACRIDOIDEA

Acrididae Acridinae

Acrida ungarica (Herbst, 1786)

Határozta NL, KT.

nőstény: Darány Ősborókás 1975. 10. 03. TS.

Calliptaminae

Calliptamus italicus (Linnaeus, 1758)

Határozta: NL, KT.

hímek: Kiskunsági NP 52-es műút mellett 1977. 08.05. LG, 2 pld. Darány borókás-nyíres 1984. 08. 16. PZs, Darány Temető 1974. 07. 24. UÁ., Darány borókás-nyíres 1984. 08. 24. PZs, Darány borókás-nyíres 1984. 09. 14. NL., Darány borókás-nyíres 1984. 09. 15. NL.

nőstények: 2 pld. Darány borókás-nyíres 1984. 09. 14. NL, Pécs Kis-Tubes 1981. 09. 13. NL, Meleg-hegy 1951.07.13. KZ, Hidas környéke ????.???.?., 2 pld. Mecsek Misina 1980. 09.28. NL, Darány borókás-nyíres 1984.09.14. NL, Mecsek Tubes 1971. 10.10. UÁ, Barcsi borókás Kúti-örhely 1984.08.16. UÁ, Barcsi Borókás Kúti-örhely 1984.08.28. PZs, Darány borókás-nyíres 1984.08.04. PZs.

Catantopinae

Odontopodisma decipiens (Ramme, 1951)

Határozta NL, KT.

hímek: Mecsek Misina 1980. 09. 28. NL, 2 pld Pécs Kis-Tubes 1981. 09. 13. NL., Mecsek Dömörkapu 1980. 07. 27. NL, Mecsek Vörös-hegy 1980. 06. 28. NL, Mecsek Kis-Tubes 1980. 09. 28. NL.

nőstények: Mecsek Misina 1980. 09. 28. NL, 3 pld. Mecsek Misina 1980. 09. 28. NL, Pécs Kis-Tubes 1981. 09. 13. NL, 2 pld. Misina-tető 1959. 09. 14. GA, Misina-Tető 1959. 08. 24. GA.

lárvák: Mecsek Vörös-hegy 1980. 06. 28. NL, Mecsek Dömörkapu 1980. 07. 26. NL.

Pezotettix giornae (Rossi, 1794)

Határozta: NL, KT.

hímek: Pécs Kis-Tubes 1981. 09. 13. NL, Mecsek Misina É old. 1957.08.10. GA, lárva Mecsek Tettye karszt-bokorerdő 1955.06.21. ML, Mecsek Dömörkapu 1955.09.25. ML, Mecsek Magyaregregy ????.???. ML, Villány Tenkes ????.???. TÉ.

nőstények: Mecsek Misina 1980. 09. 28. NL, Pécs, Kis-Tubes 1981. 09. 13. NL, Villány Tenkes 1985. 11. 15. HS, lárvák 2 pld. Sellye Kis-rét 1972. 09. 02. UÁ, 3 pld. Zobák Hetény 1955.10.14. ML, 3 pld. Mecsek Magyaregregy ????.???. GA, Villány Harsányi-h. 1979.08.09. TS, Mecsek Dömörkapu 1955.09.25. ML, 2 pld. Mecsek Mánfa ????.???.?., Mecsek Tubes 1971.10.10. UÁ.

Pseudopodisma fieberi (Scudder, 1898)

Határozta NL, KT.

hímek: Háromhuta Nyírjes 1981. 07. 30. NL, Háromhuta István-kút 1981 08. 31. NL.

nőstények: Háromhuta Nyírjes 1981. 07. 30. NL, Háromhuta István-kút 1981 08. 31. NL.

Gomphocerinae

Chorthippus albomarginatus (De Geer, 1773)

Határozta KT.

hím: Középrigóc 1974.07.24. UÁ,

nőstény: 3 pld. Hidas Tolna m. ????.???.?.

Chorthippus biguttulus (Linnaeus, 1758)

Határozta: NL, KT.

hímek: Mecsek Misina 1957.08.10. GA, 2 pld. Mecsek, Misina 1980.09.28. NL, 2 pld. Pécs, Kis-Tubes 1981.09.13. NL, Darány, 1975. 09.04. KÁ, 2 pld. 1983.07.05. PZs, 1983.08.28. PZs, 1984.07.26. UÁ, 1984. 07.18. PZs, 1984.08.26. PZs, 1984.08.28. PZs, Közép Rigóc 1974.07.24. UÁ, Villány Harsány 1974.07.19. UÁ.

nőstények: Darány 1984. 08.28. PZs, 1984.08.04. PZs, 2 pld. Mecsek Misina 1981.09.13. NL., 3 pld. Pécs

Kis-Tubes 1981.09.13. NL., Darány 2 pld. 1975.09.04. KÁ, TS., 2 pld. 1984.08.16. PZs. UÁ, 1984.08.04., 1984.08.28. PZs., Harkány 1954.05.23. ??..

Chorthippus brunneus (Thunberg, 1815)

Határozta: NL.

hímek: Mecsek Tubes 1971.10.10. UÁ, 3 pld. Mecsek Óbánya 1985.08.15-25. Malaise cs..

nőtények: 4 pld. Mecsek Tubes 1971.10.10. UÁ., Barcsi Ősborókás kutatóház 1978.08.27. TS., Hidas ??..??.. ??., Mecsek Mánfa ??..??.. ??., Óbánya 1985.07.1-22. Malaise cs., Barcs berek 1978.08.29. CsM, Mecsek Misina-tető 1959.09.14. GA.

Chorthippus dichrous (Eversmann, 1859)

Határozta KT.

hímek: Középrigóc 1974.07.24. UÁ.

Chorthippus dorsatus (Zetterstedt, 1821)

Határozta KT.

hímek: Barcs berek 1978.08.29. CsM, 5 pld. Mecsek Mánfa ????.??.. ??., Barcs Ősborkás 1978.08.27. NL, Mecsek Magyaregregy ??..??.. GA.

nőtények: 2 pld. Hidas ??..??.. ??., 8 pld. Mecsek Mánfa ????.??.. ??., Barcs Ősborókás 1978.08.27. TS, Óbánya 1985.07.1-22. Malaise cs.

Chorthippus mollis (Charpentier, 1825)

Határozta: NL, KT.

hímek: 2 pld. Mecsek Tubes 1971.10.10. UÁ, 3 pld. Darány 1984.09.14. NL, Nagyarsány Szársomlyó 1984.09.14. Nagy L., 2 pld. Darány 1974. 07.24. UÁ.

nőtények: Barcsi Ősborókás berek 1978.08.29. CsM, 3 pld. Darány borókás-nyíres 1984.09.14. NL, Nagyarsány Szársomlyó 1981.06.18. NL.

Chorthippus parallelus (Zetterstedt, 1821)

Határozta NL, KT.

hímek: 3 pld. Közép-Rigóc 1974.07.24. UÁ, Darány, 1984.08.21. PZs, 2 pld. Pécs Kis-Tubes 1981.09.13. NL, 5 pld. Mecsek Dömör-kapu 1980.07.26-27. NL, Mecsek Misina 1980.07.26. NL, Kacsáta 1983.05.29. PZs, Mecsek Misina 2 pld. 1957.08.28., 1 pld. 1959.08.24. GA.

nőtények: Mecsek Dömörkapu 1980.07.27. 2 pld. Mecsek Misina 1980.09.28., 2 pld. Pécs, Kis Tubes 1981.09.13. NL, Darány 1984.08.28. PZs, 1979.07.08. TS, 1984.09.14. NL, 2 pld. 1984.08.21. PZs, Mecsek Óbánya 1985.07.23. Malaise cs., Mánfa ??..??.. ??., Tubes-tető 1959.08.24. GA, Barcs berek 1978.08.29. CsM.

Chrysocraon dispar (Germar, 1834)

Határozta: NL, KT.

hímek: Háromhuta Nyírjes 1981. 08. 30. NL.

nőtények: Darány Nagyberék 1984. 09.15. NL, Darány Nagyberék 1981.07.30. NL, Darány Szűrűhely 1984. 08.07. PZs, Barcsi Ősborókás Nagyberék 1983. 09. 20. PZs.

Doclostaurus brevicollis (Eversmann, 1848)

Határozta: NL, KT.

hímek: 2 pld. Darány temető 1974.07.24. UÁ, Darány borókás-nyíres 1984. 08.16. UÁ.

nőtények: Csömör 1957.09.16. S, 12 pld. Darány temető 1974.07.24. UÁ.

Euchorthippus declivus (Brisout de Barneville, 1848)

Határozta KT.

hímek: Darány 2 pld. 1974.07.24. UÁ, 1 pld. 1978.07.28. TS, 1 pld. 1984.08.04., 5 pld. 1984.08.16., 11 pld. 1984.08.28. PZs, 1 pld. 1984.09.14. NL.

nőtények: Középrigóc 5 pld. 1974.07.24. UÁ, Darány 3 pld. 1984.09.14. NL, 1 pld. 1984.08.04., 1 pld. 1984.08.07., 3 pld. 1984.08.16., 1 pld. 1984.08.21., 1 pld. 1984.08.21., 10 pld. 1984.08.28. PZs, 1 pld. 1974.07.24. UÁ, 3 pld. Barcs berek 1978.08.28. CsM, 6 pld. Mecsek Mánfa ??..??.. ??., 4 pld. Hidas ??..??.. ??.

Euthystira brachyptera (Ocskay, 1826)

Határozta: NL, KT.

hímek: 2 pld. Mecsek Misina 1980. 09.28. NL, Háromhuta Nyírjes 1981.07.30. NL, 4 pld. Pécs Kis-Tubes 1981.09.13. NL, Misina-tető 1959. 08.24. GA.

nőtények: 4 pld. Pécs Kis-Tubes 1981.09.13. NL, 2 pld. Mecsek Misina 1980. 09. 28. NL, Háromhuta Nyírjes 1981.07.30. NL.

Gomphocerippus rufus (Linnaeus, 1758)

Határozta: NL, KT.

hímek: Misina-Tető 1953.08.24. ??., Mátra 1937.09.22. ??., Szuadó 1952.09.28. ??., Mecsek Mánfa ???.???. ??., 2 pld. Pécs Kis-Tubes 1981.09.13. NL, Mecsek Misina 1980.09.28. NL, Darány Nagyberek 1984.09.15. NL.
nőstények: Mecsek Tubes 1973.11.18. UÁ, 2 pld. Mecsek Misina 1980.09.28. NL, Pécs Kis-Tubes 1981.09.13. NL, Mecsek Mánfa ???.???. ??., Észak-Mecsek 1952.09.18. ??., Zobák Hetény 1955.10.14. ML.

Myrmeleotettix maculatus (Thunberg, 1815)

Határozta: NL.

hímek: Barcs Nagyberek 1983.09.20. PZs, 4 pld. Darány Nagyberek 1984.09.15. NL, Darány 1975.09.04. KÁ, Darány Kúti-örhely 1984. 05.31. PZs.

nőstények: 4 pld. Darány Nagyberek 1984.09.15. NL, Darány 1984.08.28. PZs.

Omocestus haemorrhoidalis (Charpentier, 1825)

Határozta: NL, KT.

hímek: 2 pld. Barcs berek 1978.08.29. CsM, 3 pld. Darány borókás-nyíres 1984.09.14. NL, Darány kutatóház környéke 1978.08.27. TS, Darány borókás-nyíres 1984.08.28. PZs.

nőstények: 8 pld. Középrigóc 1974.07.24. UÁ, 2 pld. Darány 1984.08.28. PZs, Darány 1984.08.21. PZs, Darány 1984.08.16. PZs, Darány 1984.09.14. NL.

Omocestus petraeus (Brissout de Barneville, 1856)

Határozta KT.

hímek: Barcs Darány 1984.06.20. PZs, Darány, 1974.07.24. UÁ.

Omocestus rufipes (Zetterstedt, 1821)

Határozta: NL, KT.

nőstények: Darány 1984.09.14. NL, Mecsek Misina 1980.09.28. NL.

Omocestus viridulus (Linnaeus, 1758)

Határozta KT.

hímek: Mecsek Dömörkapu 1955.09.25. ML.

Stenobothrus lineatus (Panzer, 1796)

Határozta: NL, KT.

hímek: 5 pld. Pécs Kis-Tubes 1981.09.13. NL, 2 pld. Nagyharsány Szársomlyó 1981.09.13. NL, Mecsek Tubes 1971.10.10. UÁ, 3 pld. Villány Harsány-hegy 1974.07.19. UÁ, Darány Nagyberek 1984.09.15. NL, 3 pld. Mecsek Misina 1980.09.28. NL, Darány Kúti-örhely 1984.08.28. PZs, Szársomlyó 1981.06.18. NL, 2 pld. Mecsek Tubes 1959.08.24. GA,

nőstények: Darány borókás-nyíres 1984.08.28. PZs, 11 pld. Pécs Kis-Tubes 1981.09.13. NL, 3 pld. Mecsek Misina 1980.09.28. NL, 2 pld. Misina-tető 1959.08.24. GA, Misina-tető 1959.09.14. GA, Mecsek Tubes 1971. 07.10. UÁ, Darány borókás-nyíres 1984.09.14. Darány 1985.07.11. SzM, Villány Harsány-hegy 1974.07.19. UÁ.

Stenobothrus stigmaticus (Rambur, 1838)

Határozta NL, KT.

nőstények: Darány borókás-nyíres 1972.08.10. UÁ.

Oedipodinae

Acrotylus insubricus (Scopoli, 1786)

Határozta: NL, KT.

hímek: 3 pld. Darány 1976. 05.07. US, 2 pld. Darány borókás-nyíres 1984. 09. 14. NL, 1 pld. Darány 1974.03.21. UÁ.

nőstények: 2 pld. Darány 1972.04.04. UÁ, Középrigóc 1974.07.24. UÁ, 2 pld. Darány 1974.03.21. UÁ.

Mecostethus alliaceus (Hagenbach, 1822)

Határozta KT.

hímek: Mecsek ???.???. GA

Oedaleus decorus (Germar, 1826)

Határozta NL, KT.

nőstények: Darány temető borókás-nyíres 1974. 07. 24. UÁ, Barcsi borókás Darány Kúti-örhely 1984. 08. 16. UÁ, Debrecen botanikus kert 1972. 09. 08. ??,

Oedipoda coerulescens (Linnaeus, 1758)

Határozta NL, KT.

hímek: 4 pld. Barcs berek 1978.08.29. CsM, Mecsek Misina 1980. 09. 28. NL, Darány temető borókás-nyíres 1974. 07. 24. UÁ, Barcsi ősbörökás, kutatóház környéke 1978. 08. 27. TS, Darány borókás-nyíres 1978. 08. 16. PZs, Barcsi borókás Darány Kúti-örhely 1984. 08. 16. UÁ, Barcsi ősbörökás kutatóház környéke 1978. 08. 27. TS, Barcsi ősbörökás 1984. 08. 16. UÁ, Darány borókás-nyíres 1984. 09. 14. NL, Mecsek Misina 1980. 09. 28. NL, Pécs Kis-Tubes 1981. 09. 13. NL, Kiskunság Nemzeti Park 52es műút, 1977. 08. 05. LG, lárvá Mecsek Tettye, 1980. 07. 28., Sukoró 1951. 07. 13. KZ.

nőtények: 2 pld. Barcs berek 1978.08.29. CsM, Darány borókás-nyíres 1984. 09. 14. NL, 2 pld. Mecsek Misina 1980. 09. 28. NL, Mecsek hgys. ????.???. GA, Mecsek Kis-Tubes 1981. 09. 13. NL, Mecsek Kis-Tubes 1981. 09. 26. NL, Villány, Harsányi hg. 1979. 08. 09. TS, Mecsek Kis-Tubes 1981. 09. 13. NL, 3 pld. Barcsi ősbörökás Kutatóház környéke 1978. 08. 27. TS, Darány 1975 09. 04. KÁ, Barcs Darány Kúti őrhely, 1984. 08. 16. UÁ, Mecsek Tubes 1971. 10. 10. UÁ, 2 pld. Középrigóc, 1974. 07. 24., Darány, 1984. 09. 14. NL, Darány, 1984. 09. 15. NL, Darány 1984. 08. 28. PZ.

Stetophyma grossum (Linnaeus, 1758)

Határozta: KT, NL.

nőtények: 2 pld. Mecsek ????.???. GA, Darány Nagyberék 1984. 09.15. NL, Mecsek Mánfa ????.???. GA.??.

TETRIGOIDEA

Tetrigidae

Tetrix subulata (Linnaeus, 1758)

Határozta NL, US, KT.

hímek: Barcsi borókás, Darány Nagyberék 1982. 05.22., Halas-tavak, 1984. 04. 20. UÁ, Nagyberék, 1984. 05. 03., NL, Gilvánfalva Szilas-erdő 1972.04.03. UÁ, 6 pld. Kisdobsza 1985.04.05. UÁ, Mecsek 1955.05.04. GA, Kisdobsza 1983.04.21. UÁ, Kisdobsza 1985.04.05. UÁ, Sellye füzes-erdő 1972.04.23. UÁ, Bisse Tenkes-hegy 360 m 2000.04.16. UÁ.

nőtények: Mecsek Misina 1980. 09. 28. NL, 2 pld. Darány 1976. 05. 06. US, 2 pld. Barcsi borókás Darány, 1982. 04. 08. UÁ, Barcsi Ősbörökás Nagyberék, 1984. 05. 31. PZs, Kisdobsza 1984.04.20. UÁ, Kisdobsza 1985.04.05. UÁ, Mecsek Mánfa 1955.06.11. ML, Mecsek Melegmány 1977.05.01. UÁ, Óbánya 198.07.1-22. Malaise cs.

Tetratetrix tenuicornis (syn. *nutans*) (Shalberg, 1893)

Határozta NL, KT.

hímek: 2 pld. Barcsi borókás Darány Kúti-örház 1984. 05. 31. VG, Barcsi borókás Darány Kúti-örház 1984. 05. 31. VG, Mánfa Szilas-erdő 1972.04.03. UÁ, Mecsek 1955.05.11. GA, Gilvánfa Szilas-erdő 1972.04.03. UÁ, Drávasztára 1995.04.29. UÁ.

nőtények: Barcsi borókás Darány Kúti-örház 1984. 05. 31. PZs, Barcsi borókás Darány Kúti-örház 1984. 05. 31. VG, 2pld. Darány borókás-nyíres 1984. 09. 14. NL, Barcsi borókás Darány Szűrűhely 1984. 08. 07. PZs, Mecsek Pellérd 191957.04.29. GA, 2 pld. Pécsbányatelep gesztenyés 1983.05.28. PZ, Mecsek Szuadó 1955.05.31. ML, 2 pld. Darány Nagyberék 1997.09.23. UÁ.

Tetratetrix bipunctata (Linnaeus, 1758)

Határozta NL, KT.

hímek: Gilvánfa Szilas-erdő 1972.04.03. UÁ.

nőtények: Mecsek Misina 1980. 09. 28., Pécs Kis-Tubes 1980. 09. 13. NL, Pécsbánya 1953. 06. 17., Szuhadó v. ???.???. ??.

Tetratetrix undulat (Sowerby, 1806)

Határozta KT.

hímek: Vokány Trinitás e. 1999.07.11. NS-UÁ.

nőtények: Vokány Trinitás e. 1999.07.11. NS-UÁ.

TRYDACTYLOIDEA

Tridactilidae

Tridactylus variegatus (Latreille, 1809)

Határozta KT.

nőtények: 4 pld. Kisdobsza 1983. 05. 04., Felsőszentmárton Gyótai erdő 1972. 05. 02. UÁ.

MANTODEA

Mantidae

Mantis religiosa (Linnaeus, 1758)

Határozta NL, KT.

Mecsek Misina 1980.09.28. NL, Misina 1959.09.14. GA, Villány Harsányi-hg. 1979.08.09. TS, Barcs Nagyberék 1983.09.20. PZs, 4 pld. Nagyrápád 1985.09.09. NCs., 2 pld. Barcs berek 1978.08.29. CsM, 2 lárvá Mecsek Tettye 1980.07.28. Nagy L., Barcs Darány kúti-órh. 1984.08.16. UÁ, 3 pld. Barcs Darány 1984.09.14. NL, Barcs kutatóház 1978.08.27. TS, Mecsek ????. GA,

Értékelés

Jelenleg tárgyalt egyenesszárnýú (Orthoptera) gyűjteményben 62 fajt helyeztünk el az összes fellelhető preparátumokból. Gyűjteményünk a hazai Orthoptera fauna több mint 50%-át tartalmazza. Többségük a Mecsek és a Barcsi Borókás TK területéről került elő, kisebb részük a Villányi-hegységből. Találhatunk távolabbi tájegységről is egy-egy példányt pl.: Mátra, Körös-Maros vidéke. E példányok Pécsre kerüléséről semmit nem tudunk.

Csak a Mecsek területéről került elő eddigi kutatások szerint 69 faj (SZÖVÉNYI et al. 2007), így úgy tűnik, hogy gyűjteményünket még fejleszthetjük és ezzel Dél-Dunántúlra vonatkozóan egy alapvető Orthoptera gyűjteményt állíthatunk fel.

A gyűjteményi példányok között találunk tudománytörténeti értékkel bírót is, főként gyűjtők személye miatt. Így például Gebhardt Antal, aki 1968-ig a Természettudományi Osztály vezetője volt, Móczár László 1955-ig dolgozott a Természettudományi Osztályon, valamint Pongrácz Sándor, aki az első fajlistát készítette a Drávaszögből. De kutatott itt Csiby Mihály festő és illusztrátor vagy Dr. Kaszab Zoltán coleopterológus is.

Irodalom

- GÜNTHER, K. – ZEUNER, F. 1930: Beiträge zur Orthopterenfauna von Ungarn. - Konowia 9: 128–193.
- HARZ, K. 1969: Die Orthopteren Europas. - Dr. W. Junk N.V. – The Hague. p. 747.
- HARZ, K. 1975: Die Orthopteren Europas. II. - Dr. W. Junk N.V. – The Hague. p. 939.
- HARZ, K. 1976: Die Orthopteren Europas. III. - Dr. W. Junk N.V. – The Hague. p. 434.
- HELLER, K. G. – KORSUNOVSKAYA, O. – RAGGE, D. R. – VEDENINA, V. – WILLEMSE, F. – ZHANTIEV, R. D. – FRANTSEVICH, L. 1998: Check-list of European Orthoptera. Articulata. - Beiheft 7: 1–61.
- MAJER J. 2000: A fűrészlábú szöcske (Saga pedo) és az imádkozó sáska (Mantis religiosa) állományának vizsgálata a Szársomlyó déli oldalán (Orthoptera). - Dunántúli Dogozatok Természettudományi Sorozat 10: 157–163.
- NAGY, A. – NAGY, B. 2000: The Orthoptera fauna of the Villány Hills (South Hungary). - Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat 10: 147–156.
- NAGY B. 1969: Egyenesszárnnyúak. - In MÓCZÁR L.: Állathatározó I. Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 219–243.
- NAGY B. 2006: A Mecsek Orthoptera faunájának jellegzetes vonásai. - Natura Somogyensis 9: 153–166.
- NAGY L. 1984: Adatok a barcsi borókás Orthopteroidea faunájának ismertetéhez. - Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat (1985) 5: 93–99.
- PONGRÁCZ S. 1944: Faunisztikai és biológiai megfigyelések a Drávaszög sáska- és szitakötő világában. - Albertina 1: 123–134.
- PURGER D. – VADKERTI E. 2004: A Mecsek és a Baranyai-dombság másodlagos jellegtelen gyepei, mint tarszafajok (Orthoptera, Isophya) élőhelyei. - Természetvédelmi Közlemények 11: 255–261.
- RÁCZ I. ÉS VARGA Z. 1984: Adatok a Mecsek és a Villányi-hegység Orthoptera faunájának ismeretéhez. - A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (1985) 29: 29–35.
- SZÖVÉNYI G. – NAGY B. – PUSKÁS G. 2007: A Mecsek egyenesszárnnyú rovar (Orthoptera) faunája és együttese. - Acta Naturalia Pannonica 2: 73–106.
- UHERKOVICH Á. 1998: 25 éves a Janus Pannonius Múzeum természettudományos tájkatató programja. - A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (1999) 43: 341–354.
- VADKERTI, E. – SZÖVÉNYI, G. 2005: Habitat preference of four protected bush-cricket species (Orthoptera: Tettigoniidae, Isophya) occurring in S-Hungary. - Biológia 60: 545–549.
- VADKERTI, E. – SZÖVÉNYI, G. – PURGER, D. 2003: The Isophya fauna of Mecsek and Villány Hills, SW Hungary (Insecta, Orthoptera). - Folia Comloensis 12: 73–78.

Data from the Orthoptera collection of the Janus Pannonius Museum Natural History Department

TIBOR KISBENEDEK

The Orthoptera fauna and assemblages in the southern part of Transdanubian Region are intensively studied insect group from the middle of the 80's of the last century till the first decade of the 21st century. Due to several recent publications just only in Mecsek Mountains areas 69 species were revealed, which is more than 50% of the Hungarian Orthoptera fauna. Most of these publications are concentrating mainly on some characteristic habitats of the Mecsek Mts and Villány Hills and their surroundings. However in Baranya and Somogy counties there are other characteristic small landscapes with diversified habitat types. For this reasons are expectable the occurrences of some new species.

In the present study collection data of the Orthoptera specimens from the store of the Janus Pannonius Museum Natural History Department are published. The taxonomic system of the collection is following the recently set up systemic categories of the Saltatoria superorder, which are containing the ordos Ebnsifera and Caelifera. 62 species could be proved, which were chiefly derived from three geographical regions such as Villány Hills, Mecsek Mts and Barcs Protected Landscape Area, herewith adding new localities to so far known sites. Our Orthoptera collection could be a basic point for a next relevant Orthoptera collection related to Southern Part of Transdanubia.

The data of our Orthoptera collection can improve our conception on species composition and species presence of the Orthoptera fauna.

Beside the above mentioned advantages the collection has also historical values, preserving the traces of previous researchers such as Antal Gebhardt, László Móczár and Sándor Pongrácz.

A Mészbetétes kerámia népességének embertani leletei Szederkény és Versend lelőhelyekről

K. ZOFFMANN ZSUZSANNA

H-1042 Budapest, Rózsa utca 36.
e-mail: zoffmann@freemail.hu

Anyag és módszerek

Az utóbbi évek leletmentései során Baranya megye két lelőhelyén kerültek elő a bronzkori Mészbetétes kerámia népességének temetkezései. Versend-Rasztina dűlő lelőhelyen két hamvasztásos rítusú sírt tártak fel, míg a Szederkény-Kukorica dűlő lelőhelyen végzett leletmentésen egy nagyobb temetőrészlet vált ismertté, 9-re növelve ezzel a dunántúli kultúra népességének megkutatott temetkezési helyeit (1. táblázat). A két új leletegyüttes embertani feldolgozása során ÉRY et al. 1963, JOHNSTON 1961, MARTIN – SALLER 1957, NEMESKÉRI et al. 1960 és SCHOUR – MASSLER 1941 módszerei kerültek alkalmazásra.

Az embertani leleteket a pécsi Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztályának gyűjteménye őrzi. Az embertani vizsgálatok lehetővé tételéért Gábor Olivér régésznek, valamint a pécsi múzeum Régészeti Osztályán dolgozó kollegáknak tartozom köszönettel.

Az embertani leletek ismertetése

1. Szederkény-Kukorica dűlő [M60/B095.lh.]

A lelőhelyen a bronzkor akkori periódusában általánosan elterjedt halotthamvasztásos rítus szerint temetkeztek. A temetőrészlet 31 sírja összesen 47 egyén embertani maradványait tartalmazta.

A temetkezésre vonatkozó vizsgálati eredmények

Az égetettségre vonatkozó adatok: A sírokban barnásszürkés, helyenként krétafehér vagy kékes színű, közepesen deformált, mikro-meso-makrofragmentált csonttöredékek őrződtek meg. A színárnyalatok közti különbségek és a csonttöredékek fragmentáltsága egyaránt egyenetlen, mérsékelt intenzitású égetésre utal (2. táblázat). Ugyanerről tanúskodik a beazonosítható csontrészek nagy száma is (3. táblázat). A koponya- és vázcsonttöredékek síron, illetve urnákon belüli elkülönítésére irányuló megfigyelés a feltárás során nem történt.

Többes temetkezések a Mészbetétes kerámia népének minden temetőjében előfordulnak, egy-egy sír sok esetben több egyén csontmaradványait is tartalmazhatja. A szederkényi temetőben kettes, hármás, de négyes temetkezés is megfigyelhető volt. Az ilyen szempontból vizsgálható öt temetőben (4. táblázat) leggyakrabban gyermek és felnőtt került közösen eltemetésre, úgy, hogy az utóbbiak között nemcsak nők, hanem férfiak is előfordultak. Nem ritka azonban az sem, hogy a sír két vagy több felnőtt csontmaradványait tartalmazza. Az adatok alapján egyelőre semmilyen rendszer nem figyelhető meg az így eltemetettek nemére és halálozási életkorára vonatkozóan. S az továbbra is megválaszolandó kérdés marad, hogy a közös sírba temetettek azonos család tagjai voltak-e, vagy csak az azonos időpontban elhunytak kerültek egyszerre a máglyára, s utána a közös sírba.

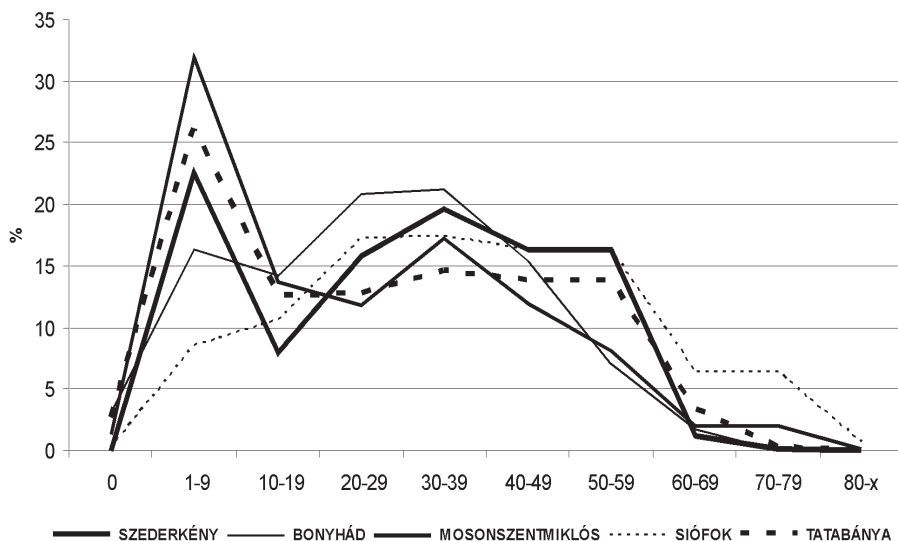
Csontvázaz temetkezés a szederkényi temetőben 4 esetben (1 gyermek, 2 férfi és 1 nő) fordult elő (5. táblázat). Birituális temetkezések a Mészbetétes kerámia népének bonyhádi temetőjében is megfigyelhetőek voltak, Vizić-Golokut lelőhelyen pedig mindkét feltárt sírban e rítus szerint temették el a halottat (6. táblázat). A jelenség okára egyelőre sem régészeti, sem embertani magyarázat nincs.

Demográfiai elemzés

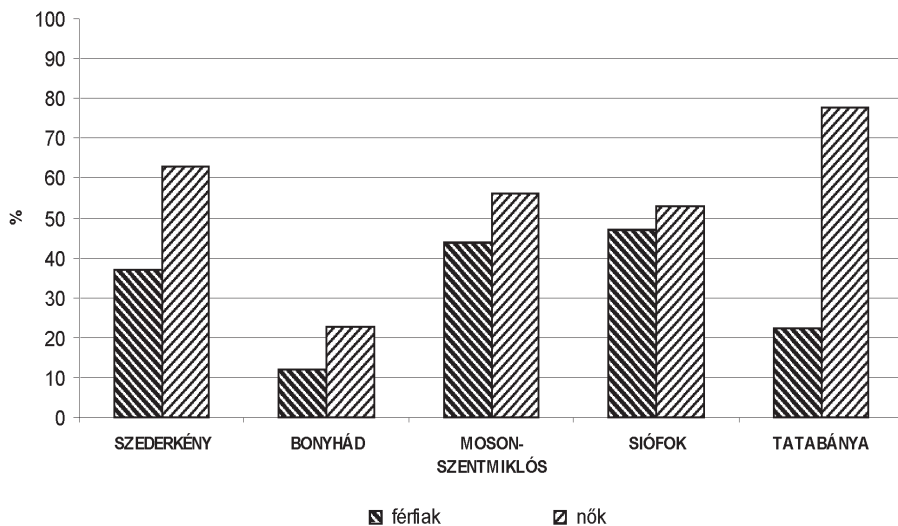
A demográfiai az egyetlen olyan elemzés, amely a kivitelezhetetlen morfológiai, metrikus, illetve taxonómiai vizsgálatokkal szemben egy hamvasztásos rítusú temetőből származó embertani sorozat esetében is elvégezhető, elvben azonban csak akkor, ha az analízis teljesen feltárt temetők embertani sorozatán alapul. Ilyen temetők azonban az őskorban nincsenek. Kivételt képez ez alól a Mészbetétes kerámia Környe-Fácánkert lelőhelyén a régészetileg teljesen feltártnak tekintett két kisebb sírcsoport (BÁNDI – NEMESKÉRI 1971). Demográfiai elemzésük szerint az itt eltemetettek két család tagjait képviselték. A dunántúli Mészbetétes kerámia eddig megkutatott öt nagyobb sírszámú – Szederkény-Kukorica dűlő, Bonyhád-Biogáz üzem (HAJDU 2010), Mosonszentmiklós-Jánosházapuszta (K. ZOFFMANN 1971), Siófok-Széplak-Vadkacsás (K. ZOFFMANN 1971) és Tatabánya-Bánhida-Dinnyeföldek (K. Zoffmann Zs. közöletlen) lelőhelyekről – származó temetőrészletének demográfiai analízise csak abban az esetben végezhető el, ha feltételezzük, hogy az embertani sorozatok olyan mintákat képeznek, amelyek a feltehetően eredetileg többszáz síros temetőket megfelelően reprezentálják. Párhuzamos analízisük az így kapott eredmények kontrollját képezhetik. A demográfiai elemzés alapjául szolgáló halandósági táblák és görbe elkészítése (7. táblázat, 1 ábra, K. ZOFFMANN 2011 nyomán) BERNERT (2005) programjának segítségével történt. A lényegesebb demográfiai jellemzőket a 8. táblázat összegzi¹.

Újszülött/csecsemő sír – más őskori kultúrák népességeinek temetőivel megegyezően – a Mészbetétes temetőkben is csak néhány került elő, habár ez az a korosztály, amely a meghaltak legnagyobb százalékát képezte. Százalékos előfordulási arányuk az öt vizsgált temetőben 0 és 3 százalék között mozog, ami csak azt bizonyítja, hogy e perinatális korban meghaltakat is (legalábbis néhányukat) a közösség temetőjébe temették el. Igen alacsony előfordulási arányuk folytán e korcsoport várható élettartama 25 és 38 év között variál. COALE - DEMÉNY (1966) korrekcióját alkalmazva a $\pm 0,00$ évesek előfordulási aránya 33-35 %-ra emelkedik, s ennek megfelelően változik korosztályuk várható élettartama is, amely a korrekciós számítás alapján 17 és 26 év közé esik.

¹ A jelen kéziratnak a JPMÉ-be történő 2011. évi leadása után jelent meg Kiss Viktória monográfiája, amely a Mészbetétes edények népének kultúráját ismertetve, részletesen foglalkozik e populáció demográfiai jellemzőivel is: Kiss 2012.

1. ábra: Az eltemetettek korcsoportonkénti százalékos eloszlása a Mészbetétes kerámia népének temetőiben

2. ábra: A felnőttek nemek szerinti százalékos megoszlása a Mészbetétes kerámia népének temetőiben

A **halálozási valószínűség** viszont a halandósági táblák és görbék adatai szerint (8. tábla, 1. ábra) igen magas az 1-9 év közötti gyermekek körében, ez az érték csak Bonyhád és főleg Siófok esetében alacsonyabb a felnőttkori halálozási valószínűségnél. A magas gyermekkori halandóság alultápláltságra, nem megfelelő higiéniai körülményekre, s az ilyen környezetben végzetes kimenetelű járványokra utalhat.

A 20 év feletti felnőttek sorozatokon belüli százalékos előfordulási aránya durván 43 és 66 % között mozog, Bonyhádön és Szederkényen a felnőttek az eltemetetteknek több mint a felét teszik ki. Várható élettartamuk 20-24 éves korban Bonyhádön a legalacsonyabb (17 év), Szederkényen és Mosonszentmiklóson 20-21 év, Tatabányán már 28, Siófokon pedig 38 év.

A felnőtt férfiak és nők aránya (2. ábra) az öt vizsgált temető esetében abban megegyezik, hogy valamennyi sorozatban nőbblet mutatkozik, a két nembeliek egymáshoz viszonyított aránya azonban eltérő. A mosonszentmiklósi és a tatabányai temetőbe temetkező közösség körében a nőbblet minimálisnak mondható, a férfiak-nők aránya tulajdonképpen kiegyenlített. A szederkényi közösségen belül a férfiak-nők aránya csaknem eléri az 1:2-es arányt, míg a siófoki populációban a jelen analízis szerint egy férfire 3,5 nő juthatott, ami – párhuzamba állítva a többi négygel – mindenképpen ferde mintavételt jelez. A 20 és 24 év közötti férfiak és nők várható élettartama mindkét nem esetében Bonyhádön a legalacsonyabb (15, ill. 16 év); Szederkényen 21, ill. 20; Mosonszentmiklóson 22, ill. 21; Tatabányán és Siófokon viszont 24, ill. 21 évet tesz ki a férfiak, illetve a nők vonatkozásában.

A legnagyobb halálozási valószínűség a felnőttek körében, valamennyi sorozat esetében az adultus korcsoportúaknál, 20 és 39 év között mutatkozik.

Összességében megállapítható, hogy az öt vizsgálati mintaként kezelt sorozat közt nem mutatkoztak lényeges eltérések, csupán a Siófok-Széplak-Vadkacsás sorozat tér el helyenként irreális értékeivel, megkérdőjelezve így demográfiai analízisének létjogosultságát.

2. Versend-Rasztina dűlő [M60/B094.lh.]

A lelőhelyen két hamvasztásos temetkezés került elő, az egyikben egy infans I. korcsoportban meghalt gyermek, a másikban pedig egy felnőtt korú nő calcinált csontmaradványaival. A töredékek között mindkét esetben a koponya és a vázcsontok részletei is megőrződtek. Mivel a két lelet egyéb információt nem tudott nyújtani, előkerülésük csupán jelzésértékű bizonyítéka annak, hogy a bronzkor e periódusában, a Mészbetétes kerámia népe a Dunántúl e pontján is megtelepedett.

1. táblázat: A Mészbetétes kerámia népének feldolgozott embertani leletekkel rendelkező dunántúli lelőhelyei

Sorszám	Leelőhely	Irodalom	Hamvasztásos temetkezések	Csontvázas temetkezések
1.	Bonyhád-Biogáz üzem	HAJDU 2010	105	12
3.	Környe-Fácánkert	BÁNDI-NEMESKÉRI 1971	18	—
4.	Mosonszentmiklós-Jánosházapuszta	ZOFFMANN 1971	96	—
5.	Siófok-Széplak-Vadkacsás	ZOFFMANN 1971	41	—
6.	Szederkény-Kukorica dűlő [60/95]	—	47	4
7.	Tatabánya-Bánhida-Dinnyeföldek	ZOFFMANN, közöletlen	37	—
8.	Versend-Rasztina dűlő [60/94]	—	2	—
9.	Veszprém-Bajcsy Zs.u.	ZOFFMANN, közöletlen	1	—
10.	Vizió-Golokut	ZOFFMANN 1980	—	2

2. táblázat: A hamvasztásos rítus szerint eltemetettek nemére, halálozási életkorára, és a csontok égetettségére vonatkozó adatok

SZEDERKÉNY - KUKORICA DÜLŐ [95.1h.]							
Sor-szám	Jelzet	Nem	Halálozási életkor	Súly (gr)	Fragmentáltság	Szín	Megjegyzés
1.	2199.	férfi	ad.-mat.	552	meso > makro	szürkés-, barnásfehér	kettős sír
2.		nő	ad.-mat.	1190			
3.	2210.	nő	ad.-mat.	872	meso-mikro	barnásfehér	
4.	2211.	nő	adultus	760	meso-mikro	fehéres, szürkés, kékes	
5.	2212.	nő	ad.-mat.	914	mikro-meso	barnásfehér	
6.	2218.	?	juv.	776	meso	szürkés-barnásfehér	
7.	2221.	?	ad.-mat.	1344	meso	barnásfehér	kettős sír
8.		?	inf.I.-II.				
9.	2222.	férfi	maturus	470	meso	barnás	
10.	2224.	nő	maturus	474	meso	barnás	
11.	2229.	?	ad.-sen.	86	meso-makro	barnásfehér, krétafehér	
12.	2236.	?	ad.-mat.	24	meso	barnás, krétafehér	
13.	2237.	férfi	adultus	1570	meso-makro	szürkés, barnás	
14.	2238.	?	ad.-sen.	38	makro	szürkésfehér, fehér	
15.	2239.	nő	ad.-mat.	762	meso	barnásfehér	
16.	2240.	?	5 - 6	182	mikro	barnásfehér, kékes	
17.	2241.	férfi	maturus	1642	meso >makro	szürkés-barnásfehér, kékes	
18.	2242.	?	± 6	4318	mikro-meso-makro	barnásfehér	
19.		nő	16 - 17			kettős sír	
20.	2243.	?	ad.-mat.	110	mikro-meso	barnásfehér	
21.	2245.	?	± 2	216	mikro-meso	barnásfehér	
22.	2247.	nő	adultus	1586	meso	barnásfehér	
23.	2248.	nő	ad.-mat.	1110	mikro<meso>makro	szürkés, barnásfehér, krétafehér (kékes)	kettős sír
24.		?	± 6				
2.	2261.	nő	ad.-mat.	572	mikro-meso	barnás	kettős sír
26.		?	± 5				
27.	2262.	férfi	ad.-mat.	642	meso	barnásszürke > kékesfekete	
28.	2263.	férfi	adultus	2166	makro	barnásfehér	
29.	2272.	férfi	ad.-mat.	1534	meso	szürkés-barnás	hármás sír
30.		nő	ad.-mat.				
31.		?	4 - 6				
32.		férfi	ad.-mat.				
33.	2273.	nő	maturus	6548	mikro<meso>makro	barnásfehér > kékes	négyes sír
34.		?	inf.II-juv.				
35.		?	± 4				
36.		férfi	ad.-mat.				
37.	2281.	nő	ad.-mat.	5728	mikro-meso	szürkés-barnás	hármás sír
38.		?	± 4	502	meso	barnás-szürkésfehér > kékes	
39.	2293.	nő	ad.-mat.				
40.		férfi	ad.-mat.	1942	meso		barnásfehér > kékes
41.	2301.	nő	ad.-mat.			hármás sír	
42.		?	inf.I-II.	422	meso-makro		barnás-szürkésfehér
43.	2308.	?	juv.				
44.		nő	adultus	1848	meso		barnásfehér
45.	2362.	?	4 - 5			hármás sír	
46.		?	?	698	meso		barnásfehér
47.	2363.	nő	adultus				
VERSEND-RASZTINA DÜLŐ [94.1h.]							
1.	28.	?	inf.I.-II.	86	mikro-meso	krétafehér > kékes	
2.	194.	nő	ad.-mat.	768	meso-mikro	barnásfehér	

3. táblázat: A hamvasztott leletek esetében beazonosítható csontrészek

Sír- szám	Nem	Halálzási életkor	Beazonosítható csontrészek	
			Koponyarészek	Vázcsontrészek
2199.	férfi	ad.-mat.	kevés varratrészlet s.cond.occipitalis részlete koponyabázis töredéke proc.zygomaticus részlete (+1) s.maxilla töredéke egy foggyökér	hosszcsontok diaphysis töredékei két ágyékcsigolya medencecsontok töredékei caput humeri (átm: 41 mm) femur dist. epiphysise ujjperc
	nő	ad.-mat.	d.s.cond. occip. részlete d.pars petrosa os frontale töredéke orbitafenék d.s.proc. zygomaticus töve d.porus accusticus ext. d.maxilla töredéke s.capitulum mandibulae d.ramus mandibulae mandibula töredéke három fog tizenkét alveolus	structura spongiosa részek hosszcsontok diaphysis részelei 3-4 csigolyatest részlete scapula töredéke medencecsont töredéke caput humeri humerus dist.vége caput femoris femur dist. vége tibia prox. vége 3-4 lábközépcsont
2210.	nő	ad.-mat.	varratrészek os frontale részlete s.capitulum mandibulae töredéke négy foggyökér	hosszcsontok diaphysis töredékei scapula töredéke caput humeri trochlea humeri töredéke femur dist. vége ujjperc
2211.	nő	adultus	varratrészek os frontale töredéke d.sphenoidale részlete d.os temporale részlete d.proc.zygomaticus töve d.s.orbita felső pereme d.s.os malare töredéke s.maxilla részlete öt alveolus három foggyökér d.capit.mandibulae	hosszcsontok diaphysis töredékei medencecsont töredékek structura spongiosa részek néhány csigolya töredéke
2212.	nő	ad.-mat.	varratrészek os temporale részlete d.orbita felső pereme d.os malare töredéke s.maxilla töredéke négy alveolus (metsző antemortálisan kihullott) három foggyökér	femur diaphysis töredéke femurtöredék linea aspera-val structura spongiosa részlet
2218.	?	juvenis	néhány varratrészlet s.pars petrosa s.cond.occip. d.s.proc.zygomaticus töve öt foggyökér	structura spongiosa részlet hosszcsontok diaphysis töredékei csigolyatöredék caput humeri femur dist. vége d.s.patella tibia prox. vég ujjpercek

3. táblázat: folytatás

Sír- szám	Nem	Halálozási életkor	Beazonosítható csontrészek	
			Koponyarészek	Vázcsontrészek
2221.	?	ad.-mat.	aránylag kevés varratrészlet os occipitale töredéke d.s.pars petrosa d.s.proc.zygomaticus részlete d.orbita felső pereme d.s.maxilla töredékek – kilenc alveolus egy foggyökér mandibula részlete – három alveolus	hosszcsontok diaphysis töredékei caput humeri (átm: 35 mm) ujjperc
	?	inf.I-II.	d.s.spars petrosa proc.mastoideus töredéke s.proc.zygomaticus töredéke	
2222.	férfi	maturus	varratrészek os parietale töredékei os occipitale töredékei prot.occ.ext. (+2) d.proc.mast. (+2) orbita felső pereme (+2) maxilla töredéke öt alveolus d.s.ramus mandibulae	scapula töredéke két csigolya töredéke medencecsont töredéke humerus dist. töredéke radius prox. vége femur dist. vége
2224.	nő	maturus	kevés varratrészlet os occipitale részlete d.s.pars petrosa proc.zygomaticus töredéke maxillatöredék s.capitulum mandibulae (-2) s.ramus mandibulae angulus mandibulae (-1) tíz alveolus	csigolya töredékek hosszcsontok diaphysis töredékei caput humeri femur diaphysis töredéke tibia prox. részlete ujjpercek
2229.	?	ad.-sen.	agykoponya egyetlen töredéke	hosszcsontok diaphysis töredékei
2236.	?	ad.-mat.	varratrészlet os occipitale töredéke os parietale töredéke s.ramus mandibulae részlete capitulum mandibulae (-2) angulus mandibulae (-1) tíz alveolus	hosszcsontok diaphysis töredékei két-három csigolya töredéke caput humeri töredéke femur dist. vége ujjpercek
2237.	férfi	adultus	aránylag kevés varratrészlet s.proc.zygomaticus töve d.s.orbita felső pereme orbita részlete (cribra orb. = 0) d.os malare részlete három foggyökér	hosszcsontok diaphysis töredékei 5-6 csigolya töredéke medence lapátok részlete acetabulum részlete sacrum részlete d.s.caput humeri d.s.caput femoris (átm.: 44 mm) femur dist. töredéke ujjperc
2238.	?	ad.-sen.		hosszcsontok diaphysis részletei bordatöredék

3. táblázat: folytatás

Sír- szám	Nem	Halálozási életkor	Beazonosítható csontrészek	
			Koponyarészek	Vázcsontrészek
2239.	nő	ad.-mat.	varratrészek d.pars petrosa d.s.proc.zygomaticus töve d.orbita felső pereme d.capitulum mandibulae maxilla tizenkét alveolussal mandibularészlet 5 alveolussal két foggyökér	bordatöredékek két csigolya részlete d.s.caput humeri capitulum radii medencecsontok töredékei d.s.talus töredéke
2240.	?	5 – 6 éves	varratrészek maxilla töredéke öt foggyökér három fogkorona	hosszcsontok diaphysis töredékei humerus dist. epiphysis
2241.	?	maturus	kevés varratrészet tarkócsont töredéke (+2) d.s.pars petrosa d.os malare töredéke tíz foggyökér tíz alveolus – (alsó s. PM1 antemortem kihullott)	hosszcsontok diaphysis részletei scapula töredéke caput humeri töredéke capitulum radii (átm: 21 mm) femur diaphysis lin.aspera-val(+2) talus töredéke ujjperc töredéke
2242.	nő	16 - 17	varratrészek os occipitale részlete d.s.os temporale töredéke s.proc.mast. töredéke d.s. proc.zygomaticus töve d.s.pars petrosa töredéke s.orbita felső pereme d.s.os malare részlete maxilla töredéke tizenkét alveolus s.capitulum mandibulae s.ramus mandibulae öt alveolus huszonkét foggyökér	hosszcsontok diaphysis részletei kevés st spongiosa-részlet scapula töredéke d.s. clavicula acromiális vége csigolyatöredék medencecsontok töredékei acetabulum részlete d.s.caput humeri töredéke d.s.humerus trochlea részlete caput femori részlete femur részlet linea aspera-val femur dist. vége tibia töredéke talus töredéke kéz- és láb-ujjpercek
	?	± 6 éves	os occipitale részlete d.pars petrosa töredéke d.proc.zygomaticus töredéke d.os malare töredéke s.ramus mandibulae mentum mandibulae részlete tizenegy alveolus hat foggyökér három fogkorona	bordák töredékei femur prox. epiphysis
2243.	?	ad.-mat.	varratrészek os occipitale töredéke s.pars petrosa	hosszcsontok diaphysis töredékei
2245.	?	± 2	varrat részek d.járomív töve három foggyökér	hosszcsontok diaphysis töredékei II.nyakcsigolya részlete d.clavicula femur prox. részlete

3. táblázat: folytatás

Sír-szám	Nem	Halálozási életkor	Beazonosítható csontrészek	
			Koponyarészek	Vázcsontrészek
2247.	nő	adultus	varrat részek os occipitale részei os temporale részlete s.proc.mastoideus s.pars petrosa os frontale részlete d.s.proc.zygomaticus s.malare részlete s.maxilla részlete hét alveolus s.ramus mandibulae három alveolus tizenkét foggyökér	hosszcsontok diaphysis töredékei négy-öt nyak- és hátcsigolya töredék scapula töredéke caput humeri radius dist. részlete medencecsont részei femur dist. részlete tibia prox. részlete d.s. talus ujjpercek
2248.	nő	ad.-mat.	d.os temporale részlete d.pars petrosa s.orbita felső pereme mentum mandibulae részlete két foggyökér	caput humeri diaphysis radii részlete ulna prox. részlete
	?	± 6	kilenc alveolus	
2261.	nő	ad.-mat.	varratrészek os occipitale töredéke os frontale töredéke d.s.járomív tövének részlete d.s.ramus mandibulae töredéke s.os malare részlete	l.nyakcsigolya részlete hosszcsontok diaphysis töredékei humerus diaphysis töredéke
	?	± 5	s.os malare részlete négy fog	humerus diaphysistöredéke
2262.	férfi	ad.-mat.	varratrészek d.pars petrosa d.proc.zygomaticus töve s.maxilla részlete hat alveolus s.capitulum mandibulae d.s.ramus mandibulae négy foggyökér	femur diaphysis töredéke hosszcsontok diapysis töredékei medencecsontok töredékei
2263.	férfi	adultus	os occipitale töredéke d.pars petrosa részlete d.proc.mast. töredéke d.orbita felső pereme d.os malare töredéke d.ramus mandibulae részlete d.capitulum mandibulae hét foggyökér egy alveolus	diaphysis ulnae részlete bordatöredékek nyak-, hát-, ágyékcsgolyák töredékei medencecsontok töredékei sacrum töredéke caput femoris femur dist. részlete ujjpercek
2272.	férfi	ad.-mat.	os frontale részlete d.s.pars petrosa d.proc.mast. töredéke os temporale részlete d.ramus mandibulae töredéke maxilla töredéke két alveolus öt foggyökér	scapula töredéke nyak- és hátcsigolya töredékei hosszcsontok diapysis töredékei ujjpercek
	nő	ad.-mat.	d.s.pars petrosa	
	?	4 - 6	d.s.pars petrosa négy fog	

3. táblázat: folytatás

Sír- szám	Nem	Halálózási életkor	Beazonosítható csontrészek	
			Koponyarészek	Vázcsontrészek
2273.	férfi	ad.-mat.	varratrészek os occipitale töredéke (+1) d.os temporale töredéke d.s.pars petrosa s.proc.zygomaticus töve d.os malare töredéke d.s.maxilla töredéke öt alveolus mandibula töredéke hét alveolus 16 foggyökér töredék	csigolya töredékek caput humeri femur töredékei acetabulum részlete d.s. patella
	nő	maturus	varratrészek os occipitale részlete (-2) d.pars petrosa s.proc.zygomaticus töve d.s.os malare részlete d.s.maxilla töredéke tizenkét alveolus négy foggyökér d.capitulum mandibulae három alveolus négy foggyökér	csigolyatöredékek medencecsontok töredékei (-1) caput humeri töredéke radius prox. töredéke caput femoris femur dist. részlete d.s.patella talustöredék ujjpercek
	?	inf.II-juv.	d.s.pars petrosa d.s.proc.zygomaticus töredéke	caput humeri
	?	± 4	s.pars petrosa d.s.maxilla részlete mandibula töredéke 10 alveolus hat fog	caput humeri
2281.	férfi	ad.-mat.	varratrészek os occipitale részlete (+2) d.s.pars petrosa s.orbita felső pereme d.maxilla részlete hét alveolus öt foggyökér ramus mandibulae corpus mandibulae részlete négy foggyökér 15 alveolus	hosszcsontok diaphysistöredékei scapula részlete nyakcsigolyatöredékek dens epistropheus caput humeri capitulum radii ujjpercek
	nő	ad.-mat.	d.s.pars petrosa d.proc.zygomaticus (-2) d.s.os malare töredéke d.maxilla töredéke három alveolus hat foggyökér	hátszigolya részlete borda töredékek caput humeri capitulum radii töredéke femur dist. töredéke patella
	?	± 4	d.s.pars petrosa d.os malare részlete két fogkorona	
2293.	nő	ad.-mat.	varratrészek s.os temporale részlete d.járomív töve d.pars petrosa d.s.capitulum mandibulae corpus mandibulae s.részlete s.maxilla részlete tizenhárom alveolus	hosszcsontok diaphysis töredékei humerus diaphysis töredékei capitulum radii ujjperc töredékek

3. táblázat: folytatás

Sír- szám	Nem	Halálozási életkor	Beazonosítható csontrészek	
			Koponyarészek	Vázcsontrészek
2301.	férfi	ad.-mat.	d.s.pars petrosa d.s.proc.mastoideus d.os malare töredéke mandibula töredéke hét alveolus	hosszcsontok diaphysis töredékei
	nő	ad.-mat.	d.s.pars petrosa d.proc.zygomaticus töredéke s.maxilla töredéke s.orbita felső pereme (-2) d.s. os malare s.proc.zygomaticus töredéke d.s.maxilla töredéke nyolc alveolus s.ramus mandibulae töredéke d.angulus mandibulae töredéke capitulum mandibulae (-2) corpus mandibulae töredéke hat alveolus	hosszcsontok diaphysis töredékei dens epistropheus csigolya töredékek scapula töredékek
	?	inf.I-II.	d.s.pars petrosa	bordák töredékei
2308.	?	juvenis	varratrészek homlopcsont töredéke d.pars petrosa s.proc.zygomaticus töve d.malare töredéke maxilla töredéke négy alveolus	caput humeri acetabulum részlete caput femoris femur dist. töredéke tibia prox. töredéke
2362.	nő	adultus	os occipitale töredéke (-2) d.s.pars petrosa s.proc.zygomaticus töredéke (-1) os frontale részlet (-2) s.orbita felső pereme (-2) d.s.malare töredéke d.maxilla töredéke foggyökerek hét alveolus d.s.ramus mandibulae	hosszcsontok diaphysistöredékei scapula töredéke caput humeri töredéke medencecsontok töredékei patella ujjpercek
	?	4 - 5	d.pars petrosa s.maxilla foggyökerek hat alveolus	
	?	?	pars petrosa töredéke	
2363.	nő	adultus	varratrészek d.os temporale részlete d.pars petrosa s.proc.zygomaticus töve d.s.capitulum mandibulae (-2)	hosszcsontok diaphysis töredékei nyakcsigolya femur dist. töredéke ujjpercek

5. táblázat: A csontvázas rítus szerint eltemetett egyének neme és halálozási életkora

Jelzet	Gyermekek	Férfiak	Nők	?
Bonyhád-Biogáz üzem				
86.				10 - 70
107.		20 - 40		
156.			20 - 50	
180.			35 - 45	
200.			20 - 30	
202.		20 - 40		
203.			20 - 30	
215.		25 - 35		
226.			50 - 65	
241.		20 - 50		
242.			30 - 35	
243.	11 - 13			
Szederkény-Kukorica dűlő				
473.		17 - 18		
474.		37 - 43		
2398.			36 - 45	
2433.	13 - 14			
Vizić-Golokut				
1(K.35.)			22 - 23	
2(K.36.)	1,5			

6. táblázat: A hamvasztásos és csontvázas rítusú temetkezések előfordulási aránya a kultúra különböző temetőiben

Sorszám	Leőhely	Irodalom	Hamvasztásos temetkezések					Csontvázas temetkezések					
			± 0,00 évek	Gyer- mek	Férfiak	Nők	?	Össz	Gyer- mek	Férfiak	Nők	?	Össz
1.	Bonyhád-Biogáz üzem	HAJDU 2010	3 2,6%	29 25,4%	6 5,3%	13 11,4%	63 55,3%	114 100,0%	1	4	6	1	12
2.	Kőny-e-Fácánkert	BÁNDI-NEMESKÉRI 1971	1 5,6%	8 44,4%	4 22,2%	5 27,8%	–	18 100,0%	–	–	–	–	–
3.	Mosonszentmiklós-János házapuszta	ZOFFMANN 1971	–	43 44,8%	19 19,8%	23 24,0%	11 11,4%	96 100,0%	–	–	–	–	–
4.	Siófok-Széplak-Vadkacsás	ZOFFMANN 1971	–	3 7,2%	4 9,5%	14 33,3%	21 50,0%	42 100,0%	–	–	–	–	–
5.	Szederkény-Kukorica dűlő [60/85]	–	–	14 29,8%	10 21,3%	17 36,2%	6 12,7%	47 100,0%	1	2	1	–	4
6.	Tatabánya-Bánhida-Dinnyeföldek	ZOFFMANN, közöletlen	1 2,7%	13 35,2%	8 21,6%	9 24,3%	6 16,3%	37 100,0%	–	–	–	–	–
7.	Versend-Rasztina dűlő [60/94]	–	–	1	–	1	–	2	–	–	–	–	–
8.	Veszprém-Báicsy Zs.u.	ZOFFMANN, közöletlen	–	–	–	1	–	1	–	–	–	–	–
9.	Vízú-Golokut	ZOFFMANN 1980	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	2

8. táblázat: Fontosabb demográfiai jellemzők a Mészbetétes kerámia népének néhány temetőjén belül

Demográfiai jellemzők	Szederkény	Bonyhád	Moson-szentmiklós	Tatabánya	Siófok
Az eltemetettek száma	47	126	95	37	42
A 0 évesek százalékos aránya	0,03	3,10	1,32	2,70	0,26
A felnőttek százalékos aránya	57,45	66,29	42,95	45,95	42,86
A férfiak felnőttek közötti százalékos aránya	37,04	11,96	43,87	47,06	22,22
A nők felnőttek közötti százalékos aránya	62,96	22,73	56,13	52,94	77,78
A szexuális dimorfizmus értéke	170,00	190,00	127,93	112,50	350,00
A 0 évesek várható élettartama	30,68	27,38	25,33	27,91	38,23
A 20-24 évesek várható élettartama	20,50	16,97	20,80	27,91	38,23
A 20-24 éves férfiak várható élettartama	21,12	15,19	21,71	23,73	23,56
A 20-24 éves nők várható élettartama	19,97	15,69	20,95	20,58	20,37

Irodalom

- BÁNDI, G. – NEMESKÉRI, J. 1971: Das bronzezeitliche Brandgräberfeld von Környe-Fácánkert. - Alba Regia (Székesfehérvár) 11: 7–34.
- BERNERT Zs. 2005: Paleoantropológiai programcsomag. - Folia Anthropologica (Budapest) 3: 71–74.
- COALE, J. A. – DEMÉNY, P. 1966: Regional model life tables and stable populations. - Princeton University Press. Princeton.
- ÉRY K. K. – KRALOVÁNSZKY A. – NEMESKÉRI J. 1963: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. - A representative reconstruction of historic populations. - Anthropológiai Közlemények (Budapest) 7: 41–90.
- HAJDU T. 2010: A Bonyhád-Biogáz üzem lelőhelyen feltárt embertani leletek vizsgálatának előzetes eredményei. - In: SZABÓ G. (szerk.): Pannónia kincse. A mészbetétes edények népének bonyhádi temetője. DVD. (Jazyg Kiadó), Szekszárd.
- JOHNSTON, E. F. 1961: Sequence of epiphyseal union in a Prehistoric Kentucky population from Indian Knoll. - Human Biology 33: 66–81.
- KISS, V. 2012: Middle Bronze Age Encrusted Pottery in Western Hungary. - Varia Archeologica Hungarica (Budapest) 27: 1–377.
- K. ZOFFMANN, Zs. 1971: Anthropologische Untersuchungen der mittelbronzezeitlichen Bevölkerung der Gräberfelder von Mosonszentmiklós-Jánosházapuszta und Siófok-Széplak (Ungarn). - A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 16: 43–58.
- K. ZOFFMANN, Zs. 1980: Das anthropologische Material des bronzezeitlichen Bestattung von Vizić-Golokut (Symien). - Rad Vojvodjanskih Muzeja 26: 65–68.
- K. ZOFFMANN Zs. 2011: Kárpát-medence területéről származó neolitikus, réz-, bronz- és vaskori antropológiai sorozatok halandósági táblái. (Adatközlés). - Folia Anthropologia (Szombathely) 10: 17–57.
- MARTIN, R. – SALLER, K. 1957: Lehrbuch der Anthropologie I-II. Stuttgart.
- NEMESKÉRI, J. – HARSÁNYI, L. – ACSÁDI, Gy. 1960: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. - Anthropologischer Anzeiger 24: 70–95.
- SCHOUR, I. – MASSLER, M. J. 1941: The development of the human dentition. - Journal of American Dental Association 28: 1153–1160.

Anthropological remains of the Culture of Incrusted Pottery from the sites Szederkény and Versend

ZSUZSANNA K. ZOFFMANN

The article deals with results of the anthropological analysis of the cremated osteological material dated to the culture of the Incrusted pottery unearthed at the sites Szederkény–Kukorica dűlő and Versend–Rasztina dűlő (county Baranya, Hungary). Because of the low number of graves, the results of a demographic investigation of the series from Szederkény could be accepted only as hypothetical.

Baranya megye őskori embertani leleteinek áttekintése

K. ZOFFMANN ZSUZSANNA

H-1042 Budapest, Rózsa utca 36.
e-mail: zoffmann@freemail.hu

A régészeti kutatásokhoz fontos információkat szolgáltató embertani kutatásoknak logikus alapfeltétele az ásatásokon begyűjtött vizsgálati anyag, s így magától értetődően a paleoantropológia kiszolgáltatott helyzetben van a régészeti munkák tekintetében, hiszen nem az embertani igények szabják meg a feltárások célpontjait. Így van ez Baranya megyében is, ahol a rendszeres paleoantropológiai vizsgálatok szintén csak a régészeti feltárások nyomán kezdődhetnek. A jelen munka a pécsi Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztályán, a még Dombay János alapította embertani gyűjteményben őrzött – a neolitikumtól a vaskor végéig tartó időből származó és a vizsgálatok rendelkezésére álló – embertani leletek áttekintésével tudatosítani szeretné egyrészt e vizsgálatok fontosságát, másrészt pedig azt a sajnálatos tényt, hogy jelen pillanatban milyen sok azoknak az itt élt népcsoportoknak a száma, melyekről vizsgálati anyag hiányában embertanilag semmit, vagy csak alig valamit tudunk. A gyűjtemény több ezer csontvázlelete közül csak kevés származik ugyan az őskori periódusokból, jelentőségük azonban mégis igen nagy az őskorban a mai Baranya megye területén élt népességek megismerésének terén.

A gyűjteményben őrzött csontvázleletek kultúránkénti tételes felsorolását az 1. táblázat tartalmazza. Áttekintésekor egyrészt szembetűnik nemcsak az embertani leletek minimális volta, hanem az a tény is, hogy mennyire egyenetlen a leletek régészeti kultúrák közötti megoszlása.

Neolitikum

A Baranya megyében élt neolitikus népcsoportokat összesen 149 lelet képviseli, melyek 4 régészeti kultúra között oszlanak meg.

A korai neolitikumot fémjelző **Starčevo kultúra** feltehetően a Duna mentén érkezett dél felől a területre, e hatalmas kiterjedésű kultúrának Dél-Dunántúl csak a peremterületét képezi. Mégis, a baranyai leletek is hozzájárultak ahhoz, hogy már egy biostatistikai összehasonlító vizsgálatban is szerepeltethető Starčevo koponyasorozatot lehessen kialakítani. A Penrose-féle módszer szerint elvégzett elemzés eredményei a koponyasorozatok egymás közötti általánosított nagyság- és formátávolságát mutatják (C_R^2) úgy, hogy valószínűsíthető, hogy egy bizonyos szignifikanciahatár alatti értékek (jelen esetben $C_R^2 < 0,166$, $P > 0,95\%$) a sorozatok rokonságára, netán biológiai azonosságára utalnak. Egy ilyen vizsgálat eredményei a kultúra hordozóinak eredetét is közelebbi megvilágításba helyezhetik. Szem előtt tartva azt a tényt, hogy régészetileg a Starčevo kultúra,

a Körös és Criș kultúrákkal képez közös kultúrkomplexumot, elsőrendű kérdésként merül fel az, hogy populációik genetikai rokonságban álltak-e egymással. A Penrose-eredmények alapján megrajzolt dendrogramok (1-3. ábra) egyrészt a Kárpát-medencei neolitikus sorozatok egymásközi, másrészt ugyanezen sorozatoknak a Délkelet-Európa és Közel-Kelet megfelelő korszakából származó sorozataik közötti kapcsolatokat illusztrálják (K. ZOFFMANN 2012). A Baranya megyei leletek bevonásával történt Penrose-elemzések alapján három fontos megállapítást lehet tenni.

A Starčevo és a Körös populációk között nincs szignifikáns kapcsolat, kialakításukban tehát – legalábbis részben – különböző komponensek játszottak szerepet.

A Starčevo és Körös kultúráknak a régészet szerinti délkelet-európai eredetére a biostatistikai elemzés eredményei csak közvetve utalnak. Az érintett populációk a régészet szerint a Balkánon át történt vándorlásaik során, minden bizonnyal eltérő útvonalon, eltérő autochton lakossággal találkozással és eltérő mértékben keveredve, eltérő antropológiai/taxonómiai összképre tettek szert. A Kárpát-medencébe érve e két populáció valamikori esetleges rokoni kapcsolatait a Penrose-elemzések eredményei – jelenlegi adataink alapján – már nem igen tükrözik.

A Starčevo népesség továbbélését a középső neolitikumban a Penrose-eredmények nem bizonyítják. A helyi autochton népcsoportokkal minden valószínűség szerint csak kis mértékben keveredő bevándorlók a Dunántúlon asszimilálódhattak, s így a későbbi régészeti kultúrák kialakításában már nem, vagy csak alig vettek részt – ugyanakkor, amikor az őslakosok (átvéve a Starčevo népcsoportoktól a neolitizációhoz szükséges ismereteket), aktívan közrejátszottak a következő, késő-neolitikus ún. Lengyeli kultúra kialakításában.

A kései neolitikum, sőt a rézkor korai szakaszának meghatározója a Dunántúlon, s így a mai Baranya megye területén is az ún. **Lengyeli kultúra** volt. Három, antropológiai módszerrel is megkutatott baranyai lelőhelye közül még a legnagyobbak, a Zengővárkony-Igaz dűlőről származó sorozatnak a nagysága sem elegendő egy Penrose-analízisben való önálló szerepeltetéshez. Más dél-dunántúli lelettel összevonva azonban, ún. Dél-dunántúli Lengyeli sorozat néven már alkalmas erre a célra. Az 1-3. ábra dendrogramjainak (K. ZOFFMANN 2012) alapján jól látható, hogy a Nyugat-Kárpát-medencei Vonaldíszes kerámia alapjain egy olyan – Kelet-Kárpát-medence késő-neolitikus populációit is magába foglaló – zárt tömb alakult ki, amely biológiai értelemben – legalábbis a jelen Penrose-analízis eredményei szerint – semmilyen kapcsolatban nem állt Közép-Európa, Kelet-Balkán, Délkelet-Európa, vagy Anatólia népcsoportjaival.

A Dunántúlt s így a mai Baranya megye területét jelentősebb bevándorlási hullám az analízis eredményei szerint ebben a korszakban nem érthette (K. ZOFFMANN 2011).

Ugyancsak a kései neolitikumba tartozik a **Vinča kultúra**, amelynek elterjedési területe ugyan főként a mai Szerbiában található, temetkezései azonban peremterületeiről, a Vajdaságból és Baranya megyéből ismertek (1. táblázat). Az utóbbiak embertani feldolgozása folyamatban van. Az eddigi vizsgálatok szerint (K. ZOFFMANN 2012) Penrose-kapcsolataik révén e kultúra népcsoportjai is – a már az előzőekben felvázolt – Kárpát-medencei neolitikus tömbhöz tartozhattak (1-3 ábra).

Rézkor

A rézkori kultúrák közül csak a **Badeni kultúra** temetkezései kerültek elő eddig Baranya megyéből. A kultúra népességének a régészet által feltételezett délkeleti eredetét az antropológia oldaláról korábbi Penrose-féle analízisek eredményei is alátámaszt-

ják. Ezek szerint a Badeni sorozatnak semmi kapcsolata nincs a Kárpát-medencei zárt neolitikus tömbbel, míg szignifikáns kapcsolatok voltak kimutathatók délkeleti sorozatokkal (K. ZOFFMANN 2004, 2012). A három baranyai lelőhely összesen 11 lelete (köztük 4 férfi és 5 nő) azonban kevés adatot tud szolgáltatni ezekhez az eredményekhez.

Bronzkor

A korszak populációit csak három lelőhely embertani leletei reprezentálják. A **Somogyvár-Vinkovci kultúra** egyetlen lelete Szemelyről, az ún. **Litzen kerámia** lelete Majsról annyira töredékesek, hogy részletesebb elemzésük nem végezhető el.

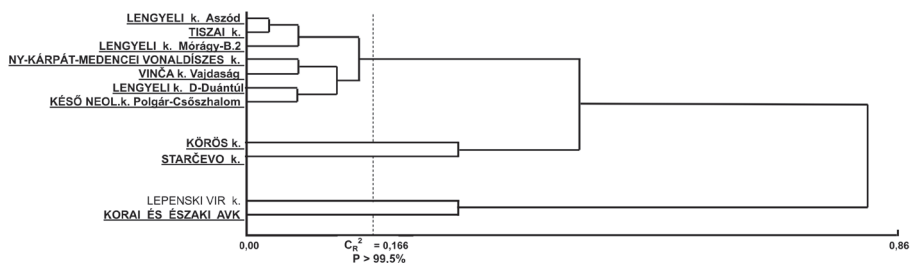
A dunántúli bronzkor régészeti talán legjobban megkutatott kultúrájának, pontosabban a **Mészbetétes kerámia** népének Baranyában két lelőhelyen tárták fel hamvasztásos rítusú temetkezéseit. Versend–Rasztina dűlőn egyetlenegy, míg Szederkény–Kukorica dűlő lelőhelyen összesen több mint 40 temetkezés embertani leletei kerültek megmentésre (K. ZOFFMANN 2015). A már sorozatnak mondható szederkényi leletek esetében demográfiai elemzést is meg lehetett kísérelni (K. ZOFFMANN 2011, 2015). Ezek szerint, más őskori sorozattal megegyezően, a 0-évesek a szederkényi bronzkori sorozat esetében is hiányoznak, de a juvenisek temetkezései sem kerültek elő. Jobban tükrözheti a valóságot a felnőttek előfordulási aránya (10 : 17), a nőtöbbség lehetséges, hogy a hamvasztott leletanyag vizsgálati módszerének hibájából fakadt.

Vaskor

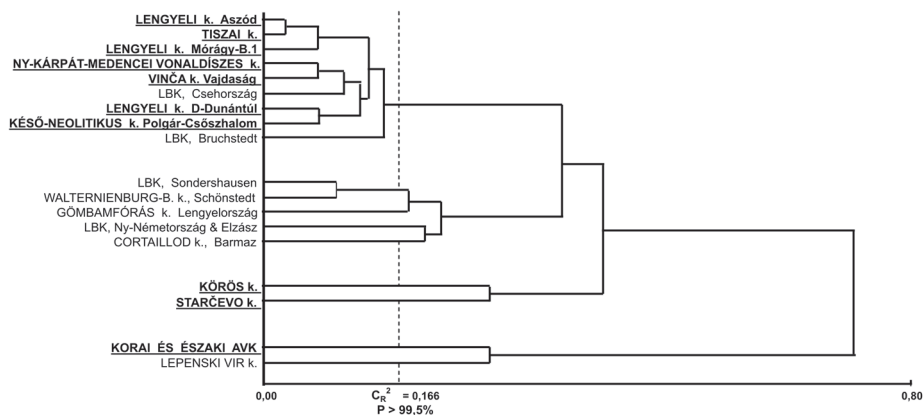
A vaskor korai szakaszából a megyében egyetlen temetkezést sem tártak fel a régészek, és a kései vaskorból is csak Szentlőrincen került megkutatásra egy temetőrészlet. A régészeti kutatások alapján valószínűsíthető, hogy a temetőt az **illírek pannon törzse** létesítette. A megmentett embertani leletanyagot a klasszikus antropológia módszerével és laboratóriumi módszerrel is megvizsgálták, a kutatások eredményeit azonban csak közvetve, a régészeti publikáción belüli idézések formájában ismerjük (JEREM 1968). Lengyel I. a leleteken végzett szerológiai vizsgálataival az eltemetettek nemét, életkorát és néhány esetben betegségeit határozta meg. Kurióznak számít az eltemetettek között egy ikerpár meghatározása (LENGYEL, cit. JEREM 1968). A Kiszely I. által megadott taxonómiai meghatározások nehezen illeszthetők a Kárpát-medence vaskori népességekről kialakítható embertani összképébe, az egyedi morfológiai és metrikus adatok pedig közöletlenek maradtak (KISZELY, cit. JEREM 1968).

A fenti áttekintés végeztével mindenképpen meg kell említeni Regöly-Mérei Gyulának a pécsi embertani gyűjtemény leletein végzett patológiai vizsgálatát, melynek eredményeit egy rövidebb cikkben kívül (REGÖLY-MÉREI 1960) külön monográfia keretében is közreadta (REGÖLY-MÉREI 1962). Munkája folytatásaként hasonló méretű tanulmány azóta nem készült.

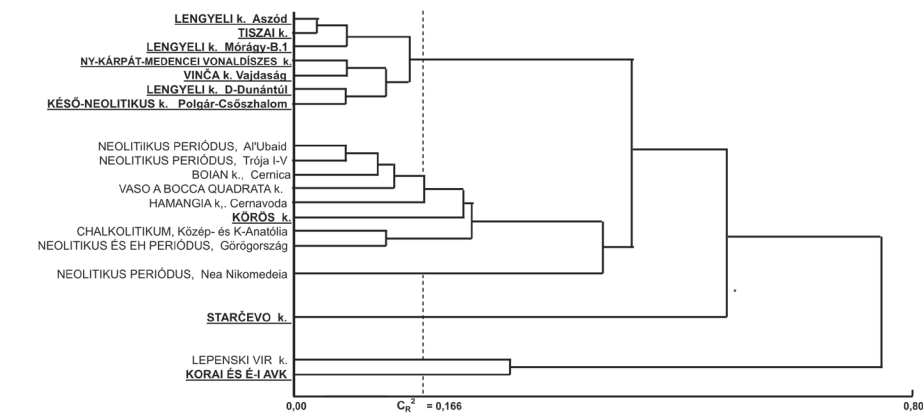
A fenti áttekintés során talán még jobban szembeötlik a bevezetőbeli állítás, amely szerint az embertani kutatás a régészeti feltárások függvénye. Az embertani vizsgálatok rendelkezésére álló őskori leletanyag, amely a több ezer esztendő történelem során a mai Baranya megye területén élt népeket volna hivatva reprezentálni, így igen változó mennyiségű, s ennek következtében csak kevés népesség antropológiai összképét lehet

1. ábra: A neolitikus Kárpát-medencei kultúrák népességeinek Penrose-kapcsolatai (ZOFFMANN 2012)

2. ábra: A neolitikus Kárpát-medencei és közép-európai kultúrák népességeinek Penrose-kapcsolatai (ZOFFMANN 2012)

3. ábra: A neolitikus Kárpát-medence, Délkelet-Európa, Anatólia és Közel-Kelet népességeinek Penrose-kapcsolatai (ZOFFMANN 2012)

1. táblázat: Vizsgált embertani leletek Baranya megye őskori kultúráiból

1. NEOLITIKUM						
Lelőhelyek	Gyermekek	Férfiak	Nők	Felnőttek	Összesen	Irodalom
STARČEVO KULTÚRA						
1. Kozármisleny-Sasfészek [M6/56]	3	2	2	–	7	ZOFFMANN 2005-2007
2. Lánycsók	1	–	1	–	2	ZOFFMANN 1977
3. Siklós-Elkerülő út	–	–	1	–	1	ZOFFMANN 2005-2007
4. Szajk-Szajki szántók [60/73]	–	3	4	–	7	ZOFFMANN 2005-2007
DUNÁNTÚLI / NY-KÁRPÁT-MEDENCEI VONALDISZES KERÁMIA (DVK / KVK)						
1. Szemely-Hegyes [60/83]	–	–	2	–	2	ZOFFMANN, közöletlen
LENGYELI KULTÚRA						
1. Belvárdgyula-Szarkahegy [60/98]	6	3	7	–	16	ZOFFMANN, közöletlen
2. Villánykövesd-Jakabfalusi út mente	9	9	4	1	23	ZOFFMANN 1968
3. Zengővárkony-Igaz dűlő	4	25	33	2	64	ZOFFMANN 1969-70
VINÇA KULTÚRA						
1. Szederkény-Kukorica dűlő	4	2	4	–	10	KÖHLER, ZOFFMANN, közöletlen
2. Versend-Gilencsa [96.lh.]	8	7	9	–	24	KÖHLER, ZOFFMANN, közöletlen
2. RÉZKOR						
BADENI KULTÚRA						
1. Palotabozsok	–	–	1	–	1	NEMESKÉRI 1956
2. Pécs-Hőerőmű	2	4	3	–	9	ZOFFMANN 1999
3. Pécs-Vasas-Homokbánya	–	–	1	–	1	ZOFFMANN, közöletlen
3. BRONZKOR						
SOMOGYVÁR-VINKOVCI KULTÚRA						
1. Szemely-Felsőrért	–	–	1	–	1	ZOFFMANN, közöletlen
DUNÁNTÚLI MÉSzbETÉTES KERÁMIA						
1. Szederkény-Kukorica dűlő [60/95]	12	10	17	8	47	ZOFFMANN 2013
2. Versend-Rasztina dűlő [60/94]	1	–	1	–	2	ZOFFMANN 2013
LITZEN KERÁMIA						
1. Majs-Udvari rétek	1	5	1	1	8	ZOFFMANN, közöletlen
4. VASKOR						
ILLÍR PANNONOK						
1. Szentlőrinc	15	19	26	5	65	LENGYEL, KISZELY, cit. JEREM 1968

többé-kevésbé felvázolni. Ugyanakkor néhány régészeti/történelmi periódus népességének antropológiai jellemzőiről még szó szerint semmiféle tudunk.

Csak remélni lehet, hogy az új régésznevezések – a szükséges és nélkülözhetetlen anyagi támogatás mellett, a történelmi periódusokban itt, a mai Baranya megyében élt népcsoportok régészeti kutatása során is, az antropológiai kutatások számára elengedhetetlen leletanyag begyűjtésével – azoknak a vizsgálatoknak is megteremti majd az alapját, amelyek segítségével az embertani kutatás a maga, de a régészet számára is fontos eredményeit elérheti. E közösen végzett régészeti és embertani kutatások eredményeként egyre nagyobb pontossággal lehet majd meghatározni a Duna-Dráva szegletben elterülő baranyai térség egykor itt élt népcsoportjainak helyét a teljes Kárpát-medence több ezer éves történelmének belül.

Irodalom

- JEREM, E. G. 1968: The Late Iron Age cemetery of Szentlőrinc. - *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest) 20: 59–208.
- NEMESKÉRI, J. 1956: Anthropologische Übersicht des Volkes der Pécelér Kultur. - In: BANNER J.: *Die Pécelér Kultur*. - *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest) 35: 295–314.
- REGÖLY-MÉREI, G. 1960: Palaeopathologiai vizsgálatok a Janus Pannonius Múzeum aeneolith-korból származó emberi csontlelet anyagán. - *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (Pécs) 1960: 75–83.
- REGÖLY-MÉREI GY. 1962: Az ősemberi és későbbi emberi maradványok rendszeres kórbonctana. - *Palaeopathologia* 2: 1–230.
- K. ZOFFMANN, ZS. 1968: An anthropological study of the Neolithic cemetery at Villánykövesd (Lengyel culture), Hungary. - *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (Pécs) 13: 25–36.
- K. ZOFFMANN, ZS. 1969-70: Anthropological analysis of the cemetery at Zengővárkony and the Neolithic Lengyel culture in SW-Hungary. - *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (Pécs) 14-15: 53–72.
- K. ZOFFMANN, ZS. 1977: Anthropological finds in Lánycsók, Hungary from the Early Neolithic Starčevo Culture. - *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (Pécs) 22: 157–162.
- K. ZOFFMANN ZS. 1999: Embertani leletek a Badeni kultúra Pécs-Hőerőmű lelőhelyéről. - *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (Pécs) 43: 141–146.
- K. ZOFFMANN ZS. 2004: Őslakosok és bevándorlók a neolitikus és rézkori Kárpát-medencében az embertani adatok alapján (A Somogy megyében újonnan feltárt Badeni temetők Penrose-analízise). - *Somogyi Múzeumok Közleményei* (Kaposvár) 16: 127–137.
- K. ZOFFMANN ZS. 2005-2007: A Starčevo kultúra újonnan feltárt embertani leletei a Dél-Dunántúlról. - *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (Pécs) 50-52: 7–23.
- K. ZOFFMANN ZS. 2011: Kárpát-medence területéről származó neolitikus, réz-, bronz- és vaskori antropológiai sorozatok halandósági táblái. - *Folia Anthropologica* 10: 17–57.
- K. ZOFFMANN, ZS. 2012: Anthropological analysis of the burials from the LBK settlement at Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő. - *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest) 63: 301–316.
- K. ZOFFMANN ZS. 2015: A Mészbetétes kerámia népességének embertani leletei Szederkény-Kukorica dűlő lelőhelyéről. - *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (Pécs) 53: 39–56.

Survey of the Prehistoric anthropological finds from county Baranya, Hungary

ZSUZSANNA K. ZOFFMANN

The article gives a short summary of the Prehistoric anthropological finds unearthed and anthropologically investigated from county Baranya, showing first of all the results of an earlier Penrose analysis in which some Neolithic series that is finds from county Baranya were included. Moreover summary clearly shows the minimal quantity of the anthropological material representing the populations living in the Prehistoric periods on the territory of today's county.

Pécs/*Sopianae* késő antik temetői építészetének belső kronológiája

GÁBOR OLIVÉR

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.

e-mail: gabor.oliver@jpm.hu

Sopianae temetőjének építésze egyfajta időbeli rezervátumnak tekinthető. Valeria provinciát a kereszténység viszonylag későn érte el, és megjelenése még a 3. században is leginkább csak a dunai limes mentén mutatható ki, ahová keleti csapatokkal keleti bevándorlók is érkeztek. *Sopianae* kereszténységéről azonban még a Konstantin-kori fordulat idejéből sem maradt fenn bizonyíték. A város temetőjének ókereszténnyé válása csak a 4. század közepétől látható markánsan; vagyis a régészet számára *Sopianae* 3. század végi provincia-központtá válásához képest is csak egy fél évszázados ütemkéséssel érzékelhető a „birodalmi trendként” megjelenő új vallás. Ennek megfelelően a város a keresztény építészeti fejlődés addig kialakult formáit is készen kapta: a 4. század második felére a világi paloták, villák étkezői többbapszús helyiségekké váltak, majd ezen apszisos épületrészek a halottkultuszhoz (halotti lakoma) kapcsolódva megjelentek a temetőkben. Ennél fogva kétségtelen, hogy a *Sopianae* temetőjében korábban nem megfigyelhető, de a 4. század második felétől hirtelen az új vallással egyszerre megjelenő zárt építmények keresztény indíttatásúak voltak¹. Ettől kezdve megszűnt a „lemaradás”, és a helyi jellegként értékelhető sokszínűség kialakulása mellett a lokális építészet már szorosabb szinkronitással követte a birodalmi fejlődést. Ez volt a város és a temető „fénykora”, ami azonban alig több mint fél évszázadig tartott csupán. E rövid időszak helyi temetői építészetének belső szakaszolásában a birodalmi analógiákon túl, főként az egyes építmények egymáshoz való viszonyának vizsgálata, illetve átépítéseik és használati fázisaik megkülönböztetése segíthet.

A temetői építkezések korának időhatárait néhány sírkamra segítségével meghatározhatjuk, a többi építési idejét ehhez a kerethez viszonyítva adjuk meg. A keresztény temetői építkezés kezdetét tehát *Sopianae* késői fejlődése és a kereszténység ütemkéséssel történő térhódítása jelöli. Az északnyugati keresztény temetőrész használata a pénzek alapján a 4. század közepe körül kezdődött. (E megkésettség okán pl. a korábban igen gyakori hal-jelkép Pécssett már nem is jelent meg, noha Valeria korábban krisztianizálódott részeire még szórványosan eljutott.) A temető használatát pedig a rómaiak valószínűleg a hunok 430-as évekre tehető megjelenésével hagyták fel végleg. A temetőben történő

¹ A sírkamra – *cella memoriae* – lejárati egység együttes megléte *Sopianae* temetőjében szinte biztosan ókeresztényeket jelez (Visy Zsolt szíves szóbeli közlése). Ugyanakkor pusztán a freskók alapján *Viminacium* 28 ismert festett sírjából is csak egyetlen egyet lehet biztosan kereszténynek tartani (KAPLAREVIĆ 2011: 45.), valamint plovdivi 3–4. századi festett sírokról sem mondható ki egyértelműen, hogy keresztényekhez tartoztak (PILLINGER et al. 1999: 42–48.).

építkezések ennél valamivel előbb, az 5. század első két évtizedében szűnhettek meg. Mindezt jól jelzi, hogy a – Krisztus-monogramot jelképként pont az 5. század elejétől felváltó – kereszt ábrázolása itt már legfeljebb csak egy bizonytalanul értékelhető téglakarcon jelent meg. A *Cella septichora* (XXXII. sz. sírkamra) építését már nem fejezték be, a XVI. számú sírkamra (csoportos temetkezési hely) sírhelyei sem teltek be.

Hudák Krisztina és Nagy Levente a festmények stilisztikai-művészettörténeti párhuzamaival igazolva² a 4. század végére tolta ki az I. sírkamra építésének keltezését, amit Heidl György Jeromos Vulgata-kommentárjához kötött képelemzései is megerősítenek (SZÖNYI 1929: 543., HUDÁK – NAGY 2005: 47., HUDÁK 2009: 233., HEIDL 2005). A sírkamra beékelte helyzete a IV. és V. sírkamrákhoz képest valóban utóidejűsége utal. A II. sírkamra korát az ábrázolás tematikája és az ott látható festett korszak formája alapján Tóth Endre a 4. század egy korábbi részére datálta (TÓTH 2006: 84.). Valószínűnek látszik, hogy az I. Valentinianus aquileiai veretű centenionalisa már a sírkamra „használatkor” került oda (NAGY 1987-88: 224.). Bár az egyértelmű ókeresztény jelképek hiánya nem feltétlenül kapcsolja a sírkamrát a 4. század korábbi részéhez vagy a pogányokhoz, a temető területén elfoglalt helye és felszíni építményének „archaikusabb” négyszögletes alaprajza valóban a legelsőként létesített itteni sírkamrák közé határozza meg. A III-VI. sírkamrák megépítését a II. és I. sírkamrák építése közé tehetjük a 4. század 2. felében. Az V. sírkamrát később átépítették, míg a III. sírkamra fölé népvándorlás kori sírok kerültek. A VII. sírkamra és a XXXI. épület (*Cella trichora*1) a temető legkésőbb használatba vett részére kerültek, így építési idejük is viszonylag későinek tekinthető, 400 körül meghatározva. A XXXVI. sírkamra (*Cella trichora*2) építési idejét nagymértékű hasonlóságuk okán a *Cella trichora*1-hez köthetjük, de az alatta levő sírkamrával való egykorúsága kérdéses. A VIII-IX. sírkamrák építési koraként általánosan csak a 4. század 2. fele adható meg, ugyanakkor használatuk utolsó fázisát az előbbi esetében egy korábbi sír átépítése, utóbbi esetében pedig egy újabb sír hozzátoldása valószínűleg az 5. század elejére tolja ki. A XII. és XXXV. sírkamrák a temető keleti részébe kerültek, ahol az épített sírok később jelentek meg, ezért korukat viszonylag későinek tarthatjuk. A XIII. épület hosszú története során először sírokat létesítettek, majd többször is temetkeztek beléjük, és valószínűleg csak ezután került föléjük az épület és *mensa*. Végül a már álló épület belsejét átépítették. Használatának korát tehát a 4. század második felétől az 5. század elejéig gondolhatjuk. A mellette található XV. építmény csupán *mensája* révén hasonlít rá (épület itt nem épült), vagyis keletkezése a XIII. épület korai fázisával lehet egykorú. A XIV. temetői építmény kelet-nyugati irányú tájolása megengedi a viszonylag késői, 400 körüli datálást. A XIX-XXIV. és XXIX. sírkamrákat is a 4. század 2. felében építhették. A XXVII. sírkamra és első sírjának tájolása szabálytalan, ami korai datálást engedélyez, míg a sír átépítése helyes tájolással az előző sírt ápoló család kihalását feltételezi viszonylag nagyobb időtávolsággal. A XXXII. sírkamra megépítése, kelet-nyugati tájolása és festményeinek az I. sírkamra festményeihez való hasonlósága miatt 400 körülre tehető, de későbbi átépítései hosszabb használatot feltételeznek.

² Főleg a 390-es években készült konstantinápolyi Theodosius-oszlop ábrázolásai alapján.

Átépitések – *Spolia*³

A késő-antik városokra vonatkozó *human activity spaces* programjának meghirdetésekor három javasolt kutatási irány lehetősége merült fel.⁴ Ezek közül a második lehetőség, vagyis az épületváltozások okainak vizsgálata a pécsi temetői építmények átépitése-it tekintve is fontos. Itt tehát a temetői épületek részleges vagy teljes korabeli átépitésével, építőanyagaik újrahasznosításával foglalkozunk, mivel azok nem csupán megújításra és további használatra, de akár tulajdonos-, rítus- és esetleg funkcióváltásra⁵ is utalhatnak. A XVII-XVIII. számú sírépítmények kivételével a temetői épületek elkészítését és átépitéseit a 4. század közepétől az 5. század elejéig tartó időszakba helyeztük.

A temetőben tapasztalható *spoliae* alapvetően három nagy időszakra tehető. Az első, amikor a temetőt megelőző építményeket és egyenetlen terepalakulatokat kellett elrendezni. Itt művelésig-váltásról van szó, a temető területe korábban római iparterület volt. A második – témánk szempontjából legfontosabb időszak –, amikor a rombolások, újjáépítések, átépitések a temető használati ideje alatt történtek. (Ezek természetesen nem azonosak az elsődleges megépítési folyamat sorrendiségével, ahol a legtöbb esetben feltételezhető, hogy a felszíni épület közvetlenül a sírkamra után készült el, vagyis egyidejűnek tekinthetők.) A harmadik pedig az antik temető megszűnése utáni korszakok viszonya az épület- és sírmaradványokhoz. Ez utóbbival sem foglalkozunk most.

Az antik *spoliának* nagyjából 10 oka/típusa ismeretes⁶: 1. *Győzelmi* (*triumphal*). Jelentése: trófea, illetve legitimitás erősítése. 2. *Megszabadulás* a múlttól. Jelentése: a kialakult hatalmi viszonyok konzerválása. 3. *Deszakrifikálás*. Jelentése: vallási kiigazítás⁷. 4. *Demonstratív*. Jelentése: a hatalom és gazdagság bemutatása. 5. „*Kannibál*”. Jelentése: a legyőzött ellenség hatalmának felhasználása/átvétele. 6. *Allagmegóvás/újjáépítés*, a régi fenntartása vagy imitálása. Jelentése: a jelen hatalma a múlt tiszteletében és gazdagságának fenntartásában rejlik. Esetleg tiltakozás a jelen ellen. 7. *Praktikum*. (A feleslegesnek ítélt korábbi szokások, építészeti hagyományok elhagyása.) 8. *Esztétikum*. (Megtarthatja vagy megtörheti a régi építészeti rendet.) 9. *Építőanyagnyerés*. Oka: kény-

³ *Spolia* itt: épületek újjáépítése, ráépítés, átépités, építőanyagok újrahasznosítása. A közismertebb *spolia opima* kifejezés jelentése ettől eltérő: az elesett ellenség fegyvereinek és páncéljának begyűjtése. Antik írott forrásairól bővebben: COATES-STEPHENS 2003: 341.

⁴ A javasolt három irány: egyrészt a települések és házaik elhelyezkedésének, másrészt ezen elhelyezkedések és változásaik okainak, harmadrészt az épületek tervezése, elhelyezkedése és környezetükben betöltött funkciójának vizsgálata (LAVAN 2003: 174.). (A harmadik irány Richard Krautheimer módszerének átvétele, de késő antik időkre kevéssé alkalmazható KRAUTHEIMER 1983: 1–5.).

⁵ Az funkcióváltás a késő antik városi épületek esetében is gyakori, de nehezen pontosítható jelenség (LAVAN 2003: 180–181.).

⁶ A háborús *spolia* nemcsak negatív, míg a békeidők *spoliája* nemcsak pozitív indíttatású. Róma lakói például Lampadius prefektus házbontásai ellen lázadtak fel (AMMARC 27. 3: 8–10.), de Avitus bronzgyűjtése is felháborodást keltett 456-ban. (ANTIOCHIAI *Frg* 202, COATES-STEPHENS 2003: 348–353.).

⁷ A vallási kiigazítás többféle lehetett: az idegen isten(ek) átcsábítása a győztesek oldalára (*evocatio* – FEKETE 2007: 78.), szentélyeik felülírása (pl. Sulpicius Severus: *Szent Márton élete*. 13.), ill. szentélyeik meggyalázása (ld. Dionysos Antiochos disznó áldozott a jeruzsálemi Nagytemplomban). Gáza pogány templomát például szakaszosan deszakrifikálták: felgyújtották, földig rombolták, idoljait és „boszorkánykönyveit” elégették vagy latrinába dobták, majd keresztény templom került a helyére, melyet építés közben és utána többször felszenteltek, sőt építése közben a munkások zsoltárokat énekeltek, végül a pogány templom márványköveivel borították az új templom körüli teret, hogy a bálványimádás emlékein emberek és állatok tapossanak. A gázai deszakrifikációt csodák is igazolták: Isten egy kisfiún keresztül üzent meg a pogány templom felégetését, a keresztény templom építése közben kútba esett gyerekek épségben megmenekültek és a bálványszobor pogányokra dőlt (MARCUS DIACONUS, *Vita Porphyrii*).

szer, új építőanyagok hiánya vagy drágasága. 10. *Nincs pontos magyarázat vagy éppen egyszerre sok van* (COATES-STEPHENS 2003).

Építészeti *spolia* esetében általában településekről és azok épületeiről van szó. *Sopianae* esetében viszont temetői építményekre próbáljuk értelmezni, ami alapvető különbséget jelent. Az első típus, a triumphus-eszme, általánosan jellemző az ókeresztény szemléletre. A hit győzelme a pogányság illetve a halál felett állandó és fontos üzenet. *Sopianae* temetői épületeinek késő antik átépítései azonban legfeljebb csak közvetve, általánosságban magyarázhatók így, amennyiben a keresztény halottak „örök életét” és a hit „dicsőségét” is hirdetik. Ilyen indítással számolhatunk egy eredeti építmény megnövelések (Ókeresztény Mauzóleum) vagy renoválásakor (**V. sírkamra**), illetve a birodalmi stílus alkalmazásakor (**V. sírkamra**).

A 2. *spolia*-típusra, a múlttól való megszabadulás vágyával egy kereszténnyé váló korszak temetője esetében deszakrifikálásként vagy vallási indításként gondolhatunk, ami egyben már a 3. típust jelenti. Érdekes módon pont erre nehéz példát találni a temetőben. A szempont még az Apáca utca 14. alatti építmény (**XIII.**) esetében is erőltetettnek tűnik. A sírok fölötti épületet valószínűleg keresztények újjátölték meg (*mensa*, belső helyiségek), de talán még a pogány időkben örökölt halottkultusz számára. A pogány múlt „eltörlésének” egyetlen további közvetett jele a temetőben, hogy a 3. századi pogány sírfeliratok száma megeszappan (FÜLEP – BURGER 1974: 8.), vagy mind törtek. Az ennél korábbi pogány sírkövek közt több az ép, mert azok a 4. században talán már nem voltak láthatók. Ennek ellenére *Sopianae*-ban a kereszténység 4. századi terjedésének inkább békés folyamata feltételezhető⁸.

A 4. típus, a hatalom és gazdagság bemutatása. Ez a családi sírboltokra és főleg felszíni építményeikre általában is igaz. A nagy közösségi épületek megjelenése viszont még ennél is többet mutat: a temetőkép erős megváltoztatásával jár, és a temető átépítésének, átértelmezésének tekinthető. A két legnagyobb épület, a *Cella septichora* és az Ókeresztény Mauzóleum ugyanis a különösen megbecsült halottaknak való emlékkállítás révén a keresztény közösség és az egyház (püspök) hatalmát hirdető, uralkodó elemmé váltak a temető kisebb építményei között. (Az 5. típus, a „kannibál eszme” *Sopianae* temetője esetében indifferensnek tűnik.)

A 6. típus, a múlt tiszteletét jelentő állagmegóvás. Kifejezetten ilyen célú átépítés csak az **V. sírkamránál** mutatható ki. A tiszteletadás erőteljes szándékát erősíti a belső sír épen hagyása és az, hogy több sír később sem került mellé. Mindezt látszólag lerontja az **I. sírkamra** statikai veszélyt okozó közeli megépítése, mintha mégsem törődtek volna az **V. sírkamra** épségével annyira. Ezt a megbecsüléssel ellentétes szándékot egy speciális, a keresztények által elfogadott szokás, a *depositio ad sanctos* alkalmazásával írhatták felül. Csakis a keresztény közösség egy tehetős és előkelő családja engedhette meg ezt magának, aki erőszakosságával nem csupán a kegyelet diktálta távolságtartást, de az építési szabályokat is figyelmen kívül hagyta. Nem tudjuk, hogy az **V. sírkamrát** miért építették újjá. Az **I. sírkamra** odaépítése által okozott statikai problémák vagy egyszerűen a tetőszerkezet romlása miatt. Annyi azonban biztos, hogy az újjáépítés az eredeti sírhely megóvása mellett, annak tiszteletére történt.

A 7. szempont a praktikum, amellyel a legtöbb temetői átépítést magyarázhatjuk. Ide érthetők az új sírládák beépítései a későbbi halottak számára (II, IV, VIII, XXVII, XXXIII.), a sírkamrák előre már nem tervezett, további használatához kapcsolódó új

⁸ Gáza város példáján láthatjuk, hogy a pogányság tiltása még 400 körül sem volt magától értetődő reflex a keresztény császárok számára, hiszen Arcadius is sokáig hezitált, mire kiadta a pogány templomok lerombolásáról szóló rescriptumot. (MARCUS DIACONUS, *Vita Porphyrii*, 41–49.)

1. táblázat: Sopianae késő antik temetői épületeinek kronológiai táblázata

	4. SZÁZAD KÖZEPE	4. SZÁZAD 2. FELE	400 KÖRÜL	5. SZÁZAD ELEJE	5. SZÁZAD ELSŐ FELE
I.	-	-	megépítés	-	-
II.	-	megépítés	újabb sírláda	új lejárát?	-
III.	-	megépítés	-	-	sírok a sírkamra felett (a felszíni épület elbontása?)
IV.	-	megépítés	újabb sírláda (a Ny-i oldalt áttörve?)	-	-
V.	-	megépítés	új boltozat és tető – sírok az épület mellett	a bejárat elfalazása	-
VI.	-	megépítés	-	-	-
VII.	-	-	megépítés	független aknalejárát?	-
VIII.	-	megépítés	-	új sír	-
IX.	-	megépítés	-	hozzáépített sír?	-
XII.	-	-	-	megépítés	-
XIII. (=XXV)	L/45. sír, mellette további sírok	további betemetkezések a sírokba	épület és mensa a sír fölött, újabb sírok az épület körül	az épületbelső átépítése	-
XIV.	-	-	megépítés?	-	-
XV.	sír és felette mensa megépítése	-	-	-	-
XVI.	-	-	megépítés	a használat vége	-
XIX.	-	megépítés	-	-	-
XX.	-	megépítés	-	-	-
XXI.	-	megépítés	-	-	-
XXII.	-	megépítés	-	-	-
XXIII.	-	megépítés	-	-	-
XXIV.	-	megépítés	-	-	-
XXVII.	megépítés	-	-	új beépített sír a régi helyett	-
XXIX.	-	sír megépítése	a sír kiszélesítése sírkamrává?	-	-
XXXI.	-	-	megépítés	-	-
XXXII.	-	-	-	befejezetlen építés	-
XXXIII.	-	-	a sírkamra építése	sírkamra lejáratának átépítése, felszíni építmény megépítése, újabb sírládák bekerülése	az utolsó betemetkezések a sírkamrába
XXXV.	-	korábbi sír építmény?	-	a boltozatos sír építése	független aknalejárát a sírba?
XXXVI.	-	-	Cella trichora2 építése?	-	-

lejáratok építése (II?, VII?, XXXIII, XXXV.?), a XXIX. építmény sírkamrává való szélesítése, illetve az V. sírkamra bejáratának bizonytalan időkből való elfalazása.

A 8. szempont az esztétikum, mely a régit megtartja, vagy új értékek mentén átépíti. A pécsi sír építmények eleve mutatók voltak (gondoljunk a falfestményekre és a XIX-XX. sírkamrák felszíni épületeinek kazettás falazására). Látványukban messze felülmúlták a korábbi sírmező és sírkertek képét. A temető igazi látványosságát azonban az 5. század elejére megépült nagy keresztény közösségi épületek jelentették (*Cella septichora*, Ókeresztény Mauzóleum).

A 9. szempont az építőanyag-nyerés szándéka. Leginkább a temető előtti idők falmaradványainak „eltakarítására”, illetve a temetőhasználat utáni középkori planírozások idejére érvényes. Pécsen a római kori temetői építmények ilyen célú korabeli hasznosítása egyelőre csak kevés esetben gyanítható. Az V. sírkamra átépítésekor valószínűleg felhasználták a visszabontott részek falazó anyagát is, de alapvetően nem az építőanyag-nyerés volt a cél. A XXXV. sír esetében egy korábbi épület (sír építmény?) anyagának

hasznosítása feltételezhető. Egyebekben a Mecsek lábánál a késő római időkben is bőségesen rendelkezésre állt a mészke és a téglaféltetéshez szükséges agyag, nem volt feltétlenül szükséges és általános az építőanyaggyerés-célú rombolás.

A 10. szempont (ismeretlen ok vagy több ok egyszerre) egy példát idézünk. A **XVII-XVIII. pogány sírkert** kőalapjait a 4. században már temetkezésekkel szakították át. Ennek oka lehetett egyszerűen a felejtés, a kegyelet (*pietas*) megszűnése, a tudatos keresztény deszifikáció, de leginkább a praktikum (terület kihasználás).

11. szempontként vethetünk fel egy új kritériumot, mely bizonyos mértékig szintén a *spolia* témakörbe tartozik, de nem az építményekre vagy azok anyagára, hanem az építkezési helyre vonatkozóan. Ez pedig nem más, mint az épületek sűrűsödése, ami akár a praktikum szempontja alá is besorolható lenne. Az eleinte ritkán épített, beépített temetőterületet egy következő hullámban jobban kihasználták, és az egymástól távolabb álló épületek térközét is beépítették újabb sírkamrákkal. Mindez Nagy Levente megfigyelése, aki Ostia, Isola Sacra és a Vatikán temetői épületeinek hasonló sűrűsödését hozta fel analógiaként. *Sopiana* temetője esetében ez a sűrűsödés néhány évtized alatt játszódott le.

Összességében kijelenthető, hogy *Sopiana* temetőjében az eredeti építésekhez hasonlóan az átépítések szempontjából is a praktikum volt a legfontosabb tényező. Mindezt az új keresztény temetkezési szokások szolgálatában alkalmazták. Az átépítések és továbbépítések révén legmegbecsültebbnek tekinthető két temetői épület (V. sírkamra és az Ókeresztény Mauzóleum sírkamrája) korabeli sorsa utal arra is, hogy a két legtiszteltetelműbb ókeresztény halott bennük nyugodott. Az előbbiben talán mártír, az utóbbiban esetleg püspök, akiknek a nevét sajnos nem ismerjük.

Irodalom

- COATES-STEPHENS, R. 2003: Attitudes to Spolia in Some Late Antique Texts. - In: Theory and Practice in Late Antique Archeology. (L. LAVAN – W. BOWDEN eds.) Leiden – Boston. pp. 341–358.
- FEKETE M. 2007: Események és szemelvények. - Pécs.
- FÜLEP F. – BURGER A. 1974: Pécs római kori kömlékei. - Dunántúli Dolgozatok (Pécs) 77: 1–58.
- HEIDL GY. 2005: A pécsi I. számú sírkamra Jónás-képe és Szent Jeromos Jónás-kommentárja. - In: A keresztény és a szírének. Pécs, pp. 201–244.
- HUDÁK, K. – NAGY, L. 2005: A Fine and Private Place. - Pécs.
- HUDÁK, K. 2009: The chronology 8 of the paintings in the Saint Peter and Paul burial chamber of Sopiana. - In: Ex officina – Studia in honorem Dénes Gabler. Győr. pp. 225–238.
- KAPLAREVIĆ, M. 2011: Frühchristliche Malerei in Serbien. - Diplomarbeit, Universität Wien.
- KRAUTHEIMER, R. 1983: Introduction. - In: Three Christian Capitals: Topography and Politics. Paris.
- LAVAN, L. 2003: Late Antique Urban Topography: From Architecture to Human Space. - In: Theory and Practice in Late Antique Archeology. (L. LAVAN – W. BOWDEN eds.) Leiden – Boston. pp. 171–195.
- NAGY T. 1987-1988: Sopiana – Egy új városmonográfia mágójára. - In: Antik Tanulmányok (Budapest) 33: 218–245.
- PILLINGER, R. – POPOVA, V. – ZIMMERMANN, B. 1999: Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wnadmalerien Bulgariens. - Wien.
- SZŐNYI O. 1929: A pécsi ókeresztény temető sírkamrái és kápolnája. - Magyar Művészet (Budapest) 5: 537–544.
- TÓTH E. 2006: A pogány és keresztény Sopiana. - In: Specimina Nova, (Pécs) 20: 49–102.

Graveyard architectural internal chronology of late roman Pécs/Sopianae

OLIVÉR GÁBOR

In the cemetery of Sopianae the practicality was the most important fact in terms of redevelopment. All this used for the new Christian burial customs. The two most honoured cemetery building's (No. V. burial chamber and burial chamber of the early Christian mausoleum) fate also suggest, that the two most respectable and early Christian dead rested there. The first one was for a martyr while the second one was for a bishop but his name is indefinable.

Régészeti feltárások Pécs, Sopianae téren Összefoglaló jelentés

KOVALICZKY GERGELY

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.

e-mail: kovaliczky.gergely@jpm.hu

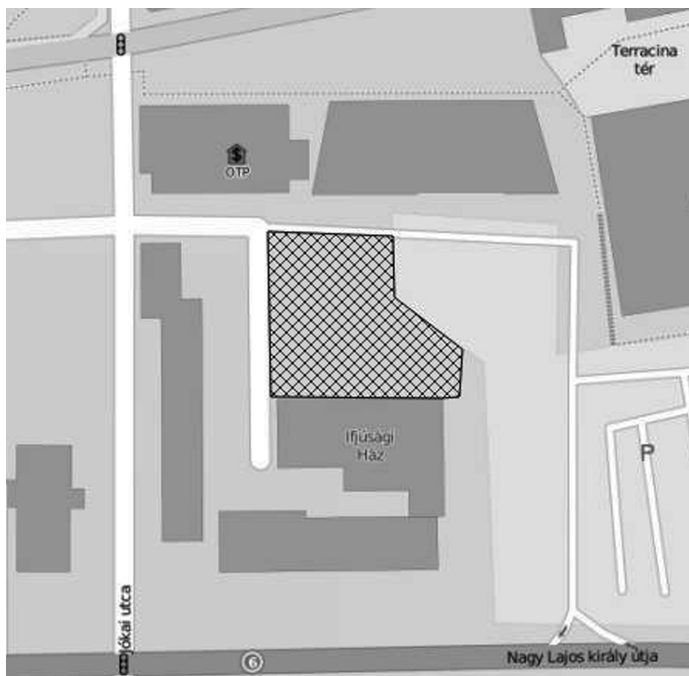
A Jókai utca–Nagy Lajos király útja–Rákóczi út által határolt területen először 1972-ben, a városközpont kialakítását célzó nagyszabású munkálatok megkezdése előtt végeztek régészeti feltárásokat Fülep Ferenc vezetésével.¹ Az 1972-es feltárás a cikkben tárgyalt terület nyugati felének egy részét érintette. 1991-92-ben Kárpáti Gábor vezetésével újabb ásatás történt a területen, mely már a teljes, a tanulmányban tárgyalt részt érintette. A beruházás elmaradása miatt a terület teljes megelőző feltárására azonban nem történt meg. 2002-ben zajlott az eddigi utolsó feltárás, mely egyes részeken már elérte a régészeti korú rétegek alját. A korábbi sűrű beépítettség következményeként a római kori maradványokat sok esetben későbbi építkezések rombolták, a régészeti rétegeket pedig vastag új- és modernkori réteg fedte. Az épületek alapincézése miatt a régészeti jelenségek alját több esetben ezek a tömedékelt pincék roncsolták. A korábban tervezett beruházások elmaradtak, így a terület teljes megelőző feltárása még mindig nem történt meg. A régészeti maradványok jelenleg geotextillel borítva, homokkal és talajréteggel fedve kerültek védelemre a további pusztulás megelőzésére. Az eddigi feltárások eredményeiről eddig csak előzetes közlés (KÁRPÁTI 2004: 279–281.), illetve részfeldolgozások (KOVALICZKY 2005) jelentek meg (1. ábra).

A feltárt jelenségek ismertetése

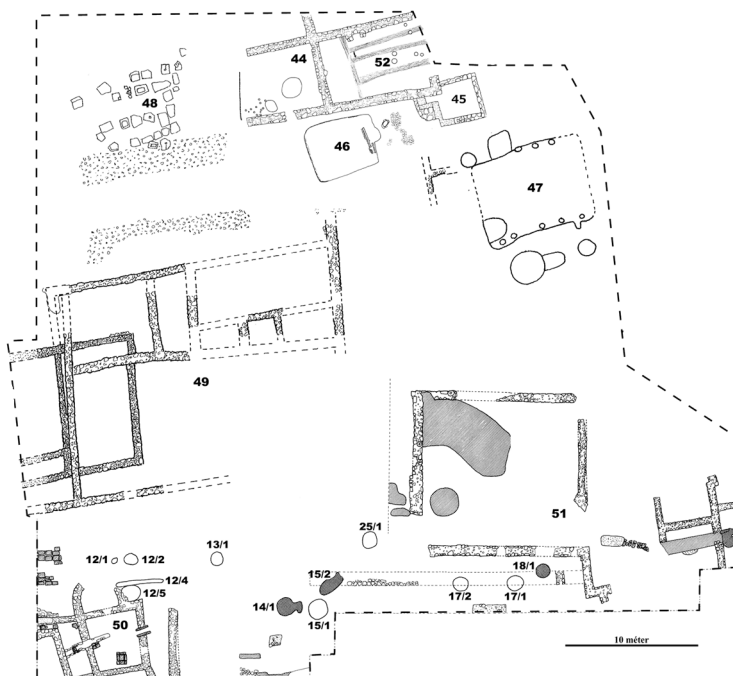
A terület déli részén, több helyen is nagy kiterjedésben jelentkezett az a vastag, átégett pusztulásréteg, amely a település többi részén is előkerült (FÜLEP 1984: 33., 272–273.), és amely a stratigráfiai megfigyelések és a leletanyag alapján egyértelműen a markomann háborúk 168-169 körülre keltezhető pusztításához köthető (MÓCSY – FITZ 1990: 39., FARKAS – KÖHEGYI 2002).

A réteg alól Hadrianus császár (117-138) bronzá, Lucius Verus (161-169) és Antoninus Pius (138-161) ezüstje, az égett rétegből Hadrianus ezüstje, a réteg tetejéről pedig Iulia Domna (193-197) bronzá került elő, segítve ezzel a pusztulásréteg által elválasztott jelenségek keltezését. A terület északi felén, a 44. épület belsejében homokkal

¹ JPM Régészeti adattár 1402-83.

1. ábra: A feltárás helye a városban

2. ábra: Az 1972-2002 közötti feltárások összesítő alaprajza

telt gödör, átégett objektum (talán kemence, esetleg fémöntő műhely maradványa) és karólyukak kerültek elő, de teljes feltárásukra nem került sor (2. ábra).

Az 1972-2002 közötti feltárások során előkerült jelenségek

12/1: Sötét betöltésű cölöplyuk a terület délnyugati sarkában. Égett pusztulásréteg fedte.

12/2: Sötét betöltésű, ovális alaprajzú gödör a terület délnyugati sarkában, a 12/1 cölöplyuktól keletre. Égett pusztulásréteg fedte.

12/4: Kelet-nyugati tájolású, gerenda-alapárok. Paticsos betöltése alapján talpgerendás szerkezetű tapasztott falú épület maradványa.

12/5: Ovális alaprajzú, szürke, paticcsal kevert betöltésű gödör az előző alapároktól délre, érintve azt.

13/1: Kerek alaprajzú, lefelé hasasodó, tapasztott falú tárológödör a terület délnyugati sarkában, a 12/4 alapároktól keletre, az égett pusztulásréteg alatt. Alját tömedékelt pince rombolta. Betöltésében állatsontok, kerámiatöredékek és üvegtöredékek voltak. (3. ábra)

14/1: Földbe mélyített kör alaprajzú kemence. Rostélya csak töredékes állapotban maradt meg. A középén található rostélytartó dűcből sugár irányban indultak a rostély elemei. A rostély alatt és felett nagy mennyiségű festett-sávós, illetve pecsételt díszű kerámia került elő (tálak, korsók, tányérok). A rostélyon erősen átégett, korrodálódott Hadrianus bronzérme feküdt. A kemence tapasztott teteje a rostélyra szakadt. A kemence fűtőgödre attól keletre helyezkedett el (4. ábra).

15/1: Lefele szélesedő, kör keresztmetszetű gödör a 14/1-es kemencétől keletre. Alját újkori tömedékelt pince vágja, így eredeti mélysége nem állapítható meg.

15/2: Ovális, átégett jelenség, tapasztott oldalakkal, erősen rombolt állapotban. Feltehetően bronzöntő műhely maradványa.

17/1: Ovális alaprajzú, sötétszürke betöltésű gödör, betöltésében állatsontokkal, kerámiával és egy bronzérmével.

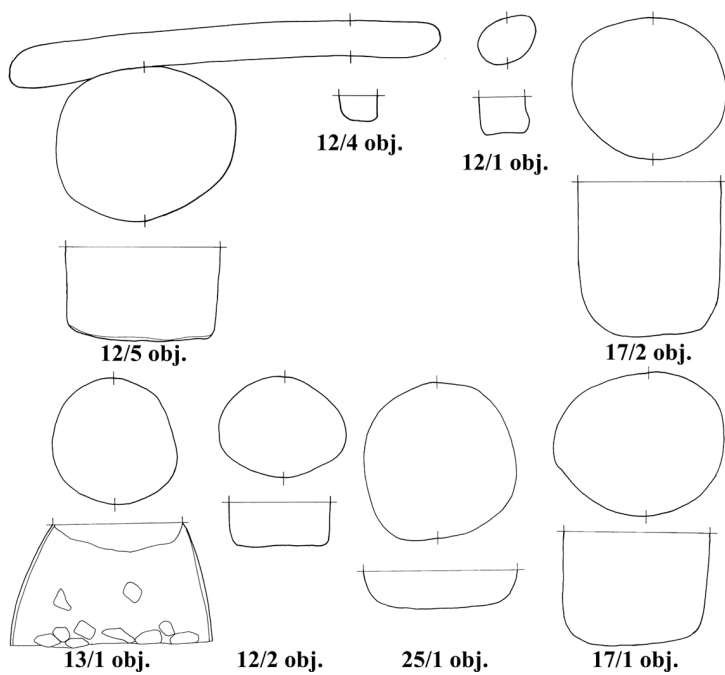
17/2: Kör alaprajzú, szürke betöltésű gödör. Betöltésében nagy mennyiségű állatsont és kerámiatöredék.

18/1: Hengeres formájú edényégető kemence. A rostélytartó dűc téglalap keresztmetszetű tubulusokból készült. Rostélya elpusztult. A kemencéből átégett, erősen korrodált, így meghatározhatatlan bronzpénz, festett-sávós és pecsételt kerámiatöredékek kerültek elő (5. ábra).

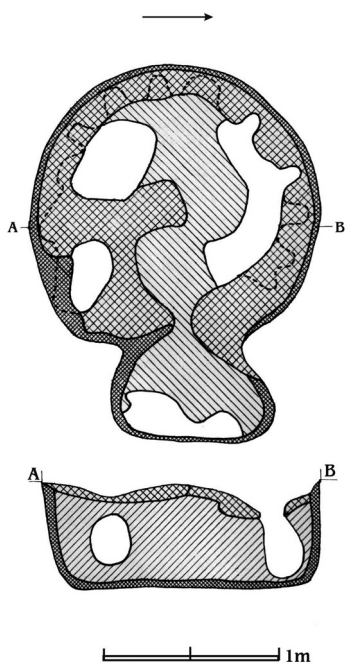
25/1: Kör alaprajzú, szürke betöltésű gödör.

44. épület: A tér északi oldalán előkerült köépület. Összesen négy, téglalap alaprajzú helyisége került részben feltárára. Járószintje a későbbi építkezések során elpusztult, így csak az átlagosan 75 centiméter széles alapfalak alja maradt ránk. A feltárás alapján az épület déli főfala és az attól északra elhelyezkedő helyiségek kerültek elő. Az épület délkeleti sarka fedi a **45. pincét**. Az épület alól gerenda-alapárkok, műhelyre utaló nyomok (homokkal telt gödör) és cölöplyukak kerültek elő. (6. ábra)

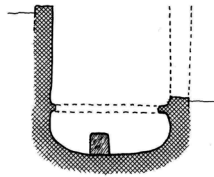
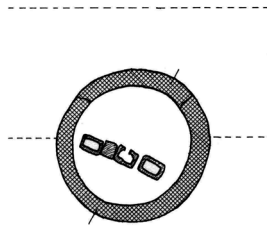
45. pince: Négyzetes alaprajzú, 50 centiméteres falvastagságú, vakolt falú, földbe mélyített helyiség, melyhez a terrazzóval borított lejárati lépcső az északnyugati sarokban található. A déli falon fülkét képeztek ki a falban. A pincéhez tartozó épület rossz megtartású falmaradványa a délnyugati saroktól délre került elő. Alja a feltételezett korabeli járószint alatt 170 centiméteres mélységben található.

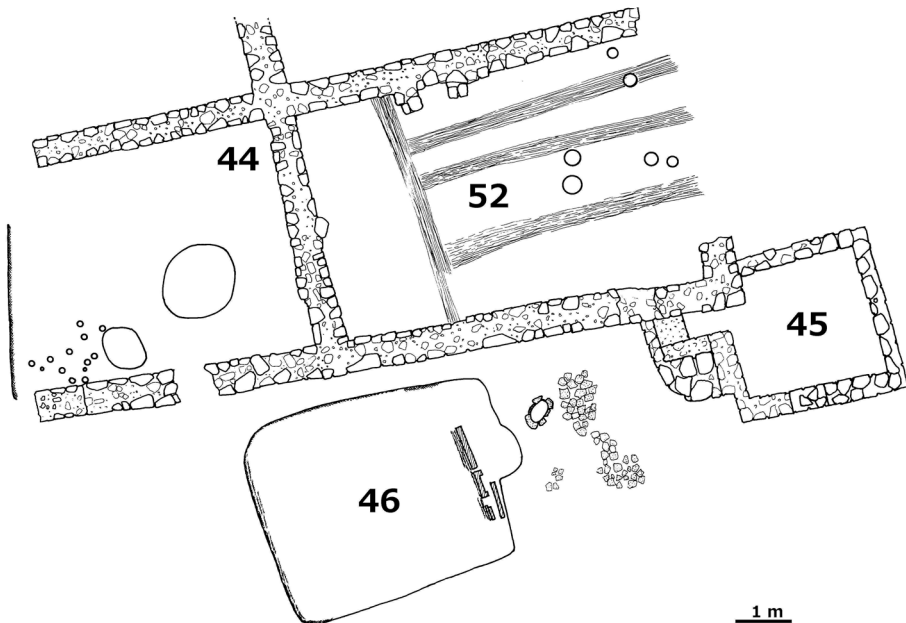
3. ábra: Az 1. periódus jelenségei

4. ábra: A 14/1-es kemence

5. ábra: A 18/1-es kemence

6. ábra: Az északi részen 2002-ben feltárt jelenségek

46. ház: Könnyűszerkezetes, terrazzo padlós épület. Falait tegula és sövény alkotta. Pusztulása során a vakolt, falfestménnyel díszített belső felületek több rétegben egymásra omlottak, de helyenként, a felmenő falakon pár deciméteres magasságban *in situ* megmaradtak.² A járószintről előkerült egy bronzérme, csont dobókocka, gömb végződésű csont hajtű, és egy bronz ládikaveret. A helyiségtől keletre egy összetört hombár töredékeit rakták le egykor a járószinten, egyfajta ideiglenes padlóként.

47. ház: Földbe mélyített, cölöpszerkezetes, téglalap alaprajzú, kelet-nyugat tájolású épület. Az alapgödör északi és déli oldalán előkerült cölöplyukak utalnak a sövényyszerkezetes felmenő falakra. Az alapgödör padlója a külső járószinthez képest 120 centiméterrel mélyebben található. Az épület keleti és nyugati vége a későbbi építkezések miatt nem maradt meg. Átégett padlójáról két Vespasianus (79-81) érme került elő.

48. beneficiarius-szentély: A tér északnyugati sarkában négy sorban lerakott oltárkő-alapzatok kerültek elő. A faragott kövek jórészt *in situ* kerültek elő, többen megmaradt az oltárkő ölommal történő rögzítésére szolgáló csapolás. A szentélyt keltezése egy 237-re datálható oltárfelirat alapján végezhető el (POZSÁRKÓ 1992: 116. és 7. ábra).

49. épület: Több periódusú épület a terület nyugati oldalán, melyet túlnyomórészt 1972-ben tártak fel. Az első periódust alkotó, kőfalak határolta épület bejárata az északkeleti sarkon volt található, ahol a téglalapítműsű falsarokra helyezett faragott szegletkő jelzi a bejárat keleti oldalát. Az épület délkeleti sarka hasonlóképpen téglából épített. Az épület tűzvész miatt pusztult el, majd ezt követően falait a külső járószintig visszabontották, és helyén egy nagyobb méretű épületet emeltek.

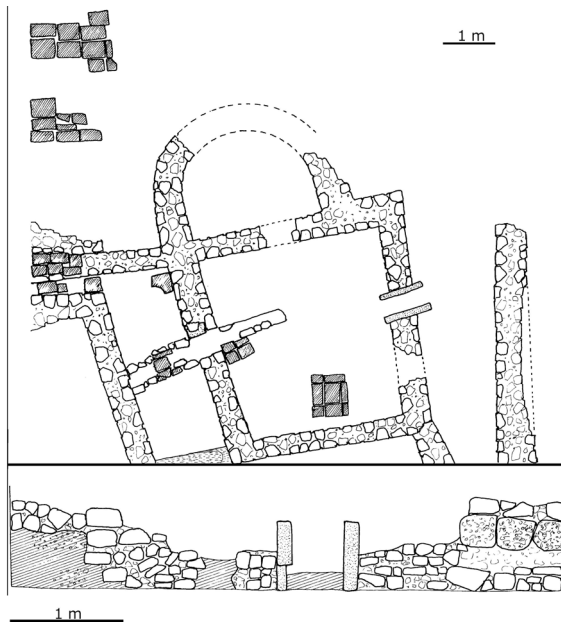
50. épület: A tér délnyugati sarkában előkerült lakóépület északi részének maradványai. Öt, falakkal elválasztott helyiség került feltárára. Az épület mészkő alapozású, felmenő falai részben mésztufából készültek, vakolat nyomai nem kerültek elő. Az alapfalakat a terület déli felét borító vastag pusztulásrétegbe ásták, így a pusztulásréteg keltezése egyben az épület *terminus post quem*-jét is adja. Az ÉK-i helyiség nagyjából négyzetes alaprajzú, közepén kelet-nyugat irányú téglafűtőcsatorna szeli át, mely a tőle nyugatra található ÉNy-i helyiségbe is átmegy. Padlója járótéglával burkolt, a fűtőcsatorna keleti falának áttörése vörös homokkőből készült (8. ábra). A helyiségtől északra apszis található. Az ÉNy-i helyiség nyugati részét egy újkori épület alapfala rombolta. Hasonlóan az ÉK-i helyiséghez, ez is téglapadlóval burkolt, fűtőcsatornával fűtött. Északi falán található a terrazzóval burkolt bejárat küszöb. Az épületről északra a téglával borított járószint utal arra, hogy a lakóépület zöme a délre helyezett fürdőtraktustól északra található. A helyiség délkeleti sarkában terrazzo burkolatú lépcső került elő, mely felett a betöltésből összeégett éremlelet jött elő Valens (364-378) és Gratianus (367-383) császárok érmeivel, attól keletre pedig egy Constantinus (306-337) bronzérme feküdt. A leletek az épület pusztulását követően kerültek a fedő betöltésbe, így az épület *terminus ante quem*-jét adják. A déli helyiség nem követi az előbbi két helyiség osztását, nagyobb mértékű feltárást azonban a fedettsége nem tette lehetővé. Az épületről keletre fekvő fal építésmódja megegyezik az épületével, azonban azzal nem hozható egyértelműen kapcsolatba. Amennyiben összefüggenek, úgy a fűtőfolyosó keleti felét – és egyben az épület keleti főfalát – alkotó falról van szó.

51. épület: Az 50. épületről keletre, a tér délkeleti sarkában feltárt épület. Nagymértékben pusztult, a falaknak jórészt csak az alja maradt meg. Járószint nem került elő. A nagy kiterjedésű négyes helyiségtől keletre találhatók a feltehetően fürdőtraktusként szolgáló egyes, kettes és hármas helyiségek. A hármas helyiségen kelet-nyugat irányú fűtőcsatorna halad keresztül, melyet az épület nagymértékű pusztulása miatt csak az átégett föld jelez. A fűtőcsatornához a helyiségtől keletre található *praeurnium*

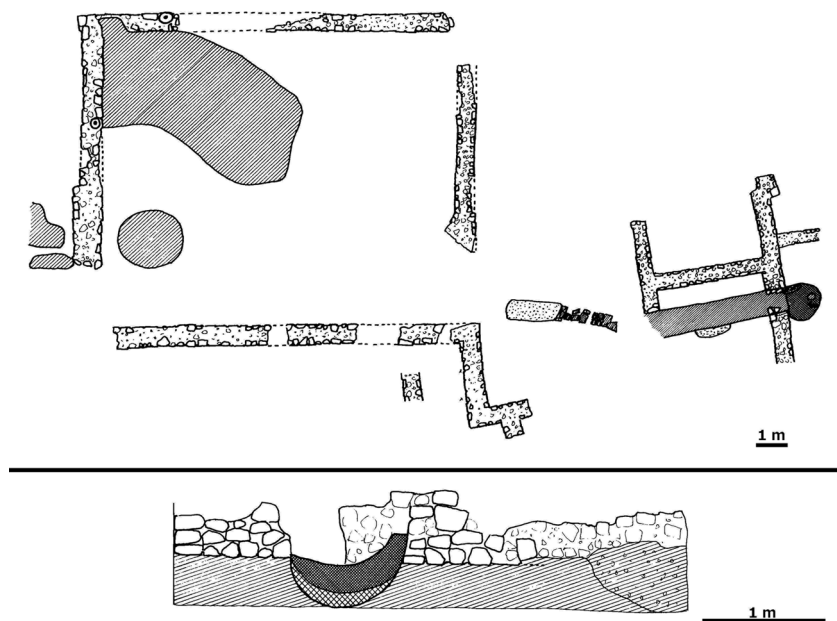
² A freskók felszedését 2002-ben Gardánfalviné Kovács Magdolna és Horváth Éva restaurátorok végezték.

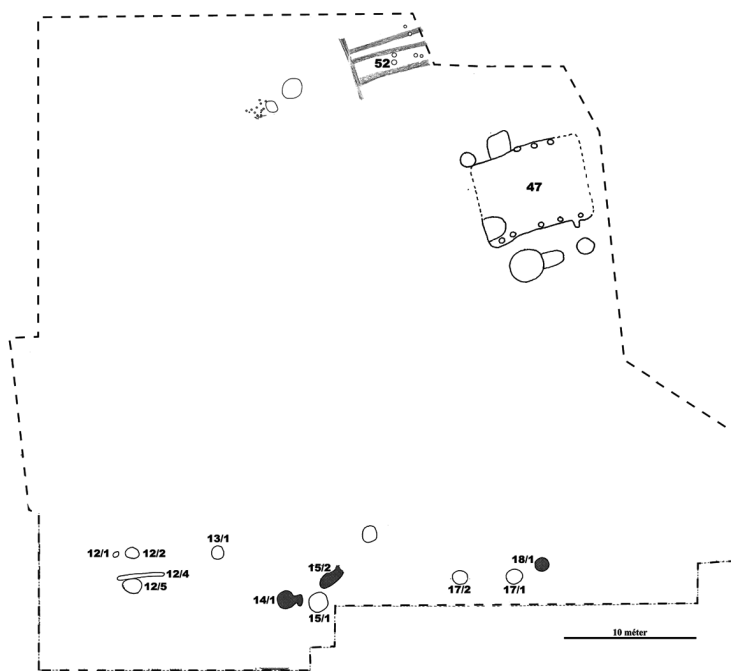
7. ábra: A beneficiarius szentély

8. ábra: Az 50. épület felszínrajza és a keleti fal nézete keletről a fűtőcsatorna-áttöréssel

9. ábra: Az 51. épület felszínrajza és a keleti fal nézete nyugatról a fűtőcsatorna-áttöréssel

10. ábra: Az 1. periódus (1-2. század) jelenségei

tartozik: egy kiterjedt, vastag, nagyjából kör alakú égésréteg. Az égett réteg tetejéről Iulia Mamaea (222-235) ezüstpénze és Probus (276-282) bronzá került elő. A fűtőcsatorna a hármashelyiségtől nyugatra található kettes helyiségben is folytatódik, itt azonban már a terrazzo alapozása és a téglaléből épített szerkezet is megmaradt, jóllehet töredékes, rombolt állapotban (9. ábra). Az épület – hasonlóan az 50. épülethez – fürdőtraktussal rendelkező lakóépület lehetett, ahol a fürdő az épület délkeleti részén létesült. Az épület északi fala mellett több bronzérem is előkerült: hat darab a Constantinus dinasztiaé, kettő-kettő Valens (364-378) és II. Valentinianus (375-379) császároké, egy pedig II. Iulianusé (360-363). Az érmék a fal alapozása melletti rétegből származnak, így feltehető, hogy a területen az épület pusztulását követően tereprendezés folyt, melynek során a korábbi terepszint mélyült. A II. Valentinianus érem egyben azt is jelzi, hogy a terület a 4. század végén még használatban volt, bár az említett területen erre az időszakra régészeti jelenség nem keltezhető.

52. épület: Talpgerendás épület gerenda-alapárkainak maradványai a 44. épület alatt. A több, téglalap alaprajzú helyiségből és folyosóból álló épület nyugati vége maradt meg.

Kronológia

A feltárt jelenségek keltezését alapvetően egymáshoz való viszonyuk, illetve a jelenségek betöltéséből és környezetéből előkerült leletanyag segítségével lehet elvégezni. A területen létesült legkorábbi jelenségek egyértelműen a pusztulásréteg alatt előkerült ipari objektumok, gödrök és könnyűszerkezetes épületek. Ha a pusztulásréteget tehát a markomann háborúk 168-169 körülre keltezhető pusztításához kötjük, úgy az alóla előkerült jelenségek annál korábbiak. A pusztulásrétegből egy helyről került elő tíz darab, szinte teljesen ép firmamécses.³ Ezeken hét esetben elolvasható a firmajelzés is: négy L NARI, egy FAOR, egy APRIO és egy CICE[...]. Épségük és az előkerülésük körülményei valószínűsítik, hogy a helyben készült darabokat értékesítésükre várva érte a településrész pusztulása. A négy L NARI jelzésű mécses az alul- és felülnézeti körvonal, a gyűrűk száma, és a discus-gyűrű alapján egy negatívban készült.

Azt, hogy a korszakban a településen mécseskészítés folyt, bizonyítja a Dischka Győző utcai feltárás során előkerült mécsesnegatív /Ltsz. R.65.31.74/ (FÜLEP 1974: 33.). A pusztulásréteg alól előkerült egy ún. relieves mécses töredéke is,⁴ mely a provinciában korai formának számít. Fontos keltező anyag még a pusztulásréteg alóli rétegből előkerült Drag. 37. formájú, közép-galliai műhelyből származó terra sigillata tál, alján PET graffitivel. A közép-galliai műhelyek importja Hadrianus korától élénkült meg. A 14/1-es kemencében előkerült Hadrianus érme szintén erre a korszakra keltezi ezt a jelenséget. A 18/1-es kemencéből előkerült pecsételt díszű kerámiák a pannoniai fazekasárúk jellegzetes darabjai, gyártásuk az 1. század végétől keltezhető (MARÓTI 1991: 374.).

A kemencékből előkerült nagy mennyiségű, piros bevonatos, fogasdísszel, barázdával, hullámvonallal díszített edénytöredék a 2. századra keltezi a jelenségeket (BRUKNER 1981: 178.). A bronzöntéshez kapcsolható az az egygombos, erős profilú fibula (PATEK 1942: 24.), mely szintén a pusztulásrétegből került elő ép állapotban. A típus a 2. század első felétől jelent meg területünkön.

³ LOESCHCKE, S. 1919: X és IVÁNYI D. 1935: XVII típus.

⁴ LOESCHCKE, S. 1919: III és IVÁNYI D. 1935: IV típus.

Az ipari jelenségnél korábbiak az épületek. A veremház padlójáról előkerült Vespasianus érmék alapján az 1. század utolsó harmadára keltezhetők a lakóépületek, melyek után a területen iparnegyed létesült. A gyúlékony anyagból épült lakóépületek és tűzveszélyes ipari objektumok (kemencék, öntőműhely) egyidejű egymáshoz való közelségét egyébként is valószínűtlenné teszi, a tűzveszély elkerülésére már ebben a korban is létező szabályozás.

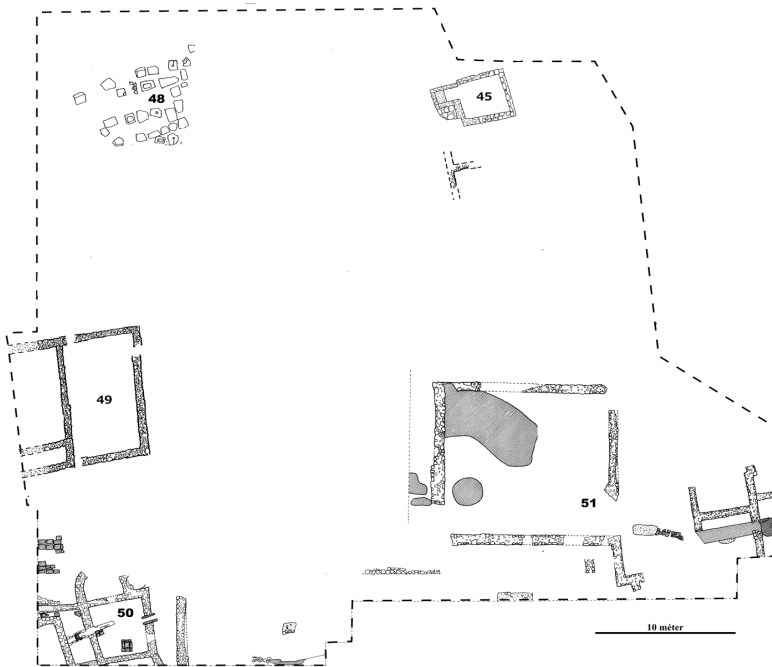
Összefoglalva elmondhatjuk tehát, hogy a terület 1. periódusa az 1. század utolsó harmadától 168-169-ig tart. Ehhez a periódushoz a 12/1,2,4,5; 13/1; 14/1; 15/1,2; 17/1,2; 18/1; 25/1 jelenségek és a 47. és 52. épületek tartoznak (10. ábra)

A 2. periódus épületeit a terület déli részén a 168-169-re keltezhető pusztulásrétegbe ásták bele. Pontosabb keltezésüket az 51. épület *praeefurnium*-áról előkerült bronzérmék (Iulia Mammea és Probus), illetve az égésréteg tetejéről származó Iulia Domna bronz segíti. A 2. periódusban létesült beneficiarius-szentélyből való és 237-re keltezhető felirat szintén segíti a periodizálást. Az 50. épület alapfalai felett talált a 4. század második felére keltezhető éremleletek, illetve az 51. épület környezetéből előkerült 4. századi érmék alapján a kőépületek a 4. században már nem álltak. A pincés épület a 3. periódus idején már szintén használaton kívül volt. Összefoglalva a fentieket, a 2. periódus építkezéseire a 3. század elején került sor. A periódus végét a megfigyelések és a leletanyag alapján nem lehet egyértelműen megállapítani, de a 4. századra a 2. periódus épületei már biztosan elpusztultak. A 2. periódushoz a következő épületek tartoznak: 50., 51. és 45. épületek, 49. épület első fázisa, 48. beneficiarius-szentély (11. ábra).

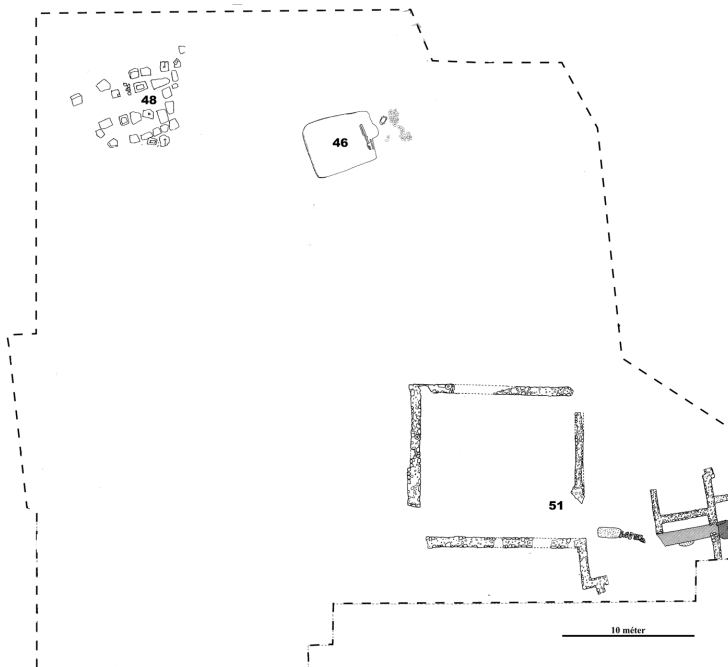
A 3. periódushoz a 46. freskós, könnyűszerkezetes ház köthető. Az épület a településen feltárt hasonló szerkezetű épületek alapján a 3. század utolsó harmadára keltezhető. Sopianae egészét érintette az a pusztítás, amely számos, a korábbi periódushoz kapcsolható kőépület pusztulását, és a könnyűszerkezetes épületek létesítését vonta maga után (TÓTH 2010: 14., KÁRPÁTI 2004: 282–283., 285., FÜLEP 1974: 232.).

A történeti források és a Pannonia Inferiorban végzett település feltárások párhuzamai alapján ez a pusztítás a 260-as roxolán betöréshez köthető (MÓCSY – FITZ 1990: 43.). Ez alapján a 3. periódus kezdete és egyben a 2. periódus vége 260-ra keltezhető, míg vége értelemszerűen a 4. periódus kezdetével esik egybe. Az 51. épület környezetéből előkerült éremleletek alapján nem kizárt, hogy ez az épület (és feltételezen az 50. épület) tovább élt a 3. periódusban is, esetleg átalakított formában, amire az 51. épület falaiba ácsott cölöplyukak is utalnak. A 49. épület pusztulása is a 260-as betöréshez köthető. A 3. periódushoz egyértelműen azonban csak a 46. ház sorolható. (12. ábra)

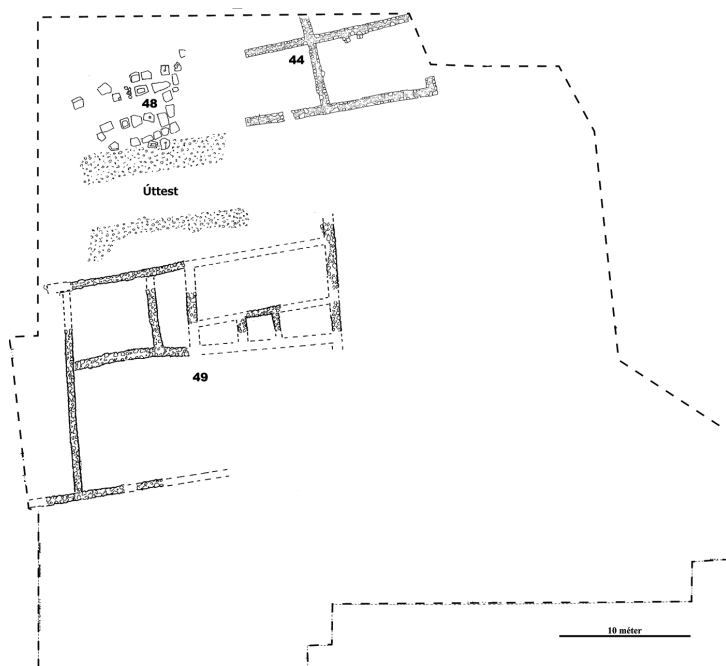
A 4. periódus kezdete az egész Sopianae érintő tervszerű, és a tartományi székhellyé válással összefüggő településrendezési és építkezési kampányhoz kapcsolható, melyre a 3. század végén került sor. A terület északi részén egy kelet-nyugati út létesült. Nem kizárt, hogy a beneficiarius-szentély a 3. periódus alatt is megmaradt, és a 4. periódus alatt is használatban volt, mivel az út északi szélét pont a szentély déli határa adja. A 49. épület második fázisának északi főfala az úttest déli határát jelenti. A szentélytől keletre található 44. épület déli fala szintén az úttesthez igazodik. A terület déli felén már nem létesültek újabb épületek, azonban a területhasználatra bizonyíték a számos itt előkerült érem. Az innen származó II. Valentinianus érem jelzi, hogy a 4. század végén a terület még lakott volt. A 4. periódus vége így egybeesik Sopianae 430 körülre keltezhető hanyatlásával. A periódushoz a 49. ház második fázisa, a 44. épület, a 48. beneficiarius-szentély, és az úttest köthető (13. ábra).

11. ábra: A 2. periódus (3. század) jelenségei

12. ábra: A 3. periódus (3. század utolsó harmada) jelenségei

13. ábra: A 4. periódus (4-5. század) jelenségei

14. ábra: Pecsételt kerámia a 18/1-es kemencéből

15. ábra: Firmamécsek a pusztulásrétegből

16. ábra: Fibula a pusztulásrétegből

17. ábra: A 45. pince

18. ábra: Falfestmény felszedés után a 46. épületből

Összefoglalás

A feltárt jelenségek és a jellegzetes leletanyag előzetes elemzése alapján a Sopianae téren végzett feltárások jól párhuzamba állíthatók a tértől nyugatra, a Jókai utca–Rákóczi út saroktelken végzett feltárásokon megfigyelttel (TÓTH 2010), illetve illeszkednek Pécs római korának a legújabb régészeti feltárások alapján felvázolt történetébe (GÁTI et al. 2013).

A téren az 1. század utolsó harmadában talpgerendás szerkezetű épületek és egy veremház épült. Az épületek funkciója nem állapítható meg, de nem kizárt, hogy lakóépületek voltak. A terület déli részén a 2. század első felében egy fémmegmunkálással és fazekassággal foglalkozó ipar negyed létesült, melyet szükségszerűen megelőzött a könnyűszerkezetes, és ezért igen gyúlékony épületek elbontása. A 168-169-es évekre keltezhető pusztulás – a pusztulásrétegből előkerült tárgyak és a feltárt kemencék alapján – egy működő iparnegyedet érintett. A teljesen elpusztult településrész helyén csak a 2. század végén, a 3. század elején létesült új, immár kőépületekből álló lakónegyed, mely építkezés feltételelesen Pannonia, Severus-kori fellendüléséhez köthető. Ennek pusztulását ismét csak háborús esemény, a 260. évi roxolán betörés okozta, mely azonban nem vetett véget teljesen a település életének. A Sopianae téren is megmaradt a kontinuitás, amelyre a 3. periódus maradványai utalnak. A 3. periódust a Sopianae-tartományi székhellyé változtató építkezési kampány zárta: a szabályos struktúrájú, tervezett utcarendszerrel bíró város a tér északi felére terjedt ki. A korábban beépített déli részen feltehetően a déli városfal közelsége miatt nem létesültek kőépületek, de a leletanyag alapján a tereprendezést követően ezt a területrészt is használták a 4. század folyamán. A terület a 4. periódus alatt is lakónegyed funkcióval bírt. A 4. periódushoz tartozó épületek pusztulására feltehetően az 5. század első felében került sor, mikor a tartományt 430-ban átadták a hunoknak, és a romanizált lakosság túlnyomó része elhagyta azt.

Irodalom

- BRUKNER, O. 1981: Rimska keramika u Jugoslovenskom delu Provincije Donje Panonije. - Beograd. 194. p.
- FARKAS E. – KÖHEGYI M. 2002: A személyi és pellérdi éremlelet (Adalékok Baranya megye római kori történetéhez). - A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, (Pécs) 44-45(1999-2000): 71–78.
- FÜLEP, F. 1974: Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae (Pécs). - Régészeti Füzetek (Budapest) 2: 1–16.
- FÜLEP, F. 1984: Sopianae. - Archeologia Hungarica (Budapest) 50: 1–391.
- GÁTI Cs. – KOVALICZKY G. – NAGY E. – TÓTH I. Zs. 2013: Pécs topográfiája az őskortól az államalapításig. - In: FEDELES T. (szerk.), Pécs topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig. Pécs, pp. 41–66.
- IVÁNYI, D. 1935: Die pannonische Lampen. - Dissertationes Pannonicae, (Budapest) 2: 2.
- KÁRPÁTI, G. 2004: The Roman settlement of Sopianae. - In: The autonomous towns of Noricum and Pannonia. Ljubljana, pp. 279–287.
- LOESCHKE, S. 1919: Lampen aus Vindonissa. Zürich, 193. p.
- MARÓTI É. 1991: A római kori pecsételt kerámia és a Resatus kérdés. - Studia Comitatus (Szentendre) 21: 377–427.
- MÓCSY A. – FITZ J. 1990: Pannonia régészeti kézikönyve. - Budapest. 386 p.
- PATEK, E. 1942: Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien. - In: Dissertationes Pannonicae (Budapest) 2: 19.
- POZSÁRKÓ, Cs. 1992: Beneficiary Altar from Sopianae. - In: Specimina Nova VI 1990 (1992) Pécs, pp. 109–118.
- TÓTH Zs. 2010: Összefoglaló a Rákóczi utca – Jókai út saroktelken végzett 2008-2009. évi régészeti feltárásról. - Pécsi Szemle (Pécs) 2010(2): 8–27.

Archaeological excavations on the Sopianae square, Pécs. Summary report

GERGELY KOVALICZKY

Four times between 1972-2002 archaeological excavations were from the south part of the historical Pécs. The results of the excavations require a summary of those. First time there was a residential district with timber framed huts, sleeper beam houses and pit-houses in the last third of the 1 century. In the first part of the 2 century this area changed from residential district to industrial area, where metallurgy and pottery making activities were keep going. The barbar invasion of the marcomann wars was totally destroyed this industrial area in 168-169. The area rebuild with new stone buildings (residential buildings, beneficiarian cult house) at the turning point of the 2-3 century connected with the prosperity of the Severian age. The roxolan attack at 260 was the end for this second period. After this attack a light structure, wall painting house constructed on the earlier ruins of the settlement. The turning point of 3-4 century Sopianae got the title "center of the territory (Valeria)" and the view of the town had been changed totally. The north part of the square was an east west direction road covered with sand and gravel. In the south part planishing and landscaping showed up. The evacuation of Sopianae was the end for this fourth period around 420.

Baranyai villák légifelvételeken¹

SZABÓ MÁTÉ

Pécsi Tudományegyetem BTK TTI Interdiszciplináris Doktori Iskola

H-7624 Pécs, Rókus utca 2.

e-mail: szabo.mate@pte.hu

Bevezetés

A római villagazdaságok pannoniai elterjedéséről és Baranya megye térbeli kapcsolatáról csupán mai értelemben lehet beszélni, hiszen történeti és földrajzi szempontból sem esnek egybe határaik. A szóba kerülő helyszínek azonban mind a késő római tartományközpont, Sopianae (Pécs) vonzáskörzetéhez tartozó nagybirtokok központjai voltak, számos újdonságot hozó légirégészeti kutatásuk pedig meghatározó adatokkal egészíti ki eddigi ismereteinket.

Baranyai villagazdaságok csalóka száma a kutatósmódszertan tükrében

Az 1960-70-es évek összefoglaló munkáját (B. THOMAS 1964, FÜLEP – BURGER 1979) követően az 1990-es években Visy Zsolt foglalkozott tanulmányában a térség villagazdaságaival, melyben széles körű adatfelvétel és elemzés alapján ismertette a terepi kutatásokból, vagy ásásokból ismert lelőhelyeket (VISY 1994: 447–449.), illetve Gábor Olivér követte figyelemmel Baranya megye villagazdaságainak gyarapodó számát (GÁBOR 2005). Ismeretanyagunk azonban korlátozott.

Habár mai tudásunk szerint közel harminc római lelőhelyet tart számon Baranyában villagazdaságként a kutatás (VISY 2013: 133.), és ezek közül néhányban kisebb-nagyobb ásás is folyt, legtöbbjükéről csupán terepbejárási anyag alapján mondhatunk véleményt, a levegőből – vagy más roncsolásmentes régészeti módszerrel – pedig mindössze néhányukról sikerült információt szerezni. Ennek köszönhetően azzal az ellentmondásos helyzettel állunk szemben, hogy az évtizedekkel korábbi feltárások eredményeit kell valahogy párhuzamba állítani a módszertanában és leletanyagában is teljesen eltérő képet mutató újabb kutatások adataival. A régi ásások elsősorban a villagazdaságok főépületét kutatták, a régeltan és a leletek kronológiai értékelése pedig eltért a mai gyakorlattól, melynek korlátait már régóta ismerjük (PERCIVAL 1981: 17–18.), és természetesen saját megfigyeléseinkre is kiterjeszthető. Az újabb, roncsolásmentes régészeti kutatások a leletek mennyiségében és a lelőhelyek szerkezetének általános megismerésében forradalmi változást hoztak, de legtöbbször hiányoznak mögüle a régeltani adatok (SZABÓ 2014: 75–76). Mellettük pedig korlátozott információként tekinthetünk a külön-

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg”

böző időszakok terepbejárásaira, s így – a fentiek ismeretében – még a részletesebben vizsgálat lelőhelyek (pl. Szabadszentkirály Gerdei-árok partja, SZABÓ 2014: 76–78.) típusba sorolásánál is kétségeink merülhetnek fel. Baranya megyében ezek alól jelenleg a babarci villagazdaság képezi az egyetlen kivételt, melynek kiterjedt kutatását roncsolásmentes régészeti módszerekkel segítették (BENDER et al. 2007).

A probléma kulcsát természetesen a kiterjedtebb kutatások jelenthetik. Alaprajzi támpontokat nyújthat a légirégészeti és más roncsolásmentes régészeti módszerek alkalmazása, és ezzel a korábbi tipizálás is pontosítható lesz, de a történeti kérdések tisztázáshoz ásatásokra van szükség.

Villagazdaságok a történeti adatok tükrében

A Dunántúl délkeleti vidéke, a mai Baranya-megye térsége legkésőbb Augustus császár uralkodása alatt függő viszonyba került a Római Birodalomtól, de a területet csak a késő-Tiberius-Claudius korban szállta meg a római hadsereg (FITZ 1999: 28–29., VISY 2013: 94.). Adottságai kedvezőek voltak a rómaiak számára. A Mecsek- és a Villányi-hegység építő- és tüzelőanyagot, vadászterületet jelentett, míg a baranyai dombok bővízü patakokkal tagolt felszíne a mezőgazdasági műveléshez teremtett kedvező feltételeket. A villagazdaságok fejlődését segítette, hogy a hegylábak és a domboldalak alkalmassak voltak a szőlőművelésre, illetve a szubmediterrán hatások jelenléte (pl. Mecsekoldal, Szársomlyó) is előmozdíthatta megtelepedésüket. A megye keleti felén a Duna folyó képzett határt a Barbarikum irányába, de egyben kereskedelmi útként is funkcionált. A ripa Pannonica erődtései számára a térség beszállítói hátszágként is értelmezhető, és a kiszolgált katonák letelepedésének is helyet adhatott, általuk segítve a romanizációt.

A tartomány kettéosztásától (Kr. u. 103/106.) a tetrarchia kori átalakításokig Pannonia Inferiorhoz, utána a népvándorláskorig pedig a négy Pannonia közül Valeriához tartozott a terület. Felemelkedését is elsősorban ehhez az időszakhoz köthetjük, hiszen Sopianae (Pécs) a tartomány közigazgatási székhelye lett, s fontos hivatalokat magába foglaló központjává vált.

Sopianae mint város létrejöttének körülményei ma még csak megközelítőleg tisztázottak, de felmerül annak a lehetősége is, hogy villagazdaságok koncentrációjából fejlődött ki (VISY 2013: 131.). Ezt azonban mindeddig sem a pécsi ásatások, sem a környező térség kutatása nem támasztotta alá.

A római vidék sórványosan előkerülő leletanyaga egyelőre csak általános következtetések levonását teszi lehetővé (MRÁV et al. 2008, SZABÓ et al. 2014), a feltárásokból ismert villagazdaságoknál pedig – még ha korábbi időszakok maradványai és leletei elő is kerülnek – a késő római periódusra helyeződik a hangsúly (B. THOMAS 1964, FÜLEP – BURGER 1979, VISY 2013). Legvalószínűbb – és ezt támasztják alá az újabb kutatások is –, hogy a térségben a korai időktől számolhatunk a római jelenléttel, de sokszor csak évszázadokkal később figyelhető meg a prosperáló helyszínek villagazdasággá alakulása, esetleges késő római felemelkedése (MRÁV et al. 2008, SZABÓ et al. 2014).

Baranya megye villagazdaságainak hanyatlásáról és megszűnéséről szintén kevés adat áll rendelkezésünkre. Az ásatási eredmények és a feltárt temetkezések alapján a teljes Kr. u. 4. században számolhatunk létezésükkel, de a következő évszázad első évtizedeit is megélhették egyes lelőhelyek. A Kr. u. 4-5. század fordulójának békés körülményeit jelezheti a beremendi feliratos bronz tábla (MÓCSY 1974: 182.), de erre utal az is, hogy a villagazdaságok épületeinek utolsó fázisa több esetben égett pusztulási réteg nélkül kerül elő a feltárásokon, vagy a leletszegénységből következtethetünk felhagyásukra. A villaépület kiürítését, valamint az azt követő tűzvész pusztítását említi a Komló–Mecsekjánosiban fekvő nagyméretű villa feltárója (BURGER 1968), és hasonlóan tűzvész nyomait figyelték meg a kővágószőlősi villa főépületében is (BURGER 1987).

Ezzel szemben a Komló–Mecsekalui úti villát békében hagyták fel lakói (KATONA GYÖR 1993), ahogy az újabb kutatások is hasonlólt feltételeznek a cserdi villagazdaság utolsó fázisában (SZABÓ et al. 2014).

Összességében megállapítható, hogy Baranya megyében a késő római időszakban éltek virágkorukat a villagazdaságok, melyek között számos nagyméretű rezidenciát (pl.: Bakonya, Cserdi, Hosszúhetény, Komló–Mecsekjánosi, Kővágószőlős és Nagyharsány), de kisebb gazdaságot (pl.: Babarc, Komló–Mecsekalui út) is ismerünk. A korábbi időszakokról viszonylag kevés adattal rendelkezünk, de bizonyos, hogy a térség a római megszállástól a provincia felhagyásáig használatban volt. A telepek fejlődéséről, a villagazdaságok létrejöttéről és átalakulásáról szintén csak töredékes információnk van, hiszen még az eddigi feltárások is részben publikálatlanok.

Légirégészet Baranya megyében

A térség légirégészeti megfigyelése a módszertan hőskorába kalauzol minket. Dombay János őskori feltárásai kapcsán ismerte fel a légifényképek jelentőségét, és személyes kapcsolatait kihasználva már a második világháború előestéjén használt ilyen felvételeket (LENGVÁRI 2009).

Több évtizedes szünetet követően indulhatott újra a munka, melynek homlokterében a Dombay által kutatott neolitikus lelőhelyek (ZALAI-GAAL 1990) mellett a Duna vonalában húzódó római határvédelmi rendszer állt (VISY 1988).

Az igazi változást mégis a rendszerváltozást követő enyhülő légügyi szabályozás hozhatta el az 1990-es években. Az első kísérletek célkeresztjében a babarci villagazdaság feltárását előkészítő roncsolásmentes munkák álltak, melyet légirégészeti felderítéssel is kiegészítettek, de a repülés, a művelési mód és a megfigyelési lehetőségek miatt sajnos alapvetően sikertelennek tekinthető (BENDER et al. 1992: 95–97.). A villagazdaságról végül 1994-ben Otto Braasch készíthetett felvételeket, melyek a PTE-Pécsi Légirégészeti Téka (PLT) gyűjteményébe kerültek (BÁLEK et al. 1997: 142., BENDER et al. 2007: 10–11.).

A kezdeti próbálkozásokat követően az 1990-es évektől a PTE-Pécsi Légirégészeti Téka, az ELTE légirégész kutatói és Miklós Zsuzsa (MTA Régészeti Intézet) is végzett felderítéseket a megyében, szisztematikus kutatásokról azonban nem beszélhetünk egészen a 21. századig. 2005-től a Janus Pannonius Múzeum, 2007-től pedig a PTE-Pécsi Légirégészeti Téka kutatói is – projektekhez kapcsolódó – rendszeres felderítéseket végeztek vagy végeznek (BERTÓK – GÁTI 2014, DYCZEK et al. 2008, VISY 2011).

A JPM vizsgálatai Baranya megye jelentős részére kiterjednek, súlypontjukat mégis a Mecsek előterében és a Duna irányában kell keresnünk. Legjelentősebb eredményeik az őskori lelőhelyekhez köthetők, az évek során számos körárkot, erődített telepet, földvárat sikerült azonosítaniuk, melyeken további roncsolásmentes vizsgálatokat is végeztek (BERTÓK – GÁTI 2014). A PTE-Pécsi Légirégészeti Téka a ripa Pannonica lelőhelyeinek felkutatásához hívta segítségül a légirégészetet, így Baranyában a Duna vonalát érintették elsősorban a repülések (VISY 2011). A kutatási cél mellett azonban az átrepülések is hoztak eredményeket, melyek a projekt 2011. év végi zárásával előrevetítették a légimegfigyelés súlypontjának áthelyeződését, és a római villagazdaságok homlokterébe kerülését.

Földrajzi szempontból a kutatási lehetőséget a domborzat és a művelési mód határozza meg. Baranya megyét két hegysége, a Mecsek- és a Villányi-hegység mellett alapvetően dombvidékek jellemzik, de a Dunai-Alföld, valamint a Dráva-völgy ártéri és síkvidéki jelleggel is kiegészíti az adottságokat. A hegységeket főként, de a dombságokat is jelentős mennyiségű erdő borítja. Régészeti jelenségeket ezeken a helyeken csak lombmentes időszakban lehet megfigyelni a levegőből, melyek kutatását modern távérzékelési módszerek tehetnek még sikeresebbé (BERTÓK – GÁTI 2014 légi lézeres felmé-

réssel foglalkozó részei). A mezőgazdasági művelés alatt álló parcellákon talajnyomok és a növényzeti anomáliák mutathatják a régészeti maradványokat.

Habár a szisztematikus légirégészeti kutatások csupán néhány évnyi tapasztalatáról beszélhetünk, mégis úgy tűnik, hogy Baranya megyében korlátozottabbak a lehetőségek. A módszertani sajátosságoktól eltérően növény-jelek helyett itt elsősorban a nagyobb méretű jelenségek főként talaj-jeleken keresztüli megfigyelésére van lehetőség, ahogy ezt az őskori körárokokról és erősített telepekről megjelent publikációk is tanúsítják (ZALAI-GAÁL 1990, BERTÓK – GÁTI – VAJDA 2008, BERTÓK – GÁTI – LÓKI 2008, BRAASCH 2009, BERTÓK – GÁTI 2011a, b, BERTÓK – GÁTI 2014). Növényzeti-jeleket ennél korlátozottabban lehet felderíteni, melynek háttérében talajtani hatások állhatnak, de ilyen irányú vizsgálatokra még nem került sor.

Római villagazdaságok légifelderítése Baranyában (1. ábra)

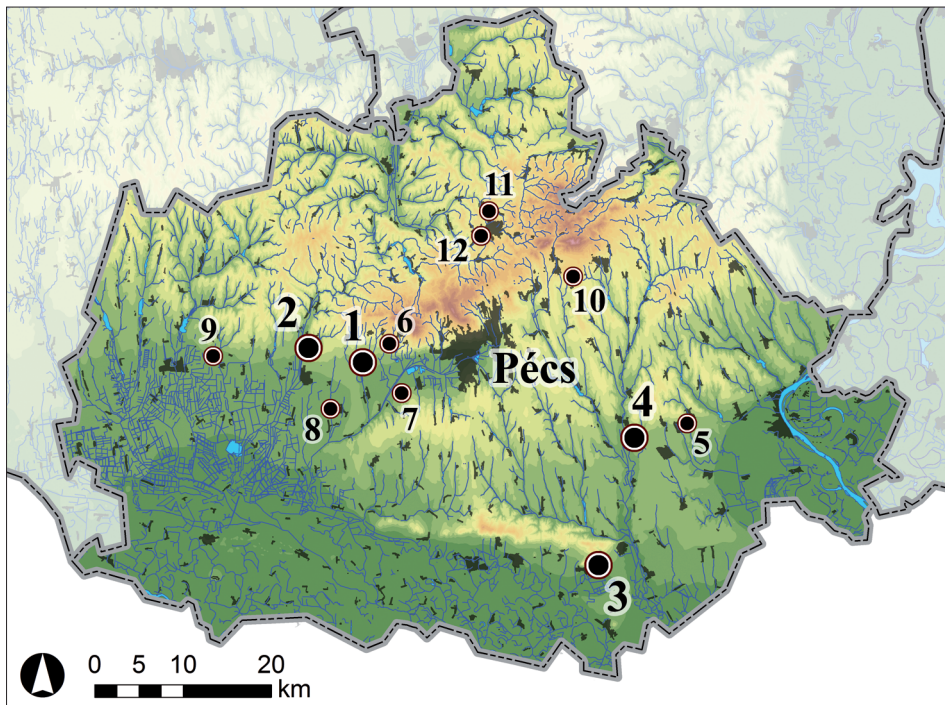
A rendszerváltozást követő sikertelen próbálkozást után 1994-ben kaphatta lencsevégre Otto Braasch a Babarc mellett fekvő római villagazdaság egyes részeit (BÁLEK et al. 1997: 142, BENDER et al. 2007: 10–11.) (2. ábra). A zöldellő gabonátáblában kirajzolódó, negatív anomáliaként jelentkező épületnyomok a geofizikai felmérések eredmény-térképével (BECKER 1992, BENDER et al. 1992: 94–96., PATTANTYÚS-ÁBRAHÁM 1992) összehasonlíthatók, illetve térképezésüket is megkönnyíti. Jelentőségüket az ásatási eredmények tükrében értékelhetjük (BENDER 2007).

Az 1994 óta eltelt két évtized nem kedvezett a római villagazdaságok légifelderítésének. Annak ellenére, hogy az adattári és szakirodalmi háttérrel számos potenciális lelőhelyt lehetett a felderítések során érinteni, mindeddig csak szórványos eredményeket sikerült felmutatni. A sokáig egyedülként árválkodó babarci lelőhelyt csak az új évezred első évtizedében követték további, villagazdaságokat ábrázoló felvételek. Mennyiségükkel ellentétben a megfigyelt lelőhelyek jelentősége, illetve a képek részletessége kiemelkedő. Mindez alátámasztja, hogy kitartó munkával, az adattári, szakirodalmi és terepi információ birtokában a szisztematikus légifelderítés eredményt fog hozni.

Jelen cikkemben a legeredményesebb vizsgálatokat kívánom bemutatni. Bakonya–Csucsá-dűlő, Cserdi–Horgas-dűlő, Nagyharsány–Kopáralja-dűlő és Szederkény–Mühlteile lelőhelyek formai és kiterjedésbeli adottságaikkal kiemelkedő minőséget képviselnek a pannoniai villagazdaságok sorában. Mellettük más helyszínekről – pl. Szabadszentkirály–Gerdei-árok partja, Szigetvár–Domolós-pusztá – is gyűlnek a felvételek, ezek azonban töredékességük, vagy a levegőből látható jelenségek típusba sorolásának bizonytalansága okán cikkemből kimaradnak. Hasonlóképpen nem került még sor a nem légirégészeti célú archívumokban lapuló képek áttanulmányozására, melyek számos – esetenként azóta elpusztított (pl. Pellérd) vagy jelentős környezeti átalakításon átesett (pl. Kővágószőlős) – helyszín esetében szolgálhatnak még újdonsággal.

Bakonya–Csucsá-dűlő

A villagazdaság Bakonyától és az ún. Kaposi-úttól délre, a 6-os főúttól északra fekszik. Napjainkban a nyugati parcellahatáron illetve a lelőhelytől keletre-délre is patakok futnak, de az antik időkben ez másként lehetett. A lelőhely régóta ismert a kutatás előtt (FÜLEP – BURGER 1979: 281.), jelentőségét a beszolgáltatott vagy terepi felderítés során előkerült leletek is mutatják. Díszes épületelemek, jó minőségű díszítő- és burkolókövek mellett felírtas töredékek is gazdagítják a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményét (GÁBOR 2002, BERTÓK – KOVALICZKY 2007). Innen került elő egy ókeresztény ábrázolással díszített ládikaveret töredéke is (VISY 2010: 38.), mely a lelőhely és a térség késő római történetébe nyújt bepillantást. Légirégészeti felderítését megelőzően azonban csak a római leletek, az építési törmelék és a maradványokhoz vezető vízvezeték 2005-ben

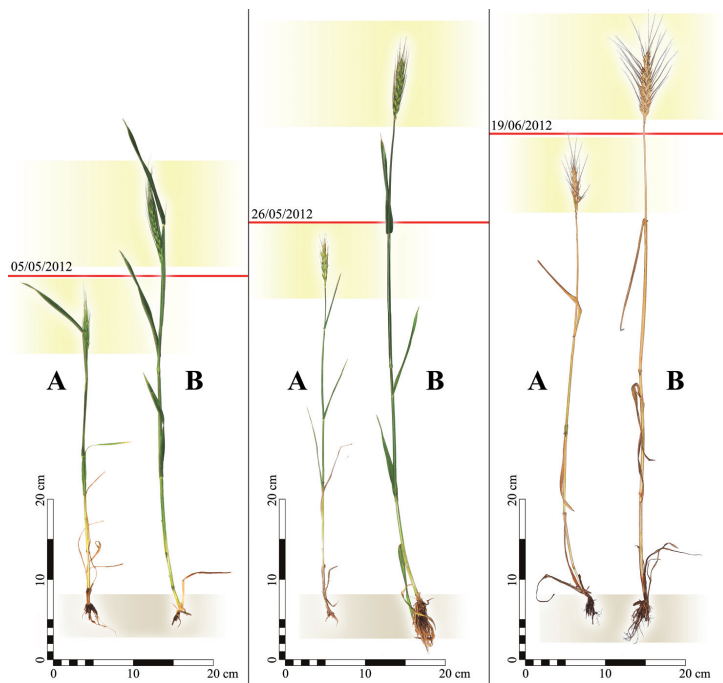
1. ábra: Baranya megye térképe a cikkben említett lelőhelyek feltüntetésével. 1-Bakonya, 2-Cserdi, 3-Nagyharsány, 4-Szederkény, 5-Babarc, 6-Kővágószőlős, 7-Pellérd, 8-Szabadszentkirály, 9-Szigetvár, 10-Hosszúhetény, 11-Komló-Mecsekjánosi, 12-Komló-Mecsekfalui út (Készítette: Szabó Máté)

2. ábra: A babarci villa épületei légifelvételen. (PTE-PLT 2755, Otto Braasch felvétele)

3. ábra: A bakonyai villagazdaság nyomai. (PTE-PLT 29646, Szabó Máté felvétele)

4. ábra: A bakonyai villagazdaságban gyűjtött növényminták.
A-fal felett fejlődő növény, B-fal mellett fejlődő növény (Készítette: Szabó Máté)

feltárt darabja (BERTÓK – KOVALICZKY 2007: 348.) utalt a lelőhely jelentőségére, szerkezete ismeretlen volt, rétegtana és története pedig – ásatás híján – továbbra is az.

Az első, 2006-ban készített felvételeken csak a törmelékes foltok utaltak az épületekre (BERTÓK – KOVALICZKY 2007). A jelenségek ugyan alátámasztották a terepi megfigyelés eredményeit, de alaprajzi kérdésekben továbbra sem történt előrelépés. Két évre rá, 2008-ban viszont már egyértelmű kép rajzolódott ki a magasból. A részben elfektetett gabonában számos épület nyoma jelentkezett. A lelőhelyről a JPM és PTE-PLT kutatói is készítettek felvételeket. A következő években különböző idő- és napszakokban készült képekkel, eltérő növényfajták vagy a talaj-jelek segítségével gyűlt az információ, de eddig csak Bertók Gábor és Gáti Csilla jóvoltából váltak ismertté a tapasztalatok (BERTÓK – GÁTI 2014: 138–143.). A leközölt adatokon túlmutatón a PTE-Pécsi Légitérészeti Téka felderítéseinek módszertani megfigyeléseivel, illetve a jelenségek kiterjedtebb értelmezésével kívánom kiegészíteni munkájukat.

2008-ban az aratás előtt álló gabonában rajzolódott ki a villagazdaság képe. A felvételeken látható épületek többségének belső szerkezetét is rendkívül részletesen, alaprajzszerűen tárta elénk a növényzet. A maradványokat északi oldalról egy korábbi patak határolja, melynek beszántott vonalát is kirajzolta a gabona. 2009-ben és 2012-ben is a kalászos növények fedték fel a maradványokat, 2014-ben pedig a növekedő napraforgóban is fel lehetett fedezni az épületek egyes részeit. Utóbbi sajnos arra utalhat, hogy a mezőgazdasági művelés egyre kiterjedtebb pusztítást végez a még megmaradt emlékeken.

Időszaktól függetlenül a patak nyomának kivételével minden jelenséget negatív anomáliaként mutatott a növényzet. Legjobban a kalászosok által rajzolódott ki a falnyomok, és elsősorban az érett gabona-jelekre támaszkodhatott a kutatás. A falak felett alacsonyabbra növő és korábban beérő szálak kalásza ekkor már lefelé fordult, így a mellettük álló növények árnyékhatása és a szálak között „előtűnő” talaj miatt sötétebb, barna színnel láthatók a nyomok. Ezt még inkább kiemelik a napnyugtakor, a sűrűfényt kihasználva készült felvételek (3. ábra).

2012-ben a növényzet fejlődését is sikerült több lépésben dokumentálni (4. ábra). Május elejétől az aratásig három alkalommal gyűjtöttünk fal felett és mellett növő mintát az egyik gazdasági épület azonos részéből (7. ábra/6). Az évszakra jellemző időjárási viszonyokat követően májusban az átlagosnál több csapadék hullott a térségben (forrás: Országos Meteorológiai Szolgálat), melynek köszönhetően az utolsó mérésünkkor inverz növekedési jelenséget lehetett rögzíteni. A falak feletti satnyább növények erőteljes növekedésnek indultak, és a falak melletti szálaktól eltérően ismét kiszökdültek és a magasságbeli különbségből is sikerült ledolgozniuk (5. ábra).

Ezzel párhuzamosan a légifényképeken látható jelenségek minél pontosabb feldolgozásához terepi mérést végeztünk a lelőhelyen. A növényzet által kirajzolódó épületek a légitérészeti információ birtokában a helyszínen is azonosíthatók voltak (6. ábra). Mérőállomás segítségével száznál több ponttal határoztuk meg az épületek elhelyezkedését, belső osztofalaik pozícióját. A cserdi villagazdaságban folyt hasonló vizsgálatok alapján (SZABÓ 2013: 83.) ezzel a módszerrel néhány deciméter pontossággal hozhatók fedésbe a levegőből látható anomáliák a földben megbúvó maradványokkal.

Vizsgálataink távirányítású repülő eszközökkel (RPAS) folytatódtak. A lelőhelyek és környezetük felderítésében és dokumentálásában nagy lehetőségekkel kecsegtető eszközök (BALOGH – SZABÓ 2013) segítségével több időpontban fényképeztük és videóztuk a lelőhelyet.

A levegőből azonosított maradványok középpontjában áll a gazdaság központjaként azonosítható főépület (7. ábra/1). Magja egy közel négyzet alaprajzú 22×24 méter kiterjedésű, kissé trapezoid formájú, sarokpillérekkel megerősített épülettömb. Tájolását a délnyugati irányba néző apszisos, *aulaként* értelmezhető, kb. 75 négyzetméter alapterü-

5. ábra: A falmaradványok felett jelentkező inverz növényzeti anomália.
(Szabó Máté felvétele)

letű helyiség határozza meg. Hozzá oldalról két-két kisebb szoba csatlakozik, melyeket északkeleti irányban egy közel 20 méter hosszú és 8 méter széles, északnyugat-délkeleti tájolású *atrium* határol. Északi oldalról négy azonos méretű szoba zárja a tömböt, a délkeleti részen pedig egy 4 méter széles és az épület teljes szélességét kihasználó osztatlan helyiség, talán udvar vagy előcsarnok látható. Az épülettömbhöz északnyugati irányban egy hosszabb szárny csatlakozik. Alapterülete 37×18 méter, téglalap alakját az északkeleti sarokból „hiányzó” helyiség töri meg. Tájolásában kissé eltér az előbbi részekről, mely más építési fázisra utal. Az épülettömb számos kisebb-nagyobb helyiségre osztható, melyek között folyósó-szerű jelenségek is felfedezhetők. A főépületben több helyen egész helyiségekre kiterjedő negatív növényzeti anomáliát rögzíthettünk, mely

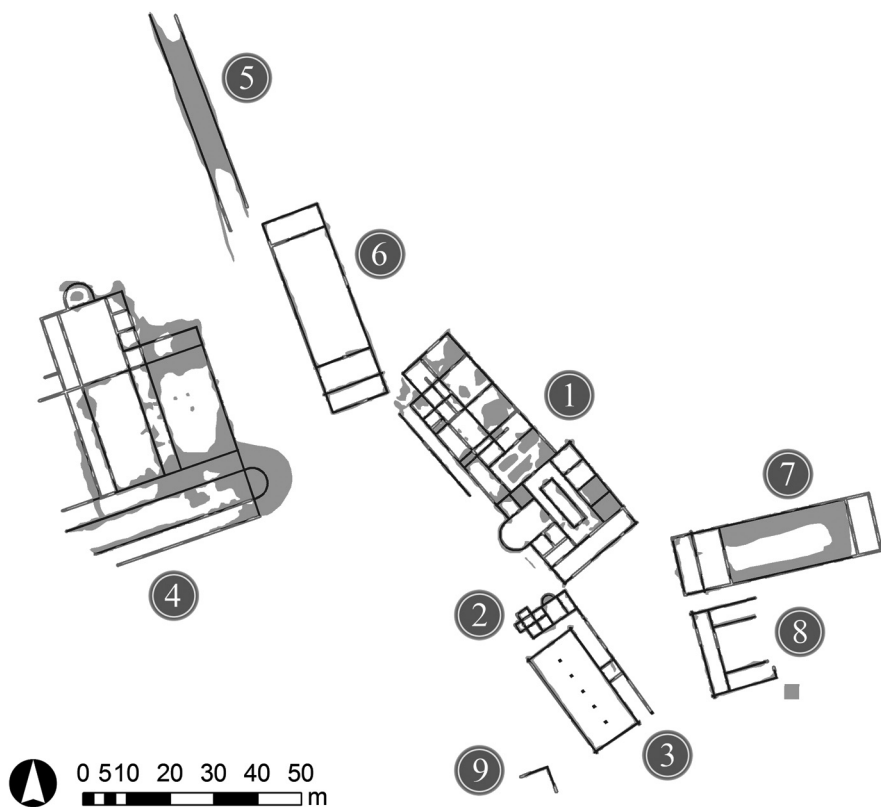
6. ábra: A 6-os számú gazdasági épület nyomai a gabonában.
(Szabó Máté felvétele)

– a cserdi feltárás tanúsága szerint (SZABÓ 2013: 83.) – padlóra, padlófűtés alapozására is utalhat. Az épület délies oldalán több helyen felfedezhető vékony vonal *porticus* megletétét feltételezi.

A főépület közvetlen szomszédságában, attól délkeletre egy rá közel merőlegesen elhelyezkedő, fürdőként értelmezhető épület nyomai rajzolódtak ki (7. ábra/2). Mérete 12×5 méter, melyet nyugati sarkában két téglalap alakú (egyik talán félköríves) helyiség, északnyugati oldalán pedig egy további apszis egészít ki. Az épület belső felosztása a légifelvételeken egyértelműen azonosítható, kilenc részre oszlik.

A fürdőhöz igazodó tájolással, attól délies irányban egy gazdasági épület maradványai rajzolódtak ki a levegőből (7. ábra/3). Kiterjedése 26×12 méter, tájolása északnyugat-délkeleti. Markánsan jelentkező falnyomait sarokpillérek erősítik, közepén, hosszanti irányban öt darab négyszögletes *támpillér* azonosítható. Északkeleti részén egy – a főépülethez hasonló – *porticus*ként azonosítható vonal fut, mely a fürdőépülethez csatlakozik, illetve középtájon egy kiugró helyiség falai is láthatók. A maradványok a szerkezeti jegyek alapján *horreumra*, esetleg más gazdasági funkcióra utalnak.

A főépulettől északnyugatra látható a villagazdasághoz futó út (7. ábra/4) egy részlete is. Északon a légifelvételeken látható egykori patak medre határolja, déli irányban az épületek közé futva tűnnek el nyomai. Látható hossza kb. 50 méter, szélessége 6 méter, szegélyének vonala mellett az úttest területén is negatív anomáliát lehet megfi-

7. ábra: A bakonyi villagazdaság levegőből azonosított maradványai.
(Készítette: Szabó Máté)

gyelni. Nyoma ugyanakkor terepen azonosíthatatlan, sem domborzati eltérés, sem építési anyag nem utal vonalára.

Az úttal közel párhuzamosan, attól nyugati irányban ritkán, és sokkal gyengébb jelekkel rajzolódik ki egy nagyméretű épület (7. ábra/5, ill. 8. ábra). Formai jegyek alapján ez is főépületként értelmezhető, a gyengébb és részletszegény növényzeti anomáliák és korábbi tapasztalataink (SZABÓ 2013: 83.) szerint a 1-es számú főépületnél korábbinak tartható. Megfigyelési nehézségei okán a Janus Pannonius Múzeum munkatársai által szervezett NATS (Non-Invasive Archaeology Training School, KOSTYRKO – LOKS 2013) keretén belül többféle geofizikai módszerrel vizsgálták meg egyes részeit. A légifelvételeket jól kiegészítő adatok ígéretes alaprajzi tanulságokkal szolgáltak (BERTÓK – GÁTI 2014: 141., 143.), de az épület egészéről még mindig nincsenek teljes körű adataink. Jelen ismereteink szerint egy nagyjából észak-déli tájolású, tengelyszimmetrikus alaprajzot képzelhetünk el, melynek legnagyobb hossza kb. 65 méter, kiegészített teljes szélessége pedig nagyjából 60 méter lehet. Északi részén középen, illetve az alsó traktus keleti felében egy-egy apszisos helyiség azonosítható – utóbbit a geofizikai mérés is megerősíti –, és ilyet sejtethünk a délnyugati részen is. Az épület egy nagyméretű, 25×11 méteres belső udvar (*peristylum*) köré szerveződik, de nem zárható ki, hogy keleti és nyugati oldalán is hasonló volumenű és rendeltetésű terek jellemezték az impozáns épületet.

A képeken látható további épületek mind gazdasági célokat szolgálhattak (7. ábra/6-9). Köztük kettő (7. ábra/6-7) az alaprajzi hiányosságok ellenére is azonos méretű (46×13 m) és hasonló funkciójú épületnek tartható. Tájolásuk szerint a 6-os párhuzamosan fut a gazdasághoz vezető úttal, és velük szinte egyvonalban, azonos tájolással fekszik a 9-es számú épület is. Utóbbit töredékes nyomai alapján nem lehet pontosan ismertetni. A 7-es és a 8-as számú épületek egymással szinte párhuzamosan fekszenek

8. ábra: A bakonyai villagazdaság korábbi főépülete a vele párhuzamosan futó út és egy gazdasági épület nyomaival. (PTE-PLT 31534, Szabó Máté felvétele)

és ránézésre a bejövő úthoz és a mellette található épületekhez is igazodnak, de ebben már nagyobb eltérés mutatkozik. A légifelvételeken jelentős negatív anomália figyelhető meg a 7-es számú épület belső részén, mely a bedőlt falak törmelékére utalhat. A tőle délre fekvő, 20 méter szélességű és legnagyobb mérhető részén 15 méter hosszúságú épület sarokpillérekkel erősített fala 'U' alakú udvar-szerű részt ölel körbe.

A 8-as számú épület délkeleti sarkának közelében több esetben megfigyelhető volt egy négyzetes formájú, kb. 3,5 méter oldalhosszúságú negatív anomália. Kondacs Pál bakonyai amatőr régész évtizedekkel korábbi megfigyelései alapján a jelenség akár égetkemence maradványaként is értelmezhető.

Itt kell megemlíteni, hogy a 2005-ben feltárt vízvezeték (BERTÓK – KOVALICZKY 2007: 348.) nyomvonala mindaddig nem látszódott a levegőből, a korábban szintén vízvezetékként értelmezett jelenségről (SZABÓ 2012d: 145., 153.) pedig kiderült, hogy egykori parcellahatár maradványait mutatta.

Terepi vizsgálatok alapján a bakonyai lelőhely kiterjedése túlmutat a levegőből látható nyomokon. A maradványok egy részét a mezőgazdasági utakat szegélyező erdős, bozótos terület rejt, de a művelt parcellában is rábukkanhatunk leletekre. Eddigi kutatásainkon a villagazdaságot esetlegesen határoló kerítés, további épületek, vagy az itt lakók nyughelyét jelző sírok sem kerültek elő.

Cserdi–Horgas-dűlő

A lelőhely a Danube Limes program légírégészeti felderítéséhez kapcsolódó átrepülésen lett lefényképezve 2008-ban. A villagazdaság Cserdi falutól délre, a Bükkösi-víz és a Bodai-völgyi rét által közrefogott háton, de az előbbi vizenyős területétől távolabb fekszik. A légírégészeti kutatásokat megelőzően gyakorlatilag semmilyen információval nem rendelkezünk róla, de a község római történetét is csupán néhány szórvány-lelet alkotta (JPM Régészeti Adattár 99–75., 100–75., FÜLEP – BURGER 1979: 281.). Az elmúlt években – 2010 kivételével – szisztematikusan készültek légifelvételek a lelőhelyről, hagyományos módszerrel és RPAS eszközökkel is. Ezzel párhuzamosan terepbejárásokra, műszeres lelet- és lelőhelyfelderítésre, 2012-ben egy kisebb szondázó ásatásra, 2014 tavaszán pedig leletmentő feltárássra került sor (SZABÓ 2012a, b, 2013, 2014, SZABÓ et al. 2014).

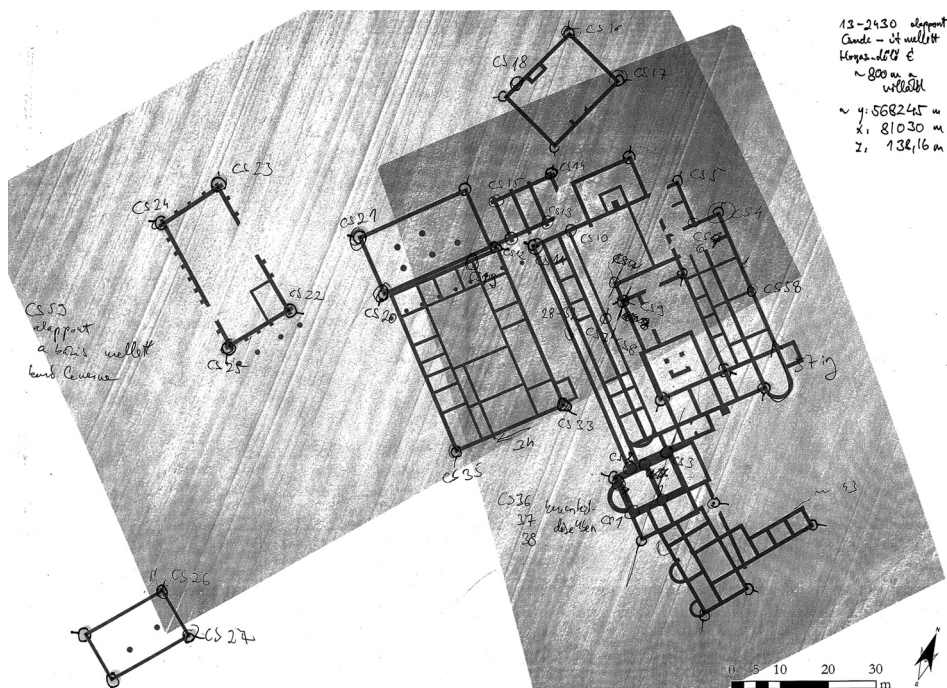
A lelőhelyen kirajzolódó jelenségek a kalászos növények negatív anomáliájaként váltak láthatóvá, de több esetben sikerült a villagazdaság környezetéről talaj-jelek segítségével is információhoz jutni. Az épületek egyes részletei 2014-ben a területre vetett kukoricában is azonosíthatók voltak, mely a maradványok pusztulására utal.

A levegőből – a fentebb említett talaj-jeleket figyelmen kívül hagyva – minden esetben egy kb. 1,5 hektáros területen elhelyezkedő épületekből álló együttes rajzolódott ki. A markáns negatív növényzeti jelek kőfalakra, kő-alapozásra utaltak, mellettük mást nem lehetett felfedezni. (9. ábra) Ennek ellentmondó eredményt hozott a terepi és geofizikai kutatás, valamint a szondázó és leletmentő ásatások, amelyek jóval nagyobb, mintegy 20 hektáros területen igazolták a római – és más korszakok – jelenlétét, akár további épített struktúrákat is.

Elsőként a cserdi római villagazdaságban kísérleteztünk a növényzeti jelek terepi bemérésével. 2011-ben a terület kezelőjének hozzájárulásával az érő árpában közel 60 pontot rögzítettünk kinematikus-relatív módszerrel (MH 2004: 135.), egy Topcon HiPer® Pro geodéziai pontosságú GPS segítségével (10. ábra). Az alappontra állított referenciaállomással a mozgó egység (rover) adatait korrigálhattuk. A levegőből azonosított jelenségeket rövid idő, kb. 1,5-2 óra alatt pontosíthattuk a módszerrel. Ilyen módon 1-10 méteres korrekciót végeztünk, a terepi pontosságot pedig a 2012-es szondaásatás során igazolhattuk. A megnyitott szelvények mindegyikében a várt struktúrákkal talál-

9. ábra: A cserdi villagazdaság épülettömbje légifelvételen.
(PTE-PLT 31631, Szabó Máté felvétele)

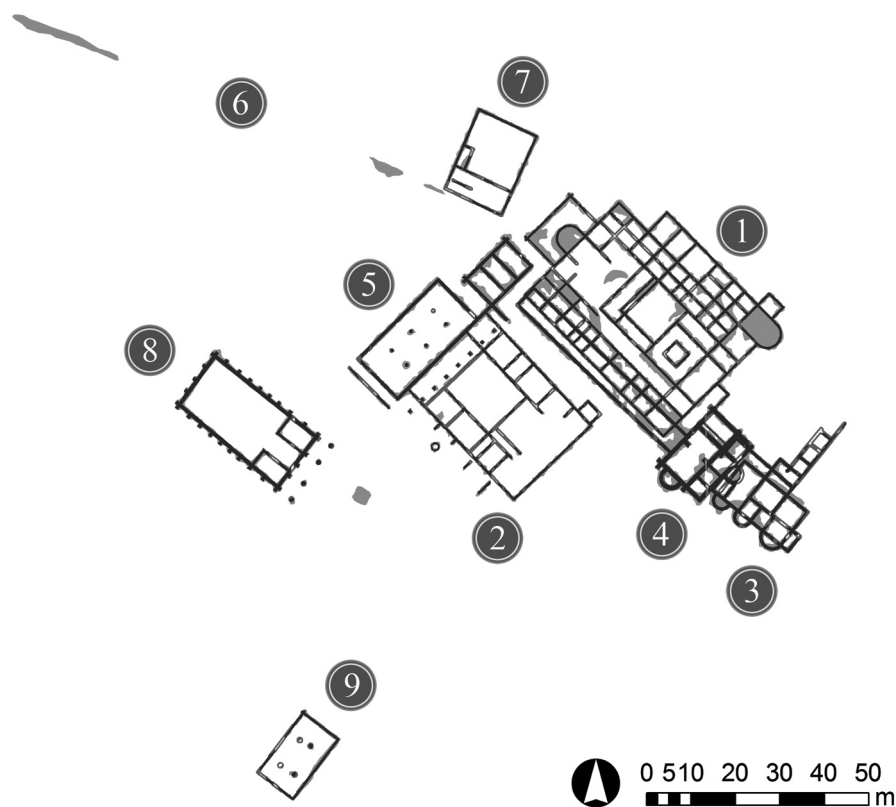
10. ábra: A légifelvételekre támaszkodó, növényzeti jelek terepi bemérését segítő felmérési térkép. (Készítette: Szabó Máté)

koztunk, a bemért jelenségek és a valós falnyomok között pedig mindenhol fél méteren belüli, de legtöbbször igen pontos eredményeket kaptunk (SZABÓ 2013: 3.).

A légifelvételeken látható falnyomok és törmelékes foltok sokszor nehezen értelmezhető képet adtak, melyet különböző képszegmentálási és átmintázási módszerekkel lehetett finomítani. A fotogrammetriai feldolgozásokból ismert eljárásokat alapul véve, de főleg grafikai alkalmazásokkal készültek az értelmezést segítő képek (SZABÓ 2012b: 494–495.).

Vizsgálatainkat távirányítású repülő eszközök (RPAS) bevetésével folytattuk. A lelőhely és környezetének felderítése és dokumentálása mellett népszerűsítő videót is készítettünk (<http://vimeo.com/34774675>). A kezdeti sikereken felbuzdulva a módszertanilag egyre jobban használható robotrepülővel rendkívül részletes, kb. 10 cm felbontású felszínmodellt is készítettünk a lelőhelyről és tágabb környezetéről (SZABÓ 2014: 76–78.).

A bakonyi villagazdasághoz hasonlóan Cserdiben is két nagyméretű főépület tűnt fel a légifelvételeken (11. ábra/1-2). Mindkettő északnyugat-délkeleti tájolású, egymással szinte teljesen párhuzamosan fekszenek. A későbbinek tartható épület (11. ábra/1) legnagyobb hossza meghaladja az 55 métert, szélessége pedig közel 45 méter. A levegőből látható alaprajzon többszöri átépítés nyomait fedezhetjük fel, de ezek részletei és kronológiája szinte teljesen ismeretlen előttünk, és a 2012-es szondázó ásatás sem szolgáltatott hozzá egyértelmű adatokat. Több olyan jellegzetesség fedezhető fel ugyanakkor, melyek segítségével megközelíthető egyes elemek értékelése, és bizonyos, hogy az átépítések több ismert villaépület formai jegyeit is magukon viselik. Az épület északkeleti és délnyugati traktusa számos kisebb helyiségre oszlik. Közöttük szabályosan szerkesztett és az egyedi igények alapján elhelyezett osztófalakat is megfigyelhetünk.

11. ábra: A cserdi villagazdaság levegőből azonosított maradványai.

(Készítette: Szabó Máté)

Ugyanígy jellegzetes eltérésként értékelhető az északkeleti helysørsor nyugati főfalának szögben eltérő csatlakozása is. Az épület belső része csak mozaikosan látszik, kutatásaink szerint háttérben a járósínt megléte állhat (SZABÓ 2013: 83.). Máshol nagyobb négyzet, vagy négyzetes alaprajzú helyiségeket látunk, melyek nagy valószínűséggel belső udvarként (*peristylum*) értelmezhetők. A főépület északnyugati részének közepén és a keleti sarkában is felfedezhető egy-egy apszisos záródású helyiség. A keleti sarokban levő markáns negatív anomália jellemezte, ezért a szondázó ásatás egyik szelvényét is itt nyitottuk. Járósínt már nem került elő és a helyiség funkcióját sem lehetett tisztázni, de a padló- és falfűtés, valamint a falfelületek festése igazolható volt (SZABÓ et al. 2014). Az épület belső kronológiájában egyértelműen jelentkezik a délnyugati oldalon húzódó párhuzamos fal, mely szögben kissé eltér a korábbi falak futásától. Datálása és a relatív kronológia tisztázása csak ásatással képzelhető el, de a levegőből meghatározóan jelentkező nyomok valószínűsítik, hogy egy késői fázisról van szó.

A légifelvételeken jelentkező anomáliákra és a szondázó ásatás eredményeire alapozott kronológia szerint korábbi főépület egyszerűbb képet mutat (11. ábra/2). Hosszabbik oldala 35 méter, legnagyobb szélessége 28 méter körüli. Legmeghatározóbb helyisége a középső részen látható belső udvar (*peristylum*). Kiterjedése 14×12 méter, belsejében semmilyen jelenség nem látható. Hosszabbik oldalával párhuzamosan egy-egy helyiség-

sor nyomai fedezhetők fel. Az épület bejárata minden bizonnyal az északnyugati oldalon lehetett, és a kevésbé látható déli részeken várható a reprezentációs célt szolgáló fogadóterem (*aula*) előkerülése is. A maradványok kutathatóságát azonban csökkenti az a tény, hogy a szondázó ásatáson az épület maradványait – ahol az a későbbi építkezésekhez szükségtelen volt – alapozásig visszabontották (SZABÓ et al. 2014). A maradványok délnyugati előterében néhány falcsontot is azonosíthatunk, valamint a közel 2 méter átmérőjű kerek anomália kútra utal.

A villagazdaság különálló fürdőépülettel is rendelkezett. A légifelvétel intenzitásbeli különbségei alapján a főépületekhez hasonlóan különböztethetjük meg építési fázisaikat (11. ábra/3-4). Funkciójukat nem csak alaprajzuk, hanem a patak völgyhöz való közelségük is *alátámasztja*. A korábbinak tartható épületben (3) olyan részleteket is felfedezhetünk, melyek viszont valószínűleg nem tartoztak a fürdőhöz. Kiterjedése ezek alapján kb. 21×13 méter, az északkeleti irányba kinyúló maradványok pedig 20×4 méteres területen jelentkeznek. A fürdőépület helyiségeinek felosztása nem teljesen egyértelmű, de a légifotók tanúsága szerint három apszissal és legalább 6-7 további teremmel épült. A későbbi fürdőépület markáns falakkal rendelkezett, melynek maradványai a terepen is megfigyelhetők. A légifelvétel elemzése alapján egy időben épülhetett az 1-es számú főépület délnyugati részén húzódó fallal, mely szögben eltér a fő irányoktól, de igazodik a fürdőépülethez. Az épület legnagyobb hossza 21, szélessége 16 méter, fő falait sarokpillérek erősítik. Délies irányokba két apszisos helyiséggel néz, belső felosztása alapján egy fő- és egy mellékszárnyal rendelkezik és nyolc helyiségre osztható.

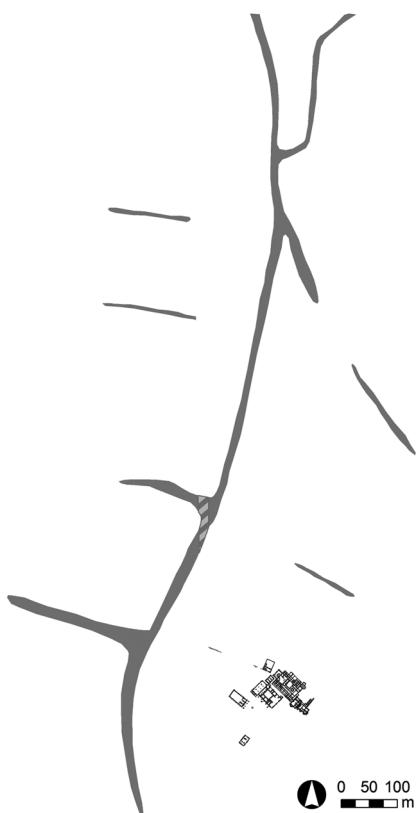
A szabályos építészeti tervezés alapján a késői fürdővel azonos periódusba tartozhat az 1-es számú főépület északnyugati-nyugati részén fekvő, a 2-es számú főépülettel közös főfalat használó épületegyüttes (11. ábra/5). A légifelvételken két épület és az előttük futó oszlopsor nyomai rajzolódtak ki. A nagyobbik épület 26×13 méter alapterületű, belsejében három-három tartópillér áll. Délkeleti oldalán feltetőre utaló porticus nyolc oszlopa látható, melyet a szondázó ásatás is igazolt (SZABÓ et al. 2014). Alaprajza és méretei egy többcélú gazdasági épületre utalnak. A 1-es számú főépület felé eső oldalon egy további, három részre osztott épület azonosítható. Alapterülete $13 \times 9,5$ méter, az épületek közül ez rendelkezik a legnagyobb falvastagsággal, melyet sarokpillérek is erősítenek, így akár egy többszintes gabonátárolóként (*horreum*) is értelmezhető.

A villagazdaság épületeihez vezető út csupán nagyon halványan fedezhető fel néme-lyik légifelvételen (11. ábra/6). Nyomait csak a 2013-ban végzett geofizikai felméréssel lehetett alátámasztani. A maradványok északnyugati irányból közelítenek a villagazdasághoz. Vizsgálataink szerint nyugaton egy talaj-jellekkel azonosított útba fut bele.

Az út és a villagazdaság közti kapcsolat nem egyértelmű, de az egyik melléképület tájolásában és elhelyezkedésében is igazodik hozzá (11. ábra/7). Kiterjedése kb. 20×15 méter. Belső felosztása nehezen értelmezhető, de úgy tűnik, hogy egy, az útra néző porticusos épület lehetett. Mérete és alaprajza alapján akár korai főépület, de a gazdasághoz tartozó személyzet vagy a *vilicus* szállása is lehetett.

A fő épülettömbtől délnyugatra egy nagyméretű, vastag falakkal, sarok- és támpillérekkel erősített *porticusos* épület rajzolódott ki (11. ábra/8). Hosszabbik oldala 30 méter, szélessége 14 méter, kissé szabálytalan téglalap alakú. Tájolása északnyugat-délkeleti, de a főépületektől eltérő. Oszlopsorral szegélyezett keleti felén kisebb belső helyiségeket is megfigyelhetünk. Nagy valószínűséggel a gazdasági épületek közé sorolható, de ásatás nélkül többet nem lehet elmondani róla.

Távolabb, déli irányban egy kisebb, egyszerű téglalap alaprajzú épületet lehetett még azonosítani a levegőből (11. ábra/9). Alapterülete 17×10 méter, tájolása északkelet-délnyugati. Északi részén sarokpillérek sejthetők. Belsejében tartópillérek maradványai

**12. ábra: A cserdi villagazdaság tágabb környezetében
azonosított útnyomok és parcellahatárok. (Készítette: Szabó Máté)**

figyelhetők meg. Az épület rendeltetése tisztázatlan, de valószínűleg szintén egy gazdasági épülettel állunk szemben.

A 8-as számú épület előterében egy 3,5 méteres négyzetes formájú negatív anomáliát lehetett azonosítani a levegőből. Formája és mérete alapján a bakonyai villagazdaságban megfigyelt maradványhoz hasonlítható, de rendeltetése további vizsgálat tárgyát kell, hogy képezze.

A légrégészeti kutatásoknak köszönhetően a villagazdaságot nyugati irányban elkerülő utat és egy korábbi parcellarendszert is azonosítani lehetett (12. ábra). Pontos datálása és a római kori tájalakításban játszott szerepe még nem teljesen tisztázott, de tény, hogy a villagazdasághoz köthető leletek igazodnak a levegőből látható jelenségekhez és a geofizikai vizsgálatok is alátámasztják a megfigyeléseket.

Nagyharsány–Kopáralja-dűlő

A Szársomlyó (más néven Harsányi-hegy) ördögszántotta déli lejtőjének talpánál, a Nagyharsány és Villány között futó út mentén fekvő lelőhely régóta ismert a kutatás előtt, de a jelentős maradványokról mindeddig csak töredékes információ jelent meg (PAPP 1960, FÜLEP 1964, 1983, 1984, FÜLEP – BURGER 1979: 293., GÁBOR 2005: 421–422; MRÁV et al. 2008). A feltárások során előkerült emlékek részben konzerválva hely-

re lettek állítva, illetve a 2005-től kiemelt régészeti védeltséget élvező lelőhely központi területét a művelésből is kivonták. Itt jegyzendő meg, hogy tisztázatlan okokból a védett terület egy része továbbra is művelés alatt áll, és csupán ennek köszönhető, hogy légirégészeti adataink is vannak a lelőhelyről.

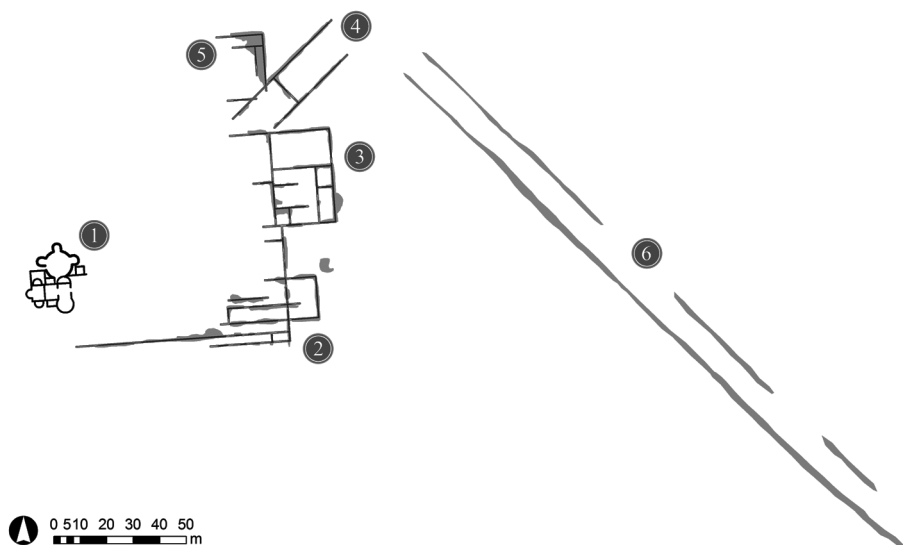
A főúttól délre fekvő maradványokról már korábban is készültek légifelvételek (MRÁV et al. 2008: 109. Fig 3./2.), de a Danube Limes programhoz kapcsolódó légirégészeti felderítés átrepülései során részletesebb képet mutató fényképek születtek. 2009 májusában és júniusában az elvileg művelésből kivont területen a gabonában negatív növényzeti anomáliák utaltak a földben rejtőző kőépületekre. A tőle keletre fekvő parcellában talaj-jelek, később pedig a növekedő kukoricában növény-jelek segítségével lehetett egy elsősorban útként értelmezhető jelenséget rögzíteni (13. ábra).

A művelésből ténylegesen kivont terület keleti és délkeleti oldalán összefüggően jelentkeztek épületmaradványok. Nagy részük egymáshoz és a korábban feltárt jelenségekhez is igazodik, de eltérő tájolású falszakaszokat is felfedezhetünk a képeken (14. ábra). A növényzeti-jelek kelet-nyugati irányban 100, észak-déli tájolással pedig közel 120 méter hosszan rajzolják ki a maradványokat, de ha a feltárt „cella trichorát” – amelyet Mráv Zsolt már helyesen fürdőként írt le (MRÁV et al. 2008: 109.) – is hozzászámítjuk (14. ábra/1), akkor a rövidebbik oldalon is legalább akkora kiterjedéssel kell számolnunk. A régészeti feltárások, a terepi vizsgálat és a geofizikai felmérés tükrében a korábbi elemzések is hasonló eredményekre jutottak (MRÁV et al. 2008: 109.).

A jelenségek a művelésből kivont – és így légirégészeti szempontból értékelhetetlen – terület miatt csak részleteket fednek fel a lelőhelyből. A parcellán végzett geofizikai mérések alátámasztják a kiterjedt régészeti érintettséget (MRÁV et al. 2008: 109. Fig. 4./1-2), de úgy tűnik, hogy a légifelvételek bizonyos szempontból pontosabban mutatják a falmaradványokat. A fürdő (14. ábra/1) a villagazdaság főépületének délnyugati sarká-

13. ábra: Légifelvétel a nagyhasányai villa maradványairól.
(PTE-PLT 31061, Szabó Máté felvétele)

14. ábra: A nagyharsányi villagazdaság levegőből azonosított maradványai.
(Készítette: Szabó Máté)

nak közelében lehetett. Tőle délre a legtávolabbi megfigyelhető falmaradvány kb. 15 méterre helyezkedik el és fut egészen az épülettömb délkeleti sarkáig. Ezen a részen (14. ábra/2.) számos kelet-nyugati irányú fal fut, melyeken helyenként keresztirányú osztófalakat lehet megfigyelni. A saroktól kissé északra egy téglalap alaprajzú épületrész ugrik ki, mely szintén osztott belsővel rendelkezhetett. A kiugró rész mérete kb. 11×16 méter.

Ettől 20 méterre északra látható az egyetlen, talán egész épületként leírható maradvány (14. ábra/3). Téglalap alaprajzú, észak-déli tájolású, kiterjedése 35×23 méter, mely egy módosabb villagazdaság főépületének is elfogadható (pl. a cserdi villa 2-es számú főépülete 35×28 méter alapterületű). Felső harmadában egy tagolatlan rész látszik, az alsó felén néhány falnyom ad támpontot a belső szerkezet kiserkesztéséhez.

A 3-as számú épület feletti rész meghatározása a legbizonytalanabb (14. ábra/4). Az általános irányoktól eltérően egy északkelet-délnyugati futású falpár azonosítható, illetve egy rájuk merőleges nyomot is felfedezhetünk a légifelvételeken. A párhuzamos jelenségek közti távolság 14 méter, legnagyobb hosszuk kb. 50 méter.

Tőlük északra már csak egy épületrész tűnik fel, melynek tájolása a villagazdaság fő épülettömbjéhez igazodik (14. ábra/5). A légifelvételek és a mérések alapján valószínűleg az épületek körülbelüli északi széléként tarthatjuk számon. Pontos alaprajza és szerkezete nem látható, de belső osztás nyomai felfedezhetők a képeken. Az épületegyüttes északi határának meghatározását Kárpáti Gábor kutatásai (JPM Adattár Lt. Sz.: 1902-2003) is segíthetik, de perdöntő bizonyítékot csak kiterjedt vizsgálatok alapján mondhatnánk.

A villagazdaság épülettömbjétől keletre, egy északnyugat-délkeleti futású párhuzamos pozitív anomáliát lehetett talaj- és növény-jelként is megfigyelni (14. ábra/6). A sávok közti távolság nagyjából 10 méter. Futásiránya a 4-es számmal jelölt épületrészre merőleges, nyomát 260 méter hosszan lehet követni a művelés alatt álló parcellában. A

jelenséget elsősorban útként értelmezhetjük, de bizonytalan megjelenése, és csupán a légifelvételre alapozható értelmezése óvatosságra int.

A lelőhely kiterjedése messze túlmutat a levegőből látható jelenségeken (MRÁV et al. 2008: 106–110.), a művelési viszonyok miatt azonban a vizsgálatba vont területen sokkal több eredmény nem várható a légirégészeti kutatástól. Az épületegyüttes pontos szerkezetét geofizikai vizsgálattal, vagy ásatással lehetne tisztázni, a lelőhely szerkezetének megismeréséhez pedig további kutatások szükségesek.

Szederkény–Mühlteile

A lelőhely Szederkény és Bóly között, az M60-as autópálya déli, a Karasicába ömlő Monyoródi-patak feletti lankás oldalban található. Déli részén mesterségesen kialakított halastó terül el, mely a hasonló fekvésű baranyai villagazdaságok (pl. Cserdi) tájalakító lehetőségeihez is támpontot adhat. A területről hosszú idő óta ismertek római kori leletek, de előkerülési helyük sokszor ellentmondásos adatot szolgáltat a lelőhellyel kapcsolatban (FÜLEP – BURGER 1979: 265.). Pontosabb információt nyújtott a Janus Pannonius Múzeum M60-as autópályát megelőző régészeti feltárásainak anyaga. Habár a nyomvonal nem érintette a villagazdaság épületeit, a tőle északra elhelyezkedő római telepnyomokról, illetve a Karasica völgyére néző késő római-kora népvándorláskori temetőből fontos – de sajnos máig publikálatlan – adatokat szolgáltatott (Kovaliczky Gergely szíves szöbeli közlése).

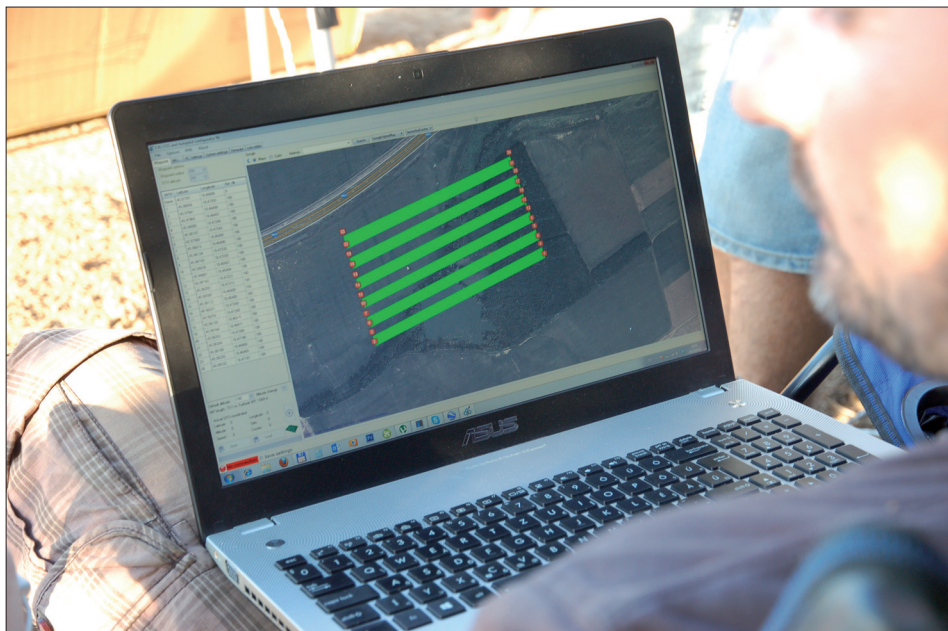
Ismertsége okán a Danube Limes program átrepülései során többször megkíséreltünk légifényképezését, de felderítése sikertelennek bizonyult. Elsőként a Janus Pannonius Múzeum munkatársai által szervezett NATS (Non-Invasive Archaeology Training School, KOSTYRKO – LOKS 2013) légirégészeti gyakorlatán vált ismertté az épületek egy részének alaprajza (BERTÓK – GÁTI 2014: 140., 144–145.). Ekkor a növekedő, zöld színű gabonában gyenge negatív anomália jelezte a földben megbúvó falmaradványokat.

A kezdeti sikereken felbuzdulva a gabona aratását megelőző időig két alkalommal tértünk vissza a lelőhelyre, hogy RPAS eszköz alkalmazásával pontosítsuk korábbi adatainkat. Távirányítású repülő segítségével a növényzet fejlődésének légirégészeti szempontból optimális szakaszában, és a jelenségek megfigyelését elősegítő naplemente közeli időpontban több repülést végeztünk. A repülési adatokat előzetesen megadva folyt a kutatás, és csak a szükséges esetekben avatkozott be a „pilóta” a feladat korrigálásába (15. ábra).

Az RPAS felmérést közvetlenül megelőzte a növényzeti jelenségek terepi bemérése. A bakonyai és cserdi lelőhelyekkel ellentétben igen gyengén lehetett csak látni az épületek maradványait, de így is 118 pontot rögzítettünk. A mérési adatokat a felvételek térképezéséhez használhattuk, de ebben az esetben a hagyományos feldolgozás mellett fotó3D elemzés is készült. A távirányítású repülőgép által készített több száz felvétel automatikus illesztését, az eltérésekből adódó nézőpontkülönbséget szoftver végezte el, mely a megadott pontok alapján nem csak a maradványok nyomait, de környezetben elfoglalt helyét is pontosan mutatta (SZABÓ 2014: 76–78.).

A felvételeken csupán néhány épület látható. Ezek közül főépületnek ítéltük meg az északi részen kirajzolódó, mintegy 30×18 méteres, északnyugat-délkeleti tájolású tömböt (16. ábra/1). Belső felosztása csak részben azonosítható, de úgy tűnik, hogy egy hosszanti, a középvonalától keleti irányba eltolt folyosó mentén kisebb-nagyobb helyiségek alkotják, melyek között minden bizonnyal a nyugati traktusban kereshetjük a reprezentációs célokat szolgáló részeket is. Az épület a légifelvételken önálló tömbként látszik, de tőle keletre és nyugatra is valószínűsíthetők falcsonkok.

A főépület előterében egy három irányból folyosóval határolt nagyméretű udvart fedezhetünk fel (16. ábra/2). Alaprajza négyzetesnek tűnik. Déli fele bizonytalanul lát-

15. ábra: RPAS felmérés előkészítése az útvonaladatok megadásával.

(Forrás: Aeroart-Légikép Kft.)

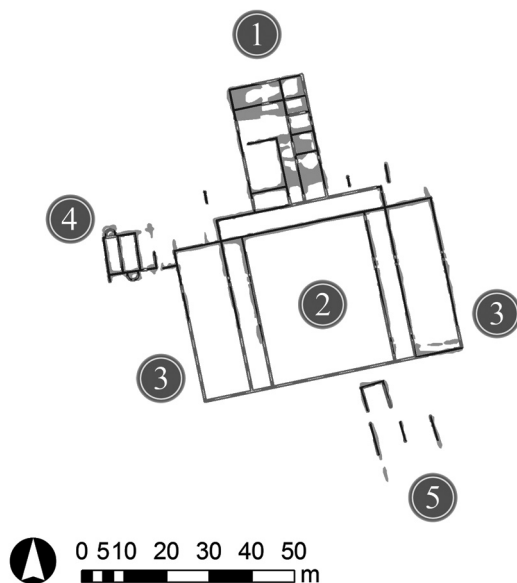
szik, de valószínűsíthető a szabályos szerkesztés. Kiterjedése 40×40 méter, melyből a folyosók 4 méter széles sávot foglalnak el három oldalon. A látható jelenségek alapján leginkább egy oszlopsorral övezett nagyméretű belső udvarként értelmezhetjük a maradványokat, melynél a bejáratot a főépülettel szembeni déli oldalon kell keresnünk. Külön érdekesség, hogy habár a főépület tömbje az udvarhoz képest nyugati irányban eltolva látszik, az épület folyosója pontosan annak középvonalában áll.

Az udvart keleti és nyugati oldalról egy-egy nagyméretű, a légifelvételek alapján osztatlan belsejű épület szegélyezi (16. ábra/3). A keleti oldalon állót jobban mutatják a képek, nyugati párjának nagyobbik részét csupán az elvi szerkesztéssel rajzolhatjuk meg egyelőre. Hosszabbik oldaluk 36 méter, szélességük 11 méter. Északi részükön a főépületet az udvartól elválasztó folyosó vonalában záródnak. Ezen a részen azonban mindkettőnél megfigyelhetünk törmelékes nyomokat, így elképzelhető, hogy a folyosó a főépület előterében, annak teljes szélességben végigfutott.

Az épülettömb nyugati szélén, a folyosó meghosszabbításában egy több helyiségre osztható kisebb épület nyomai rajzolódtak ki (16. ábra/4). Tájolásában kissé eltér a fő résztől. Alapterülete 13×12 métert tesz ki. Kelet-nyugati irányban három fő részre tagolódik, melyekhez két apszisos záródású helyiség csatlakozik. Formai jegyek alapján elsősorban a villagazdaság fürdőjeként értelmezhetjük.

A fő épülettömb déli előterében eltérő tájolású falnyomok láthatók (16. ábra/5). Épületté, épületrésszé még jóindulattal sem egészíthetők ki a jelenségek. Gyenge jeleik és a többi maradványtól független elhelyezkedésük más építési fázist feltételez.

A szederkényi villagazdaság levegőből látható maradványai és a korábbi kutatások megfigyelései kiterjedt római megtelepedésre utalnak. A jelenségek pontos szerkezeti és kronológiai besorolásához viszont kiterjedtebb roncsolásmentes kutatásokra és régészeti ásatásra lenne szükség.

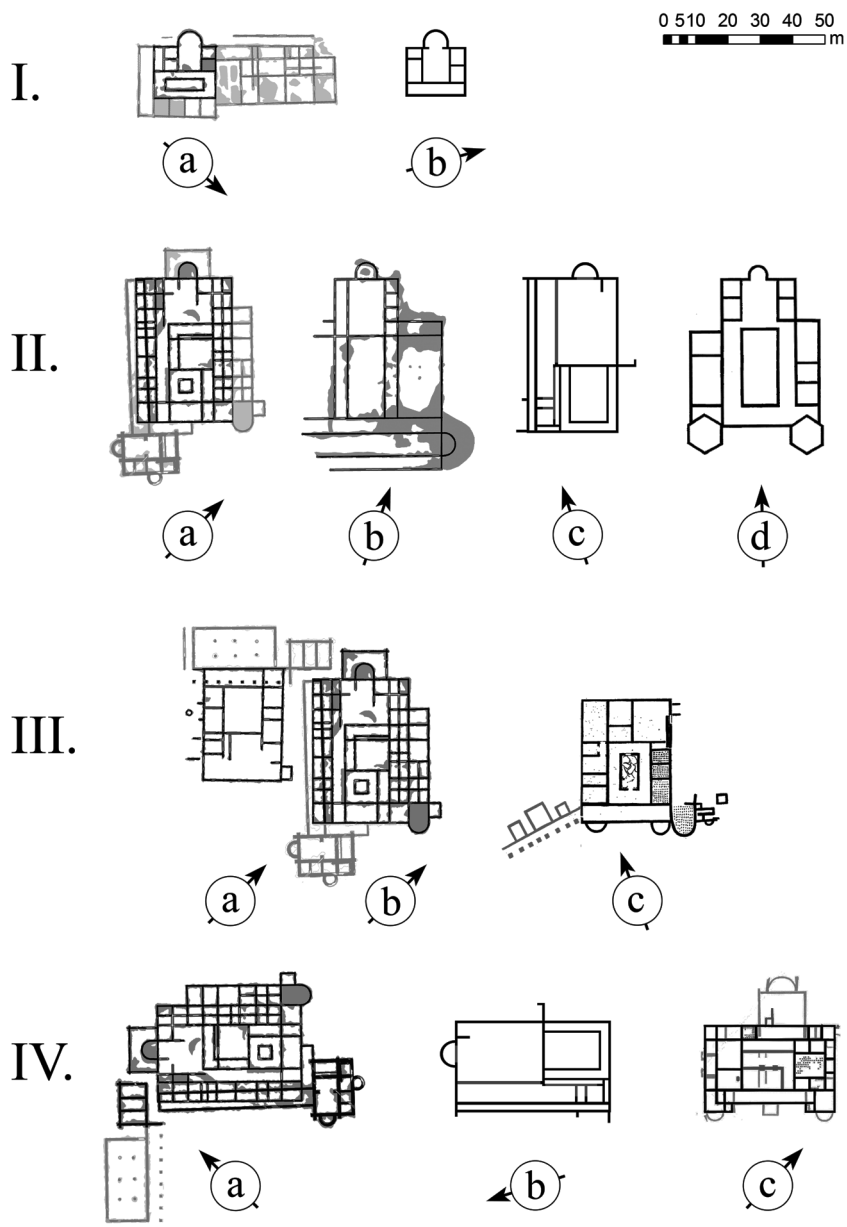

16. ábra: A szederkényi villagazdaság levegőből azonosított maradványai.
(Készítette: Szabó Máté)

A légifelvételeken azonosított jelenségek értelmezése

A légrégészeti kutatások rendkívül részletes alaprajzi képet adnak a bemutatott villagazdaságokról. A főépületek mellett egyéb épületeket, akár a bekötőút rövidebb-hosszabb szakaszát is megfigyelhetjük rajtuk. Az alaprajzokon esetenként átépítések nyomai is felfedezhetők, de a pontos kronológia felállításához – ásátások híján – elégtelen információval rendelkezünk. Értelmezésüket, esetleges tipizálásukat (pl. RIVET 1969, BÍRÓ 1974, PERCIVAL 1981, LÁNYI 1990, SMITH 1997, THÜR 2011) így csupán a formai jegyekre hagyatkozva lehet megkísérteni, mely még a feltárásokból ismert esetekben is kérdéseket vet fel.

A bakonyi villagazdaság impozáns főépületeinek közös vonása, hogy mindkettőben felfedezhető egy, az *aula* köré szervezett épületmag, melynek – önálló épületként – kézenfekvő pannoniai párhuzama a budakalászi villa (B. THOMAS 1964: 214–215.) (17. ábra/1), de hasonló épületrészeket találunk a feltárt hosszúhetényi (B. THOMAS 1964: 274–278.) és komló-mecsekjányosi (BURGER 1968: 64.) villák főépületében is. Habár alaprajzi szempontból a korábbiak tartható főépület (7. ábra/4) merőben más szerkezetet képvisel, keleti apszisának ilyen jellegű értelmezését a geofizikai felmérés képe is erősíti (BERTÓK – GÁTI 2014: 143.). A későbbi főépület (7. ábra/1) *atrium* (vagy *peristylum*) köré szerveződő tömbjének párhuzamaként pedig – a tartományban legismertebb Baláca (PALÁGYI 2011) mellett – a pannoniai késő római villaépítészet számos példáját lehet felhozni. Ilyen jellegűek a belső erődök főépületei (HEINRICH-TAMASKA 2011), de közeli párhuzama a légrégészeti kutatásokból ismert késő római aszfőfi (FEHÉR 1958b, THOMAS 1964: 20., VISY 2008: 216., SZABÓ 2012c), az alsóhetényi erődön kívül fekvő (SZABÓ 2013: 79–80.), vagy a tokodi lelőhely, melynek ásátása a késői keltezést is igazolja (SZABÓ 2011: 158–162., KELEMEN 2012).

17. ábra: A villagazdaságok épületeinek értelmezési lehetőségei. I/a-Bakonya (1), I/b-Budakalász; II/a-Cserdi (1), II/b-Bakonya (4), II/c-Komló-Mecsekjányosi, II/d-Hosszúhetény; III/a-Cserdi (2), III/b-Cserdi (1), III/c-Kővágószőlős; IV/a-Cserdi (1), IV/b-Komló-Mecsekjányosi, IV/c-Bruckneudorf (Készítette: Szabó Máté)

A korainak tartható főépület (7. ábra/4) legközelebbi párhuzamait a hosszúhetényi (B. THOMAS 1964: 274–278.) és komló-mecsekjánosi (Burger 1968: 64.) villák adják, de a cserdi villagazdaságban is elképzelhető egy hasonló építési fázis (17. ábra/II). A felsorolt példák közül méretében és kialakításában mégis a bakonyi tartható a legimpozánsabbnak. Belső udvara mellett keleti és nyugati szélén is további nagyméretű terek találhatók. Belső szerkezetükről a légifelvételek és a geofizikai mérés is keveset mond, de elképzelhető, hogy ezek is udvarként szolgáltak. Az épület déli traktusával és kiseresztett szélességével a felsorolt példák között a legnagyobb kiterjedéssel rendelkezne.

A cserdi villagazdaság hasonló formai jegyekkel rendelkező későbbi főépületében (11. ábra/1) az átépítések alapján további lehetőségek is felmerülnek. Ezek közül az egyik méretében és kialakításában is szembetűnő hasonlóságokat mutat a kövágószőlősi villaépülettel, melynek apszisos, fürdőként interpretált helyisége is szinte tökéletes egyezést mutat a cserdiben található és részben feltárt épületrésszel (17. ábra/III). A cserdi villa helyiségének belső-fürdőként való értelmezése elképzelhető, de az ásatási adatok ezt sem igazolni, sem cáfolni nem tudják (SZABÓ et al. 2014). A Cserdiben ismertté vált korábbi főépület (11. ábra/2) a későbbi épülethez is mintául szolgálhatott, legközelebbi párhuzama pedig szintén a kövágószőlősi lelőhelyen keresendő.

A későbbi főépület (11. ábra/1) talán legutolsó fázisával kapcsolatban felmerül annak a lehetősége is, hogy a fő tájolási irányt megváltoztatva egy, a hosszabbik oldalával fő frontot alkotó tömböt hoztak létre. Ebben az esetben a késői fürdőépületet (11. ábra/4) és a főépületet nyugatról szegélyező három részre tagolt épületet (11. ábra/5) kötné össze – *porticust* alkotva – a levegőből azonosított, szögben a fő iránytól kissé eltérő párhuzamos falnyom, s alakítaná sarokrizalitós villához hasonlóvá a főépületet (17. ábra/IV). Ehhez legközelebbi példaként a komló-mecsekjánosi villa hozható fel, melynek késői periódusában hasonló tájolási változás és a villaépület sarokrizalitossá alakítása is elképzelhető (HAJNÓCZY 1975: 15–17.), de pannoniai párhuzam lehet a bruckneudorfi villa kö- és palota periódusa (ZAHBELICZKY 2011), vagy távolabbi példaként a méretben is hasonló fließemi (Otrang) főépület is említhető (THÜR 2011: 32–33.).

A négy bemutatott lelőhely közül még a szederkényi villagazdaság épületeinek elemzésére van mód. A villagazdaság főépülete (16. ábra/1) a légifelvételek alapján a közép-folyosós típusba sorolható (LÁNYI 1990: 233.), de az épületek együttesen a nagyméretű belső udvart ölelik körbe, illetve lineárisan elrendezett formában, a főépület előtti folyosóra tájolva is elképzelhetők. A főépület belső elrendezésének megállapításához a légifelvételek nem nyújtanak elég támpontot, ahogy arról sincs információnk, hogy az udvart szegélyező két nagyméretű épület (16. ábra/3) milyen célt szolgált, vagy rendelkezett-e belső felosztással. Pannoniában hasonló elrendezésű villagazdaságot nem ismerünk, a szederkényi lelőhelyen látható belső udvar ráadásul városi főterek méretével vetekszik (pl. Scarbantia foruma, GÖMÖRI 1985). A főépület folyosója az udvar középvonalához illeszkedik, ezzel az épület déli irányú megközelítése valószínűsíthető. Habár számos *peristylumos* villát ismerünk Pannoniából is, az ehhez hasonló, nagyméretű belső udvar köré rendezett épületegyüttes nem jellemző. Párhuzamainak fellelését nehezíti, hogy a levegőből halványan kirajzolódó maradványok mellett más, gazdasági célokat szolgáló épületek, vagy a fundus kiterjedését meghatározó adatok is hiányoznak, így a maradványokat csak önmagukban lehet értékelni.

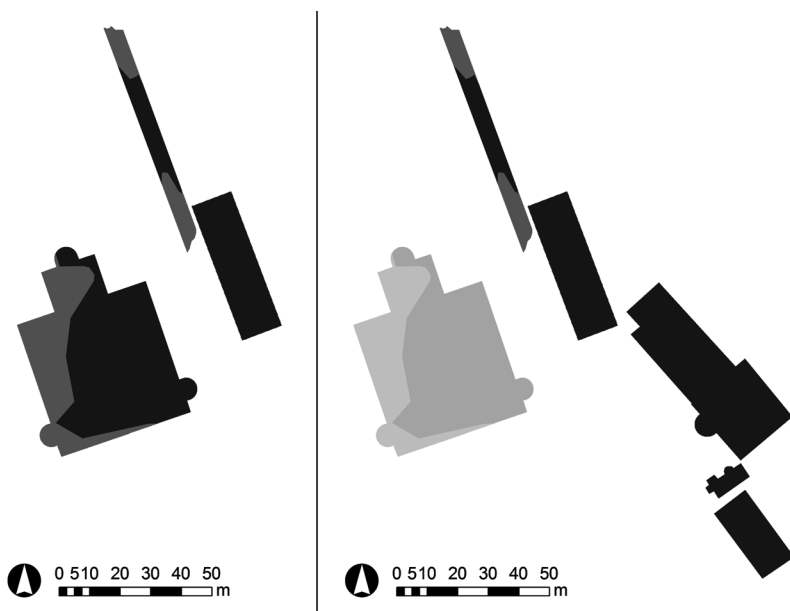
A nagyharsányi villagazdaság falnyomainak értelmezése ennél is nehezebb feladat. A művelésből kivont terület miatt az épületegyüttes legfőbb részéről, a valószínűsíthető belső udvarról sincs információnk. Korlátozott adataink alapján pannoniai viszonylatban egyetlen párhuzamát, a szabadbattyáni épületegyüttest (NÁDORFI 2012) ismerjük csupán, melynek típusba sorolása vita tárgyát képezi. A legújabb vélemények szerint (VISY 2012) a lelőhelyet inkább városias településként, mintsem nagyméretű villagazdaságként tart-

ják számon. Ezzel szemben a nagyharsányi lelőhelyet villagazdaságként ismerjük, és azt is valószínűnek tarthatjuk, hogy a Beremenden előkerült feliratos bronztábla tulajdonosa, Valerius Dalmatius, Gallia Lugdunensis Tertia egykori helytartója az ismeretlen beremendi rezidenciával (GÁBOR 2005: 422.) szemben legnagyobb valószínűséggel a nagyharsányi épületegyüttesben tölthette hátralevő életét (MRÁV et al. 2008: 109.). A Szársomlyó lábánál fekvő lelőhely pontos alaprajza tehát ismeretlen ugyan, de jelentősége vitathatatlan, és kutatása a hasonló adottságokkal rendelkező szabadbattyáni lelőhely értelmezéséhez is támpontokkal szolgálhat.

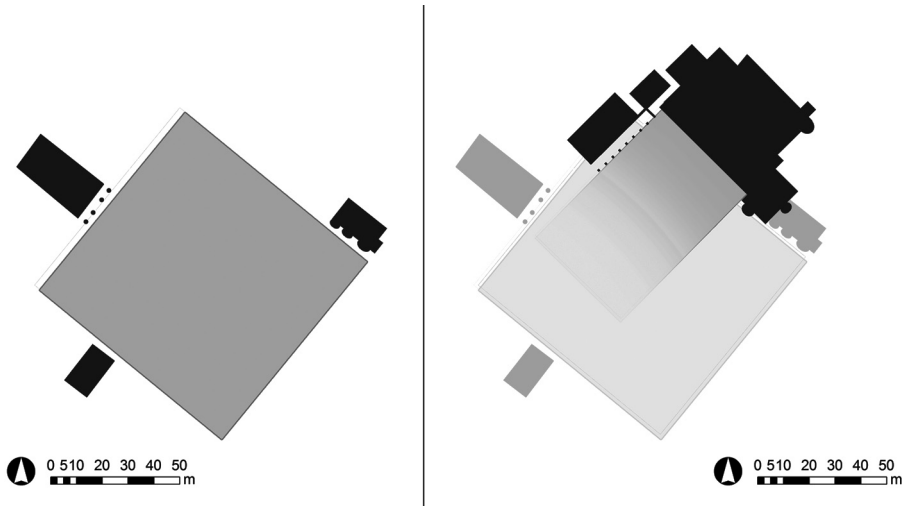
Az alaprajzi sajátosságok mellett az épületek elhelyezkedésének, egymáshoz való viszonyának tömörszerű vizsgálata is segítséget jelenthet. Nem csak az arányok és a tájolási sajátosságok válnak érthetőbbé, de a relatív kronológia meghatározásához is támpontot adhatnak az ábrák.

A bakonyai villagazdaság relatív kronológiájában két alapvető tájolási sajátosságot jeleznek az épületek (18. ábra). A korábbinak tekinthető főépület (7. ábra/4) egyértelműen a gazdasághoz vezető úthoz illeszkedik, ahogy a mellette fekvő gazdasági épület is ezzel azonos elhelyezkedésű. A légifelvételken látható, ebből a szempontból bizonytalan struktúrák nem szerepelnek a képen, de elképzelhető, hogy a legdélebbi épületrész (7. ábra/9) is ide sorolható. Ezzel szemben a későbbi főépület, a fürdő és a mellettük fekvő gazdasági épület (7. ábra/1-3), melyek egymáshoz tartozását alaprajzi sajátosságaik mutatják, ettől eltérő tájolással épült. Ugyanakkor az úttal és a mellette fekvő gazdasági épülettel való kapcsolatára utal, hogy a főépület északkeleti sarkán hiányzik egy helyiség. Ennek hátterében állhat, hogy a traktus építésekor a gazdasági épület állt, s ezért hagyták szabadon a sarkot.

A cserdi villagazdaság esetében két lényeges tájolási sajátosság azonosítható. Az elsónél feltűnő, hogy több, egymástól távolabb fekvő épület (11. ábra/3, 8-9) azonos

18. ábra: A bakonyai villagazdaság két lehetséges periódusának épületei tömörszerűen ábrázolva. (Készítette: Szabó Máté)

19. ábra: A cserdi villagazdaság két lehetséges periódusának épületei tömörszerűen ábrázolva. (Készítette: Szabó Máté)

irányítással, köztük szabályosnak tűnő teret alkotva helyezkedik el (19. ábra). Ennek okát és az esetleges kronológiai azonosságot a rendelkezésre álló adatokból nem lehet megállapítani.

A második esetben a villagazdaság valószínűleg legkésőbbi fázisát láthatjuk. Ehhez a 2012-es ásatás relatív kronológiai támpontokkal szolgál (SZABÓ et al. 2014), de eldöntéséhez sajnos még így sincs elegendő információnk. Az elemzés szerint a főépület legkésőbbi fázisában a fürdő és néhány gazdasági épület (11. ábra/1, 4-5) felépítésével vagy átalakításával egy nagyobb, az épületekkel 'L' alakban szegélyezett udvart hoztak létre, mely az épülettömb fő homlokzatát 90°-al fordította el. Az udvar irányából így egy sarokrízalitoshoz hasonló főépület született, mely porticusszal fordulhatott a szemlélő felé.

Összefoglalás

Baranya megye tervszerű légitérészeti kutatása csupán néhány éve kezdődött. A főként őskori lelőhelyek felderítését eredményező kutatások mellett néhány impozáns római villagazdaság maradványai is felbukkantak. A felvételek a késő római tartományi központ, Sopianae vonzáskörzetének jelentőségét mutatják, illetve arra is rávilágítanak, hogy szisztematikus légifelderítéssel és további roncsolásmentes vizsgálatokkal más lelőhelyekről is hasonló információt lehetne gyűjteni.

Habár a megyében számos római lelőhelyet ismerünk, és több villagazdaságban folyt már kutatás, a légifelvételek feldolgozása és értelmezése még mindig csak előzetes és áttekintő adatokat szolgáltat. Segítségükkel a lelőhelyek célirányos kutatásához kapunk támpontokat, de kiterjedtebb vizsgálatok nélkül datálásuk és szerkezetük megértése elképzelhetetlen.

Irodalom

- BALOGH A. – SZABÓ M. 2013: RPAS – robotrepülők a régészet szolgálatában. - 2013/tél 1–7.
- B. THOMAS, E. 1964: Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur römischen Siedlungsgeschichte. Budapest. 410 p.
- BÁLEK, M. – BERTÓK, G. – BEWLEY, H. R. – GOJDA, M., – KOKKOTIDIS, K. G. – KOVARNIK, J. – KUZMA, I., OEXLE, J. – RAJTÁR, J. – SMRŽ, Z. – STILKE, H. – VISY, Zs. 1997: Bildkatalog. - In: OEXLE, J. (Hrsg.): Aus der Luftbilder unserer Geschichte. Luftbildarchäologie in Zentraleuropa. Dresden, pp. 90–203.
- BECKER, H. 1992: Vorbericht zur Magnetischen Prospektion der Villa Rustica bei Babarc. - Specimina nova VIII: 116–121.
- BENDER, H. – BURNS, TH. – VISY, Zs. 1992: Die römische Ansiedlung bei Babarc, Komitat Baranya, Ungarn. Die Prospektionsarbeiten in den Jahren 1989–1991. - Specimina nova VIII: 89–98.
- BENDER, H. – BURNS, TH., – VISY, Zs. (Hrsg.) 2007: Die römische Siedlung bei Babarc. - Passauer Universitätsschriften zur Archäologie, Band 12. Passau, 212 p.
- BERTÓK G. – GÁTI Cs. – LÓKI R. 2008: Előzetes jelentés a Belvárdgyula határában (Baranya megye) talált késő neolitikus település és körárok kutatásáról. - Ősrégészeti Levelek 10: 5–17.
- BERTÓK G. – GÁTI Cs. – VAJDA O. 2008: Előzetes jelentés a Személy-Hegyes lelőhelyen (Baranya megye) található neolitikus körárok-rendszer kutatásáról. - Archaeologiai Értesítő 133: 85–106.
- BERTÓK, G. – GÁTI, Cs. 2011a: Neue Angaben zur spätneolitischen Siedlungsstruktur in Südosttransdanubien. - Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 62: 1–28.
- BERTÓK G. – GÁTI Cs. 2011b: Korabronzkori erődített telepek Baranya megyében. - Várak, kastélyok, templomok 2011. április. 12–16.
- BERTÓK G. – GÁTI Cs. 2014: Régi idők – új módszerek. - Budapest – Pécs, 171 p.
- BERTÓK G. – KOVALICZKY G. 2007: Római villa Bakonya-Csucsá-dűlőben. - In: FIRKÁK I. Fialat római koros kutatók I. konferenciakötete. Győr, pp. 345–350.
- BIRÓ, M. 1974: Roman Villas in Pannonia. - Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 26: 23–57.
- BRAASCH, O. 2009: Rund und bunt - flugentdeckte Rondelle in Infrarot. - In: HUSTY, L. – RIND, M. – MICHAEL-SCHMOTZ, K. (Hrsg.): Zwischen Münschöfen und Windberg. Gedenkschrift für Karl Böhm. - Rahden. pp. 27–44.
- BURGER A. 1968: Római kori villa maradványai Komló határában. - A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 12: 61–68.
- SZ. BURGER, A. 1987: The Roman villa and Mausoleum at Kővágószőlős, near Pécs (Sopianae), Excavations 1977–1982. - A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 30–31: 65–228.
- DYCZEK, P. – HARMADYOVÁ, K. – KUTTNER, E. – LEMKE, M. – RAJTÁR, J. – RECLAW, J. – SCHMIDTOVA, J. – SCHWARTZ, A. – SZABÓ, M. – VISY, Zs. 2008: Documenting the frontiers of the Roman Empire. Work on the Danube Limes in Austria, Slovakia, Hungary, Romania and Bulgaria. - In: BREEZE, D.J. – JILEK, S. (eds.): „Frontiers of the Roman Empire” – The European Dimension of a World Heritage Site. Edinburgh. pp. 75–78.
- FEHÉR G. 1958: Aszófő. - Régészeti Füzetek 10: 44.
- FITZ J. 1999: Pannonia születése. - Budapest, 61 p.
- FÜLEP F. – SZ. BURGER A. 1979: Baranya megye a római korban. In: BÁNDI G. (szerk.) Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs, pp. 223–330.
- FÜLEP F. 1964: Nagyharsány-Szárhegy. Régészeti Füzetek 1(17): 36.
- FÜLEP F. 1983: Nagyharsány. - Régészeti Füzetek 1(36): 43.
- FÜLEP F. 1984: Nagyharsány. - Régészeti Füzetek 1(37): 51.
- GÁBOR O. 2002: Lararium Bakonyáról. - Pécsi Szemle 5(3): 2–3.
- GÁBOR O. 2003: A kővágószőlősi római kori villa maradványainak helyzete. - Pécsi Szemle 6(3): 8–9.
- GÁBOR, O. 2005: Suburbanum Sopianarum, and roman villas around Sopianae. - Balácai Közlemények 9: 413–427.
- GÖMÖRI J. 1985: Scarbantia foruma. - Sopron, 79 p.
- HAJNÓCZY GY. 1975: Pannónia villaépítészet. - Építés és építéstudomány 7(1–2): 3–61.
- HEINRICH-TAMASKA, O. 2011: Überlegungen zu den "Hauptgebäuden" der pannonischen Innenbefestigungen im Kontext spätrömischer Villenarchitektur. - In: BÜLOW, G. V. – ZABEHLICKY, H. (Hrsg.): Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Grossvillen im Donau-Balkan-Raum. Bonn, pp. 233–245.
- KATONA GYÖR Zs. 1994: Római villaépület Komló, Mecsekfalui úton. - A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 38: 67–94.

- H. KELEMEN M. 2012: Adatok egy új római objektumról Tokodon. - In: Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára. Esztergom–Budapest, pp. 64–93.
- KOSTYRKO, M. – LOKS, A. 2013: Non-Invasive Archaeological Training School in Pécs, Hungary: Remote sensing from sky and ground. - The newsletter of the Aerial Archaeology Research Group 47 (September 2013): 13–16.
- LÁNYI V. 1990: Villák és vidéki kőépületek. - In: MÓCSY A. – FITZ J. (szerk.): Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, pp. 222–234.
- LENGVÁRI I. 2009: Dombay János légifotói. - In: SZABÓ Á. (szerk.): 'Ripam omnem quesivit'. Ünnepi tanulmányok Prof. Visy Zsolt 65. születésnapjára tanítványaitól. Pécs–Paks, pp. 183–190.
- LUKÁCSY G. – KÁRPÁTI G. 1980: Nagyharsány-Kövesoldal. - Régészeti Füzetek 1(33): 42.
- MH 2004: ÁDÁM J. – BÁNYAI L. – BORZA T. – BUSICS GY. – KENYERES A. – KRAUTER A. – TAKÁCS B. (szerk.): Műholdas helymeghatározás. - Budapest, 458 p.
- MÓCSY A. 1974: Pannonia a késői császárkorban. - Budapest, 211 p.
- MRÁV ZS. – MARKÓ A. – BRADÁK B. 2008: Előzetes jelentések a Magyar Nemzeti Múzeum "Villány és környéke" mikorégiai kutatási programjáról. - Régészeti Kutatások Magyarországon 2007 (2008) pp. 101–119.
- NÁDORFI G. 2012: Előzetes jelentés a szabadbattyáni késő római római kori épület feltárásáról. - In: Visy Zs. (szerk.): A Seuso-kincs és Pannonia, magyarországi tanulmányok a Seuso-kincsről. Pécs, pp. 112–138.
- PALÁGYI, SZ. 2011: Baláca als repräsentative Grossvilla in Pannonien. - In: BÜLOW, G. V. – ZABEHLICKY, H. (Hrsg.): Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Grossvillen im Donau-Balkan-Raum. Bonn, pp. 247–258.
- PAPP L. 1960: Nagyharsány. - Régészeti Füzetek 1(13): 46–47.
- PATTANTYUS-ÁBRAHÁM, M. 1992: Preliminary geophysical prospecting at the archaeological site named "Szabadföldek" near Babarc. - Specimina nova VIII: 109–115.
- PERCIVAL, J. 1981: The Roman villa. An historical introduction. - London, 230 p.
- RIVET, A. L. F. 1969: The Roman villa in Britain. - London, 299 p.
- SMITH, J. T. 1997: Roman villas. A study in social structure. - London, 378 p.
- SZABÓ M. 2011: Régészeti kutatások a Ripa Pannonica polgári településein. - In: Visy Zs. – SZABÓ M. – PRISKIN A. – LÓKI R. (szerk.) A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008–2011 között, Pécs, pp. 147–162.
- SZABÓ M. 2012a: Nem romboló régészeti módszerek alkalmazása a pannoniai villakutatásban. - Magyar Régészet 2012/ősz (autumn): 1–6.
- SZABÓ M. 2012b: Nem romboló régészeti módszerek alkalmazása a pannoniai villakutatásban. - In: FIRKÁK II. (szerk: BÍRÓ SZ. – VÁMOS P.), Győr, pp. 493–502.
- SZABÓ M. 2012c: Villagazdaság a Balaton partján. - Várak, Kastélyok, Templomok 4: 12.
- SZABÓ M. 2012d: Légitérészeti kutatások Magyarországon 2010-ben. - Régészeti Kutatások Magyarországon 2010. pp. 143–158.
- SZABÓ, M. 2013: Using remote sensing and non-invasive archaeological methods in the research of Roman villas and the ancient landscape of Pannonia. - In: CZAJLIK, Z. – BÖDÖCS, A. (eds.) Aerial Archaeology and Remote Sensing from the Baltic to the Adriatic. Budapest, pp. 79–84.
- SZABÓ M. 2014: Villagazdaságok nyomában – kutatások Baranyában. - Ókor (2013) 2: 73–79.
- SZABÓ M. – KISS A. – MOLNÁR R. – NAGY B. – NEMÉNYI R. – SZABÓ A. – TAKÁCS P. N. – TALABÉR I. 2014: Előzetes jelentés a Cserdi község (Baranya megye) melletti római villagazdaság 2012. évi próbafeltárásáról és terepi kutatásáról. - In: BALÁZS P. (szerk.) FIRKÁK III. Szombathely, pp. 255–304.
- THÜR, H. 2011: Typologie und Funktionsbestimmung der römischen "Villa". - In: BÜLOW, G. V. – ZABEHLICKY, H. (Hrsg.): Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Grossvillen im Donau-Balkan-Raum. Bonn, pp. 19–45.
- Visy, Zs. 1988: Der pannonische Limes in Ungarn. - Budapest, 149 p.
- Visy, Zs. 1994: Die ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in Niederpannonien während der Kaiserzeit. - Passauer Universitätsschriften zur Archäologie. (H. BENDER. – H. WOLFF Hrsg.) Ländliche Besiedlung in den Rhein- und Donauprovinzen des Römischen Reiches. Espelkamp, pp. 421–449.
- Visy Zs. 2008: A pannoniai Seuso-kincs. - Alba Regia, A Szent István Király Múzeum Évkönyve 37: 213–219.
- Visy, Zs. (szerk.) 2010: A késő római kor és az ókereszténység Sopianae és Valeria területén. Gec Roma dönemindeki Sopianae ve Valeria – Erken Hristiyanlik. Sopianae and Valeria in the Late Roman Age – Early Christianity. Pécs, 48 p.
- Visy Zs. (szerk.) 2011: A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008–2011 között. - Pécs, 248 p.
- Visy Zs. 2012: A késő római vidéki települések szerepe és jelentősége Valeriában. - In: Visy Zs. (szerk.): A Seuso-kincs és Pannonia, magyarországi tanulmányok a Seuso-kincsről. Pécs, pp. 35–48.

- VISY Zs. 2013: Sopianae településtörténete. - In: VISY Zs. (szerk.): Pécs története I. Pécs, pp. 93–152.
- ZAHBELICKY, H. 2011: Die Villa von Bruckneudorf - Palast oder Grossvilla? - In: BÜLOW, G. V. – ZABEHLICKY, H. (Hrsg.): Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Grossvillen im Donau-Balkan-Raum. Bonn, pp. 89–99.
- ZALAI-GÁÁL I. 1990: A neolitikus körárokrendszerek kutatása a Dél-Dunántúlon. - *Archaeologiai Értesítő* 117: 3–23.

Roman villas in Baranya County (Hungary) from the air

MÁTÉ SZABÓ

The research of the Roman villa sites in Baranya County has begun for decades, but from a methodological point of view our knowledge is still contradictory. Our former data are mainly based on some field walking and excavations with limited results. The recent researches which are mainly based on non-invasive archaeological methods, give us highly detailed information, but mostly without the structural data of excavations.

Our most generally used non-invasive method is aerial survey, which gives detailed site plans and information about the environs and the historical landscape of the Roman villas. Babarc was the first photographed site, by Otto Braasch, in the middle of 1990s (BÁLEK et al. 1997: 142; BENDER et al. 2007: 10–11), which was supplemented by the researches of the Janus Pannonius Museum (Pécs) and the Aerial Archaeological Archive of Pécs (University of Pécs) since 2008. Besides the traditional methods there were also some tests and development in using RPAS in the documentation (BALOGH – SZABÓ 2013).

The Roman villa site at Bakonya-Csucsá-dűlő has already yielded some important finds (inscribed stone, early Christian casket mount, etc.) and a detailed basemap was also made by the aerial images. Two main buildings from different periods, a bath-house, some store buildings and the Roman road are visible in the photographs but without any structural information from excavation (BERTÓK – GÁTI 2014).

The Roman villa site at Cserdi-Horgas-dűlő has come to light by aerial survey. There were two main periods also, with bath houses, store houses and other remains. Field survey using non-invasive archaeological methods and a small scale excavation gave some more information about its phases (SZABÓ 2013, SZABÓ et al. 2014).

One of the most significant villa sites in Baranya County is located at Nagyarsány-Kopáralja-dűlő. Based on the results of the excavations, some parts of the site became excluded from agricultural cultivation, but aerial images and geophysical survey could improve our knowledge on the neighbouring fields. These fragmental information suggest that the building complex covered a large area of more than 1 hectare, but the partial data did not allow the understanding of the main structure (MRÁV et al. 2008).

The last site mentioned in this article is located at Szederkény-Mühlteile-dűlő. The environs of the well-known, but slightly investigated Roman villa was researched by the Janus Pannonius Museum (Pécs) on a rescue excavation, connected to the M60 motorway construction works. Unfortunately these results have not been published yet. Our aerial photographs show faint cropmarks of the remains of a villa-estate, with a big enclosed courtyard, a main building, a bath house and some unexpected remains, which need more investigation.

Our aerial photographs have provided highly detailed basemaps of the Roman villa sites in Baranya County but we need more researches for understanding their structure and historical background. Besides these results the main goal of this article can be to highlight the possibility of aerial survey in the research of Roman villas in Pannonia.

A Pécs, Tettye téri reneszánsz villa és derviskolostor éremanyaga

NAGY BALÁZS¹ – PRINCZ DIÁNA²

¹Ferenczy Múzeum, H-2000 Szentendre, Kossuth L. u. 5.

²Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma, H-2025 Visegrád, Fő utca 23-29.

e-mail: nagyb.archeonomis@gmail.com; princzdia@gmail.com

Bevezetés

A lelőhely a Tettye városrész északi felében, annak fennsíkján található. A megelőző régészeti feltárást a Tettye park felújítása és Pécs Európa Kulturális Fővárosa cím elnyerése kapcsán 2009-2010 években kerülhetett sor. A megelőző régészeti feltárást a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, Kárpáti Zoltán vezetésével végezte el (KÁRPÁTI 2010a,b).

Jelen tanulmány egyúttal a 2009-2010. évi régészeti feltárás éremanyagát, valamint a korábbi kutatásokból származó érmeket is vizsgálja.

Kutatástörténet

Az épületben 2010. évig összesen négy alkalommal került sor régészeti feltárássra. Köztük tervásatásokat és megelőző régészeti feltáráásokat is említhetünk (PARÁDI 1959, NAGY 2003, GERE 2004). Az épületet és környezetét a Janus Pannonius Múzeum Fülep Ferenc vezetésével, tervásatás keretében 1957-ben kezdte el feltárni. A feltárás elsősorban az épület északkeleti felére, valamint részben annak környezetére irányult. A feltárás alaposságának köszönhető, hogy ez alkalommal érmet is találtak. A kutatási eredményeket Parádi Nándor tanulmányából ismerjük (PARÁDI 1959: 129–134.).

A Janus Pannonius Múzeum, Nagy Erzsébet vezetésével leletmentő munkát végzett, amit élet- és balesetvédelmi, műemlékvédelmi szempontok indokoltak. A leletmentő munkára az udvar északnyugati sarkában, annak nyugati falánál került sor. A munkálatok során régészeti leletanyag nem került elő (NAGY 2003).

A romosan álló épület állagmegóvási tervei közt szerepelt, hogy az erózióknak kitétt déli-délkeleti részt támfallal erősítsék meg. Ennek kapcsán 2004-ben Gere László a beruházási tervek szerint érintett területen, négy kutatóárokban végzett megelőző régészeti feltárást és falkutatást. A feltárás leletanyagát nem ismerjük (GERE 2004, 2005).

Módszer és leletanyag

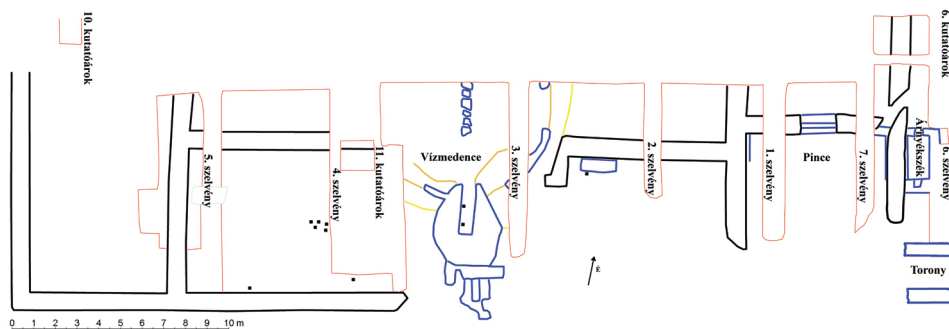
Az érem, mint régészeti lelet datálás szempontjából kiemelt fontossággal bír, mely elsődleges keltező értékű információval láthatja el a régészt akár egy rétegre, objektumra vagy a lelőhely egészére vonatkozóan is. A pénzzel való keltezésnél figyelembe vettük, hogy ezek a tárgyak kibocsátási és használati idővel is rendelkeznek (TORBÁGYI – TÓTH 2011: 431.). A használati idő esetenként akár több száz évre is nyúlhat, így az az információ, amit egy rétegre vonatkozóan szerezhethünk, annak zártsága és a többi tárgycsoport vizsgálata nélkül – némely esetben – bizonytalannak tekinthető. Amennyiben a vizsgált lelőhelyről kellő mennyiségű keltező értékű mintával rendelkezünk, úgy a település használati ideje – az éremanyag segítségével – nagy pontossággal meghatározhatóvá válik. Annak érdekében, hogy megbizonyosodjunk az éremanyag időbeli megoszlásának hitelességéről, egyéb forráscsoportok vizsgálatának bevonása is indokoltta válhat. A következőkben az éremanyagot numizmatikai és történeti szempontokat alapul véve elemezzük, értelmezzük.

Amint azt már a fentiekben említettük, a reneszánsz villában elsőként Fülep Ferenc 1957-ben végzett régészeti kutatást, mely során II. Mátyás uralkodása alatt, 1619-ben kibocsátott denár is előkerült. A feltárási eredményeket ismertető Parádi Nándor – az említett érem segítségével – egy lépcsőalapozásnak azonosított faltömb építési idejét a török korra határozta meg (PARÁDI 1959: 130.).

Az éremanyag

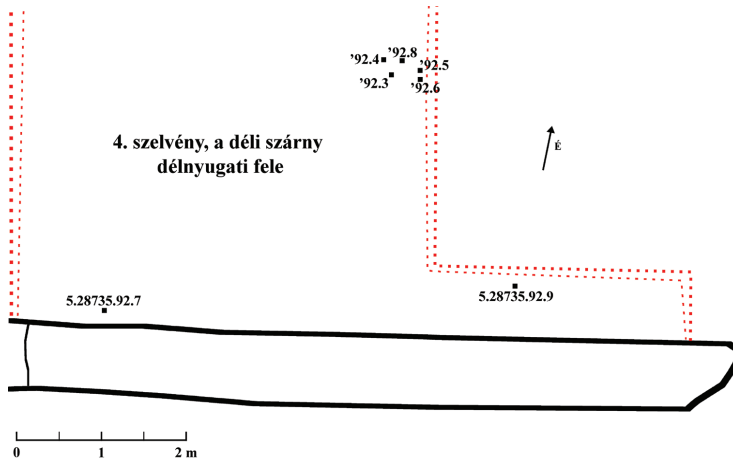
A szakfelügyelettel egybekötött megelőző régészeti feltárás során szisztematikus műszeres leletfelderítés módszerével kutattuk fel a földben rejlő fém tárgyakat. A módszeres kutatás a szakfelügyeleti és a feltárási munkálatokra egyaránt kiterjedt. Ennek köszönhetően a 2009-2010. évi régészeti munkálatok alkalmával 16 db pénzt találtunk.

A megelőző feltárás a reneszánsz villa keleti szárnyának déli felét, a déli szárnyat, az udvar egy részét, valamint a nyugati szárny nagyobb részét érintette (1. ábra). A feltárásból származó éremanyag megoszlásában római kori, középkori, valamint kora újkori pénzeket találunk. (Az érmék meghatározásához az alábbi szakirodalmakat használtuk fel: GYÖNGYÖSSY – WINTER 2007, HUSZÁR 1979, PÁVÓ 1986, RÉTHY 1907, SUTHERLAND – CARSON 1981, UNGER 1997, 2000.) A lelőhely modernkori rétegeit a 20. század első harmadában kibocsátott aprópénzek keltezték.

1. ábra: A megelőző feltárás összesítő alaprajza (KÁRPÁTI 2010 alapján)

A 4. szelvényből 7 db érem, a 3. szelvényből 2 db, a 6. szelvényből 4 db, a 2. szelvényből 1 db került elő. (1. ábra). A feltárásból származó 2 db érem elsődleges kontextusa nem ismert, ezek a meddőből kerültek ki. A 4. szelvényéből származó 7 db pénz egy rétegből származik. Közülük 5 db szinte egymás mellől és közel azonos mélységből került elő (2. ábra).

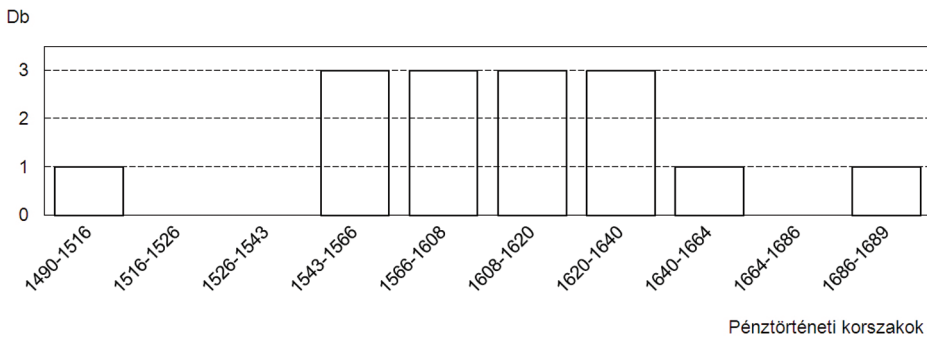

A 4. szelvényben talált érmek elhelyezkedése (KÁRPÁTI 2010 alapján)

Az éremanyag elemzése

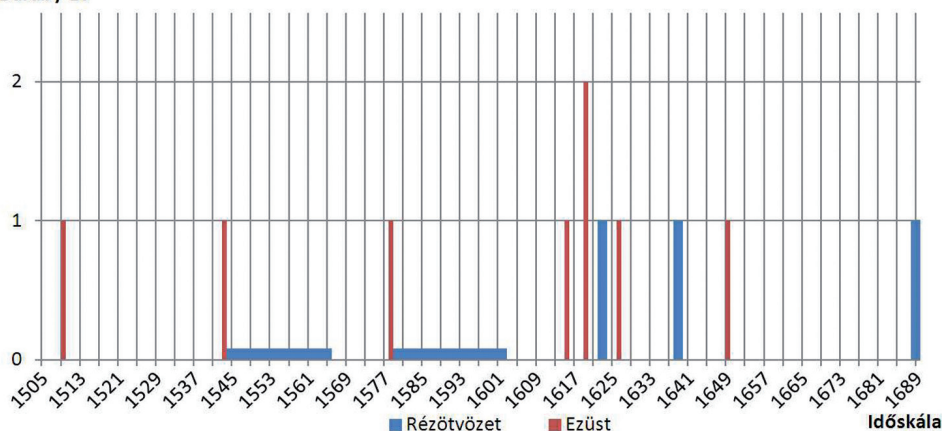
Az elemzés során az épülethez köthető teljes pénzanyagot tanulmányoztuk. Az éremanyag időbeli megoszlását pénztörténeti korszakok szerint, valamint az éremforgalom alapján is megvizsgáltuk. Az alábbi diagram (3. ábra) a pénztörténeti korszakokon túl, Pécs város történeti eseményeihez is igazodik. Ennek tükrében a történeti eseményekhez köthető megoszlás is vizsgálhatóvá vált.

A Jagelló korból egy pénz került elő, míg az ezt követő 1516-1543 közötti időszakból egy sem. A korszakok közül a következő időszakot 1543, azaz Pécs elfoglalásától Szigetvár ostromáig számítjuk (VARGA 2009: 64–81.). Ebből az időszakból két rézből készült I. Ferdinánd denár utánveretét is megtaláltuk, melyek készítését az 1543-1566

3. ábra: Pénztörténeti korszakok szerinti megoszlás

Darab / Év

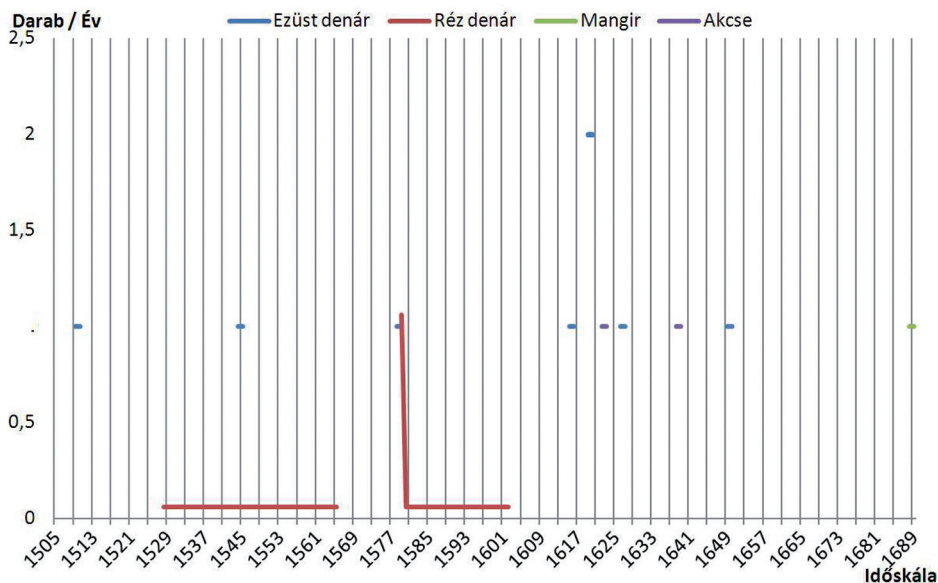
4. ábra: A pénzforgalom időbeli megoszlásának alakulása

közötti évekre határoztuk meg. E korszak veretei között még egy 1544-ben kibocsátott I. Ferdinánd ezüst denárt is említhetünk. Az 1608-1620 közötti denár tartozik, melyek II. Mátyás uralkodása alatt lettek kibocsátva. A pénztörténeti korszakok 1543-1640 közötti megoszlásában azonosság figyelhető meg. Az 1640 utáni időszakból származó pénzek száma csökkenő tendenciát mutat, az 1664-1686 közötti évekből már egy sem került elő. A korszakokat egy 1688-1689 között kibocsátott oszmán mangir zárja. A pénztörténeti korszakokból levont megfigyelések a rétegtani vizsgálatok eredményeivel összevetendők, értelmezendők.

A következő vizsgálati módszerrel az épület pénzforgalmának intenzitására is választ kapunk. A fenti tükrediagramon (4. ábra) anyaguk szerint különböztettük meg az egyes pénzeket. Az ezüst denárokból biztos következtetések vonhatunk le, amelyek közül a legkorábbi 1509-ben került kibocsátásra. A kora újkori veretek közt a denárok hamisítványait is megtaláljuk, melyek biztos keltezésre nem alkalmasak. Egyes pénzeket, mint pl. a hamis vereteket csak kibocsátási időhöz tudtuk kötni, így ezek valószínűsített készítési idejét a pénzforgalmi diagramon – a darabszám és az évek függvényében – csak átlagolva tudtuk megjeleníteni.

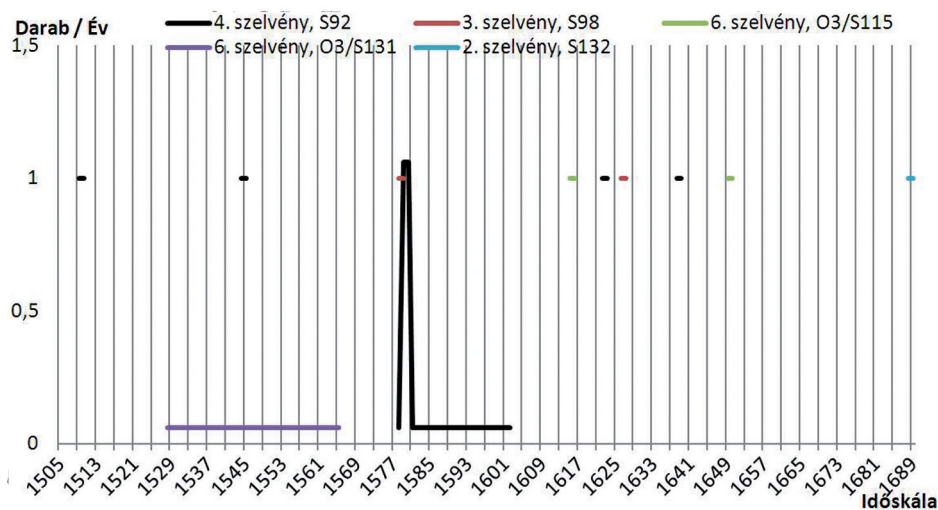
A török megszállás időszakából folyamatosan vannak vereteink. A diagramból kitűnik, hogy az ezüst denárok az 1610 utáni évektől kezdve sűrűsödnek. A legkésőbbi ezüst denárt III. Ferdinánd uralkodása alatt, 1649-ben verték. A feltárásból származó legkésőbbi pénzt 1688/1689 között Szarajevóban bocsátották ki.

A következő diagram segítségével a pénzek címlet szerinti megoszlását vizsgáltuk (5. ábra). A diagram megkülönbözteti a magyar denár mintájára készült hamis pénzeket, az ezüsből készült magyar denárokat, és a kora újkori oszmán pénzrendszerbe sorolható mangirt és akcsét. Az oszmán pénzek között egy 1622-1623 és egy 1638-1639 között kibocsátott akcsét is említhetünk. Az akcsék jellemzően ezüsből készültek, azonban ezek réz veretek, aminek okául az Oszmán Birodalom 1640 körüli években begyűrűző monetáris válságát említhetjük. Előszelét már 1622-től kezdve érezni lehetett az Oszmán Birodalom által elfoglalt magyarországi területeken (BUZA 1999: 236–237.). Érdekes, hogy a legkésőbbi pénz egy 1688/1689 között kibocsátott oszmán mangir. Bár Pécs már mintegy 3 éve felszabadult a török uralom alól, a kialakult kereskedelmi kapcsolatok továbbra is működhettek.

5. ábra: Az éremanyag címlet szerinti megoszlása (NAGY 2014: 309.)

Az érmek meghatározása révén lehetőségünk nyílt a régészeti objektumok betöltődése mellett néhány réteget is szűk időhatáron belül keltezni. A 6. ábra diagramja a rétegekből és objektumból előkerült pénzeket ábrázolja. Az első réteg, melyet vizsgálunk a STR 92. A réteg keltezéséhez összesen 7 db pénz állt a rendelkezésünkre. A legkorábbi veret II. Constantius császár által kibocsátott pecunia maiorina, melyet a Kr. u. 355-361 közötti években bocsátottak ki. Az érem másodlagos kontextussal rendelkezik, így a vizsgált rétegre vonatkozóan keltező értéke nincs. A STR 92 réteghez köthető pénzek az

6. ábra: A rétegek keltezése pénzzel

1509/1639 közötti időszakot foglalják magukba. Amennyiben alapul vesszük a rétegtan szabályait, úgy azt mondhatjuk, hogy az 1638-1639-ben vert akce idejében a 150 évvel korábban kibocsátott magyar ezüst denár még a pénzforgalom részét képezhette. Ennek viszont ellentmond a denárok rendkívül jó állapota (Kat. 5.28735.92.3, 5.28735.92.4). A pénzforgalomra jellemző és az abból adódó kopásnyom nem figyelhető meg rajtuk. Mindezek alapján azt tartjuk valószínűbbnek, hogy a 17. század első felének végére keltezhető réteg létrejöttékor korábbi objektumokat bolygathatott meg. Ennek során keveredhettek a STR 92 rétegbe a korábbi veretek. Ugyaninnen egy – két helyen is átlukasztott – rézből készült denár is előkerült (Kat. 5. 28735.92.9). A denár két szélén egy-egy kisméretű kör alakú lyuk található, ami arra enged következtetni, hogy felfűzve viselték. Egy korabeli forrás szerint a vallási ünnepeken a nők táncoltak, hajukba pénz-érmeket, fém medálokat kötöttek, ami csilingelő hangot adott (ADORJÁN 2000).

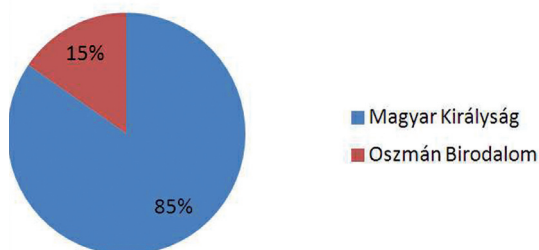
A vizsgált rétegből előkerült legkésőbbi veret egy 1638/1639 között kibocsátott török akce (Kat. 5.28735.92.5).

Az STR 98 rétegből két magyar évszamos ezüst denár került elő, az egyiket (Kat. 5.28735.98.6) 1578-ban, a másikat (Kat. 5.28735.98.5) 1626-ban verték. Az STR 98 réteg a vízgépészeti rendszer részét alkotó, patkó alakú faltömb belsejének a betöltődési rétege, amit a pénzek segítségével az 1626 utáni évekre tudunk keltezni. Így ezek a pénzek egymáshoz képest kb. 48 évet tölthettek a pénzforgalomban (NAGY 2014: 307–308.).

Az árnyékszékhez két betöltési réteg tartozott: STR 115, STR 131. Az STR 115, az objektum legfiatalabban keletkezett rétege, melynek színe és összetétele eltért az alatta levő STR 131-től. Az objektum betöltése a feltárás során bolygatatlanak bizonyult, így a belőle származó nagy mennyiségű, érmeikkel keltezett leletanyag zárt kontextusból származik. Az objektumból két magyar hamis réz denár, illetve két magyar ezüst denár is előkerült (NAGY 2014: 307–308.). Az ezüstpénzek 1615-ben (Kat. 5.28735.115.111) és 1649-ben (Kat. 5.28735.115.112) kerültek kibocsátásra. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy az objektum betöltődése az 1649 utáni években történt meg. Az érmeik *terminus post quem* keltezik az objektumból előkerült leletanyagot. A pénzek egymáshoz viszonyítva 34 évet tölthettek el a pénzforgalomban.

Az STR 132 rétegből csupán egy pénz került elő, amelynek keltezése e tárgycsoport alapján bizonytalan.

Az 7. ábra a hódoltság kori (1543-1686) éremanyag összetételének megoszlását szemlélteti. A vizsgált időszakból két érmet sorolhatunk a hódoltság kori oszmán pénzek közé, míg tizenkettőt a Magyar Királyság által kibocsátottakhoz.

7. ábra: Az éremanyag kibocsátó szerinti összetétele (1543-1686)

Összegzés

A püspöki palotát a történeti források alapján több építési fázisra oszthatjuk (NAGY 2014: 309–310.). A reneszánsz villa építését a kutatás Szatmári György püspökségéhez köti és az 1509 utáni évekre határozta meg (REÉH 1911: 130., FARBAKY 2002: 55., GERE 2005: 267.). A reneszánsz villa építésétől (1509-) a török foglalás idejéig (1543) tartó periódusba csupán egy denár sorolható, amely a komplex keltezés alapján másodlagos kontextust sejtet. A forrásokból ismerjük, hogy a külvárosokat 1566-ig főként magyarok lakták (VARGA 2009: 104.). A Budai külváros lakosságának összetételére ez csak kisebb részben igaz, mivel itt egy kiépült iparnegyeddel is számolnunk kell (VARGA 2009: 107.). Ebben a korszakban Szigetvárról kiindulva többször támadták a várost, illetve egyes török létesítményeket is (GYÖNGYÖSSY 2004: 46., 73–74., 107., NAGY – TÓTH 2013, VARGA 2009: 80.). Az épület e korszakát (1543-1566) három veret fémjelzi. A korabeli források arra vonatkozóan is információval látnak el bennünket, hogy a külvárosokat jobbra csak Szigetvár elfoglalása után lakta be a hódító népesség (VARGA 2009: 59., 82.). Az épület utolsó történeti periódusa 1566-tól 1664-ig tart. Ebben a korszakban az egykori reneszánsz villa derviskolostorként éli második fénykorát, amikor is az épületen belül számos átalakítást is végeztek (NAGY 2014: 310.). E korszakot összesen 10 db érem, köztük magyar és oszmán pénzek is kelteznek. 1664. január 28-án a külvárosokat felszabadították, így a kolostor felhagyását is ezzel az eseménnyel hozhatjuk összefüggésbe (VARGA 2009: 173.). Az érmekből levonható következtetések alapján az árnyékszék és a vízmedence betöltődését is erre az időszakra keltezhetjük (NAGY 2014: 310.).

1. táblázat: Összefoglaló adatok

Ltsz.	Kontextus	Kibocsátó	Kibocsátás ideje/éve	Vendékhely	Anyag/címlet	Referenciaszám	Megjegyzés
5.28735.0.15	Szörvény	I. Lajos	1373-1382 (bizonytalan)	Bizonytalan	Réz/denár	Unger I. 433 típus.	Utánveret
5.28735.0.16	Szörvény	II. Mátyás	1619	Körmöcbánya	Ezüst/denár	Unger II. 870; CNH III. 241; Huszár 1141.	
5.28735.92.3	4. szelvény / 92. STR	II. Ulászló	1509	Körmöcbánya	Ezüst/denár	Unger I. 646c; CNH II. 278a; Huszár 811; KHM 1588-1589.	232,15m
5.28735.92.4	4. szelvény / 92. STR	I. Ferdinánd	1544	Körmöcbánya	Ezüst/denár	Unger II. 745a; CNH III. 40; Huszár 935.	232,13m
5.28735.92.5	4. szelvény / 92. STR	Ibraim szultán	1049; 1639-1640	Kosztantánije	Réz/akese	Pávó 208.	232,11m
5.28735.92.6	4. szelvény / 92. STR	IV. Murád szultán	1032-1033; 1622-1624	Kosztantánije	Réz/akese	Pávó 194.	232,11m
5.28735.92.7	4. szelvény / 92. STR	Rudolf	1579 után	Bizonytalan	Réz/denár	Unger II. 811a típus.	Utánveret, 232,15m
5.28735.92.8	4. szelvény / 92. STR	II. Constantius	Kr.m. 355-361	Heraclea	Bronz/Ae2	RIC 93.	232,09m
5.28735.92.9	4. szelvény / 92. STR	Rudolf	1579-1602	Bizonytalan	Réz/denár	Unger II. 811a típus.	Utánveret, 232,39m két lyukkal
5.28735.98.5	3. szelvény / 98. STR	II. Ferdinánd	1626	Körmöcbánya	Ezüst/denár	Unger II. 917a; CNH III. 303; Huszár 1204.	231,71m
5.28735.98.6	3. szelvény / 98. STR	Miksa	1578	Körmöcbánya	Ezüst/denár	Unger II. 767a; CNH III. 95; Huszár 993.	231,76m
5.28735.115.111	6. szelvény / O 3/115. STR	II. Mátyás	1615	Körmöcbánya	Ezüst/denár	Unger II. 870; CNH III. 241; Huszár 1141.	230,77m
5.28735.115.112	6. szelvény / O 3/115. STR	III. Ferdinánd	1649	Körmöcbánya	Ezüst/denár	Unger II. 953; CNH III. 360; Huszár 1263.	230,77m, töredékes
5.28735.131.39	6. szelvény / O 3/131. STR	I. Ferdinánd	1528-1565	Bizonytalan	Réz/denár	Unger II. 745a típus.	Utánveret
5.28735.131.40	6. szelvény / O 3/131. STR	I. Ferdinánd	1528-1565	Bizonytalan	Réz/denár	Unger II. 745a típus.	Utánveret
5.28735.132.5	2. szelvény / 132. STR	II. Szilégmán	1688-1689	Szárhaj (Szarajevó)	Réz/mangir	Pávó 224d.	232,18m

Irodalom

- ADORJÁN I. 2000: Boldog istenként élni: az iszlám misztika, a szűfizmus az anatóliai török népi vallásban. - In: Barnaföldi Gábor Archivum. Budapest, 2000. <http://tereless.hu/keletkultinfo/adorjan2.html> 2012. november 3.
- BUZA J. 1999: Az Oszmán Birodalom monetáris válságának magyarországi hatása. - In: ULRICH A. (szerk.) Numizmatika és tártudományok III: 229–242.
- FARBÁKY P. 2002: Szatmári György, a reneszánsz mecénás. - Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon. Művészettörténeti Füzetek 27: 205. 150. ábra.
- GERE L. 2004: Pécs-Tettye. Szatmári villa. - Kutatási dokumentáció, ÁMRK-1658/2004.
- GERE L. 2005: Pécs, Tettye. - In: KISFALUDI J. (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2004. Budapest, pp. 267–268.
- GYÖNGYÖSSY M. 2004: Altin, Akcese, Mangir... Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon. - Budapest, pp. 1–111.
- GYÖNGYÖSSY, M. – WINTER, H. 2007: Münzen und Medaillen des ungarischen Mittelalters 1000-1526. - Wien, pp. 1–270.
- HUSZÁR, L. 1975: Corpus Nummorum Hungariae 1526-1657. - Budapest, 168 p., 24 tábla.
- HUSZÁR, L. 1979: Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis heute. - Budapest, 365 p.
- KÁRPÁTI Z. 2010a: Pécs, Tettye tér, Szatmári-palota. - In.: Tájékoztató a K.Ö.SZ. 2009. évi tevékenységéről (2010) 16 p.
- KÁRPÁTI Z. 2010b: Ásatási dokumentáció. Rajz- és fényképnylévéltartás. - In: Kulturális Örökségvédelmi Központ.
- NAGY E. 2003: Pécs-Tettye 2003. - Dokumentáció. KÖH, NyTI 1795/2003.
- NAGY B. 2014: A Tettye téri reneszánsz villa és a 2009. évi megelőző régészeti feltárás eredményei (Pécs, Baranya megye). - In: RÁCZ T. Á. (szerk.): A múltnak kútja. Fialat középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete. Szentendre, pp. 303–312, 435–440, 469–470.
- NAGY B. – TÓTH Zs. 2013: 16. századi pénzlelet Pécsről. - In: VARGA M. (szerk.): Fialat Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete. A Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 2: 251–266.
- PARÁDI N. 1958 (1959): Beszámoló a pécsi Tettyén 1957. évben végzett ásatásról. - A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, pp. 129–134.
- PÁVÓ E. 1986: Török pénzek a hódoltság kori Magyarországon. - Budapest, pp. 1–111.
- REÉH Gy. 1911: Részletek a Tettye monográfiájából. - In.: "Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület" Értesítője 4. (1911.) pp. 127–136.
- RÉTHY L. 1907: Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. II. kötet. - Vegyesházi királyok kora. Budapest, 45 p., 28 tábla.
- SUTHERLAND, C. H. V. – CASRSON, R. A. G. 1981: The Roman Imperial Coinage. VIII. Volume
- TORBÁGYI M. – TÓTH Cs. 2011: Numizmatika. - In: MÜLLER R. (Főszerk.): Régészeti kézikönyv. Budapest, pp. 417–435.
- UNGER E. 1997: Magyar Éremhatározó. I. kötet (1000-1540). - Budapest, pp. 1–241.
- UNGER E. 2000: Magyar Éremhatározó. II. kötet (1526-1740). - Budapest, pp. 1–261.
- VARGA Sz. 2009: Írem kertje. - Pécs története a hódoltság korában, 1526-1686. Pécs, pp. 1–220.

Coins from the Pécs, Tettye square's renaissance villa and dervish monestery

BALÁZS NAGY – DIÁNA PRINCZ

The site is in the terrace of the north part of Tettye. The preceding excavation could be released in connection with the Tettye park in 2009-2010. The leader of the excavation was Zoltán, Kárpáti from the Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat.

Present study is trying to analyse the coin material from the 2009-2010. year's excavation and from the earliest excavations. A bishop's palace can be divided into several phases of construction by the historical sources. Construction of the renaissance villa connects to George Satmar bishopric and determined after the year of 1509. The construction of the renaissance villa's first period hold from 1509 until the Turkish occupation (1543). Only one denarius can rate into this period. The second period started in 1543 and finished in 1566. The sources we know that the suburbs mainly inhabited by Hungarians until 1566. In this period the town and the Turkish facilities attached many times from Szigetvár. Three coins came from this period (1543-1566). The contemporary sources also give information on us, that the suburbs mostly populated by the invaders after the capture of Szigetvár. This information is only partially true, because we had to reckon with a fully built industrial quarter. The last period of the building was between 1566-1664. This period was the former renaissance villa second golden age, and it functioned as dervish monestery, when several reconstructions carried out inside the building. Ten piece of coin (Turkish and Hungarian) dated this period. On 28 January of 1664 the suburbs disengaged, so the abandoning the monestery also may be linked to this event. By the coins the lavatory and the catchment loading dated to this period.

Kísérleti régészeti tevékenység a visegrádi Királyi Palota magánkonyhájában

KOHÁRI GABRIELLA

Baranya Megyei Kormányhivatal Pécsi Járási Hivatal Járási Építéstügyi és Örökségvédelmi Hivatala
H-7623 Pécs, Rákóczi út 30. e-mail: kohari.gabriella@gmail.com

*„Ajaj! Cserépfazékban főzött répa ez,
És ékesen, finom fatálon tálalod,
Ily lakomát főzött magának Curius;
E dőzsölés börtönlakókhoz illenék.
Mi az a rőtes kotyvalék ott? El vele!
A gyapjút mossák ebben, vagy a ló monyát!
Cserépfazék megy, jó a második fogás:
Rohadt szőlőt és poshadó füget kínálsz.”
(Janus Pannonius: A vendéglátó Antalra)*

Bevezető

2007 októberétől szakmai irányításom mellett kísérleti régészeti tevékenységet folytunk Visegrádon, a Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeumának rekonstruált Mátyás-kori magánkonyhájában. 2007-2010 között évi egy alkalommal a Mátyás Király Napok keretén, 2011 óta évente kétszer, másodízben Beatrix királyné Napjához kötődően készítjük el az étkeket. Néhányszor a simontornyai várban, **2012 szeptemberében a Kutatók Éjszakáján Pécsen**, 2013-ban Kisnánán a Castrum Nana konferencián, és egyéb kisebb-nagyobb rendezvényen, 2014-ben Visegrádon, Simontornyán, Bölcskén, Palkonyán az Ördögkatlan Fesztiválon rekonstruáltunk a magyarországi reneszánsz korából származó receptek alapján készült ételeket.

Jelen tanulmányban a visegrádi palota területéről előkerült régészeti objektumok, jelenségek, leletek feldolgozása és értékelése során született eredményeket összefoglalva, a korszak egyéb lelőhelyeiről származó adatokat felhasználva, a visegrádi Királyi Palota késő középkori étkezési kultúrájának bemutatását tűztem ki célul.¹

¹ Kutatási témám kiválasztásánál fontos szempont volt – a személyes érdeklődésen túl –, hogy Magyarországon hasonló jellegű munkára eddig nem történt. Az igen szerteágazó, számos tudományterületre kiterjedő, több évtizeden átívelő kutatás eredményeinek komplex módon történő felhasználásával próbáltam-próbálok meg egy új minőséget létrehozni, hogy ezáltal jobban értelmezhetővé váljanak azok a történeti adatok, melyeket a tudományos kutatás felszínre hoz. Az eredmények felhasználásával a középkori életmód rekonstruálására, mélyrehatóbb megismerésére törekszem. A hagyományos forráskutatás és régészeti anyagfeldolgozás mellett, a kísérleti régészet eszközeit is felhasználva nyilvános múzeumi programként vihetjük így közelebb a ma emberéhez a késő középkorban élt emberek étkezési kultúráját.

A visegrádi királyi palota

A 14. században, és a 15. század első éveiben az ország hivatalos királyi székhelyének szerepét betöltő Visegrádon a királyi palota, Károly Róbert-kori előzmények felhasználásával, I. Lajos és Zsigmond király uralkodása alatt épült ki. A 15. század közepén a város hanyatlásnak indult, Mátyás figyelme csak az 1470-es években fordult Visegrád felé. 1476-tól a palotát átépítették, de ekkor már nem királyi székhelynek, hanem csak egy vidéki rezidenciának számított. Hunyadi Mátyás az 1470-es évek közepétől újjáépítette a palota épületét, ami építészeti és régészeti szempontból is egy markáns, új periódust jelentett. A korszak régészeti anyaga jól elkülöníthető a korábbi időszakétól, így alkalmas arra, hogy egy különálló egységként elemezzük. Mátyás halála után csak kisebb renoválások történtek, Szapolyai János 1539-es visegrádi tartózkodása alatt. Visegrád 1544-ben török uralom alá került, így a vizsgált anyag záró dátumaként az 1539-es év adható meg (BUZÁS 1990: 30–31., 44., 1994: 116–117., 2008: 149., BUZÁS – LASZLOVSKY 1995: 19., BUZÁS – LÖVEI 2001: 33., BUZÁS – MÉSZÁROS 2008: 82–84., BUZÁS – OROSZ 2010).²

A középkori / reneszánszkori étkezési kultúra kutatásának forrásai

Receptek, szakácskönyvek

Bár hazánkban a vizsgált időszak intervallumát tekintve nem bővelkedünk írott forrásokban, a 16. század során számos olyan feljegyzés keletkezett, melyeket fenntartás nélkül alkalmazhatunk a korábbi idősakra vonatkozóan is.

Az ételkészítés folyamatához nem elengedhetetlenül szükséges, de a reprodukálhatóvá tétel szempontjából fontos ételreceptek Nyugat-Európában már a középkor kezdetén megjelentek különféle kódexekben, a 14. századból pedig már szakácskönyveknek tekinthető kéziratos gyűjtemények maradtak fenn Angliában, Franciaországban, Németországban (M. WEISS 2004: 90, 266–267., SNODGRASS 2005). Itáliában pedig a századból összesen tizenhárom olasz nyelvű ilyen jellegű kézirat ismert (BENDA 2004: 17.) Európában a nyomtatás kezdetéig a legbefolyásosabb szakácskönyv a római korból áthagyományozódott Gaius Apicius: *De re coquinaria* című műve volt (APICIUS 1996). A szakácskönyv olyan szakácsok számára készült, akik már ismerték az ételkészítés fortélyait, hiszen az ételek elkészítésének leírása során nem, vagy csak elvétve utal a szerző mennyiségekre, mértékegységekre. A középkori szakácskönyvekre is ez volt a jellemző. A legelső nyomtatott szakácskönyv Itáliában készült (SNODGRASS 2005: 268.), melyet csak kis lemaradással követett az első, Németország területén megjelent recepteskönyv, melyet 1485-ben adtak ki (PÁLFFY 2004: 1005–1102.). A 16. században

² Kutatási célként a klasszikus forrásfeldolgozáson túl, az ételkészítés helyszínének vizsgálata (a konyha és kiegészítő helyiségek), kutatástörténete, a tárgyi leletanyag szisztematikus analízise, valamint a konyha berendezésének ismertetése szerepelt. A tanulmány legfontosabb eleme, a kísérleti régészeti fejezet, melyet egy előzetesen meghatározott szempontrendszer alapján végeztük. Munkám célja, hogy a téma szakirodalmát és különböző típusú forrásokat felhasználva, komplex módon dolgozzak fel egy jól körülhatárolható leletanyag-együttest, így az írott kútfőket: a korabeli krónikákat (Bonfini, Galeotto Marzio) követjelentéseket (BORSA 1943: 13–53.), leírásokat, inventáriumokat, számadásjegyzékeket (NYÁRY 1870a: 275–290., 1870b: 355–370., 1870c: 661–689., 1872a: 287–305., 1872b: 355–376., KOVÁCS 1992) szövszedeteket, szótárakat, okleveleket (FINÁLY 1892, SZAMOTA 1894, 1896, MELICH 1898, 1906, 1912, BERRÁR – KÁROLY 1984, SZAMOTA – ZOLNAI 1902–1904 stb.), irodalmi alkotásokat és nem utolsósorban a receptgyűjteményeket.

egyre több szakácskönyv jelent meg, melyek közül Max Rumpolt *Ein new kochbuch*-ja (1581., Frankfurt) érdemel említést. Utóbbi azért, mert szakácskönyvében 48 magyar étel leírása is szerepel. (BENDA 2004: 17–18.)

A magyar gasztronómiatörténeti-, illetve életmódkutatáson belül a recept- és szakácskönyvkutatások a 19. század utolsó harmadában kezdődtek el. Az elsők között Jókai Mór volt az, aki Kakas Márton írói álnéven egy 1601-ből való kéziratot szakácskönyvről tájékoztatta az olvasókat. A korszakból Thaly Kálmán nevét említhetjük meg, aki egy 1552-ből származó gasztronómiai témájú levelet közölt (THALY 1874: 513–514.). Radvánszky Béla báró 19. század végén publikált *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században* című munkája 1879-ben és 1893-ban három kötetben jelent meg. (RADVÁNSZKY 1879a, 1879b, 1893).³

Képi források

A képi források, képzőművészeti alkotások tekintetében kevés magyarországi példát sorolhatunk fel, ezzel szemben a korszakra vonatkozóan számos külföldi emléket vizsgálhatunk, mind a főzés helyét, a konyha berendezését, a konyhákban használt eszközöket, a felhasznált alapanyagokat, valamint az ételkészítés technológiáját illetően. Ezek az ábrázolások segítséget nyújtanak a régészeti feltárásokon előkerült leletanyag beazonosításában is, továbbá azon a korabeli konyhában használatos eszközök feltételezhető használatát is alátámasztják, melyek nem maradtak-nem maradhattak fenn az évszázadok során.

Tárgyi leletanyag

A források másik típusába a tárgyi leletanyag tartozik, amelyeknek szintén több csoportját különböztethetjük meg. A különféle régészeti objektumok (konyhák, kemencék, tűzhelyek, a mosogató, konyhai berendezések, speciális konyhai terek, sütőházak füstölők stb. – (OROSZ 2003, 2008: 12–15., 2010: 561–596., FELD – OROSZ 2007: 65–76.) munkánk építészeti aspektusát, és az egész koncepció fizikai kereteit adják (BUZÁS 1994: 10.).

A visegrádi konyha forrásanyagai

Konyhatípusok, használati eszközök

A visegrádi Királyi Palota területén két típusú konyha működött. Az udvarnépet és a vendégeket kiszolgáló nagykonyha, illetve a királyi családot ellátó ún. magánkonyha. A palota magánkonyhája az északkeleti palota első emeletén, a királyi lakosztályok közelében helyezkedett el. Itt a király és családja, esetleg az uralkodóhoz közelálló személyek számára főztek. A nagykonyha személyzetéhez képest kisebb számú konyhai személyzet tevékenykedett benne, akik a legmegbízhatóbb szakácsokból és segédeikből álltak. A magánkonyhát Buzás Gergely a lakópalota emeleti részének északkeleti sarkának déli részében feltárt helyiséggel azonosította. A 7×10 méteres helyiség valószínűsítően, már I. Lajos (1342–1382) korában használatban volt, de Mátyás (1458–1490) korában már biztosan. Az északkeleti sarkában egy alacsony tűzhely padkát tártak fel, e felett egy kéményt feltételezhetünk. A keleti falban megtalálták a sütő nyílását is (FELD – OROSZ 2007: 66–67., BUZÁS 1994: 87.). (1. ábra).

³ Gasztronómiai aspektusú vizsgálatát – egyedülként – Gundel Károly végezte el (GUNDEL 1943: 287–371.).

A tárgyi leletanyag meghatározó részei továbbá a konyhai és asztali használati eszközök, edények (fém, fa, üveg, kerámia stb.). Ízelítésként hozom az alábbi példát. A királyi udvar konyháinak felszereléséről nem maradt fenn részletes leírás, de a 16. század elejéről (1508) származó, az egri vár konyhájának készletéről készült összeírás bizonyos fókig érzékelteti a tárgyak sokszínűségét.

„Registrum super inventarium coquine Agriensis (1508/132 v.)

Item olle de ferro, satis magne quantitatis, ters 3.

Item una eisdem est antiqua.

Item olle de ferro mediocres tredecim 13.

Item culturi ferrei pro necessitate coquine duo 2.

Item coclearia de ferro tria 3.

Item cultrum de ferro, baard vocatum, unum 1.

Item caldar de ferro unum 1.

Item cribrum cupreum unum 1.

Item quoddam ferramentum ad modum cribri pro caseo factum 1.

Item veru de ferro magni duo 2.

Item mortarium mediocre cupreum unum 1.

Item craticule de ferro, una magna, altera mediocris, due 2.

Item olla terra Viennensis una 1.”⁴ (KOVÁCS 1992: 343–344.)

Archeobotanikai, archeozoológiai leletek

Itt említendőek meg az archeobotanikai (növényi) leletek, melyek a visegrádi Királyi Palota területéről és egyéb, a korszakunkhoz tartozó lelőhelyről kerültek elő (SKOFLEK 1985: 33–44., P. HARTYÁNYI et al. 1969: 5–84., P. HARTYÁNYI et al. 1975: 23–73., P. ERMÉNYI 1977: 135–165., TORMA 1996a: 317–342., 1996b: 325–328., 2006: 317–342.) A budai vár területéről például köles, zeller, kapor, cseresznye, dió, füge, görögdinnye, körte, meggy, naspolya, szilva, szőlő maradványai ismertek. A házilag termesztett gyümölcsök mellett vadon termő gyümölcsök magvai is napvilágot láttak, úgy, mint a húsos som, mogyoró, erdei szamóca, kökény és hamvas szeder (BENCZE 2002: 197.). Elszenesedett alma maradványa maradt fenn a visegrádi ferences kolostor területén feltárt konyha rétegeiből (Buzás Gergely szíves szóbeli közlése). Visegrádon témám szempontjából fontos és beazonosítható növények az alábbiak voltak: vadalma, bortermő szőlő, szelídgesztenye, fürtös bodza, galagonya, szeder, kökény, ribiszke, húsos som, mogyoró, földitömjén, pasztinák, vadmurom/sárgarépa, szelídgesztenye, dió, petrezselyem, búza, kajszi, cseresznye, meggy, sárgadinnye, füge, őszbarack, kerti szilva, fekete bodza, alma, körte, földiszeder, málna, földi bodza, veresgyűrűs som és zsidócseresznye (TORMA 1995, 1997).

Az archeozoológiai (állati) maradványokat is a tárgyi leletanyagok közé sorolhatjuk. Összetételéből következtethetünk többek között arra, hogy az előkerült állatcsont maradvány vadászatból, halászatból, háziállatok tartásából származott-e. Megfigyeléseket tehetünk feldolgozásuk módszerére vonatkozóan is: a vágásnyomokból következtetni lehet az eszközhasználatra, a konyhatechnológiai fogásokra (pl. filézés), vagy akár a

⁴ Az egri konyha eszközeinek teljes lajstroma (1508): „Ugyancsak vasüst, elég nagy méretű 3[db] ; továbbá egy ugyanolyan, régi; ugyancsak tizenhárom közepes vasüst 13[db]; ugyancsak vaskés konyhai használatra 2 [db]; ugyancsak három vaskanál 3[db]; ugyancsak egy vaskés, [amit] „bárdnak hívnak/neveznek” 1[db]; ugyancsak vassfazék (üst) 1[db]; továbbá bizonyos szitaféle vaseszköz az elkészült sajtához 1 [db]; továbbá (két) nagy vasnyárs 2 [darab]; továbbá (egy) közepes rézmozsár 1[db]; ugyancsak egy nagy vasrostély, egy másik közepes, kettő 2 [db]; továbbá (egy) bécsi kerámia fazék, 1.[db]”

feldolgozás mértékére (mészárszéki, konyhai; az ún. „*pottery size*” kérdésköre.)⁵ (2. ábra) A csontokon megfigyelhetőek az ételkészítés során bekövetkező változások pl. hőhatás (sütés, főzés) nyomai is. Messzemenő következtetéseket vonhatunk le pl. abból, hogy az állatok mely részét, milyen arányban fogyasztották legszívesebben (első-, másod- és harmadrangú húsok) (SEETAH 2006). Visegrádon fajta szerint szarvasmarha, juh/kecske, sertés, üregi nyúl, házityúk, házilúd, páva, pulyka, házikacsa, gímszarvas, őz, vaddisznó, mezei nyúl, szarvas, medve, vadmadár, hal csontjait azonosították. Különbő halakra utaló halszálla, pikkely, valamint kagyló is volt a leletek között (KOVÁTS 2010).

Kísérleti régészet – a visegrádi Királyi Palota Mátyás-kori rekonstruált magánkonyhájában

Elsődleges célunk volt, hogy a fellelhető források segítségével a lehető legnagyobb szintű korhűségre törekedjünk. Az ételeket a 16. század végéről való *Szakács tudomány* című kéziratos szakácskönyv alapján készítettük el. A rendelkezésünkre álló forrásokból elsődlegesen a királyi, főúri udvarok konyháiban használt nyersanyagok, ételek, ételkészítési technológiák ismerhetőek meg. Kutatásom során azt feltételezem, hogy a 15. században használt, megszokott nyersanyagok, konyhatechnológiai fogások és a konyhában használt eszközök nagy része a 16. században is használatban volt.⁶

Kísérleti régészeti szempontok, feladatok

1. Milyen források állak rendelkezésünkre, és azok milyen információkkal járulnak hozzá céljaink eléréséhez?
2. Honnan lehet a legautentikusabb alapanyagokat beszerezni?
3. Milyen módon tudjuk a recepteket kivitelezni?
4. Rendelkezésünkre álló eszközök felmérése, számbavétele, használatának optimalizálása.⁷
5. A kivitelezéshez szükséges személyi feltételek megteremtése.⁸

⁵ „*pottery size*”: Az angolszász irodalomban a főzéshez előkészített állati alapanyagok feldarabolásának következtében előálló méretegység elnevezése (BARTOSIEWICZ 2006). A különböző testnagyságú állatok csontjai természetes okok miatt eltérő részben töredeznek. Jellemző, hogy a nagyméretű állatok maradványait sokkal jobban felaprították a főzést megelőző darabolás során. Különösen a nagytestű, nehezen szállítható háziállatok tetemének esetében fontos az elsődleges és másodlagos darabolás megkülönböztetése. Az előbbi a középkori városi lelőhelyek esetében a vágóhídon végzett elnagyolt darabolást jelenti, amely szállítható méretű testrészeket eredményez, és lehetővé teszi a használhatatlan részek (nagyobb csontok, zsigerek stb.) hátrahagyását. A másodlagos darabolás már mészárszéki bontással, illetve az étel elkészítésével kapcsolatos, aprólékosabb konyhai munka.

⁶ A 15-16. században összeállított szakácskönyveket kis változtatással gyakorlatilag egészen a 18. század végéig használták. Az újdonságok tekintetében a szakácskönyvek konzervatív forrásnak számítanak.

⁷ A Királyi Palotában egykor poharak, különböző méretű kancsók, bögrék, fazekak (mázatlan, mázas, bécsi szürke), fedők, tálak, serpenyők, mázas tálak, dézsa, fatányérok, fatálak, fakanalak, dagasztóteknő, korszók, palackok, csészék, szita, rosta, szakajtó, kosár, borosedény, nyárs, szűrőkanál, merítőkanál, sótartó, mozsár, nagy vágókés, bárd, abállovilla, vasháromláb, mosogatódézsa, üst, zsírozó vaskanál, rostély, tűzikutya, fűszertartó ládika volt található (BUZÁS – OROSZ 2010: 317–328.).

⁸ A konyha- és asztali szolgálat személyzetének nagy számáról fennmaradt forrásokat igazolták a kivitelezési munkálatok során felmerült, a munkálatok zökkenőmentes lefolytatásához szükséges létszámadatok. Így egy tizenöt fogásos, körülbelül harminc főre készített ételsor elkészítéséhez, a segédszemélyzet számától függően hét-kilenc óra munkára és az optimális működéshez kilenc-tíz főre volt szükség. Két szakács kellett, két fő ügyelt a tűzre és hordta a vizet, egy fő a szennyes edények elmosogatásával foglalkozkodott, három kézilány tevékenykedett folyamatosan és a „futosószolgára” is szükségünk volt. Továbbá a dokumentálás is minimum két főnek adott feladatot.

Alapanyagok

Az ételek készítésénél nem csak hazai alapanyagokat, mint almát, egrest, meggyet, barackot, szilvát (aszalt formában, vagy littáriumná [lekvár] főzve), diót, tengeriszőlőt [ribizli], malozsát[mazsola], gesztenyét, epret, szedret és egyéb fentebb fel nem sorolt gyümölcsöket, hanem a kiterjedt kereskedelemnek köszönhetően déli gyümölcsöket, mint például a gránátalmát, narancsot, lémonyát [citromot], olívát, maróni gesztenyét vagy fügét, (NYÁRY 1872b: 364.) továbbá a Távol-Keletről származó sáfrányt, szegfűszeget, fahéjat, borsot, szerecsendiót, gyömbért és más fűszereket (GALEOTTO 1979: 55., NYÁRY 1870c: 685., 1872a: 301.) egyaránt alkalmazták az udvari szakácsmesterek. Nem nagy mennyiségben, de felbukkan a cukor használatának említése is, mely szakácskönyvünkben nádméz néven szerepel (NYÁRY 1870c: 685., 1872a: 300–301.).

A nyersanyagoknál a húsok közül mindvégig megtaláljuk a marhát („tehenhús”), a borjút, a juhot, a bárányt, a sertést („disznóhús”), a malacot, a nyulat, a szárnyasokat (tyúk, kappan, lúd), a vadakat (GÁL 2008: 109–112.), az apró madarakat (veréb, pintyőke, cinege, tengelice, rigó, seregély stb.), az édesvízi- (ponty („posár”), csuka, harcsa, pisztráng, kárász, kecsge, sügér stb.), a tengeri- (tőkehal, szardella stb.) és a vándorhalakat (tok, viza), rákokat, csigákat. Kaviárt is előszeretettel fogyasztottak (NYÁRY 1872a: 302., RADVÁNSZKY 1893: 113., 125). Megfigyelhetjük a belsőségek (velő, máj, tüdő, gyomor) jelentős mértékű felhasználását, fogyasztását. Tojásból készült ételről több, mint egy tucat féle recept maradt fenn. A zöltségek között számos esetben bukkanhatunk a közkedvelt káposzta (édes és sós), répa, petrezselyemgyökér, vörös- és fokhagyma, hüvelyesek, spenót, cékla, uborka, tök, fejes saláta, spárga, articsóka, endívia, cikória, borágó, bobalyka (más néven: Mihályka monya vagy baraboly) nevére. Nem csak a főtt/sült ételek elkészítéséhez használták előszeretettel, hanem salátának és különféle mártások („sásák”) alapanyagai is voltak. Sokféle étel készült különféle gombából is. Ugyanezt mondhatjuk el a különböző virágokról (rózsa, viola, bodza), melyekből lekvárokat, fánkokat vagy illatos vizeket készítettek, melyeket az ételkészítés során ízesítésre használtak. A gabonaféléknél a rizs, az árpa, a köles, a zab, a búza számít gyakori nyersanyagoknak.

A zöldfűszerek közül a borókabogyó, petrezselyemlevél, tárkony, zsálya, menta, kapor, kakukkfű, babérlevél mellett, a keleti fűszerek: bors, sáfrány, gyömbér, fahéj, szegfűszeg, szerecsendió, szerecsendió-virág mindvégig jelen voltak. (MARZIO 1979: 324, 326.) Az ízesítőknek köszönhetően – só, méz, nádméz [cukor], bor (savanyú, édes, fehér, vörös), ecet, a különböző húsból, csontból és zöltségfélékből készült alaplevek (tehenhúslé, kappan lé, borsólé, hal lé), a vér, rózsavíz, citrusfélék (lémonya, narancs) – a fogásokban gyakran az édes, savanykás ízvilág dominált. Jellemző az erős fűszerezés, a meghatározó édeskés íz, ami a kenyérbélen kívül (melyet az ételek sűrítésére használtak), a méz, a mazsola, füge, alma, körte, mandula használatából következik. A fentieket alkalmazták a húsoknál, halaknál, és salátáknál is. A főzéshez, sütéshez vaját (sima vaj, írósvaj), olívaolajat, szalonnát, (a szakácskönyv írója időnként külön kihangsúlyozza, hogy friss, vagy avas, esetleg füstölt szalonnát kíván-e a recept), zsírt (elenyésző mértékben), hájat, faggyút használtak. (NYÁRY 1872a: 300.) Az egyéb nyersanyagok között a kenyér (NYÁRY 1872a: 300.), a zsemle (KIRSCH et al. 1986: 18.), a tojás, a tejtermékek (NYÁRY 1870c: 669., GALEOTTO 1979: 18.) szerepelnek.

Az édességek közül a különböző fánkok, rétesek, bélesek, torták, piskótók (biscuit/piskóta), marcipán említhetők meg.

Kísérleti főzés és hitelesség

A hitelességgel kapcsolatban elengedhetetlenül szükséges megjegyezni, hogy a kísérleti régészet során elkészített ételek nagy valószínűséggel más jellegű, állagú, textúrájú, ízű alapanyagokból készültek a középkorban, még abban az esetben is, amennyiben ugyanazt a növény- vagy állatfajt, illetve annak bizonyos részét használjuk fel. Ennek oka lehet az ételek elkészítéséhez használt állati- és növényi fajok genetikai állományának változásai, módosulásai, amelyek bizonyos mértékben megváltoztatták azok jellegzetességeit, tulajdonságait. Ezáltal még a természet közeléből származó alapanyagok (vaddisznó, erdei gomba, kistermelőktől beszerzett háztáji alapanyagok – hús, tojás, tejtermék, gabonaszármazékok, növényi alapanyagok, bor, fűszernövények és egyéb, a főzés során felhasznált alapanyagok) felhasználása ellenére módosul(hat) az elkészített étel íze is napjainkra. Mindezek figyelembevételével kijelenthetjük, hogy abszolút korhűséget nem érhetünk el (3-4. ábra).

A fennmaradt receptek alapján megállapítható, hogy a receptek lejegyzői azokban mértékegységeket nem, vagy csak igen ritkán adtak meg, csupán a hozzávalókat sorolták fel, és mindössze az ételkészítés menetére vonatkozóan adtak némi instrukciót. Sok nyersanyag, konyhafelszerelési eszköz, és ételkészítési mód jelentését, tartalmát a mai napig nem sikerült megfejteni, ezek tisztázására lehetőség szerint a jövőben sort kell keríteni.

A húsok sütésénél alkalmazták a nyárson és rostos sütést. A pároláshoz, főzéshez, bográcsot, üstöket, lábasokat, fazekakat, serpenyőket használtak. A sütés-főzés nyitott tűzhelyen, vasháromláboson, nyárson, szabad tűz felett bográcsban, parázson/parázsban és kemencében történt.

Magyar módon való főzést Rumpolt (1581) az alábbiakban fogalmazta meg: „*A nemzeti karakter elsősorban a fűszerek használatában és párosításában áll. Magyar módon készült az az étel amelyben: fog(k)hagyma, köménymag, gyömbér, sáfrány, tárkony, bors, rozmarin, illatos zöld füvek (kapor, petrezselyemzöld), majoranna, szerecsendió virága, vereshagyma, alma van együtt.*” Magyar módnak nevezi Rumpolt továbbá a sült szalonnával való spékkelését, a sült húsokhoz adott levet, a fokhagyma borból való főzését, a vadhúsok különösen a vaddisznó készítését. Szinte minden étel készítésénél az alábbi három szó áll a receptek végén: „*jól gyömbérezd, borsold, sáfrányozd meg.*” (HORVÁTH 1979: 67.)

A fennmaradt források alapján képet alkothatunk arról, hogy hány fogást, és milyen ételeket fogyasztottak a késő középkorban. Peter Eschenloer boroszlói jegyző, és Hans Seybold pfalzi követ szemtanúként részt vett és feljegyzést készített arról, hogy Hunyadi Mátyás és Aragóniai Beatrix királyné székesfehérvári koronázási ebédje (1476. december 12-én) 24 fogásból, néhány nappal később a budai esküvői ebéd (1476. december 17-én) 11, valamint az újévi lakoma 12 fogásból állt.⁹

Az ételek elkészítése, tapasztalatok¹⁰

Az ételek elkészítése négy különféle helyen történt, ami konyhatechnológiailag is más-más megoldásokat kívánt, valamint más ízvilágot, más textúrát eredményezett, így:

1. kemencében;
2. üstben (szabad tűz felett);
3. rostélyon;
4. parázson (közvetlenül a parázsban vagy háromláboson).

⁹ A menüsor részletes leírása: BORSA 1943: 36-37.

¹⁰ A menüsorokat, illetve az egyes korabeli recepteket és az elkészítési módot a tanulmány végén az Adattár tartalmazza.

Kísérleteink során a főzésre minden egyes alkalommal tíz-tizenötféle étellel készültünk, a munkafolyamatokat (a kemence befűtésével) reggel 8-9 óra között kezdtük. A teendők megbeszélése a főzéshez és a tisztaság fenntartásához szükséges meleg víz biztosítása, a nyersanyagok előkészítése, az ételek elkészítési idejének felmérése, szakaszolása, mind összehangolt, összpontosítást igénylő feladat. Az ételek elkészítésénél figyelembe kell vennünk, hogy a nyersanyagnak és az abból készített ételnek milyen tulajdonságai vannak, és hogy az előállításukhoz mennyi idő szükséges, hány fázist (és mikor) kell beiktatni a készítés során. Meg kell határozni a hozzávalók mennyiségét, az eszköz-igényt, valamint a személyzet számát. Óhatatlanul nagy gondot kell fordítani a megfelelő munkaszervezésre annak érdekében, hogy a párhuzamosan kivitelezhető munkafázisokat összehangoltan végezhessek.

Természetesen a tényleges munkát az ételsor összeállítása előzte meg, mely a rendelkezésre álló négyszáz oldalas szakácskönyvben található, mintegy nyolcszáz ételrecept közül választottam ki. A nyersanyag szükségletet a receptek ismeretében minden egyes alkalommal meg kell határozni.¹¹ (5. ábra) Zöldfűszereket, zöldségfélét a palota kertjéből szereztük be. A rendelkezésre álló fűszerek, zöldségek az alábbiak: cickafark, medvekörm, metélőhagyma, levendula, harangláb, rebarbara, veronika, római kamilla, fodormenta, borsmenta, zeller, izsóp, árnik, kakukkfű, citromfű, uborka, fekete üröm, zsálya, csillagtök, sárgarépa, petrezselyem, saláta, retek, fehér üröm, cukkini és sárgarépa.

Kezdetben, amikor a kísérleti főzéshez használt kemence kürtője még nem készült el teljesen, a begyújtáskor, és (a rendszeresnek tekinthető) eső előtti időben visszaáramlott a füst a konyhába, s ezen az ablak kinyitása és a keresztuzat sem segített. A külső hőmérséklet emelkedésével kb. 13 óra magasságában a terem általában kitisztult. A kemence felfűtéséhez másfél-két óra volt szükséges, a kemencében keletkezett parázs egy részét kihúзва jutottunk a szabad tűzhelyen használt parázmennyiséghez, melyet a szabad tűz használata közben keletkezett parázzsal újítottunk meg.¹²

Az ételek elkészítési ideje természetesen különböző volt, függött az alapanyagtól, a munkafázisok számától, a főzési időtől (6. ábra). Ezért a 17-18 óra magasságában történő vacsorára az ételek egy része visszahűlt, melegen tartásuk nehezen volt megoldható.

Gyakorlatilag az ételek fajtája, a receptekben történő ételkészítésre vonatkozó utasítások meghatározták az ételek készítésének helyszínét, az eszközszükségletet. Ez minden esetben egyedi, adott volt. Természetesen a rendelkezésünkre álló eszközök mennyisége és fajtája behatárolta tevékenységünket. Megfigyelhető volt, hogy a bécsi grafittos fazekak jobb hőátadó képességgel rendelkeztek, az étel hamarabb készült el bennük, és az ételek is egyenletesebben puhultak meg. A máz nélküli fazekakban könnyebben odakapott az étel, tisztításuk is nehezkesebb volt. A zsiradéktól, a besűrűsödött ételtől (pl. amikor aszalt szilvát főztünk borban parázon bélestészta tölteléként) egyáltalán

¹¹ Például a 2009. május 2-ai főzés „bevásárló-listáján” az alábbi hozzávalók szerepeltek: 1 kg petrezselyemgyökér, 3 csomó petrezselyemzöld, 2 kg vöröshagyma, 30 db tojás, 1 csomó kapor, 1 kg vaj, 2 l faolaj (olíva), 0,5 kg köles, 2 l bor, 2 kg barnakenyér, 1 kg méz, 1 kg körte, 20 dkg mandula, 40 dkg mazsola, 5 dkg fenyőmag (borókabogyó), 1 csomag szegfűszeg, bors, sáfrány (és sáfrányos szeklice), szerezcsendő-virág, 1 db friss gyömbér, borecet, só, 7-8 l hús alaplé, 1 kg rizs, 20 dkg szalonna, 20 dkg spenót, 1 fej káposzta, 2 kg barnaliszt, 1 szál torma, 2 l tej, 4 kg alma, 1 kg juhhús, 2 kg marhahús, 2 db közepes méretű tyúk, 1 db hal (ponty), 2 kg sertéshús, 2 fej fokhagyma, 750 dkg tejföl.

¹² A visegrádi Mátyás-kori magánkonyhában a feltárások során előkerült a kemence és a tűzhely helye, de felépítményre (padkára) utaló nyomokat nem sikerült megfigyelni, ezért a rekonstrukció során sem állították helyre. (A képi források bizonyítják az ilyen típusú főzőhelyek meglétét. Nem mellesleg az egész napos munka – amely sok-sok hajlodozással járt – bizonyította, hogy a padkával ellátott főzőhelyek sokkal kényelmesebbek, praktikusabbak voltak.)

nem lehetett maradék nélkül megtisztítani ezeket a típusú edényeket. A leghigiénikusabb edények a fémedények és a mázzal bevont fazekak voltak. A fazekak a füllel-nyéllel való ellátottsága a könnyebb kezelhetőséget tette lehetővé.

2010. május 1-jén „élesben” volt alkalmunk kipróbálni a korabeli leletek/formák alapján rekonstruált, (kiállítási tárgyként elhelyezett) késeket és bárdot. Meglepően jó hatásokkal tudtuk használni ezeket az eszközöket a nyersanyagok feldarabolása során.

Az ételek készítése folyamán a rendelkezésünkre álló valamennyi ételkészítési technológiát (kemence, szabad tűz, rostély, parázs és parázsban történő főzés-sütés) alkalmaztuk. Megfigyelhető volt, hogy a mázatlan vörös fazekak bírták legkevésbé a közvetlen hőhatást, közülük több megrepedt, a további használatra alkalmatlanná vált.

Tapasztalataink szerint a különböző forrásokban fellelhető ételkészítési módok reprodukálhatóak voltak.¹³

Az ételek ízvilágával kapcsolatosan megállapíthatjuk, hogy a napjainkban néhány fűszerre redukálódott (só, bors, paprika, esetleg kakukkfű) ízekkel szemben egy teljesen más jellegű, de hihetetlenül gazdag és kellemes élményben volt részünk. Az ételek közül egyre sem volt mondható, hogy ehetetlen.¹⁴

Összegzés

A forráskutatás eredményeképpen felszínre hozott ismeretanyag bizonyossá tett minket arról, hogy a rendelkezésünkre álló források biztos alapját képezik kísérleti régészeti kutatásainknak.

A visegrádi Királyi Palota területéről előkerült leletanyag, a növényi- és állati maradványok, ételalapanyagok beilleszthetők a korszakban használt alapanyagok, eszközök sorába, azonban meglepő módon mennyiségét és minőségét tekintve elmaradnak az uralkodói rezidenciáktól elvárható leletanyag bőségétől. (Ennek oka nagy valószínűséggel az lehetett, hogy Visegrád a vizsgált időszakban vidéki rezidenciaként funkcionált, a felszerelési tárgyak zömében ideiglenes jelleggel voltak a palotában, az értékesebb tárgyakat/eszközöket az uralkodó mozgásával egyidejűleg szállították.)

A kísérleti régészet során megfigyeléseket tehettünk az ételkészítés technológiájával, a főzés során használt eszközök fizikai tulajdonságaival, valamint az ételek ízvilágával kapcsolatosan. Az elfogyasztott ételek kalóriatartalma nagyon magas volt, amelyet tapasztalataink is alátámasztottak. Az igen laktató, nehéz ételek igazolják, hogy a régészeti feltárások során előkerült főzőedények mérete és a felszolgált ételek mennyisége korrelál egymással. A forrásokból tudjuk, hogy több fogást, és a fogásokon belül több ételt szolgáltak fel, melyből egyéni igény szerinti mennyiséget fogyasztottak és a sokféle, laktató étel bőséges eledelül szolgált. Bizonyíthatóvá vált, hogy a korábbi ismert kisméretű edények (az étkezéshez használt fém tálka űrtartalma 130 ml) nem véletlenül voltak ekkorák.

A kísérleti régészeti tevékenység során a 16. század második feléből származó szakácskönyvben szereplő ételek egyre nagyobb számban történő reprodukálására törek-

¹³ A receptekben szereplő, számunkra ismeretlen alapanyagok, eszközök, főzési technológiák értelmezésében nagy segítségünkre volt R. Hutás Magdolna és Gombócz Zoltán munkája: R. HUTÁS 1958, GOMBÓCZ 1905: 160–168., 254–261.)

¹⁴ Az ételeket a palota konyhája mellett elhelyezkedő étkezőhelyiségben fogyasztották el.

szem, a folyamat leírásával, az ételkészítés módozatainak dokumentálásával „fűszerezve.”¹⁵

A további kutatási eredmények, melyek a klasszikus régészeti módszerek, hagyományos anyagfeldolgozás mellett a kísérleti régészeti tevékenység folytatásával a gyakorlati technikák rekonstruálásával és kipróbálásával párosulnak, igazi újdonságokat hozhatnak. Az étkezési kultúra olyan téma, melynek lényegi megismerése hagyományos, – forráskutatáson alapuló – módszerekkel lehetetlen, azonban a klasszikus kutatási módszerek eredményeinek figyelmen kívül hagyásával tevékenységünk hitelessége megkérdőjelezhetővé válna.

A kutatás eredményeképpen rekonstruálhatóvá válik a reneszánsz udvari és főúri konyhakultúra egy része, fontos adalékot szolgáltatva hazánk késő középkori életmód-kutatásának egyik legérdekesebb, legkézzelfoghatóbb, legizletesebb szegmenséhez.

1. ábra: A rekonstruált visegrádi Királyi Palota. (A szerző felvétele)

2. ábra: Példa a 2006-ban az északnyugati palota konyhájához tartozó archeozoológiai leletanyagon megfigyelhető különböző eszközök által ejtett vágásnyomokra.
(Fotó: Kovács István)

¹⁵ A bevezetőben említett helyszíneken 2007 és 2014 között 200 különböző étel készült el, a kedvenceken, így a több alkalommal elkészített, tehát bizonyíthatóan reprodukálható főtt és sült étkeken („körtvély”, köleskása vajjal, sálya fánk, gyümölcs lével tyúk, pisztráng tejfelben stb.) kívül.

3-4. ábra: Alapanyagok. (Fotó: Buzás Gergely – Pazirik Kft. – Bérczi Bálint)

5. ábra: Kohári Gabriella és Vincze János a recepteket, munkafázisokat egyezteti. (Fotó: Czeglédyné Levárdy Henriette)

6. ábra: Az ételek elkészítése négy különféle helyen történt: kemencében, üstben – szabad tűz felett, rostélyon, parázson – közvetlenül a parázsban vagy háromlábbon. (Fotó: Bérczi Bálint)

7. ábra: „Disznóhús, az kitérdeinek hívnak székfüves lével”. (Fotó: Buzás Gergely)

8. ábra: „Zöld békának főzése”. (Fotó: Bérczi Bálint)

Adattár

A 2007. október 6-i alkalom menüszora:

1. Borjúhús szömörccsökkal (RADVÁNSZKY 1893: 36.)
2. Csipke sása (RADVÁNSZKY 1893: 213.)
3. Disznóhús, az kit erdeinek hívnak székfüves lével (RADVÁNSZKY 1893: 62.)
4. Fügefánk, avagy rántott füge (RADVÁNSZKY 1893: 178.)
5. Gyümölcs lével tyúk (RADVÁNSZKY 1893: 86.)
6. Körtvély (és alma) főve (RADVÁNSZKY 1893: 202.)
7. Lémonyás lében való sült tyúk (RADVÁNSZKY 1893: 102.)
8. Mustos pecsenye (RADVÁNSZKY 1893: 24.)
9. Pisztráng tejfellel (RADVÁNSZKY 1893: 134.)
10. Saláta káposzta (RADVÁNSZKY 1893: 183.)
11. Székfüves sása (RADVÁNSZKY 1893: 211.)
12. Szömörccsgomba töltve (RADVÁNSZKY 1893: 223.)
13. Tojófánk (RADVÁNSZKY 1893: 176.)
14. Tyúk magyar módon sárgán készítve (RADVÁNSZKY 1893: 170.)
15. Zöld sása (RADVÁNSZKY 1893: 192.)

A 2009. május 2-i ételek az alábbiak voltak:

1. Béles töltésére alma (RADVÁNSZKY 1893: 200.)
2. Csuka (hal) ispinácczal (RADVÁNSZKY 1893: 111.)
3. Disznóláb tormával (RADVÁNSZKY 1893: 59.)
4. Juhhús kaporvirággal (RADVÁNSZKY 1893: 53.)
5. Kaszás lével tehénhús (RADVÁNSZKY 1893: 13–14.)
6. Kenyértorta (RADVÁNSZKY 1893: 204.)
7. Köleskása vajjal, tiszta vízben (RADVÁNSZKY 1893: 240.)
8. Rétesnek, bélesnek nevei következnek (alaptészta) (RADVÁNSZKY 1893: 185–186.)
9. Saláta káposzta (RADVÁNSZKY 1893: 183.)
10. Tyúk riskásával (RADVÁNSZKY 1893: 87.)

A 2014. október 4-én elkészített ételek az alábbiak voltak:

1. Vadalmával tehénhús (RADVÁNSZKY 1893: 23.)
2. Malaczhús kaszás lével (RADVÁNSZKY 1893: 74.)
3. Székfüves lével fácán (RADVÁNSZKY 1893: 41.)
4. Tikfiat fekete pástéliál, de ezt tortába csinálják (RADVÁNSZKY 1893: 40.)
5. Hagyma lével tyúk (RADVÁNSZKY 1893: 89–90.)
6. Tehén nyelve töltve (RADVÁNSZKY 1893: 27.)
7. Zöld békának főzése I. (RADVÁNSZKY 1893: 273.) (8. ábra)
8. Zöld békának főzése II. (RADVÁNSZKY 1893: 273–274.)
9. Pisztráng éles lével (RADVÁNSZKY 1893: 134.)
10. Kaporna saláta (RADVÁNSZKY 1893: 149., 182.)
11. Fodor fánk (RADVÁNSZKY 1893: 178.)
12. Szilva (mártogatós a Fánkhoz) (RADVÁNSZKY 1893: 199.)
13. Fige torta (mártogatós a Fánkhoz) (RADVÁNSZKY 1893: 40.)
14. Tej torta (RADVÁNSZKY 1893: 205.)
15. +friss gyümölcsstál: körte, alma, szőlő, füge, szilva, narancs, gránátalma

Korabeli receptek és elkészítésük leírása***Disznóhús, az kít erdeinek hívnak szekfüves lével*** (RADVÁNSZKY 1893: 62.)

„Az erdeinek szép édes husát vágjad fel elegendes, azt mostd meg erősen sós vízben, míg az húsa fő, az levét addig tegyed fel borban, hányj fekete czipót reá, hogy immár látod, hogy megfőtt az húsa, vedd ki, szüred el az levet róla, őss hideg vizet reá és abból abáld ki, az édes husában hagyj meg három vagy négy koncokat, azt pirítsd meg az urad asztalára, ha mind megpiríthatod is, nem árt, azt rakjad szép tiszta fazékban, verd által az levét szitán, hányj monolat reá, malosza szőlőt, almát, körtvét, mézeld, borsold, szekfüvedd meg, egy kicsény szint is adj neki sáfránnal, ezt ugyan valóban megfőzzed az szerszámmal együtt és minden szerszámát megadjad; add fel.”

Eszközsükséglet: kések, edények, üst, serpenyő, fazék, szita

A vaddisznóhúst felvágtuk, sós vízben átmostuk, a húst vízben üstbe téve kevés sóval szabad tűz fölé főni tettük. Bort és fekete kenyér belét tettük hozzá. Miután megfőtt a hús, kivettük a léből, megmostuk és még egyszer tiszta vízben átfőztük. A megfőtt húst vajon, rostély felett, serpenyőben átpirítottuk. A visszamaradt levet szitán áttörtük, mandulát, mazsolát, almát, körtét adtunk hozzá majd addig, amíg meg nem puhultak visszattettük az üstöt a tűz fölé. Az utolsó fázisban mézet, borsot, sáfrányt és szegfűszeget adtunk hozzá. (7. ábra)

Pisztráng tejfellel (RADVÁNSZKY 1893: 134-135.)

„Az pisztrángot besózzad, mint mikor tiszta borssal vagy éles lével akarod főzni; mikor fel akarod eresztetni, mosd ki az sóból tiszta Fazékban, szüred reá a tejfelt, tárkony levelet is hányj reá, sáfrányozd, borsold, gyömbérezd meg, így főzzed az szerszámmal együtt, mikor ideje, add fel.”

Eszközsükséglet: kés, bécsi (grafitos) tál, egyéb tárolóedények

A kívül-belül besózott, borsozott pisztrángot tálba (redukált égetésű osztrák tál) helyeztük, majd rátettük a tejszínt/tejfölt. (Mindkét változatot elkészítettük.) Friss tárkonylevelet, friss gyömbért, sáfrányt, borsot adtunk hozzá, majd a kemencében pirosra pároltuk-sütöttük.

Csipke sása (RADVÁNSZKY 1893: 213.)

„Az csipkének az gyümölcsét kell szedni, annak magvát kihányani, meg kell húsát főzni borban, vízben meg kell szűrni, mézelní, borsolni, gyömbérezni, melegen feladni.”

Eszközsükséglet: edény a csipkehús megmosásához, mázas kerámiaserpenyő, kanál

A csipkehúst kézzel kimagoztuk, a megfelelő mennyiség elkészítéséhez egy fő körülbelül egy órai munkájára volt szükség. Az ételt mázas lábasban, parázs felett készítettük el, a hozzávalókat egyszerre hozzátéve sűrű, lekvárszerű állag eléréséig főztük.

Köleskása vajjal, tiszta vízben (RADVÁNSZKY 1893: 240.)

„Ennek is első munkájával úgy élj, mint ide elől megmondottam, az mértékévei is az szerint. Ebben mindjárt sót, vajacskát is vethetsz, azokat főzzed, mert noha kása, de ugyan jó ízű vajjal szeretik is az emberek, úgy főzzed. Mikor az fel akarod adni, akkor is az tálban mennél jobban tudod, megvajazzad.”

Eszközsükséglet: edény a köles megmosásához, fazék, fedő

A kölest mosás után a fazékba helyeztük (legjobb a mázas fazék, mert nem ég oda az étel), egyharmadig töltöttük a megmosott kölessel, sóztuk, vajztuk, majd a fazék két-harmadáig feltöltöttük húslével. Fedővel lefedve parázon háromnegyed óra alatt puhára párolódott.

„*Körtvély*” (RADVÁNSZKY 1893: 202.)

„*Ha csak közönségesen akarod főzni, hámozd meg, borban tegyed fel, főzzed erősen, mézeld, borsold, sáfrányozd, gyömbérezd, főzd jól meg, sűrű legyen, rakd ki az tálban, hűljön meg, úgy add fel, mikor az szükség kívánja, melegen is lehet.*”

Eszközszükséglet: kés, fazék

A körtéket meghámozzuk, magházukat kivágjuk, feldaraboljuk (egészben is hagyhatjuk, de akkor több időt igényel az étel elkészítése). Hozzáadjuk a fűszereket, a mézet, a bort, majd annyi vizet öntünk rá, hogy ellepje. Megpárolódás után citromkarikával díszíthetjük, ízesíthetjük.

Irodalom

- ADAMSON, M. W. 2004: Food in medieval times - Greenwood Press, Westport, Connecticut, London, 257 pp.
- APICIUS M. G. 1996: Szakácskönyv a római korból. - Budapest, 224 pp.
- BARTOSIEWICZ L. 2006: Régenvolt háziállatok. L' Harmattan, Budapest, 240 pp.
- BENCZE Z. 2002: Budapest, I., Disz tér 17. - Régészeti Kutatások Magyarországon 1999. Budapest, 197. pp.
- BENDA B. 2004: Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon. - Doktori Disszertáció ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest, Kézirat.
- BERRÁR J. – KÁROLY S. (szerk.): 1984: Régi Magyar Glosszárium. - Budapest, 805. pp.
- BORSA B. 1943: Reneszánszkorú ünnepek Budán. - In: NÉMETHY K. - BODÓ J. (szerk.) Tanulmányok Budapest Múltjából Budapest, pp. 13–53.
- BUZÁS G. 1990: Visegrád, királyi palota. I. A kápolna és az északeleti palota. (Lapidarium Hungaricum 2.) Budapest, pp. 1–342.
- BUZÁS G. 1994: A kápolna és az északeleti palota építéstörténete. - In: BUZÁS G. (szerk.) A visegrádi királyi palota kápolnája és északeleti épülete. Visegrád Régészeti Monográfiái I: 113–125.
- BUZÁS G. 2008: A visegrádi királyi palota. - In: BUZÁS G. - OROSZ K. - VASÁROS Zs. (szerk.) Reneszánsz látványtár Magyar Nemzeti Múzeum 2008. szeptember 26 - november 30. Budapest, pp. 149–159.
- BUZÁS, G. – LASZLOVSKY, J. 1995: Life at Visegrád Palace under the reign of King Matthias. - In: Medieval Visegrád, pp. 19–25.
- BUZÁS G. – LÓVEI P. 2001: A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárterkélye. - Visegrád régészeti monográfiái, 4: 68.
- BUZÁS G. – MÉSZÁROS O. 2008: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatásai. - Magyar Sion (Új folyam) 44(2): 71–103.
- BUZÁS G. – OROSZ K. (szerk.) 2010: A visegrádi királyi palota. - Budapest, pp. 1–421.
- E. KOVÁCS P. 1992: Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. - Eger, pp. 1–409.
- FELD, I. – OROSZ, K. 2007: Burgtüchen des Mittelalters und der frühen Neuzeit im Königreich Ungarn. - In: Küche-Kochen-Ernährung Archäologie, Bauforschung, Naturwissenschaften Tagung Schwäbisch Hall, 6. bis 8. April 2006 Herausgegeben von Ulrich Klein, Michaela Jansen & Matthias Untermann Deutsche Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit e. V. Arbeitskreis für Hausforschung (AHF) e. V. Paderborn, pp. 65–76.
- FINÁLY H. 1892: A Besztercei Szószedet 1892., Jegyzetek, mutatók: Finály H. - In: GYULAI P. (szerk.) Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és széptudományi osztálya köréből. Budapest, 1897. 16(1): 1–92.
- GÁL E. 2008: A Középkori halászat és a viza. - In: KUBINYI A. - LASZLOVSKY J. - SZABÓ P. (szerk.) Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Budapest, pp. 109–112.
- GOMBÓCZ Z. 1905: A régi magyar ételnevek eredetéről. - Magyar Nyelv 1(4): 160–168., 1(6): 254–261.
- GUNDEL K. 1943: A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyvirodalom a XVIII. század végéig. - In: BALLAI K. (szerk.) A magyar vendéglátóipar története. A honfoglalás századától az 1848/49. szabadságharcig. Budapest, 1: 287–371.
- HORVÁTH I. (szerk.) 1979: Étkezési kultúra és szakácsművészet I. Apafi Mihály korában. - Budapest.

- SEETAH, K. 2006: Krish Seeta Butchery as an Analytical Tool: A Comparative Study of the Romano-British and Medieval Periods University of Cambridge Peterhouse Thesis submitted to the Faculty of Archaeology and Anthropology, University of Cambridge for the degree of Doctor of Philosophy. (Kézirat)
- KIRSCH J. – SZABÓ L. – TÓTH-ZSIGA I. (szerk.) 1986: A magyar élelmiszeripar története. - Budapest, pp. 1–201.
- KOVÁTS I. 2010: Állatmaradványok a visegrádi királyi palota északnyugati szárnyának konyhájából. - Előzetes jelentés. 2010. március 17. – MNM MKM, Visegrád Adattára
- MARZIO, G. 1979: Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás, mondásairól és tetteiről szóló könyv. - In: KARDOS T. (Ford.) Magyar Helikon, Budapest, pp. 1–133.
- LATOR L. (szerk.) 1994: Janus Pannonius és Balassi Bálint válogatott költeményei. - A Magyar Költészet Kincsestára, 19. k. Budapest, pp. 1–43.
- MELICH J. 1898: A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebo-csátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Melich János. - Budapest, pp. 1–242.
- MELICH J. 1906: Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből. - Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből (XIX. 9.) Budapest, pp. 1–561.
- MELICH J. 1912: Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből. - Budapest, pp. 1–483.
- NYÁRY A. 1870a: A modenai Hyppolit-Codexek. Hyppolit udvartartása. Magyarország erkölcsi és műveltségi viszonyai a XV. század utolsó s a XVI.-ik első negyedében. - Századok 4(5): 275–290.
- NYÁRY A. 1870b: A modenai Hyppolit-Codexek. Hyppolit udvartartása. Magyarország erkölcsi és műveltségi viszonyai a XV. század utolsó s a XVI.-ik első negyedében. Századok 4(6): 355–370.
- NYÁRY A. 1870c: A modenai Hyppolit-Codexek. Hyppolit udvartartása. Magyarország erkölcsi és műveltségi viszonyai a XV. század utolsó s a XVI.-ik első negyedében. - Századok 4(10): 661–687.
- NYÁRY A. 1872a: A modenai Hyppolit-codexek. III. Hyppolit udvartartása. Magyarország erkölcsi és műveltségi viszonyai a XV. század utolsó s a XVI.-ik első negyedében. - Századok 6(5): 287–305.
- Nyáry A. 1872b: A modenai Hyppolit-codexek. IV. Hyppolit udvartartása. Magyarország erkölcsi és műveltségi viszonyai a XV. század utolsó s a XVI.-ik első negyedében. - Századok 6(6): 355–376.
- OROSZ K. 2003: Kutatási dokumentáció a visegrádi királyi palota Zsigmond- és Mátyás-kori enterióihez. Kézirat. Mátyás Király Múzeum, Visegrád.
- OROSZ K. 2008: Középkori Várkonyhák Magyarországon. - Várak, Kastélyok, Templomok 4(2): 12–15.
- OROSZ K. 2010: Várak és kolostorok konyhái a középkori Magyarországon. - In: BENKŐ E. – KOVÁCS GY. (szerk.) A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. MTA Régészeti Intézete Budapest, pp. 561–596.
- P. ERMÉNYI M. 1977: Forrástanulmány a régészeti korokból származó csonthéjas gyümölcsleletekről Közép-Európában. - Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei pp. 135–165.
- PÁLFFY G. 2004: Koronázási lakomák a 15-17. századi Magyarországon. Az önálló Magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. - Századok 138(5): 1005–1102.
- P. HARTYÁNYI B. – NOVÁKI GY. – PATAY Á. 1969: Növényi mag és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. - Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (1967-1968), Budapest, pp. 5–84.
- P. HARTYÁNYI B. – NOVÁKI GY. – PATAY Á. 1975: Növényi mag és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. II. - Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (1973-1974), Budapest, pp. 23–73.
- R. HUTÁS M. 1958: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. - Nyelvtudományi Társaság, Budapest. pp. 1–78.
- RADVÁNSZKY B. 1879a: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. II. kötet. - Budapest, pp. 1–406.
- RADVÁNSZKY B. 1879b: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. III. kötet. - Budapest, pp. 1–429.
- RADVÁNSZKY B. 1893: Régi magyar szakácskönyvek. Az erdélyi fejedelem udvari szakácskönyve a XVI. századból. - Budapest, pp. 1–319.
- SKOFLEK I. 1985: Mag- és termésleletek Sümeg-Sarvalyról a XVI. századból. - Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei pp. 33–44.
- SNODGRASS, M. E. (ed.) 2005: Encyclopedia of Kitchen History. - Fitzroy Dearborn An imprint of the Taylor & Francis Group New York, London e-library 2.
- SZAMOTA I. 1894: A Schlägli Magyar Szójegyzék a XV. század első negyedéből (a nyelvmélt hasonmásával) pp. 1–111.

- SZAMOTA I. 1896: A Marmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból a Schwazi ferenczrendi kolostorban őrzött egyetlen példányból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Szamota István, Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 16(7):1–46.
- SZAMOTA I. – ZOLNAI GY. (szerk.) 1902-1904: Magyar Oklevél-szótár. - Budapest. 1210 p.
- THALY K. 1874: Adalék a magyar házi Ipar történetéhez 1552-ből. - Századok 7(8): 513–514.
- TORMA A. 1995: Visegrádi Királyi Palota Kertje. - Előzetes jelentés 1995. szeptember 22. MNM MKM Adattára.
- TORMA A. 1996a: Archaeobotanic reconstruction of the Medieval Garden of the Royal Palace in Visegrád. In: International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences. 2. Abstract. - The Workshops and the Posters of the XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences. Forlì (Italia) 8-14 September, pp. 1–229.
- TORMA A. 1996b: Botanikai leletek a középkori Pápáról. - Acta Musei Papensis 6: 325–328.
- TORMA A. 1997: Visegrádi-Királyi Palota Kert Archeobotanikai anyaggyűjtés 1997. október. - Jelentés 1997. december 5. a MNM MKM Adattára.
- TORMA A. 2006: Archaeobotanikai maradványok a középkorból. - Agrártörténeti Szemle (1996) pp. 317–342.

Experimental archeology in the Royal Palace of Visegrád

GABRIELLA KOHÁRI

In my essay I had the target to demonstrate the cuisine culture of the Late Middle Ages in the Royal Palace of Visegrád. By choosing my investigational theme it used to be an important viewpoint that a similar work had not already fulfilled in Hungary. From October 2007 we have been pursuing experimental archeology once a year or twice a year under my professional command in Visegrád in the reconstructed personal kitchen of the King Matthias' period of the Matthias King Museum.

During the selection of the preparing nutriments our primary purpose was to create the highest authenticity as possible with the help of the disposable resources. The meals were prepared according the cookery book with the title Cook science from the end of the 16th century.

According to our experiences the preparing time of nutriments was of course different, it depended on the raw material, the number of the phases, the cooking time. In the practice the type of foods, the instructions of the preparing in the recipes determinated the location of the cooking and the need of tools. It used to be given and unique in every case.

On the researches we can reconstruct partly the Renaissance kitchen of the lords and royal cuisine culture and it can add important data to the most touchable and most tasty segment of the researches of the way of living of the Late Middle Ages.

A kővágószőlősi tallérlelet

RAYMAN JÁNOS

e-mail: robraymanus@gmail.com

Kővágószőlős község területén 1969-ben jelentős tallérlelet került elő. A korabeli sajtó szerencsére megőrizte megtalálásának talán kicsit mesészerű történetét. Huszics János negyedik osztályos helybeli kisfiú apjával és tanítójával 1969. május 23-án a szőlőjükbe ment. Amíg a felnőttek beszélgettek, a fiúcska a tőkék között játszott, és kapingálta a földet. Ekkor egy szájával lefelé fordított cserépedény került elő. Mintegy 20 cm mélyről kiemelve, 54 ezüstpénzt találtak benne, súlyuk meghaladta a másfél kilogrammot. Értesítették a pécsi Janus Pannonius Múzeumot. Dr. Kiss Attila régész megállapította, hogy a cserépedény valójában kályhaszem, az ezüstpénzek pedig feltűnően jó állapotban lévő ezüsttallérok. A legkorábbi veret 1605-ből, a legkésőbbi 1660-ból való. A leletről a Dunántúli Napló tudósított¹. Valójában szerepel közöttük I. Ferdinánd két tiroli tallérja is – igaz, évszám nélküliek –, de ezeket 1522-1557 között verték Hallban.

A történetre az érmekezt megtaláló Huszics János ma is így emlékezett, és kiegészítette az újsághírt. Kétágú kapával kapingált a szőlőben, amikor a pénzeket megtalálta. A velük lévő Kovács Lajos tanító értesítette a múzeumot, ahová a családnál maradt egyetlen tallér példányt is elvitték. Jutalmul 3000 Ft-ot kaptak, amelyen a fiúnak kerékpárt vásároltak.

A magyar tallérok jó állapotúak, alig kopottak, a későbbi évszámúak szinte verdefenyések, a legutolsó kibocsátási évszám 1660. Tehát a pénzforgalomban nem, vagy alig vettek részt, elrejtésük valószínűleg igen közeli időben történt a legutolsó tallér kibocsátása után².

A tallérok elrejtésének időpontját ezért úgy véljük, Zrínyi Miklós 1664 elején lefolyt hadjáratával hozhatjuk kapcsolatba. Zrínyi 1664. január 29-én megostromolta, elfoglalta, és felégette a törökhé lett Pécs városát. A katonák pedig a kor szokása szerint ott látták el magukat utánpótlással, ahol tudták. Tehát a keresztény sereg katonái fosztogatták a környék falvait is. Ezért a tallérok tulajdonosa joggal féltette vagyonát, és nem indokolatlanul rejtette el. Feltehetően áldozatul esett, mert nem tudott visszatérni pénzéhez.

A leletben 41 db magyar tallér (az 1649-1660 közötti időszakból), 12 db tiroli tallér és egyetlen bécsi verésű tallér található.³

¹ Értékes ezüstlelet Kővágószőlősen. Öt perc kapálás után ezüstkincset lelt egy kisfiú. = Dunántúli Napló, 1969. május 25.

² Adatközlő: Schilling József, Huszics iskolatársa, pécsi lakos.

³ Ezen a pénzen kisebb marhacsordát lehetett venni, körülbelül 20-30 darabot.

Magyar tallérok

A tallérverés a magyar verdékben I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1553-ban indult meg. A budai márkának megfelelő 894,5 ezrelék finomságú ezüsből verték, egy tallér nyers súlya 28,820 g, színsúlya 25,780 g volt. Készültek fél- és negyed tallérok is. II. Rudolf idejében verték talán a legszebb tallérokat, korának híres éremvésnőke, Abondio verőtüveivel. II. és III. Ferdinánd uralkodása alatt gyakori volt a többszörös tallér verése is. A magyarországi pénzeket, így a tallérokat is elsősorban a körmöcbányai verdében verték, de jelentős mennyiség készült Nagybányán is. A tallérok a birodalmi pénzláb szerint készültek.

III. Ferdinánd tallérjai (1. ábra)

III. Ferdinánd (1608-1657), II. Ferdinánd császár és király fia, Ausztria főhercege, 1637-től cseh és magyar király, majd római császár. Uralkodása alatt, a vestfáliai békeszerződésekkel zárult a harmincéves háború.

Tallérveretei Körmöcbányán és Nagybányán készültek. A tallérok ezüstfinomsága a bécsi márkához igazodott, 891 ezrelék volt.

A leletben található tallérok:

Előlap: Jobbra néző, babérkoszorús mellkép, hegyes szakállal, csipkés gallérral, a nyakában az aranygyapjas rend jelvényét viseli. A körirat szövegének mezőjében baloldalt a koronás magyar címer, jobboldalt a Madonna a gyermek Jézussal (Patrona Hungariae) látható. Ezt, az osztrák tartományi veretektől eltérően csak a magyar pénzen használták, a verdejegyen (K-B, N-B stb.) kívüli megkülönböztetésül.

Körirata: FERDINAND: - III•D•G•RO•I•S•AVG•GER• - HV•BOH•REX .
III. Ferdinánd Isten kegyelméből mindig felséges római császár, Németország, Magyarország, Csehország királya (Soós 1998: 166-167.)

Hátlap: A koronás kétfejű sas mellén negyedelt címer, magyar vágásokkal és a cseh oroszlánnal, a szív pajzs hasított, Ausztria és Burgundia címerével. Alul K-B, Körmöcbánya verdejegye.

Körirata: ARCHIDUX•AVS•DVX•BVR•MAR•MOR•CO•TY•1649. Ausztria főhercege, Burgundia hercege, Morvaország őrgrófja, Tirol grófja 1649.

A tallér másik változatán az uralkodó rövid szakálla az álla alá hajlik.

A leletben az alábbi évszámú tallérok találhatók:

1649 1 db egyenes hegyes szakállal

1. ábra: III. Ferdinánd tallér előlapja (hegyes, majd áll alá hajló szakállal) és hátlapja

1650	1 db	áll alá hajló szakállal
1652	1 db	„
1653	1 db	„
1654	4 db	„
1655	1 db	„
1656	3 db	„
1657	7 db	„
1658	14 db	„
1658	1 db	egyenes hegyes szakállal
1659	3 db	áll alá hajló szakáll

I. Lipót tallérok (2. ábra)

I. Lipót (1640-1707), III. Ferdinánd fia. 1657-től magyar és cseh király, 1658-tól császár. 1665-ben egyesítette az osztrák területeket. Magyarország területén a török elleni háborúk dúltak, megvédték Bécset, visszafoglalták többek közt Budát és Pécsét (1686). 1659-től a tallérok finomsága 875 ezrelék, színsúlyuk pedig 25,22 g-ra csökkent.

Tallérok a leletben:

Előlap: Jobbra néző babérkoszorús, fiatal férfi arcképe, a jellegzetes Lipót alsó ajak már megjelent. A körirat szövegének mezőjében magyar címer és a Patrona Hungariae ábrázolások láthatók.

Körirata: * LEOPOLDVS – D • G • RO • I • S • AVG • GER – HV • BOH • REX.
Lipót Isten kegyelméből mindig felséges római császár, Németország, Magyarország, Csehország királya.

Hátlap: Koronás kétfejű sas mellén negyedelt címer szív pajzsos. A címer, mint előbb. A sas alatt K-B verdejel. A keltezés a köriratban van elhelyezve.

Körirat ARCHIDUX • AVS • DVX • BVR • MAR • MOR • CO • TY • 1659. *Ausztria főhercege, Burgundia hercege, Morvaország őrgrófja, Tirol grófja.* A képen látható példány hátlapi szövegében a DVX két V betűvel sikerült, tehát DVVX. Az ilyen betűelírások, időnként előfordulnak.

Évszámok:

1659	1 db
1659 DVVX	1 db
1660	2 db

2. ábra: I. Lipót tallér elő és hátlapja, illetve a DVVX kinagyítva

A leletben tehát összesen 41 db kőrmöcbányai verésű magyar tallér szerepel. Valamennyi szokatlanul kiváló állapotban, szinte verdéből kikerült minőségűek.

Tirol-i tallérok

Tirol gazdag ezüstműanyái a középkor óta jó minőségű ezüstpénz kiadását tették lehetővé. Pénzverdéje Hallban volt. Innen származik a nagyméretű ezüstpénzek – 1486-tól a guldinerek) a későbbi tallérok – verésének ötlete a megcsappant arany helyettesítésére. A tirol-i tallérok gyakran és nagy mennyiségben jutottak Magyarországra. Az írott források leggyakrabban grázi (gréci) tallérokat említene, amelyek legtöbbször valójában tirol-i tallérok voltak (BUZA 2007). Különösen a török háborúk idején, amikor a törökelleni hadjáratok segélyezésére küldött olasz és spanyol ezüstszállítmányokból (pénzekből is) verték a tirol-i tallérokat. Ezek nagy része a török ellen küzdő hadsereghez, többnyire Magyarországra került. Ezért mint fizetőeszközök, a magyar forgalmi pénzek mellett a török által megszállt területen is nagy mennyiségben forogtak. Pohl Artur 13 lelőhelyet sorolt fel, ahol 630 tirol-i tallér került elő. Ezekből hét a hódoltság területére esett. Baranyából egyetlen helységet említ Kirics néven, amely valószínű Hirics helység névvel azonos (POHL 1973). Hasonlóképpen az 1593. évvel záródó, 554 darabot számláló, zömében tallérokban álló Esztergom-szamarhegyi lelet 36%-a tirol-i veret (GYÖNGYÖSSY 2004). A tirol-i tallérok elsősorban a marha- és gabonakereskedelemben kedvelt fizetőeszközök voltak. A most bemutatásra került kővágószőlősi tallérleletben a tirol-i tallérok 21%-ot képviselnek. Ez jól mutatja magas részarányukat a törökök által megszállt terület pénzforgalmában is.

I. Ferdinánd tallérjai (3. ábra)

Ferdinánd (1503-1564) hosszas családi alkudozás után nyerte el a német területeket és 1521-ben Ausztria főhercege lett. Megkapta Ausztria, Stájerország, Karintia, Tirol és a Krajna feletti uralmat. A német-római császári címet ekkor bátyja, V. Károly néven szerezte meg. Az ő lemondása után, 1558-ban Ferdinánd a német-római császári címet is elnyerte. Mohács után (1526) pedig megszerezte a magyar és cseh királyságot is.

A leletben lévő, évszám nélkül tallérokat valószínűleg uralkodása második felében verette, erre utal idősebb korú arcképe a pénzen. Ferdinánd uralkodása alatt fellendült a tirol-i pénzverés. Még főherceg korában (1521-27) áttért a tallérverésre. 1622 után – amikor Schlick gróf joachimstahli veretei, amelyek előbb joachimsthaler, később csak thalerként nevet adtak az új pénznek, és sikert arattak –, már folyamatosan verette a tirol-i tallérjait.

Ferdinánd évszám nélküli tallér

Előlap: Jobbra néző koronás, szakállas mellkép. Jobb kezében jogar, balját a kardon nyugtatja. Mellvértje sávokkal díszítve.

Körirata: FERDINAND:D:G:ARCHIDVX•AVSTRIAE * *Ferdinánd Isten kegyelmeből Ausztria főhercege.*

Hátlap: Koronás címerpajzs negyedelve, az alsó mezők tovább negyedelve. 1-es mezőben magyar vágások, 2-es mezőben cseh oroszlán, 3. mező negyedelve Kasztília és Leon címereivel, a 4. mező negyedelve Ausztria és Burgundia címereivel, szív-pajzsban Tirol sas címere. A címerpajzsot az aranygyapjas rend láncja és jelvénye keretezi.

Körirata: DVX • BVRGVNDIAE COM • TIROLIS. *Burgundia hercege, Tirol grófja.*

Évszám nélkül 1 db

3. ábra: I. Ferdinánd tiroli tallérjának előlapja és Comes szövegváltozatú hátlapja

Ferdinánd évszám nélküli tallér eltérő hátoldali szöveggel

Azonos előoldalú és címerű, de a hátoldal szövegváltozata: DVX • BVRGVNDIAE

- COMES • TIROLIS . *Burgundia hercege, Tirol grófja.*

Évszám nélkül 1 db

Ferdinánd évszám nélküli tallér előoldali Austri szöveggel

Előlap: Eltér a vértje és a körirata. Körirat: FERDINANDVS : D : G : ARCHI : DVX : AVSTRI : *Ferdinánd Isten kegyelméből Ausztria főhercege.* Hátoldal: címer és szöveg azonos.

Évszám nélkül 1 db

II. Rudolf tallér (4. ábra)

II. Rudolf (1552-1612) 1572-ben magyar, 1575-ben cseh király, 1576-tól német-római császár. 1608-ban Mátyás főherceg lemondatta a trónról.

Nevére 1602-ben kezdték a tiroli Hallban a tallérverést 1612-ig, tehát uralkodása után is, haláláig. A kiveret mennyiség elérte a 800 000 darabot is évente, amelyet a török elleni háborúk érdekében, gyakran spanyol segélyként kapott reálókból vertek át.

II. Rudolf tiroli tallérja, 1605.

Előlap: Jobbra néző babérkoszorús férfi mellkép magasan álló fodros gallérral, vonalkörben. Körirata: RVDOLPHVS II D G ROM IM SEM AV GE HVN BO REX. *II. Rudolf Isten kegyelméből római császár; Németország, Magyarország, Csehország királya.*

Az évszám ívesen, az uralkodó alatt a vonalkörön, kissé balra 1605. Az évszám mellett jobbra H verdejel.

4. ábra: II. Rudolf 1605-ben vert tiroli tallérja

5. ábra: Az átvésett betű kinagyítva

Hátlap, körirat: NECNON ARCHIDVCESA : DVCES : BVR : COM : TIROL
Továbbá [Ausztria] főhercege, Burgundia hercege, Tirol grófja. A köriratnak több változata ismert.

A bemutatott példányon az ARCHIDUCESA-ban az E betű javítva van, talán V volt előbb, amelyet átvéstek E-re. (5. ábra)

A negyedelt címer tovább osztott, valamennyi címerkép nem azonosítható. Felül, talán szívpajzsként ráhelyezett egyfejű sas, az 1. mezőben felül magyar vágások, alatta Stájerország tüzet okádó lófejű párduca és talán Burgundia fordított irányba vésett címe-re látható. A 2. mezőben felül a cseh oroszlán, alatta Ausztria ezüst pólyája és Kasztília bástyája fedezhető fel. A 3. mezőben Karintia háromoroszlános címe, Tirol kiterjesztett szárnyú egyfejű sasa, alatta Burgau harántolt pajzsa cölöppel és Baden 3 oroszlánja látható. A 4. mezőben a felsők bizonytalanok, az alsó kettőben Württemberg címe a nellenburgi agancsokkal és az elzászi 3-3 korona szerepel.

Miksa főherceg tallérja (6. ábra)

Miksafőherceg, Miksa császár és király nyolcadik gyermeke, Rudolf császár öccse. A lengyel királyság megszerzésére indított háború kudarcot vallott, fogságba is esett. 1590-től a Német Lovagrend nagymestere, 1596-ban a török ellen harcoló keresztény sereg fővezére volt. Visszafoglalta Vácot, Hatvant és Pápát. Mezőkeresztesnél a török fősereggel megütközve vereséget szenvedett. Rudolf császár 1602-ben kinevezte Tirol adminisztrátorának, de a tirolí pénzt továbbra is Rudolf nevére verték. Rudolf halála után, 1612-ben Tirol uralkodója lett, és ettől kezdve a nevére folyt a pénzverés Hallban. 1618-ban hunyt el, de még halála után, 1619-ben is nevére verték a tallérokat.

Miksa főherceg tirolí tallérja, 1618.

Előlap: Jobbra néző mellkép fedetlen fővel, fodros gallérral, nyakában láncon kereszt függ. Évszám a fej mellett (16-18). Körirat: MAXIMILI : DG : ARC : AV : DVX : BVR : STIR : CARN : *Miksa Isten kegyelméből Ausztria főhercege, Burgundia, Stájerország, Karintia Krajna hercege.*

Hátlap: Négyelt címer szívpajzssal. Az 1. és 2. mezőben a magyar vágások és a cseh oroszlán, a 3. mezőben Ausztria és Burgundia címe (az utóbbi fordítva), a 4. – osztott – mezőben a sas balra néz, talán fordítva vésték. Poroszországot jelenti a brandenburgi sas, míg a másik ábrázolás vélhetően a lángot lehelő stájer párduc. Középen a Német Lovagrend keresztje negyedeli a címert, rajta szívpajzsban Tirol címe. Körirat: ET : CARN : MAG : PRVSS : AD : COM : H : ET : TIRO. *És Karintia /hercege/ Poroszország adminisztrátora, Habsburg és Tirol grófja.*

6. ábra: Miksa főherceg tiroli tallérja, 1618.

Lipót főherceg tallérja

Miksa főherceg 1618-ban bekövetkezett halála után II. Ferdinánd császár Lipót főherceget – a császár öccsét, Strassburg és Passau püspökét – bízta meg a család nevében Tirol tartomány kormányzásával. Ezért Lipót papi ruhás képe látható a korai tallérokön. 1626-ban a család kívánságára elhagyta papi hivatását, uralkodói jogokat vett át, és megnősült. Ezért már koronás arcképpel ábrázolták. 1632-ben hunyt el.

Lipót tallér, 1620.

Előlap: Papi öltözetben fedetlen fővel, hosszú hajú, bajuszos, hegyes szakállú, de borotvált arcú férfi mellképe. A mellkép mellett megosztva évszám: 1620.

Körirat: * LEOPOLDVS•NECNON•CAETERI•D:G: ARCHID:AVSTRIAE *Lipót Isten kegyelméből Ausztria főhercege továbbá különben.*

Hátlap: Osztott címer, szív pajzsban Tirol, alul Passau és Strassburg címere.

Körirata: DVC:BVRG : STYR : CAR:ET CARN:COM:TYROL *Burgundia, Stájerország, Karintia és Krajna hercege és Tirol grófja.*

1620

1 db

Lipót tallér, 1621. (7. ábra)

Előlap: A fejábrázolás ugyanaz, mint az 1620. évi vereten.

Körirat: LEOPOLDVS D : G: ARCHID : AVSTRIAE : DVX : BVRG : S : CAES : MTIS : ETRELIQ+ *Lipót Isten kegyelméből Ausztria főhercege, Burgundia hercege, ő szent császári felségének és több.*

7. ábra: Lipót főherceg tiroli tallérja 1621-ből

Hátlap: A címerábrázolás ugyanaz, mint az 1620. évi vereten.

Köriirat: ARCHIDVC : GVBERNATOR PLENARISCMES TIROLIS *Hercegségnek teljhatalmú meghatalmazott kormányzója, Tirol grófja.*

Lipót tallér, 1626. (8. ábra)

Előlap: Ez már koronás mellkép, jobb kézben jogar, bal a kardot markolja. Az évszám jobb oldalt a mell előtt, a gyöngykörrel ívesen helyezkedik el.

Köriirat: LEOPOLDVS • D:G:ARCHIDVX • AVSTRIAE *Lipót Isten kegyelméből Ausztria főhercege.*

Hátlap: Osztott címerpajzs; a szív-pajzsban az elzászi örgrófság címere látható; felül a magyar és a cseh címer; alatta Ausztria, Burgundia; balra a sas talán Tirol; az oroszlán vagy párduc Stájerországé; alul Bar lotaringiai tartomány címerét véljük felismerni.

Köriirata gyöngykörök között: DVX • BVRGVNDI • COMES • TIROLIS *Burgundia hercege, Tirol grófja.* (VOGLHUBER 1971: 212.)

1626

1 db

8. ábra: Lipót főherceg tirolai tallérja 1626-ból

Ferdinánd Károly főherceg tirolai tallérja (9. ábra)

Lipót főherceg halála után, 1632-től özvegye uralkodott kiskorú fia, Ferdinánd Károly nevében, aki 1646-ban vált nagykorúvá, és kezdték meg nevére a tallérverést 1665-ig, haláláig.

9. ábra: Ferdinánd Károly főherceg tirolai tallérja

Ferdinánd Károly főherceg tiroli tallérja, 1646.

Előlap: Jobbra néző szakáll és bajusz nélküli férfi mellképe vértben. Nyakában az aranygyapjas rend jelvénye láncon, az évszám jobbra a gyöngykörral ívesen helyezkedik el. Körirata: FERDINAND : CAROL : D : G : ARCHIDVX AVST ♦ *Ferdinánd Károly Isten kegyelméből Ausztria főhercege.*

Hátlap: Koronás osztott címer, körülötte az Aranygyapjas Rend láncja. A címer szív-pajzsában a tiroli sas. Felül a magyar és cseh címer, alatta jobbra az osztott pajzsos Ausztria, Burgundia címerei, balra az osztott címer nem azonosítható biztosan, legalul a pármái sasok láthatók. Körirat: DVX • BVRGVND • COMES • TYROLIS. *Burgundia hercege, Tirol grófja.* Osztott címerpajzs. A szív-pajzsban Tirol címere.

1646

2 db

Bécsi tallér**III. Ferdinánd bécsi tallérja, 1657. (10. ábra)**

A lelet egyetlen bécsi verete is III. Ferdinánd uralkodása alatt készült.

Előlap: Babérkoszorús mellkép áll alá visszahajló szakállal, gallér nélkül, nyakában az Aranygyapjas Rend jelvénye. Az évszám a váll alatt található. Körirat: FERDINANDVS • III. • D • G ROM IM • SE • AV • GE • HV • BO • REX. *III. Ferdinánd Isten kegyelméből mindig felséges római császár, Németország, Magyarország, Csehország királya.*

Hátlap: Kör alakú pajzsban elhelyezett osztott címer. Felül szív-pajzsként az osztrák kétfejű sas, jobbra a magyar vágások, balra a cseh oroszlán. Alatta Kasztília bástyája és Leon oroszlánja, balra Aragónia és Szicília címere. Az oroszlánok és sasok a vert érmen már nehezen azonosíthatók. Talán a stájer, lángot okádó párduc, mellette Burgundia és Ausztria címere látható. Balra valószínű a tiroli sas és Württemberg három agancsa. Az alsó sasok nagyon hasonló vésetek, talán Krajna, Karintia címerei. A Körirat: ARCH • DVX • AVST D BVR • S • K C • C • TYR *Ausztria főhercege, Burgundia, Stájerország, Karintia, Krajna hercege, Tirol grófja.*

A köriratot megszakítja baloldalt Ausztria és Burgundia címere, jobboldalt W alatt címerpajzsban máltai kereszt, Bécs címere.

1657

1 db

10. ábra: III. Ferdinánd bécsi tallérja 1657-ből

A bemutatott kővágószőlői lelet tallérjainak vázlatos összefoglalása a hódoltság alatti pénzforgalom sokszínűségét, a tallérok értékállóságát, és a tiroli veretek elterjedt használatát igazolja.

Megjegyzés a képekhez: Több ábrán fekete K betű látható. A Janus Pannonius Múzeumban a lelet kiállításra kölcsönzött tallérjaira Kővágószőlős nevének rövidítését ráfestették, de nem távolították el. A bemutatott ábrák nem mérethelyesek.

Irodalom

- BUZA J. 2007: A stájer és tiroli tallérok forgalma a hódoltságban. - In: A numizmatika és a társtudományok Székesfehérvár, 6: 137–148.
- GYÖNGYÖSSY M. 2004: Nyugatmagyarország kora újkori pénzforgalma. - In: Soproni Szemle 58(4): 12.
- POHL A. 1973: Tiroli tallérok 1482-1777. Hazai forgalmuk a hódoltság korában. - Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, pp. 7–19.
- SOÓS F. 1998: A magyar fém pénzek feliratai és címerei. - Magyar Numizmatikai Társulat, Budapest, pp. 166–167.
- VOGLHUBER, R. 1971: Taler und Schautaler des Erzhauses Habsburg 1484-1896. - Frankfurt am Main, p. 212.

The thaler findings from Kővágószőlős

JÁNOS RÁYMAN

In 1969, thaler findings were found near in Pécs in the border of Kővágószőlős. These findings had 41 piece Hungarian thaler in very good condition from between 1649-1660, and moreover 12 pieces of thaler from Tyrol and Vienna. These coins hiding linked with the military expedition of Miklós Zrínyi, when he occupied and burned Pécs at 19 of January, 1664. The Christian army incursions make enough reason for the hidings. The find makes very interest information for the economic part of the Hungarian and the Tyrolean coins in the first Turkish century. This description shows all the detailed information about the thalers.

Memoriae causa – emlékül: Szövegszerkesztés, témaválasztás és normaorientáltság a 18-19. század fordulójáról származó két emlékkönyvben

GERNER ZSUZSANNA

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Germanisztikai Intézet H-7624 Pécs, Ifjúság útja 6.
e-mail: gerner.zsuzsanna@pte.hu

Bevezetés

Az emlékkönyv (latinul *album amicorum*) elterjedése a reformáció korára vezethető vissza, amikor divatba jött híres reformátorok autográfiainak gyűjtése. 1750 és 1830 között különösen egyetemisták körében volt népszerű ez a műfaj, akik hallgatótársaikat és barátait, de esetenként professzorokat is megkérték arra, hogy jókívánságaikat többnyire verses formában bejegyezzék a már akkoriban külön erre a célra megvásárolható, üres lapokból álló könyvecskékbe. Német nyelvterületen a *Stammbuch* néven ismertté vált emlékkönyveket 1830 után *Poesiealbum* néven ismerték, talán éppen a bejegyzések verses formátuma miatt. A 18. századtól az inskripció mellett egyre gyakrabban jelentek meg különböző díszítőelemek, árnyképek, kottarészletek, himzések, tusrajok, rézkarcok és egyéb az emlékkönyvek lapjain (1. ábra).¹

Az alábbi tanulmány forrásául két, a Pécsi Janus Pannonius Múzeum Történeti Osztályának gyűjteményében található emlékkönyv bejegyzései szolgáltak, melyek a 18-19. század fordulóján keletkeztek. A régebbi emlékkönyv 84 bejegyzést tartalmaz az 1789 és 1808 közötti időből, az újabb emlékkönyv 112 inskripciója pedig a 1803 és 1823 között eltelt két évtizedből származik.²

A tanulmányban azt vizsgáltuk, hogy vannak-e gender-specifikus³ különbségek a férfiak és a nők bejegyzései között a szövegek szerkesztésében, a versek témaválasztá-

¹ Vgl. <http://stadtarchiv.goettingen.de/texte/stammbuch-sammlung.html>

² Egy 1926-ból származó bejegyzés arról tájékoztatja az olvasót, hogyan juthatott az emlékkönyv a Janus Pannonius Múzeum tulajdonába. Az emlékkönyv birtokosa, Friedrich Steinkopf a jőnevű és gazdag pécsi ügyvéd, Szauter Gusztáv apai nagynénjének a férje volt. Szauter 41 évig volt a város tanácsának tagja, végrendeletében vagyonának egy részét is a városra hagyományozta.
[<http://www.lib.pte.hu/elekt-konyvtar/repertoriumok/pecsiszemle/index.html>].

³ „Társadalmi nem (gender): a nőknek és férfiaknak társadalmilag kiosztott, a neveltetésünk során elsajátított szerepeinkből fakadó, az időben változó, kultúránk, osztály-, vallási vagy etnikai hovatartozásunk, tanultságunk, földrajzi, gazdasági és politikai környezetünk által meghatározott különbözőségeink. Biológiai nemünk mellett e magatartási minták alakítják viselkedési normáinkat, s határozzák meg, kik vagyunk.(...) A társadalmi nem fogalma tehát egy adott társadalom által a nőktől és férfiaktól elvárt, egyben társadalmi önazonosságukat meghatározó tulajdonságok, készségek és viselkedésmódok halmazát jelenti.”

[<http://www.szmm.gov.hu/main.php?folderID=16291&articleID=31969&ctag=articlelist&iid=1>]

sában és/vagy a nyelvhelyességi normák követésében. A vizsgálat alapjául két látszólag ellentétes nyelvészeti koncepció szolgált: az egyik a nyelvi variánsokat rendszernyelvészeti megközelítésben, a másik a kommunikációs praktikákat a nyelvhasználat oldaláról vizsgálja. Itt arra látunk példát, hogy a nyelvi változatosság vizsgálatában a nyelvi variáns és a kommunikációs praktika fogalmai és az ezekhez kapcsolódó elemzések perspektívái összekapcsolhatók.

A nyelvi variáns, mint teoretikus koncepció, nyelvi formák szisztematikus és normatív együttes alkalmazását jelenti. Leírásával egy adott nyelv (vagy annak variánsa) rendszerébe nyerünk betekintést vagyis abba, ami a grammatikai normának megfelel és a nyelvi variációnak részben gátat szab. A nyelvi variáns sokféle lehet. Vannak olyan nyelvi variánsok, pl. dialektusok, vagy rétegnyelvek, melyek kauzális módon köthetők pl. a nyelvhasználó földrajzi, ill. szociális környezetéhez, és vannak olyan nyelvi variánsok is, melyek finális módon köthetők az adott nyelvhasználati szintérhez, ill. szituációhoz.⁴

A nyelvhasználók és a nyelvi variánsok közötti viszony sokféleképpen modellezhető. A szakirodalom részben nyelvi predesztinációról beszél, részben az egyén multilingvis kompetenciájáról, azaz egy adott nyelv több variánsának ismeretéről, amely a variáció lehetőségét kínálja.

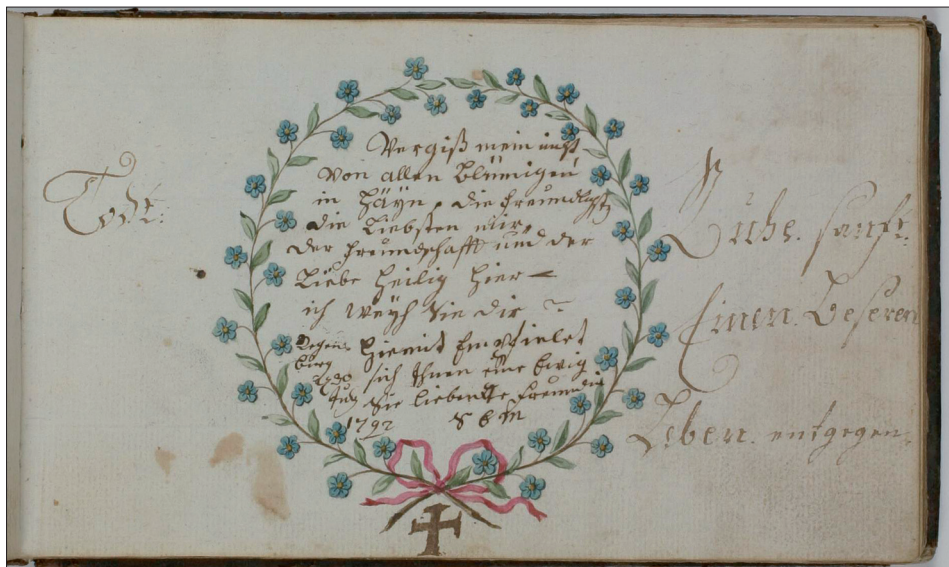
A variáció a nyelvben mindig azt jelenti, hogy valamit másképp is ki lehet fejezni, ezért a variációk leírása a választási lehetőségek, illetve a választás eredményének a leírását is jelenti. A variáció a nyelv minden szintjén jelen van, azaz a fonetikai-fonológiai, morfoszintaktikai, lexikai-szemantikai szintek mellett természetesen a pragmatikai kompetencia és a textuális koherencia szintjén is. Tény, hogy a bizonyos szituációkkal, kommunikációs műfajokkal korreláló nyelvi jegyeket a rendszernyelvészeti megközelítés mellett a nyelvhasználat perspektívájából is szemlélhetjük. Ebben az értelemben a kommunikációs praktikák koncepciója, mely alapvetően nyelvhasználat orientált, kvázi kiegészítése lehet a nyelvi variánsok rendszernyelvészeti leírásának.

A kommunikációs praktika fogalmát a nyelvészetben és a kommunikációtudományban több értelemben is használják. Általában a nyelvhasználat olyan egységeit értik alatta, melyek a rendszernyelvészetben a mondat szintje fölött helyezkednek el. Nyelvészeti kontextusban inkább a beszélt nyelvre vonatkoztatják, de egyes definíciók szerint az írott nyelvi változat is ismer kommunikációs praktikákat.⁵ A kommunikációs praktikák koncepciója interaktív, tehát a beszélőn túl a kommunikáció recipiensét is figyelmebe veszi, a nyelvhasználat formai és tartalmi szempontból tipizált elemeit pedig az emberek szociális viselkedésnormáiban megjelenő rutinszerű eljárások eredményének tekinti. Az olyan praktikákat, mint például vendégek fogadása, vagy rendelés leadása stb. a tipizáltság, a mintaszerűség és az újrafelismerhetőség jellemzi, azaz nem kell őket minden alkalommal újra konstruálni. A kommunikációs partnereknek mégis lehetőségük van arra, hogy az előre megszabott sémákat más-más kommunikációs funkciókkal töltsék fel. A kommunikációs praktikák és műfajok ezen túlmenően szociális különbségeket mutatnak, függhetnek a nyelvhasználók életkorától, nemétől, iskolázottságától, de egy adott beszédhelyzet formális vagy informális jellegétől is.

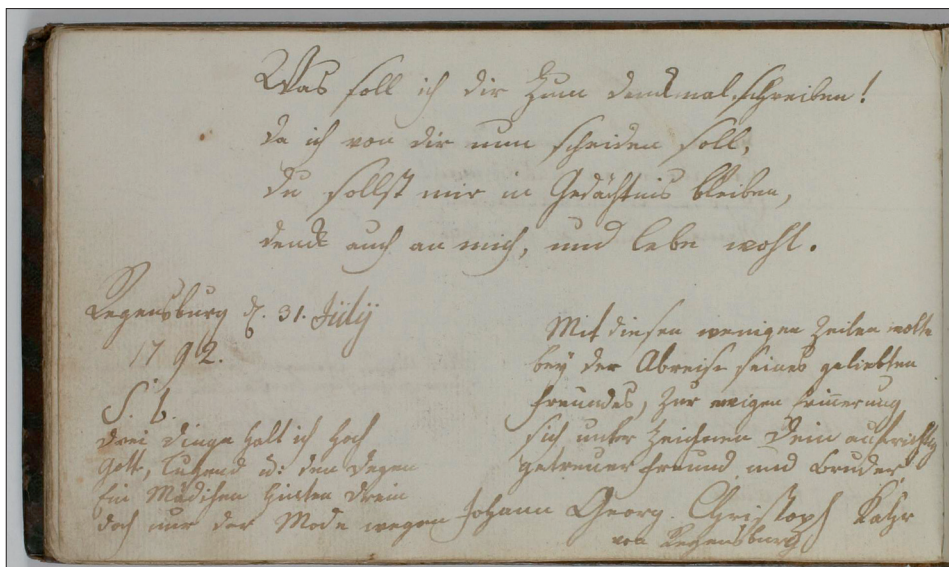
A nyelvi diskurzus hagyományainak manifesztációi tehát különböző mértékben és mennyiségben állhatnak az egyes nyelvhasználók rendelkezésére, azaz a repertoár, amely a variáció lehetőségét kínálja a szöveg szintjén, egyénenként, de szociális csoport-

⁴ HALLIDAY M.A.K. 1978. csak az előbbieket nevezi nyelvi variánsnak, utóbbiak esetében regiszterről beszél.

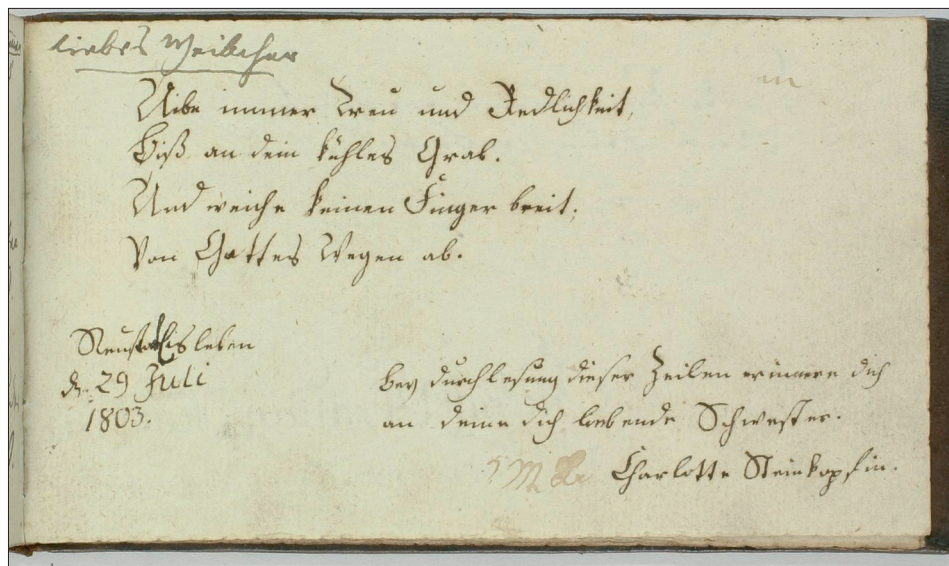
⁵ GÜNTHER - LUCKMANN 1988. pl. kommunikációs műfajokról beszélnek, melyeket a társadalomban a rekurrens kommunikációs helyzetek, problémák előre meghatározott, ismétlődő és megtanulható megoldásaiként jellemez, amelyeket az emberek szocializációjuk során megtanulnak.

1. ábra: Rajzzal díszített bejegyzés Friedrich Ziegler emlékkönyvéből (1792), Ziegler utalásával arra, hogy a bejegyző hölgy elhunyt

2. ábra: Egy férfi bejegyzése Ziegler emlékkönyvéből, mely példa a bejegyzések standard változatára

3. ábra: Steinkopf lánytestvérének bejegyzése (1803),
 felül Steinkopf megjegyzése: „Liebes Weibchen”

4. ábra: Részlet a Steinkopf emlékkönyvből

tonként is eltérő lehet. Az alaphipotézisünk ennek megfelelően az, hogy egy adott kommunikációs praktika (műfaj) nyelvi realizálása szociális változókkal, mint pl. a beszélők életkora, neme, származása, iskolázottsága stb. korrespondál, s ebből nyelvi variáció jön létre minden strukturálisan definiálható nyelvi szinten, de a pragmatikai kompetencia és a textuális koherencia szintjén is.

1. Az emlékkönyvtulajdonosokról

A régebbi emlékkönyv egy *Johann Jakob Friedrich Ziegler* nevű férfi tulajdonát képezte, aki foglalkozását tekintve feltehetőleg kisiparos, pontosabban órásmester volt (GERNER Zs. 2008: 128f). Az emlékkönyvében szereplő helységnevek alapján feltehető, hogy Ziegler Pesten, Regensburgban, Bécsben, Fürthben és Erlangenben is⁶ megfordult 1789 és 1808 között, és a bejegyzések szerzői is minden bizonnyal ezeknek a városoknak a polgárai voltak.⁷

A fiatalabb emlékkönyv bejegyzései közül az első magától az albumtulajdonostól származik:

- (1) *Jedem Freunde, jedem edlen Mädchen, || Jedem der mir seine Rechte beut || Ainem jeden sey von mir ein Blättchen || der Freundes Sammlung hier geweiht || und wann einst bey trüben Trennung tagen || mir das Schicksal ihren Blick nicht giebt || will ich noch mit aller Wonne sagen || diese sinds! die meine Seele liebt. || Friedrich Steinkopf.* [Minden barátnak, minden nemes leánynak, || mindenkinek, aki a jobbát nyújtja felém || mindenkinek legyen tőlem egy lapocská || ebben a baráti gyűjteményben szenteltelve || és ha majd egyszer az elválás szomorú napjaiban || már nem adatik meg a sorstól, hogy lássam őket || még akkor is azt mondhasam a legnagyobb odaadással || ők azok! akiket lelkemből szeretek. || Friedrich Steinkopf]

Friedrich Steinkopf feltehetőleg Eislebenből származott, mivel valamennyi családtagtól származó bejegyzés keltezésében Martin Luther szülővárosának a neve szerepel. Az emlékkönyvben egyébként szereplő, állandóan változó helységnevekből arra lehet következtetni, hogy Steinkopf meglehetősen mozgalmas életet élt.⁸ Ennek egyik magyarázatát abban látjuk, hogy az album tulajdonosa 1811 és 1816 között minden bizonnyal egy katonai alakulat tagja volt. Ezt a feltételezést az támasztja alá, hogy a bejegyzések szerzői között katonák is szerepelnek: egy káplár, egy tizedes (*Korporal*), a Moritz Fürst

⁶ A bejegyzések dátumozása alapján valószínűsíthető, hogy 1789-ben Pesten tartózkodott (2 bejegyzés). 1792 nyarát Regensburgban tölthette (25 bejegyzés), 1792 szeptemberétől 1793 márciusáig Bécsben volt (18 bejegyzés), majd 1793 májusa és 1794 márciusa között ismét Pesten (8 bejegyzés). 1794 áprilisában Bécsben (1 bejegyzés), majd 1794 májusától augusztusáig Fürthben lakhatott (6 bejegyzés). 1795 januárjától 1797 júliusáig Erlangen találjuk (11 bejegyzés). 1798-ban újévtől októberig ismét Pesten tartózkodott (3 bejegyzés).

⁷ Az emlékkönyvbe írók közül öten nem írtak dátumot a bejegyzésük alá, ketten a bejegyzés évét, további két személy pedig a bejegyzés helyét hagyta jelöletlenül. Egy esetben a dátumozás olvashatatlan volt.

⁸ Az 1803 és 1805 között datált bejegyzések Eislebenben (9), Sangerhausenben (28), Hildesheimben (1) és Köthenben (2) keletkeztek. 1805 után Steinkopf elhagyta ezt a régiót: 1806-ban Prágában (5), Pozsonyban (1) és Bécsben (1) gyűjti az emlékeket. 1807 áprilisától talán hosszabban időzött Pozsonyban (3), de 1809 nyarán délnek indult: 1807 őszén pl. megfordult Vácot és Veszprémben is. 1809-ben visszatért Pozsonyba (4), és egészen 1811-ig erről a könyekről származik az emlékkönyv összes bejegyzése (Mischdorf 4, Ratzersdorf 5, Magyarbél 1 és Fertőd is 1 dátumban szerepelnek). 1813-ban Bécsben találjuk (5 bécsi és 2 ernstbrunni bejegyzés). Két bejegyzés arra enged következtetni, hogy 1814 májusában Párizsba utazott. 1814 szeptemberében viszont ismét Csehországban találjuk (2 bejegyzés Bisenzből). Az 1816-ból származó hat bejegyzés és további három 1817-ből a dél-dunántúli régióhoz, Pécs környékéhez köthető: Bóly (8) és Szajk (1) szerepelnek a dátumokban helységnévként. Az 1818-as év egyetlen bejegyzése bátaszéki, az emlékkönyv utolsó, 1823-ból származó bejegyzése pedig a ma Horvátországhoz tartozó Dárdán íródott. Ebben az emlékkönyvben 11 bejegyzés nem dátumozott, két esetben hiányzik a bejegyzés éve, nyolc esetben pedig a helységnév.

Liechtenstein huszárezred egyik őrmestere (*Wachtmeister des Moritz Fürst Liechtenstein 6t. Husahr:Regiments*) és négy további őrmester, valamint egy ezredes (*Oberst*). Ezen kívül a katonaéletet tematizáló szövegeket is találunk:

- (2) *Wahre Freundschaft des Soldaten || Ist ein Natürlicher Schatten* [A katona igaz barátsága || természetes árnyék]
vagy
(3) *Wenn die Canonen wie Blitz und Donner rasseln || So will ich dich mein Bester freund doch in der Gefahr nicht lassen.* [Ha az ágyúk mint villám és égzengés dörögnek || téged, legjobb barátom, nem hagylak ott a vészben.]

2. Az inskriptorokról

A szövegek lejegyzői között a régebbi emlékkönyvben 65 férfi és 15 nő szerepel, 4 esetben nem dönthető el egyértelműen az ajánló neme. Az újabb albumban 75 férfiatól és 25 nőtől származó szöveg található, 12 esetben nem lehetett az inskriptor nemét egyértelműen meghatározni.⁹

A férfiak bejegyzései között az aláírások egy részében utalást találunk a szövegalkotó szociális hovatartozására. A régebbi emlékkönyvben két férfi órásinasként, másik kettő pedig órasként írja alá a bejegyzését. Az egyik órásmeister elárulja még magáról, hogy tiszteletbeli tagja a vadász- és lövész, valamint a színházrajongók társaságának is (*der Jagd und Scharf=Schützen wie auch der Theater Liebhaber Gesellschaft Ehren Mitglied*). Ziegler emlékkönyvében az órások mellett más iparosokat és kereskedőket (*Gold- und Galanterieanbieter des Hochfürsten von Thurn und Taxis, Tuchfärber, Fleischmann von Erlangen*), egy gyárost (*Fabriqueant de gans*), két medikust, egy útítársat és egy kozmopolitát is találunk.

A régebbi emlékkönyv 15 bejegyzésében a szöveg beírásának helyszíne mellett utalást találunk a szövegalkotó származási helyére is, így pl. Eggert Burwitz az aláírás szerint a Rügen-szigetről származott, de Pesten írt az emlékkönyvbe. (Eggert Burwitz || *Von der Insel Rügen im König Reich Schweden || geschrieben in Pest in Hungarn.*)¹⁰ Két esetben a szövegalkotó által nevesített származási hely megegyezik a dátumban szereplő helységnévvel, vagyis a bejegyzés helyszínével, de feltételezhető, hogy ez szinte valamennyi olyan bejegyzésre igaz, amelyben az inskriptor nem utal származási helyére.

A fiatalabb emlékkönyv szerzői között – ellentétben a régebbi emlékkönyvvel – családtagokat is találunk: Steinkopf nagyapja, fivére, húga és egyik bácsikája 1803-ban Eislebenben írnak a könyvbe (3. ábra). Foglalkozás megjelölését az őrmesterek (5), az ezredes és a káplár mellett csak két bejegyzésben találunk, egy festő és egy csapos esetében. Származási helyére ebben az emlékkönyvben 15 férfi mellett egy nő is tesz utalást.¹¹

⁹ Egy ajánlást egy házaspár írt alá, a kézírás alapján azonban a szöveget minden bizonnyal a férj jegyezte le, ezért a bejegyzést a férfiak által beírtakhoz soroltam.

¹⁰ A Regensburgban bejegyzett szövegek alkotói Erlangenből, Hitzingenből, Magdeburgból, Culmbachból, Bayreuthból, ill. Nürnbergből származtak. Két bécsi dátumozású szöveg szerzője erlangeni volt. Erlangenben viszont egy férfi Regensburgot, egy másik Magyarországot jelöli származása helyeként. Pesten egy lipcei úr is ír az emlékkönyvbe. A 13 olyan bejegyzés között, melyben a szövegalkotó származási helye eltér a bejegyzés helyétől, egyetlen egy származik nőtől: Az erlangeni Susanna Fleischman (*Susanna Fleischmännin aus Erlang*) 1792-ben Regensburgban ír Ziegler emlékkönyvébe.

¹¹ Steinkopf sangerhauseni barátai részben Harzgerode, Laubach, Stuttgart és Böblingen városokból származnak. Prágában 1806-ban barátságot köt többek között Bochlitzból, a porosz-sziléziai Reichenbachból, Ruppinnból és Pestről származó férfiakkal. Pozsonyban (1806-1807) weißenfelsi, marbachi és soproni férfiak, Bécsben (1806) egy a pomerániai Cöslinből származó úr, Vácott pedig bizonyos *Brendel aus Franken*, azaz a frank Brendel úr ír az emlékkönyvbe. A női szövegalkotók közül csupán *Eleonora*, aki egyébként kétszer is írt az emlékkönyvbe, adja meg származási helyét (*Bisenz*), amely az egyik inskripció dátumában is szerepel.

5. ábra: Hímzés a Steinkopf emlékkönyvben

6. ábra: Emlékkönyv hátsó borító

Abból, hogy a két emlékkönyv összesen 40 női szövegalkotója közül csak ketten utalnak a származási helyükre, arra következtetünk, hogy az emlékkönyvek tulajdonosainak és férfitársaiknak a fentiekben vázolt mobilitása hölgy kortársaikra egyáltalán nem volt jellemző.

3. A bejegyzések struktúrája

Az emlékkönyvbe írt bejegyzések tradicionálisan egységes struktúrával rendelkeznek. Fő részüket általában egy vers képezi, alatta szerepel a bejegyző aláírása, melyhez egy-egy személyes ajánlás, formula is kapcsolódhat, majd a dátum. Ez a standard változat esetenként egy-egy idézettel, szállóigével egészül ki, mely felett a *Simbolum* felirat áll (2. ábra).

A következő bejegyzés egy példa Ziegler emlékkönyvéből:

Főrész:

Sechs Dinge giebt es, auf welche du dich niemals verlassen darfst; als auf den Schatten einer Wolke || den sie zieht vorüber; Eine vorgebliche Freundschaft, den sie vergeht schnell wie der Blitz; || Die Liebe eines Weibes, den um Kleinigkeit willen hört sie auf; die Schönheit, || Denn Zeit und Krankheit zerstört sie; Falsche Lobeserhebungen, denn sie sind weiter || nichts als ein leerer Schall; die Güter dieser Welt, denn früher oder später || werden sie dir doch entrissen :

Személyes ajánlás dedikálás:

Lebe wohl, mein bester, ich wünsche dir viel Glück || auf deiner Reisenach Wienn; || ein schönes Mädchen ville unterhaltung || auf dem Schiff, denke alle Zeit so oft || du dies überliesest an deinen || dich bis in den Todt liebenden Freund und Bruder

Aláírás:

Johann Christoph Hans

Helységnev:

Regensburg

Dátum:

Dn 20 Jully 1792

Szimbólum:

Traue niemals dem Scheine || die Tromel macht großen lerm, || aber inwendig ist doch nur Wind.

A bejegyzések fő része általában egy vers, mondóka vagy egyéb szentencia, amely különböző hosszúságú lehet. Egysoros, mint pl.

(4) *Ihnen winsche ich Glück, mir Ihre Freundschaft*

és akár egy egész oldalt betöltő bejegyzések is vannak, mint az alábbi:

(5) *Es lebe was das Herz erfreut || Durch Tugend und Rechtschaffenheit || Durch Freundschaft und Geselligkeit, || Durch Nächsten Lieb und Zärtlichkeit, || Durch Harmonie und Freundlichkeit, || Durch Zutraun und Gefälligkeit, || Durch Edelmut und Sitsamkeit, || Durch Schönheit und durch Höflichkeit, || Durch frohe Laun und Heiterkeit, || Durch Ordnung und Häuslichkeit, || Durch feinen Wiz und Artigkeit, || Durch Wohlthun und durch Sparsamkeit, || Durch Freude und Genügsamkeit, || Durch alles was zu jeder Zeit || Des Steinkopfs Herz und Sinn erfreut.*

Ziegler emlékkönyvében a 84 bejegyzés közül 24 mellett nincs dedikáció,

Steinkopféban 27 esetben hiányzik ez a formula az összesen 112 inskripcióból. Ziegler esetében a férfiak, Steinkopf esetében a nők azok, akik gyakrabban eltekintenek az általában személyes hangvételű ajánlástól.

A régebbi emlékkönyvben összesen öten hagyják el teljes egészében a dátumot: két férfi, egy nő, a másik két esetben az aláírás is hiányzik a bejegyzésből. A fiatalabb emlékkönyvben négy férfi és három nő nem dátumozza a bejegyzését, és itt is találunk három olyan szöveget, amely aláírás hiányában egyik nemhez sem sorolható.

A *Simbolum* bejegyzése szignifikáns különbséget mutat férfiak és nők között: a két emlékkönyvben összesen fellelhető 27 idézet, szállóige és szentencia közül csupán négy származik nők tollából. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy a feltehetőleg alacsonyabb iskolázottságú nők egyszerűen nem ismerték ezeket az állandósult szófordulatokat. Egy másik lehetséges ok, hogy társadalmi pozíciójuknál fogva a férfiak privilégiuma volt egy-egy általános bölcsességet magában hordozó magvas gondolatot egy férfitárs, barát emlékkönyvébe beírni útravalóul.

1. táblázat: A bejegyzések struktúrájának összefoglalója

	férfiak bejegyzései	nők bejegyzései	„nemtelen” szövegek
Ziegler			
bejegyzések száma	65	15	4
förész	65	15	4
dedikálás	46	12	2
aláírás	65	15	2
dátum	63	14	2
szimbólum	22	3	-
Steinkopf			
bejegyzések száma	75	25	12
förész	75	25	12
dedikálás	62	18	5
aláírás	75	25	10
dátum	71	22	9
szimbólum	1	1	-

Mindkét korpuszban dominálnak a német nyelvű bejegyzések: a régebbi emlékkönyvben 81 német mellett három francia nyelvű bejegyzést találunk.¹² Steinkopf emlékkönyvében 109 német, kettő francia és egy latin nyelvű bejegyzés van.¹³ Mindkét emlékkönyv esetében megállapítható, hogy kizárólag férfiak használnak idegen nyelvet, illetve idegen szavakat a bejegyzéseikben.

A dedikáció és a dátumozás nyelve általában megegyezik a förészben használt nyelvel, a szimbólum esetenként más nyelven (latinul vagy franciául) íródott.

4. Az elemzés eredményei

A szövegek tartalmi és nyelvi-stilisztikai elmezése (lásd 4. 1.) kizárólag a német nyelvű förészekre fókuszált, ugyanakkor a nyelvi normák betartását a förészekhez kap-

¹² A három francia bejegyzés három férfitől származik, akiknek a családneve Kronauer, Barthe és Siegel volt, és a bejegyzés időpontjában, azaz 1792-ben Ratisbonne (Regensburg), ill. Vienne (Bécs) volt a lakhelyük.

¹³ A latin szöveget egy Brenner nevű úr írta az emlékkönyvbe Sangerhausenben 1804-ben. A két francia nyelvű szöveg szintén férfiak tollából való, mindkettő 1814-ben Paris/Auteuil-ben datálódott. Az aláíró nevéből ítélve csak az egyik szöveg lejegyzője volt francia (Gillet Cuitinier), a másik alatt Albert Kersten d' Arnstadt en Thuring, en ce moment a Paris aláírás szerepel.

csolódó dedikációkban is vizsgáltuk (lásd 4. 2.) Csak azokat a szövegeket vettük figyelembe, amelyek egyértelműen férfiak, vagy nők által bejegyzett szöveggént voltak azonosíthatók. Így Ziegler emlékkönyvéből 80 szöveget és 58 dedikálást, Steinkopféból 100 főrészt és 80 ajánlást elemeztünk.

2. táblázat: A vizsgált szövegek terjedelme

	férfiak bejegyzései		nők bejegyzései	
	főresz	ajánlás	főresz	ajánlás
Ziegler	65	46	15	12
szavak/morfémák	2375	651	530	157
Steinkopf	75	62	25	18
szavak/morfémák	1935	303	732	117

A bejegyzések fő részei és a dedikálás Ziegler barátai esetében átlagosan 37 külön írt nyelvi jeltől állnak, a barátnők esetében ezen szövegrészek terjedelme átlagosan 35 szóra, illetve morfémára tehető. Steinkopf emlékkönyvébe a férfiak átlagosan 26, a nők pedig 29 külön írt szót, illetve morfémát jegyeztek le.

Szó alatt elsősorban szíplex nyelvi jeleket kell érteni, mert az összetett szavakat, mint pl. *Busen freund*, *Morgen Sonne* és *Groß Vater*, illetve a képzett szavakat mint pl. *aus Sicht* és *Freint Schaft* igen gyakran nem egy szóként írták le. A komplex nyelvi jelek relatív ritka használata a szavak átlagos betűszámában is megmutatkozik: egy-egy önálló egységként leírt szó, illetve morféma átlagosan 5 betűből áll mindkét nem nyelvhasználatában.

4. 1. A szövegek tartalmi és nyelvi-stilisztikai jegyei

A bejegyzések fő része általában vers formájú, tartalma igen eltérő. A témaválasztás és a domináns stílus bizonyos szavak előfordulásának gyakoriságával korrelál. Egy album amicorumban nyilván elvárható és természetes a „barát” (*Freund*) szótól viszonylag gyakori előfordulása: Ziegler emlékkönyvének 80 bejegyzésében 72 alkalommal, Steinkopfénak 100 bejegyzésében 80-szor szerepel a főrészből. Feltűnő, hogy a „barátság” (*Freundschaft*) a nők szövegeiben fordul elő frekvenciátaliban.¹⁴ *Rosina Friderika Schöberlin* az alábbiakat írta a barátságról Ziegler emlékkönyvébe:

- (6) *Freundschaft ist die Quelle des reinsten Vergnügens, ohne sie zu fühlen || genießen wir die Freuden dieses Lebens nur halb. Sie giebt uns jene || unsterbliche Ruhe der Seelen, welche uns Gottes Engeln gleich macht. Sie lehrt || uns die Pflichten der Menschheit erkennen und ausüben – und welches Wonne= || Gefühl durchströmt ein, von Freundschaft glühendes Herz, wenn es seinen Mitbruder || helfen kan, und welche traurige Gefühle empfindet es beym Gegentheile – Aber ich || schweife aus und Sie bekommen vor einen Vers eine Beschreibung meines Gefühls, || doch – Sie haben ja Sinn vor so etwas, Sie werden also nicht zürnen über die || lange Schreibart Ihrer wahren Freundin.*

A fenti idézet két szempontból is szakít a hagyományokkal: egyrészt általános usz volt egy viszonylag rövid vers bejegyzése, másrészt nyilván abszolút szokatlan, hogy egy nő saját érzelmeiről írjon egy férfi emlékkönyvébe. Az idézett Schöberlin (6) az egyetlen a 15 nő közül, aki nem tartja magát az általános elvárásokhoz. A többiek kivétel nélkül rövid rímeket jegyeznek be Ziegler emlékkönyvébe, mint pl.:

¹⁴ Erről részletesebben lásd GERNER Zs. 2008, 2010

- (7) *Ein Versöhnter feind || Ein Erkaufter freund || Sind zu einer Brücke || Ungeschickte Stücke.*

A régebbi emlékkönyv nőktől származó bejegyzései (összesen 15) közül 11 vidám hangvételű. Ziegler hölgyismerősei általában szerencsét, szeretetet, igaz szerelmet, elégedettséget, örömet, élvezeteket és áldást kívánnak az emlékkönyv tulajdonosának, maguknak pedig Ziegler örök barátságát kérik, és azt, hogy soha ne felejtse el őket. Az elmúlás, a halál, illetve egy mohával borított sír ritkábban, csak négy melankólikus versben jelenik meg. Virágmotívumok és természeti képek is viszonylag ritkán fordulnak elő Ziegler emlékkönyvében. A következő idézet egy férfi bejegyzéséből a kevés kivételek egyike:

- (8) *Das Leben auf der Welt ist wie ein Frühlings Tag || Bald giebt es Sonnenschein, bald einen Donnerschlag.*

A világról és az emberiség sorsáról a régebbi emlékkönyvben kizárólag férfiak filozofálgatnak, például így:

- (9) *Die Welt gleicht der Bühne; - Das Menschen leben || einem Spiele -. Menschen sind die Spieler: der || Zufall setzt das Stück auf: das Glück vertheilt die || Rollen: die Narren schieben die Maschinen, und || die Philosophen machen Zuschauer. - Das schön || Geschlecht trägt Erfrischungen auf: den Vorhang. || dirigirt die Zeit; und das Stück betitelt sich - || Das ewige Einerley.*

Tanácsokat is kizárólag férfiak osztogatnak Zieglernek, többek között arról, hogy hogyan is érdemes egy férfiembernek élnie a Földön:

- (10) *Was ist das wahre Glück, vielleicht ein eitler Schein, || Groß, Herrlich, Reich, Vergnügt, Geehrt und Frey zu sein. || Ist nicht der meisten Wunsch? Die Luft für die sie brennen, || Die Ehre dieser Welt im hohen Rang zu kennen. || Des nichtigen Geldes GlanzFand der Phantasie, || O Mensch ist das ein Glück? Nein, Nein, das sit es nie || Sey redlich, sey ein Christ, fühl Tugend und Geseze || Dann krönet Dich das Glück, dann hast Du seine Schäze.*

Az ifjabbik emlékkönyvtulajdonos, Steinkopf köreinek erkölcsi normáit a fentiekben (5) idézett bejegyzés találóan jellemzi. Természetesen az ő emlékkönyvében is a 'barátság' (*Freundschaft*) a bejegyzések leggyakoribb témája. *Elisabeth Baumerin* például azt írja:

- (11) *Freundschaft setzt die Menschen, || Gottes Engeln gleich, || Macht sie froh im Kummer, || In der Armuth reich; || Und an ihrem Stabe, || Wandeln wir zum Grabe, || Sprächen zu den Freunde: Dort || dauert unsere Freundschaft fort.*

A 25. nők által beírt szövegből itt csak 11 sugároz vidám hangulatot. Ezek a versek szerelemről, elégedettségéről, szerencséről, Steinkopf szívének elnyeréséről és barátságról szólnak. A rózsza és a nefelejcs gyakorta jelenik meg az örök barátság és szerelem szimbólumaként:

- (12) *So wie die Rose blüht, so blühe, || Oh lieber freund, Ihnen Glück. || Und wen sie Rosen sehen, || So denken Sie an mich zurück.*

Hét női bejegyző inkább melankólikus hangot üt meg Steinkopfnak írt üzenetében. Az elmúlás fölött érzett szomorúságnak adnak hangot, dicsőítik az örök szerelmet és

a barátságot, és arra kéri az emlékkönyv tulajdonosát, hogy emléküket haláluk után is őrizze meg:

(13) *Wenn schon im kaltem Grab || Wird enden mein gebein || So soll noch diese Blume
|| Zum Andenken seyn.*

Ziegler hölgyismerőseivel ellentétben Steinkopf nőrokonai, barátnői tanácsokat is osztogatnak az emlékkönyv tulajdonosának. Lánytestvére útmutatásai pl. a következők:

(14) *Uebe immer Treu und Redlichkeit || Biß an dein kühles Grab. || Und wiche keinen
Finger breit || Von Gottes Wegen ab,*

Egyik barátnője pedig a következő szlogennel ajánlja magát Steinkopf emlékezetébe:

(15) *Fordere und erwarte || wenig von den Menschen || fordere und erwarte || viel von dir.*

Egy másik, szintén hölgy által bejegyzett szövegben még némi társadalomkritika is megfogalmazódik:

(16) *Hoher Freundschafts Simpathieen singen, || Töne edel; in den Säiten klingen, ||
Hehr und stolz die Laute Simpathie || Hoher Freundschaft; doch wo athmen sie? ||
Ach, sie schieden längst aus unseren Hütten, || Aus dem Taumel unserer Affensitten
|| Grämten sich zu Luft und wurden Schall || Und sind jetzt – was, noch ein
Wiederhall.*

Ziegler barátaival ellentétben Steinkopf barátai viszonylag gyakran választanak metaforákat a természetből:

(17) *Unser Leben ist ein Thautropfen || Der an Felsen hängt und von der || Morgensonne
ins Meer fällt || Unsre Freundschaft aber, ein Fels || Der nicht wankt.*

A férfiak zöme melankólikus hangot üt meg Steinkopffhoz intézett soraiban. A 75, férfiak által lejegyzett szövegből 42 szól az elmúlásról, a szerencse forgandóságáról, a sorsnak való kiszolgáltatottságról, stb.:

(18) *Diese kurtze Lebenszeit || Freund; Verschwindet eilig. || Jeder Augenblick der Zeit
|| Sei der Tugend heilig.*

Néhányan a férfiak közül ugyanakkor kifejezetten vicces megfogalmazással élnek, pl.

(19) *das ist das Beste || Auf der Welt || daß Gott und || Teifel nimd keinn || Gelt suntzt
müßt ein || mancher armer Schelm || for tene Raichen in di Hell.*

Az eltérő érzelmi síkok, melyek különösen a két emlékkönyvbe férfiak által bejegyzett szövegek összevetésekor válnak szembevetővé, és amelyek talán az emlékkönyvek tulajdonosainak eltérő foglalkozásából (órás vs. katona), illetve a hozzájuk kapcsolódó „szociális háló” differenciájából adódnak, a melléknév használatában is megmutatkoznak. A legtöbb jelzői funkcióban használt melléknév Ziegler emlékkönyvének férfiak által bejegyzett szövegeiben fordul elő; ebből is adódik ezeknek a szövegeknek az átlagon felüli hosszúsága (lásd fentebb). Feltűnő a pozitív attributumok (*lieb, gut, schön, glücklich, vergnügt*) és azok superlativusainak (*liebst, best, schönst*) viszonylag gyakori használata. Steinkopf emlékkönyvében ilyenekkel egyáltalán nem találkozunk. Ugyanakkor csakis a fiatalabb emlékkönyvben fordulnak elő a „halott” (*tot*) és a „hűvös” (*kühl*) jelzők. Általában a „barátság” (*Freundschaft*) főnévhez kapcsolódnak az „örök”

(*ewig*) és az „állandó” (*stet*) jelzők, valamint a „mindig” (*immer*) és „állandóan” (*stets*) határozószók. Utóbbiakat Steinkopf hölgyismerősei használják a leggyakrabban, akik nyilván tisztában voltak a katonasors kiszámíthatatlanságával.

Mellénevek predikativ szó szerkezetekben is előfordulnak, általában a *sein* és a *bleiben* igékkel. A létigén (*sein*) és a „maradni” (*bleiben*) igeen túl négy további ige fordul elő a szövegekben viszonylag gyakran: „élni” (*leben*) Ziegler emlékkönyvében, míg „meghalni” (*sterben*), „emlékezni” (*gedenken*) és „elfelejteni” (*vergessen*) Steinkopf albumában.

4. 2. *A bejegyzők normaorientáltsága*

Már az emlékkönyvek első, felületes átolvasásakor is szembeötlő a különbség a férfiak és a nők között a német írott nyelvi norma követésében, amely nyelvi norma az emlékkönyvek keletkezésekor Adelung műveiben¹⁵ explicit le volt fektetve.

Johann Christoph Adelung szerint minden nyelv írásakor a legfontosabb szabály, amit követni kell: úgy írj, ahogy beszélsz.¹⁶ Aztán némileg pontosítja ezt az alapszabályt, amennyiben a legjobb kiejtést is definiálja, mely szerint Felső-Szászországban, Meißen környékén hallható, a felnémet (Hochdeutsch) nyelvjárás szülőföldjén, de ott sem a széles néprétegek körében, hanem a felsőbb néprétegekben, finomabb társaságokban (ADELUNG J. C. 1781: 582.).

Kérdés, hogy Adelung maximáját „*Schreib wie du sprichst*” és a többi, ennek az alapelvnek látszólag alárendelt, de azt minden esetben kiegészítő, pontosító helyesírási elvet, illetőleg az Adelung által leírt helyesírási szabályokat és normát ismerték-e egyáltalán a kortársak, elfogadták-e, és főleg betartották-e azokat.

4. 2. 1. *A külön- és egybeírás szabályai*

A külön- és egybeírás esetében a szöveg írójának (és olvasójának is) a fonográfikus információk mellett szemantikai ismereteire, pontosabban lexikai tudására is támaszkodnia kell (NÜBLING D. 2006. 171.).

Adelung szerint nem mindegy, hogy egy adott szót összetett szónak tekintünk, vagy nem, ugyanakkor utal arra, hogy ennek eldöntése nem minden esetben problémamentes (ADELUNG J. C. 1781: 393.).

Művének második részében azt írja az összetett szavak helyesírásáról, hogy azokat általában egy szóként kell leírni. Csak néhány esetben megengedett a régi, azaz a kötőjeles írásmód megtartása, amennyiben az a szó jelentését transzparenssebbé teszi.¹⁷ A képzett szavak írására vonatkozóan Adelung helyesírási szabálykönyve nem tartalmaz instrukciókat, nyilván azért, mert egyértelműnek tekinti az affixumok egybeírását a szótóval.¹⁸

¹⁵ Lásd ADELUNG. J. C. 1781, 1785-86, 1793/1796/1798/1801

¹⁶ „erste[s] Grundgesetz für die Schrift aller Sprachen: schreib wie du sprichst [...] der allgemeinen besten Aussprache gemäß, mit Beachtung der erweislichen nächsten Abstammung oder des allgemeinen Gebrauches, und wo diese nicht hinreichen, der Analogie.” In: ADELUNG J. C. 1781: 577ff

¹⁷ „Ein jedes zusammen gesetztes Wort wird jetzt als einiges Wort geschrieben [...] Nur in einigen Fällen behält man um der Verständlichkeit und Deutlichkeit willen; die ehemalige Art, solche Wörter durch das Bindezeichen zu verbinden, billig bey.” In: ADELUNG J. C. 1781: 620.

¹⁸ Példák találhatók a főnevek képzéséről szóló szakaszban, lásd ADELUNG J. C. 1781: 100ff

Az általam vizsgált korpuszban az összetett és képzett főnevek egybe- és különírása jelentős eltéréseket mutat.

3. táblázat: Az összetett és képzett főnevek elemzése

	Z. férfiak	Z. nők	St. férfiak	St. nők
a főnevek száma összesen	655	156	505	188
szimplex	426	79	316	101
komplex	229	77	189	87
- összetett szó	54	10	51	20
- képzett szó	175	67	138	67

Az alábbiakban néhány példát sorolok fel arra, hogy a bejegyzők mennyiben nem követték Adelung fent idézett szabályozását.

- Képzett szavak, melyekben a szótót és a képzőt minden esetben egy szóként kellett volna leírni, a példákban pedig minden morfémát különírtak: *aus Sicht, billig keit, an denken, Freint schaft, Eitel Keit, ver mehrten, Ver Giß mein nicht;*

- Összetett szavak, melyeknek elő- és utótagja ugyancsak egybeírandó: *Theater Liebhaber Gesellschaft Ehren Mitglied, Harfen lispel, Nächsten liebe, Busen freund, Morgen Sonne, Seelen Reitz, Wonne Gefühl, Groß Vater, Freundschafts Maht, freundschafts Liebe, Todes=Hand, Klein Andenken, Lebens bürd, etc.*

Ha számszerűsítjük az összetett, illetve képzett főnevek a helyesírás szabályaitól eltérő írását, a következő képet kapjuk: Ziegler férfiismerősei, barátai a bejegyzéseikben szereplő 229 főnévből, melyek egynél több morfémából állnak, csak 14 főnevet írnak Adelung normája szerint helytelenül (6,1%), nőismerősei, barátnői a 77-ből összesen kilencet (11,6%). Steinkopf barátai 11 komplex főnevet írnak a 189-ből nem a nyelvi normának megfelelően (5,8%), a barátnők szintén 11-et 87-ből (12,6%).

4. táblázat: Az összetett, illetve képzett főnevek helyesírás szerinti elemzése

Ziegler – férfiak		Ziegler – nők		Steinkopf – férfiak		Steinkopf – nők	
helyes	helytelen	helyes	helytelen	helyes	helytelen	helyes	helytelen
215	14	68	9	178	11	76	11
93,90%	6,10%	88,40%	11,60%	94,20%	5,80%	87,40%	12,60%

4. 2. 2. A szavak nagy- és kisbetűs írása

A lexikai-szemantikai princípium a német főnevek nagybetűs írásánál is érvényesül, amely a 15. századra vezethető vissza. A tulajdonnevek esetében már 1560 körül domináló nagybetűs írásmód 150 évvel később már a köznevek 90 százalékánál is állandósult (NÜBLING 2006: 191.). A vizsgált emlékkönyvekben ennek az alapelvnek a követése genderspecifikus eltéréseket mutat: Steinkopf barátai viszonylag következetesek a főnevek írásában és 97,5%-ban helyesen, azaz nagy kezdőbetűvel írják őket. Ziegler hölgyismerősei ezzel szemben a főnevek 10,9%-át kis kezdőbetűvel írják, s ezzel elmaradnak mindkét férfikör nyelvhelyességi mutatóitól.

5. táblázat: A főnevek nagy- és kisbetűs írásának elemzése, összesítő adatok

	Z. férfiak	Z. nők	St. férfiak	St. nők
főnevek				
összes	655	156	505	188
kisbetűs	34	17	13	10
	5,10%	10,90%	2,50%	5,30%

Más szófajokat, például igéket és melléknéveket ugyanakkor nagy kezdőbetűvel írnak, ami Adelung szerint csak akkor helyes, ha azokat főnévként használjuk, vagy mondatokat, versekben sorokat kezdünk velük. Ennek értelmében itt azt tekintjük „helyesírási hibának”, ha egy ige vagy melléknév a sorközből (SK a táblázatban) nagy kezdőbetűvel, vagy a mondat és/vagy sor elején (SE a táblázatban) kis kezdőbetűvel szerepel.

6-7. táblázatok: Az igék és melléknévek nagy- és kisbetűs írásának elemzése, összesítő adatok

	Z. férfiak			Z. nők			St. férfiak			St. nők		
	SK	SE	helytelen	SK	SE	helytelen	SK	SE	helytelen	SK	SE	helytelen
kisbetűs	16	50	4,60%	10	9	11,10%	30	52	9,80%	3	27	2,90%
nagybetűs	329	18	26,50%	80	6	40%	277	11	17,50%	99	6	18,20%
ige Σ	463		7,30%	105		15,23%	370		11,10%	135		6,60%

	Z. férfiak			Z. nők			St. férfiak			St. nők		
	SK	SE	helytelen	SK	SE	helytelen	SK	SE	helytelen	SK	SE	helytelen
kisbetűs	31	1	18,20%	8	-	16,60%	24	1	20,40%	4	-	8,50%
nagybetűs	139	-	0%	40	-	0%	93	-	0%	43	-	0%
melléknév Σ	171		18,10%	48		16,60%	118		20,30%	47		8,50%

A melléknéveket gyakrabban használják attributív mint predikatív funkcióban: az összesen 384 melléknév közül 318 valamely főnévhez kapcsolt jelző, melyet 47 esetben nagy kezdőbetűvel írtak (14,77%). Ennek egyik oka, hogy olyan állandósult szófordulatokat, mint pl.

- *Wahre Ruhe, Liebender Freund, Beste Wahl, Aufrichtiger Freund* (Z.M),
- *Bester freund, in Schneller Eil, Auf Richtiger Schwager, Edler Freund, Echter Freund* (St.M),
- *Mein Bester freund, Ein Versöhnter feind, Mit diessen Kurzen Wortte* (Z.F.),
- *Ewige Freundin, Dauerndes glück, auf Richtigen Freintinn* (St. F.)

egy lexikai-szemantikai egységként fogtak fel. Ezt támasztja alá az is, hogy a főnevet viszont több esetben kis kezdőbetűvel írják a nagybetűs melléknév után (lásd 4.2.1. is).

4. 2. 3. A szóvég elzöngéttlenedése¹⁹ és a szóvégi mássalhangzókettőződés

A szókezdő markáns jelölésével, azaz a főnevek nagybetűs írásával párhuzamosan szorult vissza a szóvég elzöngéttlenedésének és a szóvégi kettős mássalhangzónak a jelölése a német helyesírásban. Ezt a folyamatot az ortográfia morfológiai alapelve generálta, amely itt egyértelműen ellentmond a „*Schreib, wie du sprichst*” princípiumnak.

¹⁹ Németül 'Auslautverhärtung', ami praktikusán annyit jelent, hogy a szavak végén álló zárhangokat a németben mindig zöngéttlenül ejtjük, vagyis a szóvégi b, d, g helyett p, t, k hangokat artikulálunk.

A szóvég elzöngétlenedésének grafémikus jelölését a szótöelv alapján adta fel a német helyesírás. A tendencia, mely szerint ugyanazt a morfémát minden pozícióban azonos módon kell írni, már a 15. század előtt kialakult (NÜBLING 2006: 181ff).

Adelung szerint a mássalhangzók esetében kerülni kell a zöngés és zöngétlen hangzók cseréjét, különösen a szavak végén, ahol a zöngés hangzókat zöngétlennek ejtjük. Amennyiben a szó ragozható, úgy a ragozott alak mutatja meg az „igazi mássalhangzót”.²⁰ Ziegler emlékkönyvében a férfiak által lejegyzett szövegekben 177 és a hölgyek bejegyzéseiben 33 olyan szót találtunk, melyeknek szóvégén Adelung szerint –d mássalhangzónak kell szerepelnie. A másik emlékkönyvben a férfiak szövegeiben 141 és a nőknél 33 ilyen szó van.

8. táblázat: A szóvég elzöngétlenedésének vizsgálata

	Z. férfiak	Z. nők	St. férfiak	St. nők
helyesen -d	157	28	118	31
helytelenül -t	20	5	23	2
	11,20%	15,10%	16,30%	6%

A négy csoport közül úgy tűnik, hogy a Steinkopf-emlékkönyv férfi inskriptorai követik leginkább a kiejtés szerinti írást, és fixálják az esetek 16,3 százalékában a mássalhangzó elzöngétlenedését – helytelenül – írásban. A t/d-váltás egyébként nem csupán a szövegeken, hanem szavak elején és közben is előfordul, köszönhetően annak, hogy egyes német dialektusok egyszerűen nem tesznek különbséget zöngés és zöngétlen zárhangok között. Néhány példa:

• *Der Teutsche kent den Teutschen bald; Heillet die getult und zeit* (Z.M) [Der Deutsche kennt den Deutschen bald; Heilet die Geduld und Zeit]

• *doch ihre Freuntschaft hochl ich da vier; Ewig Taure unsre Freintschaft* (Z.F) [Doch Ihre Freundschaft hole ich dafür, Ewig dauere unsere Freundschaft]

Vannak ún. hiperkorrekt formák is, melyekben akkor is –d szerepel, amikor egyébként –t volna helyes,

• *Alles was Dein Herz erfreud* (St.M.) [Alles was dein Herz erfreut]

• *Bis zum grossen Ernde Tag.* (St.F.) [Bis zum großen Erntetag]

• *Und drift Dich je ein kleines Leiden* (Z.M.) [Und trifft dich je ein kleines Leiden]

• *Freundinr giebt es in der Weld* (Z.F) [Freundinnen gibt es in der Welt]

és persze a másik négy zárhang váltakozó használatára is látunk példákat:

• *Krabes* [Grabes], *Kruft* [Gruft], *dreimen* [träumen], *dreuer* [treuer], *degt* [deckt], *Graft* [Kraft], *sbricht* [spricht] etc.

A szóvégi kettős mássalhangzók grafémikus megjelenése csak a 18. században terjedt el a német nyelvben (NÜBLING D. 2006: 183.). Adelung ebben a kérdésben a helyesírás elsőszámú alapelvét, azaz a „Schreib, wie du sprichst” princípíát javasolja követni, amikor azt mondja, hogy miután hosszú magánhangzó után rövid mássalhangzót, míg rövid magánhangzó után hosszú mássalhangzót ejtünk, a helyesírás első szabálya szerint ezeket ennek megfelelően kell írni is.²¹ Sajnálatát fejezi ki, hogy a *ch* és az *sch* nem

²⁰ „In Ansehung der Hauptlaute vermeide man besonders die Verwechlung der weichen, scharfen und harten einer und eben derselben Art, besonders am Ende der Wörter, wo die weichen hart gesprochen werden. Ist ein solches Wort beugsam, so zeigt die Verlängerung den wahren Consonanten.” In: ADELUNG 1781: 606.

²¹ „Da nach einem gedehnten Hilfslaute der folgende Hauptlaut nur einfach gesprochen werden kann, nach einem geschärften aber doppelt lautet, so erfordert das erste orthographische Gesetz, sie auch also zu schreiben.” In: ADELUNG J. C. 1781: 591.

rendelkeznek kettőzött formával, mert szerinte a mássalhangzók geminálása rövid magánhangzó után fontos és biztos támpontot jelenthet a helyes kiejtés szempontjából (ADELUNG J. C. 1781: 591.). A kettős mássalhangzót a ragozott formákban is meg kell tartani.²² Javasolt még a mássalhangzó-kettőzés a *-t*-re végződő idegen szavak, valamint az *-innel* képzett főnevek esetében, mert ezek többszámú alakjában hosszú mássalhangzót ejtünk. A mássalhangzótorlódás ugyanakkor kerülendő Adelung szerint, ezért pl. a *Gunst, Kunst, Brunst* stb. főnevekben nem szerepel gemináció, holott ezek a *gönnen, können* és *brennen* igékből képzett főnevek (ebd.).

A korpuszban az *n* mássalhangzó szabály szerinti geminálását ellenőriztem, ami a leggyakrabban a Steinkopf-album női bejegyzői esetében maradt el (az esetek 23 százalékában), de Ziegler barátnői is viszonylag következetlenek a kettős mássalhangzó jelölésében (13,8% jelöletlen).

9. táblázat: A szóvégi mássalhangzó-kettőződés vizsgálata

	Z. férfiak		Z. nők		St.		St. nők	
<i>nn</i>	67		16		56		9	
<i>n</i> fölött	27	96,90%	9	86,20%	23	94%	1	77%
<i>n</i>	3	3,10%	4	13,80%	5	6%	3	23%
summa	97	100%	29	100%	84	100%	13	100%

Az *-inn* képző, melynek segítségével nőnemű főnevek képezhetők a németben, és amely Adelung szabályozása szerint a többszámhoz igazodva kettős mássalhangzóval volt írandó, csak három esetben fordul elő a vizsgált korpuszban: *Wächerinn, Doctorinn* (Z.M.), *Freintinn* (St.F.). A barátnők (*die Freundinnen*) Ziegler emlékkönyvében 14 helyen, Steinkopféban pedig 16 helyen írják alá, mint *Freundin*, ill. *Freindin*, Adelung szabálya szerint hibásan, a mai norma és mellesleg a kiejtés szerint is helyesen.

Itt is vannak hiperkorrekt formák, melyekre sem fonetikai, sem morfológiai magyarázatunk nincs: *weill, Schicksall, Verlauff, Zeillen, Wortte, gütte, Wienn* etc. Ezek főleg Ziegler emlékkönyvében fordulnak elő; a férfiaknál 15, a nőknél 7 ilyen írásmódot találtam. Steinkopf barátai és barátnői két-két esetben írtak le feleslegesen geminált mássalhangzót.

4. 2. 4. Hosszú magánhangzó jelölése

A német nyelv korábbi változatai egyértelmű grafémikus különbséget tettek a rövid és a hosszú magánhangzók között, de ezt a markírozást éppen a fentiekben említett mássalhangzó-kettőzés okán feladták. Adelung azt írja, hogy egy rövid mássalhangzó kvantitatív változását, azaz a kiejtés időtartamának meghosszabbodását arról lehet felismerni, hogy a magánhangzót csupán egy mássalhangzó követi. A hosszú magánhangzót ennek ellenére néhány esetben külön is jelöljük (ADELUNG J. C. 1781: 589.):

- a hosszú *i* minden esetben *ie* formában írandó (esetenként *y*),
- a többi magánhangzó kvantitatív változását szóközlben szonánsok (*m,n,l,r*) előtt és esetenként *s* és *t* előtt is a magánhangzó megkettőzése vagy egy néma *-h* jelöli.

Adelung szót emel a hagyományos írásmód ellen, amikor azt javasolja, hogy a *giebst, giebt, gieng, hieng, fieng* stb. igeformákat inkább *gibst, gibt, ging, hing, fing* etc.

²² Megjegyzendő, hogy a jelenidejű igealakok egyesszám 2. és 3 személyű ragjai Adelung idejében, vagyis a 18. században még tartalmaztak egy *e* hangot (*-est, -et*).

alakban írják, mert nincs olyan felnémet beszélő, aki ezekben a szavakban hosszú *i* hangot artikulálna, és a szavak eredete sem indokolja az *ie* írását.²³ A *wir* személyes névmás esetében ugyanakkor megtartják a tradicionális írásmódot, pedig a szonáns előtt hosszú magánhangzót ejtünk. Itt azt vizsgáltam, hogy mennyire voltak következetesek az inskriptorok az *ie* írásakor:

10. táblázat: A hosszú magánhangzó használat elemzése

	Z. férfiak	Z. nők	St. férfiak	St. nők
összes példa: <i>ie</i>	322	72	169	89
<i>ie</i> helyett <i>i</i>	6	2	2	4
összes példa: <i>i</i>	1327	313	892	402
<i>i</i> helyett <i>ie</i>	8	3	11	2
helytelen	14 = 0,8%	5 = 1,2%	13 = 1,2%	6 = 1,2%

Ziegler férfiismerősei, barátai azok, akik a legkövetkezetesebben alkalmazkodnak a hosszú *ie* és a rövid *i* írásbeli rögzítéséhez, a másik három csoport nagyjából azonos hibaszázalékot mutat.

4. 2. 5. Az *s* hang írása

Johann Christian August Heyse 1833-ben megjelent *Handwörterbuch der deutschen Sprache* című írásának előszavában is kitér az *s* hang grafémikus megjelenítésére. A róla elnevezett szabályozás szerint a német hosszú magánhangzók és diftongusok után *ß*, rövid magánhangzók után pedig *ss* írandó. Adelung ezen annyiban változtat, hogy szrinte szóvégeken, elő- és utótag, illetve szótő és képző találkozásánál összetett, illetve képzett szavakban, valamint mássalhangzó előtt soha nem írunk *ss*-t, akkor sem, ha a rövid magánhangzó után ragozott vagy képzett alakokban egyébként azt írunk. Példaként említi a *Haß* – *häßlich* – *hassen* szóalakokat (ADELUNG J. C. 1781: 51.). A következő példák követik Adelung kiegészítő utasítását:

- *gewiß, Kentniß, mißvergnügt* (Z.M.)
- *laß, Genuß, Preßburg* (Z.F.)
- *Verdruß, Fuß, Kuß, wußte* (St.M.)
- *muß, unvergäßlich* (St.F.)

Az alapszabályt esetenként túlgeneralizálják

- *alß, Nüße, geschlossen, beßter, bißweilen* (Z.M.)
- *waß, dieß, vergessen, haß du* (Z.F.)
- *unß, deßwegen, unglückß Spiel, freßen* (St.M.)
- *biß, dieß* (St.F.)

avagy egyszerűen alkalmazkodnak a helyi kiejtési szokásokhoz, amelyek – amint azt a fentiekben már említettük – nem minden esetben tesznek különbséget zöngés és zöngétlen mássalhangzók között. Így fordulhat elő az, hogy az egyébként zöngés *z*-hang helyett zöngétlen *s*-hangot ejtenek és írnak: *reißen* (=reisen), *weißen* (=weisen), *Weißheit* (=Weisheit), *Bußen* (=Busen), *leßen* (=lesen), *durchleßung* (=Durchlesung), *dießer* (=dieser), *Roße* (=Rose) etc.

²³ „kein Hochdeutscher das i in diesen Wörtern dehnet, und auch die nächste Abstammung dasselbe nicht erfordert.” In: ADELUNG J. C. 1781: 589.

11. táblázat: Az adatok kvantitatív elemzése

	Z. férfiak	Z. nők	St. férfiak	St. nők
összes példa: ss	9	6	6	6
ß helyett ss	0	1	0	1
összes példa: ß	63	16	49	23
ss/s helyett ß	15	5	12	5
helytelen	15 = 20,8%	6 = 27,2%	12 = 21,8%	6 = 20,7%

A 'nefelejcs' német megfelelője, a *Vergissmeinnicht* számos variánsban jelenik meg mindkét emlékkönyvben. Itt egy példát idézek, amely egyben a képzett szó eredetét és a szóképzés módját is jól láttatja:

(20) *Zum Angedenken Freund! Schreibst du mich in dein Herz hinein. || So wird kein Stambuch nöhtig seyn, || wahre Freunde || Wunsch ich dir, Ewige Freundin zu seyn, zeug ich auch || Hir! Dan blühe unter deinen Schritten, Ein || Frühlingsgarten schön und licht, Wo Blaue || Blumen für uns bitten, Vergiß, Vergiß || Mein nicht.*

Összefoglalás

Az értekezés célja elsősorban az emlékkönyv, mint műfaj bemutatása volt a 18-19. század fordulóján keletkezett két album alapján, melyek a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében találhatók. Az elemzés egyrészt formai szempontból vizsgálta a bejegyzések szövegszerkezetét, másrészt igyekezett bemutatni azok tartalmi és nyelvi-stilisztikai jellemvonásait. Egy további súlypontban feltárta a bejegyzések gender-specifikus jegyeit, összehasonlítva a férfiakat, illetve nőket jellemző nyelvi variációt kiválasztott paraméterek mentén.

Első vizsgálatra megállapítható volt, hogy az inskriptorok között több volt a férfi, mint a nő (40 nő versus 140 férfi). A nők aránya a későbbi keltezésű emlékkönyvben valamivel magasabb, ami talán az album tulajdonosának foglalkozásából (katona) és az ebből adódó mobilitásból (lásd fentebb a bejegyzések alatt szereplő helységnevek sokaságáról) fakad. Megállapítható volt az is, hogy Steinkopf feltehetően más nexusban volt hölgyismerőseivel, mint Ziegler, ami többek között abban nyilvánult meg, hogy a Steinkopf albumába író nők gyakran tegezték az emlékkönyvtulajdonost,²⁴ ami Ziegler esetében csakis férfiakra volt jellemző.

A hölgyek bejegyzései tartalmukban eltérnek a férfiak által bejegyzett szövegektől: a férfiakhoz képest a nők mindkét emlékkönyvben gyakrabban tematizálják a barátságot (*Freundschaft*), talán ezzel is jelezni akarván az emlékkönyv tulajdonosához fűződő viszonyukat. A hölgyekhez képest a férfiak ugyanakkor gyakrabban emlékeztetik férfitársaikat (Zieglert és Steinkopft) kötelességekre, erényekre, hűségre és hasonlókra, és gyakrabban nyilatkoznak meg a világ folyásáról és sorskérdésekről is. Kizárólag férfiak engednek meg maguknak egy-egy vicces megjegyzést a bejegyzéseikben, vagy üznek tréfát az emlékkönyv tulajdonosával.

²⁴ A 20 női bejegyző közül 11 tegező viszonyban volt Steinkopffal. Négyen magázták, köztük az a *Josepfa Bittlerin*, aki négyszer is írt az emlékkönyvbe, valamint *Eleonora aus Bisenz*, két bejegyzéssel.

A nőktől származó bejegyzések – néhány kivételtől eltekintve – előre megformált szövegek. A fő részben általában egy-egy rövid vers olvasható, melyet a szöveg bejegyzője más írásos (vagy szóbeli) forrásból ismert. Csakis a férfiak között találunk olyanokat, akik a bejegyzéseiket részben az emlékkönyv tulajdonosára szabják, azaz személyes megszólítással élnek, vagy a főrészben Ziegler, illetve Steinkopf nevét említik.

A főrész alatti ajánlás a nők esetében valóban egy formula, mely általában nélkülöz minden személyes megjegyzést, utalást vagy kiegészítést. A főrész verseihez hasonlóan a női szövegalkotók a dedikációban is kliséket alkalmaznak, általában lemásolva azokat. A férfiaknál ezek az ajánlások nemcsak gyakrabban fordulnak elő, hanem hosszabbak és variációkban gazdagabbak is.

A nők kevésbé következetesek az emlékkönyv-bejegyzés mint szövegfajta standardizált formájának alkalmazásában: a 40 nő közül 29 a teljes nevét írja alá (ca. 70%), a 140 férfi közül csak 95 (ca. 67,8%) jár el így. A nők gyakrabban hagyják el a dátumot, mint a férfiak (12,5% vs. 7,1%).

Hogy a két emlékkönyvtulajdonos különböző szociális közegben mozgott, a férfiak bejegyzéseinek hosszában mutatkozott meg leginkább. Steinkopf katonatársainak bejegyzéseihez képest a Ziegler köreihez tartozó kereskedők, gyárosok, iparosok, egyetemisták átlagban tíz szónál hosszabb szövegeket produkáltak. Ziegler barátai sokkal gyakrabban egészítették ki bejegyzésüket egy-egy idézettel, szentenciával, mint Steinkopf barátai: Ziegler emlékkönyvében 22, Steinkopfében 2 szimbólumot találunk férfiak tollából.

A szociális háttérre és az abból adódó képzettségre a férfiak által részben megnevezett foglalkozásuk mellett nyelvhasználatukból is következtethetünk. Általában megállapítható, hogy a régebbi emlékkönyvbe férfiak által bejegyzett szövegek állnak a legközelebb az Adelung által leírt nyelvi normához. Ha csak a 18. század végén Adelung által is tematizált helyesírási "problémákat" vesszük figyelembe, akkor azt látjuk, hogy Ziegler barátainak "hibaszázaléka" átlagosan 9, míg Steinkopf barátaié 9,4%. Ziegler nőismerőseinél a standardizált normához képest eltérő módon (helytelenül) leírt, itt vizsgált nyelvi egységek aránya 12,4%, Steinkopf barátnőinél viszont csak 9,3%.

A férfiak által bejegyzett szövegek átlagban kevesebb "hibát" tartalmaztak: vonatkozik ez a külön- és egybeírás szabályainak alkalmazására, a főnevek nagybetűs írására, a mássalhangzókettozódás és a hosszú magánhangzó jelölésére, de Ziegler emlékkönyvében az igék kisbetűs írására, a szóvégi mássalhangzók és az *s* hang írására is. Érdekes, hogy a jelzőként használt melléknéveket a férfiak gyakrabban írták (helytelenül) nagy kezdőbetűvel, mint a nők, akik Steinkopf emlékkönyvében az igék kisbetűs írásában, a szóvégeken a zöngés mássalhangzók megjelenítésében és az *s* hang írásában is következetesebbek.

Ziegler emlékkönyvének női szövegalkotói átlagon felüli rossz teljesítményüket tulajdonképpen két hölgynek köszönhetik, akik a főneveket következetesen kis kezdőbetűvel, az igéket viszont kivétel nélkül naggyal írták le. Steinkopf hölgyismerősei ugyanakkor szinte kivétel nélkül lemásolták a bejegyzett szövegeket, és a különböző forrásokból ismert mintákhoz csak ritkán fűztek saját gondolatokat. Ez a körülmény lehet a magyarázata annak, hogy ez a csoport a normához sokkal jobban közelít, mint Ziegler nőismerősei, valamint annak is, hogy a Steinkopf köreihez tartozó férfiakat is némileg felülmúlják.

Az eredmények persze relativálódnak, hiszen itt átlagokat vetettünk össze, melyektől a bejegyzők egyéni, ideolektális nyelvhasználata erősen eltérő lehetett. Ugyanakkor csupán néhány kiragadott helyesírási "problémát" vizsgáltunk, melyek között voltak régóta ismert fenoménak, s ezek szabályozása Adelung nyomán részben változott (pl. az *s* hang írása). Ha más eseteket vizsgáltunk volna, lehet, hogy egészen más képet kaptunk volna a férfiak és a nők nyelvhasználatának normaorientáltságáról.

Irodalom

- ADELUNG, J. CH. 1781: Deutsche Sprachlehre. Zum Gebrauche der Schulen in den Königl. Preuß. Landen. Berlin. - (<http://books.google.com/books?id=n18TAAAAQAAJ&pg=PP7#v=onepage&q=&f=false>)
- ADELUNG, J. CH. 1785-86: Ueber den deutschen Styl. 3. Bde. Berlin. - <http://books.google.com/books?id=h2QTAAAAQAAJ&pg=PR1#v=onepage&q=&f=false>)
- ADELUNG, J. CH. 1793/1796/1798/1801: Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart. 4. Bde. Leipzig - (<http://www.zeno.org/Adelung-1793>)
- GERNER, Zs. 2008: Memoriae causa – zu gutem Gedenken. Stammbucheinträge an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. Eine geschlechtstkontrastierende Fallstudie. - In: BRANDT, G. (Hrsg.): Bausteine zu einer Geschichte des weiblichen Sprachgebrauchs VIII. Sprachliches Agieren von Frauen in approbierten Textsorten. Stuttgart, pp. 127–147.
- GERNER, Zs. 2010: Zum Angedenken. Textgestaltung, Themenwahl und Normorientiertheit zweier Stammbücher um 1800. - In: HILLENBRAND, R. (Hrsg.): Erbauendes Spiel – Unendliche Spur. Festschrift für Zoltán Szendi. Pécsér Studien zur Germanistik. Band 4. Wien: pp. 115–136.
- GÜNTHER, S. – LUCKMANN, TH. 1988: Asymmetries of Knowledge in Intercultural Communication: The Relevance of Cultural Repertoires of Communicative Genres. - (<http://ling.uni-konstanz.de/pages/publ/pdf/ap072.pdf>)
- HALLIDAY, M. A. K. 1978: Language as a Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning. - London 252. p.
- NÜBLING, D. 2006: Historische Sprachwissenschaft des Deutschen. - Eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels. Tübingen 265. p.

Egyéb idézett internetes források:

<http://stadtarchiv.goettingen.de/texte/stammbuchsammlung.htm>

<http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/reptoriumok/pecsiszemle/index.html>

<http://www.szmm.gov.hu/main.php?folderID=16291&articleID=31969&ctag=articlelist&iid=1>

Memoriae causa – as a memory: Text structuring, subject choice and
norm-centeredness in two memory books from the turn of
the 18th-19th centuries

ZSUZSANNA GERNER

The sources of the study were the notes made in two memory books preserved in the collection of the Historical Department of the Janus Pannonius Museum, Pécs, originating from the turn of the 18th-19th centuries. The investigation aimed at revealing gender-specific differences between notes made by women and men, as reflected by text structuring, the subject choice of rhymes, their content, language and style, and in how they complied with 18th century grammar norms. The study is based on two apparently confronting linguistic concepts, showing an example of how the notions of language variants and communication can be connected in the study of language variability with the perspectives of related analyses.

A Pécsi Dalárda a zászlószalagok tükrében

TEGZES FERENC

e-mail: ftegzes@freemail.hu

Bevezetés

Egy katonai vagy civil közösség legfőbb éke az összetartozásukat leginkább kifejező jelképe a zászló. A zászló éke pedig a különböző alkalmakkor ráerősített szalag. Minél több szalag ékesíti a zászlót, annál nagyobb dicsőséget tudhat magáénak az a közösség, legyen az katonai alakulat, vagy a polgári életben szerepet játszó közösség, szerveződés.

Kézikönyvi meghatározások

Széles szalag, amelyet a csúcscsúsz alatt erősítenek a zászlórúdhoz. Megkülönböztetésre szolgál, illetve katonai lobogón kitüntetés is lehet. Általában a nemzeti – libériás – színeket viseli. Gazdagon van díszítve. (ZNAMIEROWSKI 2002: 7.)

Egy hosszú, keskeny szövet-, vagy selyemszalag, amelyet a zászló rúdjának csúcshoz kötnek. Főként csapatzászlóknál használják annak jelzésére, hogy a katonai egység milyen kitüntetést, elismerést kapott. (HORVÁTH 1994: 42.)

Az első zászlószalagot a zászló felavatásakor, vagy a zászló felszentelésekor (egyházi vagy polgári személy vesz részt) a zászlóanya erősíti fel a zászlórúdra. Ezt a szalagot vagy maga a zászlóanya készítette, vagy mással készítették el, de mindenképpen a zászlóanya nevében készült. A szalagon mindenkor szerepel az adományozó neve, az adományozás éve és az alkalom. Ezen kívül még szerepelhetett rajta valamilyen jelkép is, illetve vagy a nemzeti színek, vagy az adott település színei.

Zászlószalagot általában a civil közösség kerek évfordulóin szoktak adományozni, vagy pedig ritka, nem szokványos alkalmakkor. Anyaga általában selyem, a rajta látható feliratok, jelképek vagy himzéssel, vagy rávarással, vagy festéssel készültek.

A zászló létrejötte

1847-ben megalakult, majd egyéves fennállás után megszűnt a Pécsi Dalárda. (VARGHA 1979: 177., 179.) Az 1862-ben újjáalakult dalárda 1864 elején határozta el saját zászlájának létrehozását, mint az együvé tartozás jelképét.¹

A Pécsi Dalárdának már volt egy jelképe, egy jelvény: ezüst lant, a húrjain áthúzott nemzeti színű szalag, a végei ferdén elvágva. A jelvényt Keimberg Vilmos pécsi aranyműves, a Dalárda működő tagja készítette. (HAKSCH 1902: 14.)

Mivel a dalárdának nem volt vagyona, a zászlókészítéshez szükséges összeget társadalmi úton gyűjtötték össze. Hangversenyeket szerveztek, aláírási íveket bocsátottak közre.² Az 1864. március 9-i választmányi ülésen nyert megállapítást, miszerint összejött annyi pénz, amennyiből a zászlót már el lehet készíttetni. Ekkor állapították meg a zászló milyenségét is: „*fehér selyem szövet – arany bojttal, a nyele fehér és arany, a szalagja nemzeti színű, továbbá a zászló egyfelén az egylet dal jelvénye koszorúval és a jeligével, más felén pedig a város címere illesztve, úgy szinte a szalag egy részén a zászlóanya neve, más részén pedig az egylet alakulási napja látható legyen.*”³ A szalag annyiban módosult, hogy a zászlóanya kívánságára fehér lett. (HAKSCH 1902: 22.) A zászlót Weber Ferenc pécsi festőművész tervezte, ugyancsak ő festette a zászló két oldalára felkerült két képet. (HAKSCH 1902: 22.)

Az egylet jelmondatát még 1862. évi alakulási ülésükön fogadták el. Ezt Schulz József írta:

„Édes hazánk, kedves dalunk:

Érted élünk, érted halunk.”

Első megzenesítője Szigriszt József volt, majd ezt átkomponálta Hoffer Károly. (HAKSCH 1902: 18-20.) Ezt elénekelték minden nyilvános megjelenésük alkalmával.

Ezen az ülésen határozták el, hogy zászlóanyának felkérjük gr. Majláth György – országbíró, Baranya Vármegye főispánja – feleségét, báró Prandau Stefániát, aki ebben az időben Pécsen, a Mária utcában lakott.⁴

A dalárda zászlaját az „Oberbauer-Zahn” pesti cég készítette az 1864. április 27-én kelt szerződés alapján. Ugyancsak ez a cég készítette el a zászlóanya által felerősítendő zászlószalagot is.⁵ Mivel a zászló egyik oldalán a város címere is szerepelt, ehhez a város engedélyére is szükség volt. Ezt természetesen Pécs város Tanácsa megadta. Ezt az 1864. június 22-i választmányi ülésen mutatta be Angyal Pál elnök.⁶

A zászlóavatási ünnepségre 1864. augusztus 15-én került sor a Fő téren. (Most Széchenyi tér.) A zászlóavatás az egész város ünnepe volt. Itt került fel a zászlóra először zászlószalag, amelyet a zászlóanya kötött fel.⁷ Ettől kezdve a zászló mindenhová elkísérte a Pécsi Dalárdát fellépéseiknek dicsőséges útján. Tanúja volt az énekesek minden szereplésének.

Ebből, a „*mindenholt ott volt*” tényből adódott, hogy amikor 1943 októberében Pécsen, a Dóm téren tartotta az MDEOSZ Dunántúli Daloskerületének 500 dalosa hangversenyét, nemcsak újságírói túlzásként olvashatjuk, miszerint a „*ma is nagyhírű király-*

¹ MNL Baranya Megyei Levéltár (továbbiakban MNL BML) X. 56. Pécsi Dalárda választmányi jkv. 1864.01.24. VII.sz.

² MNL BML X. 56. Pécsi Dalárda választmányi jkv. 1864.02.02. II.sz.

³ MNL BML X. 56. Pécsi Dalárda választmányi jkv. 1864.március 09. IV.sz.

⁴ MNL BML X. 56 Pécsi Dalárda bizottmányi jkv. 1864. március 09. V.sz.

⁵ MNL BML X. 56 Pécsi Dalárda iratai. Pénzügyi-gazdasági okmányok. 64.113.4.2.7. Tervrajz az iratok közt. 5. doboz. (A fordítás T. Papp Zsófia levéltárosnak köszönhető.)

⁶ MNL BML IV. 1003. Pécs város Tanácsa iratai. 1864/3468.

⁷ HAKSCH L. 1902. 3032.; Vasárnapi Újság, 1864. szeptember 04. 369.

1. ábra: Csoportkép. A Pécsi Dalárda a budapesti verseny I. díjának ünneplése alkalmával, 1892.
(Fotó: Zelesny Károly, Pécs, JPM Történeti Osztály, ltsz.: 61.9.84.)

2. ábra: Zászlótartó a Pécsi Dalárda zászlójával. Reprodukció, 19-20. századforduló.
(Haksch Lajos 1902: A negyvenéves Pécsi Dalárda története 1862-1902., Pécs, 252.p.)

3. ábra: A Pécsi Dalárda zászlószalagjai, archív felvétel az 1930-as évekből.
(JPM, Történeti Osztály, ltsz.:61.9.109.)

díjas Pécsi Dalárda sok országos és külföldi, dicsőséget sugárzó 100 éves babéros múlt emlékét őrző, foszlányossá ócskult patinás zászlaja” alatt jelent meg. Ez, dicsőség ide-vagy oda, nyilván nagy ellentétben állt a kormányzódíjas Pécsi Szeráfi Kórus „*még üde színpompájú selyem lobogója*” mellett. (P.N. 1943.10.12: 2.)

Jubileumok

Egy civil szerveződés életében mindig jelentősek azok az események amelyek az alapításhoz, alakuláshoz köthető megemlékezések. Ezek általában kerek, vagy ötlet osztható évfordulók. A Pécsi Dalárda esetében sincs másképpen. Ellenben itt azt a speciális esetet tapasztaljuk, miszerint ez a zászló történetében is jelentős eseményt jelentett.

10. évforduló

Az első tíz évet 1872. május 19. és 20-án ünnepelte meg a dalárda. Az ország dalos egyesületei közül a meghívásnak csak az eszéki és az apatini dalosok tettek eleget. Az első nap hangverseny keretében adott műsort a dalárda, a második nap a székesegyházi misén szerepeltek a dalosok. Az ünnepi ebéd alatt táviratban üdvözölték a zászlóanyát, Majláth Györgynét. (HAKSCH 1902: 64.) Még a hivatalos ünnepség előtt a dalárda zászlajára új zászlószalag került fel, „*A lelkes pécsi hölgyektől 1872.V.12.*” felirattal.⁸

⁸ MNL BML X. 56. Pécsi Dalárda iratai. A Pécsi Dalárda vagyon-leltára 1906. március hó 1-én. 64.164.1.3.1-5.

25. évforduló

Nagyobb szabású ünnepségre került sor 1886-ban, amikor alakulásuk (újjaalakulásuk) 25. évfordulójára emlékeztek. 1886. augusztus 11. és 15. között Pécsen volt az országos dalosverseny, illetve az Országos Daláregyesületek Szövetségének közgyűlése. A Pécsi Dalárda jubileumi ünnepségére 15-én került sor. A tulajdonképpeni ünnepség előtt a *„diadaljelvényekkel elhalmozott díszes zászló alatt”*, a belvárosi plébánia templomba vonultak a dalosok szentmisére, amely alatt az Egri Dalkör dalosaitól lehetett hallani az énekeket. A mise után a Majláth téren (mostani Kossuth tér) felállított dalcsarnokba vonultak több ezres tömegtől kísérvé a jubileumi díszközgyűlésre. A csarnok befogadóképességének korlátozott volta miatt, csak belépőjeggyel rendelkezők részére volt lehetőség bent tartózkodni. Helyet kaptak azok a leányok is, akik az első napon, augusztus 11-én a vendég dalárdák zászlóit megkoszorúzták. A meghívottak között volt a zászlóanyának, özv. Majláth Györgynének a képviselőjében lánya, Majláth Etelka, Pallavicini Ede örgróf felesége is. Az ünnepi üdvözlő és emlékbeszédek elhangzása után került sor a dalárda részére a különböző ajándékok átadására. *„Az első gyönyörű ajándékot Simon Emma kisasszony nyújtotta át, elefántcsontszíni vastag atlasz szalagot, ezen fölirattal: „A pécsi lelkes hölgyektől 1886. augusztus 15. A Pécsi Dalárda 25 éves jubileumára.”* Ezen szalag annál becsesebb, mert mintegy kiegészítését képezi ugyancsak a pécsi lelkes hölgyek által 1872. évi május 19-én tartott 10 éves jubileuma alkalmából átnyújtott szalagnak. (HAKSCH 1902: 171.) Több dalárda koszorút nyújtott át, feliratokkal ellátott szalagokkal, amelyek később mint zászlószalagok kerültek a dalárda 1906-os vagyonleltárába: Budai Dalárda, Egri Dalkör, Kolozsvári Dalkör, Losonci Dalegylet, a *„rimaszombati dalárdának képviselője szóltanul adta át a nemzeti szín szalaggal ellátott koszorút.”* (HAKSCH 1902: 172.) Zászlószalagot hozott a jubileumra a Szentesi Dal és Zeneegylet, a Pécsi Keresztény Polgári Társaskör, a Kecskeméti Dalárda, a Szatmárnémeti Férfi Dalárda és özv. Engeszer Mátýásné is.⁹

Az ünnepség tovább folytatódott az üdvözlő beszédekkel és a jókívánságokat tartalmazó táviratok felolvasásával.

30. évforduló

A harmincadik évfordulójáról 1891. november 7-én ünnepi díszhangversennyel emlékezett meg a dalárda, amely a Hattyú ház és a Nemzeti Kaszinó termeiben zajlott le. A megnagyobbított pódium elején, jobbra-balra kis asztalokon a dalárda eddigi sikereinek bizonyítékait láthatta a közönség. Az egyiken serlegeket és a „kiválóbb” zászlószalagokat helyezték el, mellette a *„sok vihart látott zászló volt kitűzve, szintén elhalmozva a legkiválóbb helyekről kapott zászlószalagokkal.”* A vendégek között ott találhattuk a zászlóanya képviselőjében lányát, Pallavicini Ede örgrófné Majláth Etelka grófnőt. (HAKSCH 1902: 195.) A pécsi kötődésű, országosan ismert költő, Várad Antal prológiájában a zászlóról is szólt: (HAKSCH 1902: 196., P.F. 1891: 11.11.1.)

[...]
*„A dal amelyet zenge ajkatok,
 Csodás visszhangra lelt minden kebelben,
 Zászlótok friss babér borítja mindég,
 És annyi verseny büszke harcza közt
 Legyőzhetetlen s mindig diadalmas
 «Pécsi Dalárda» a te lobogód!
 Fel azt a zászlót, pécsiek, barátaim!*
 [...]

⁹ Legalább is az 1906-os dalárdai vagyonleltár könyvben ennyi szerepelt ebből az évből.

*Az anya-áldás legszebb koszorú,
Az anya-csók a legszentebbek díszjel-
Ez száll ma zászlótoknak homlokára,”*

November 8-án délelőtt zászlaja alatt vonult a dalárda a belvárosi plébánia templomba szentmisére. Ezen ott volt a zászlóanya, gróf Majláth Györgyné is. Itt a dalárda, oszlopos tagjának, Hoffer Károlynak a vokál-miséjét énekelte el. Este a „Hattyú” nagyertermében volt a jubileumi díszlakoma, ahol a pohárköszöntők sorát a zászlóanyát méltató kezdte meg. Ezután Kardos Kálmán főispán méltató beszéde következett, s a dalárda háromszoros tus ráénekkeléssel fogadta a köszönetnyilvánításokat. (HAKSCH 1902: 199.) A jubileumhoz még hozzá tartozik, hogy a dalárda díszes emléklapot adott ki, amely többek között a díszhangverseny műsorát, az akkor működő tagok csoportképét a zászlóval, a zászlóavatási szalaggal és még egy-két másik szalaggal közli.¹⁰

40. évforduló

1902. május 10-én és 11-én, hétfőgén ünnepelte a dalárda és a város ezt a jeles évfordulót. Szombaton a dalárda azon tagjainak adtak este szerenádót, akik a legrégebbi időktől részt vettek a dalegyletben. Másnap, vasárnap a belvárosi plébánia templomban szentmisén vettek részt a dalárda tagjai és a város minden számottevő személye. A helyi testvér dalegyesületek közül a Pécsi Polgári Daloskör a zászlaja alatt volt jelen, ezzel is kifejezve az esemény jelentőségét, illetve megbecsülésének tényét emelve. A misén a dalárda énekelt.

Az ezt követő díszközgyűlés a „Vigadó”-ban zajlott le. Itt az *„emelvénytől balra nagy asztalon voltak elhelyezve dalos egyesületünk összes diadal-jelvényei. Ezüst serlegei, ezüst koszorúi, nyert versenydíjai, zászlójára helyezett koszorúk szalagjai, melyeknek tarka színváltozata bizonyítéka annak, hogy különböző nemzetek hajoltak meg énekesünk művészte előtt. A dalárda jobb szárnyán Végh Imre állt a hatalmas, részben már megtépett, de annál tiszteletreméltóbb zászlóval, melyen el se férnek már annak összes pompás és értékes szalagjai, úgy hogy azoknak egy részét külön kellett a falon elhelyezni.”* (P.N. 1902. 05.13.: 5.) Az ünnepi megnyitóbeszéd után Majorossy Imre kétszer is üdvözlő beszéddel fordult a jubiláns együlethez. Először mint a város polgármestere, másodsor, mint a Pécsi Zenekedvelők Egyesületének elnöke. Beszéde után úgy a város és a zenekedvelők nevében egy-egy szalagot kötött fel a dalárda zászlajára. *„A város közönségének hatalmas, a város színeiben tartott szalagját gazdag arany rojtokkal, művészi aranyhímzéssel látta el Lachinger Mari kisasszony.”* (P.N. 1902: 05.13.5.) Este ugyancsak a „Vigadó”-ban volt a bankett. A Dalárda által elénekelt Huber Károly „Nemzeti lobogó” című szerzeménye után kezdetét vette a társasvacsora. A felköszöntők sorában természetesen sor került a zászlóanyára, özv. Majláth Györgynére üritendő pohárra is. Ezt Reberits Imre alelnök mondta el. (P.N. 1902: 05.13.6.) A zászlóanya egészségi állapota miatt nem vehetett részt az ünnepségen, de táviratban köszöntötte a jubilánsokat: *„Szívből jövő üdvözetemet küldöm, s fölöttébb sajnálom, hogy a gyönyörű ünnepen jelen nem lehetek.”*

Erre az eseményre megjelent a dalárda addigi dicsőséges eseményekkel bővelkedő és a kevésbé felemelő hétköznapijait bemutató, dokumentum értékű fényképekkel (a zászlóra, a zászlószalagokra vonatkozóan is) ellátott kiadványa. (Haksch Lajos: A negyvenéves Pécsi Dalárda története 1862-1902., 251 p., készült Taizs József nyomdájában.) A kiadvány ajánlása: *„Nagyméltóságu özvegy Majláth Györgyné született br. Prandau Stefánia úrasszony ökegyelmességének, a Pécsi Dalárda zászlóanyjának, mély tisztelettel és hódolattal ajánlja a Pécsi Dalárda.”*

¹⁰ MNL BML XIV. 58. Várhalmi Oszkár hagyatéka. Pécs város zenei élete. 61.9.224. „Emléklap a Pécsi Dalárda harmincz éves fennállása alkalmára. Pécs, 1891.”

50. évforduló

Visy László főispán – tekintettel a dalárdának Pécs kulturális életében betöltött szerepére – szeretne volna, ha az egész város részt vesz ezen az ünnepen. A Nemzeti Casinóban lezajlott megbeszélésen a Pécsi Jótékony Nőegylet felkérte egy díszes zászlószalag elkészíttetésére. (DT. 1912: 11.29.4.) A félévsszázados működését 1912. december 8-án ünneplő dalárdát Pécs városa több középületre kitűzött trikolorral is köszöntötte! (P.N. 1912: 12.10.1.)

Az ünnepi mise a Lyceumi templomban zajlott, ahová a dalárda a zászlója alatt érkezett. (P.N. 1912: 12.10.1.) Innen az egyesületi zászló alatt a résztvevők a Nemzeti Casinóban tartandó ünnepi közgyűlésre vonultak. (P.N. 1912: 12.10.1.) Szuly Jánosnak, a dalárda elnökének és Nendtvich Andor polgármesternek a beszédei után a főispán, Visy László a pécsi hölgyek nevében szólt az egybegyűltekhöz, *„mert ahol a pécsi dal ünnepel, ott el nem maradhatnak a pécsi hölgyek sem, mert ők mindenkoron hálásak voltak, amikor a szépnék, a művészetnek hódoltak kulturális tényezőink. A mai nap emlékeztére szalagot hímeztek a pécsi hölgyek a Pécsi Dalárda dicsőségövézte lobogójára, és kéri a dalárda vezetését, őrizzék meg azt mindenkoron, mint a pécsi hálaének beszédes jelvényét.”* A szalagot a főispán lánya, Visy Ilonka kötötte fel a zászlóra *„lelkes éljenezés közepette”*, ezt követően a jeligéje eléneklése után a dalárda elnöke köszöntötte meg a zászlószalagot, *„melynek reáhimzett aranyszálai kötik majd össze a jövőben is a város közönségét dalárdájával.”* (P.N. 1912: 12.10.3.)

85. évforduló

1933 júniusában a Pécsi Ünnepi Hét keretében tartotta a dalárda ezt a jeles évfordulót. Az ünnepi szentmise a belvárosi plébánia templomban zajlott le. Az istentisztelet után az Apáca u. 12. számú ház falán elhelyezett emléktáblához vonultak zászlajuk alatt. Ahhoz a házhoz, ahol *„egykor a szépmúltú és ragyogó jelenű egyesület életre hívatott.”* Az emléktábla előtt Borsy Jenő ügyvezető elnök mondott *„költői hangú megemlékezést.”* (P.N. 1933: 06.09.1.)

A díszközgyűlést a Katolikus Kör dísztermében tartották. Az ünnepi beszédek után az üdvözlések hangzottak el, majd a pécsi hölgyek zászlószalagjának átadására került sor, melyet Visy Dóra erősített a dalárda zászlajára. Ezt követően a Pécsi Polgári Daloskör nevében Schmidt Lajos és Enge Ádám a város színeit hordó szalaggal díszítették az ünnepelt egyesület zászlaját.¹¹ Este díszhangversenyt hallgathatott a Nemzeti Színház közönsége. (DT. 1933: 06.09.4.)

Centenárium

1947. június 21-én szombaton a 100 éves Pécsi Dalárda – több dalosegyesület részvételével – a Nemzeti Színházban *„igen szépen sikerült”* díszhangversennyel kezdte meg a jubileumi ünnepségsorozatot. (DTi.NSz. 1947:06.24.4.)

Majd a következő év elején megtartott közgyűlésükön elhatározták, és a 100. évfordulón január 25-én díszközgyűlést tartanak a vármegyeházán, és díszhangversenyt január 26-án este a Nemzeti Színházban. (DTi.NSz. 1948: 01.08.4.)

A vasárnap tartott díszközgyűlés ünnepi misével kezdődött a Székesegyházban, majd az Apáca u. 12. sz. ház falán lévő emléktáblát koszorúzták meg. A vármegyeház dísztermében került sor a díszközgyűlésre. Megjelent Tolnai József polgármester, Keserű János alispán, Kozma István altábornagy, a katonai kerület parancsnoka, Bárdos Lajos, a Magyar Dalosegyesületek Országos Szövetségének elnöke, Borsy István, a szövetség

¹¹ Pécsi Napló, 1933.06.09. 1., MNL BML X. 56. Pécsi Dalárda iratai. Leltár 1950. 61.9.270. 7. doboz.

titkára. A Szózat elhangzása után a dalárda elnöke, Korda Alfréd, a Nemzeti Bank igazgatója ismertette a dalárda „erkölcsi sikerekben gazdag múltját.” Ez után következett a zászlók megkoszorúzása. A sort Tolnai Józsefné kezdte meg, aki zászlóanyai minőségben pár közvetlen szóval helyezte el koszorúját a Pécsi Dalárda zászlaján. Majd ezt követte a társ egyesületek zászlainak megkoszorúzása. (DTi.NSz. 1948: 01.27.3.) Bár a sajtó nem írja külön, de biztos, hogy a zászlóanya ekkor kötötte fel azt a zászlószalagot, amelyet az ő nevében a dalárda – a centenáriumi ünnepségek lebonyolítására a várostól kapott 700 Ft-ból – készíttetett.

A dalárda másnap a Nemzeti Színházban megtartotta centenáriumi díszhangversenyét, amely kitűnően sikerült. „*Trombita fanfárok hangjai mellett vitték be a jubiláló dalárda zászlaját.*” A polgármester köszöntötte a dalárdát, és külön a román vendégeket. A hangverseny műsorát Beethoven műveiből állították össze. (DTi.NSz. 1948: 01.28. 4.)

Zászlószalagok mobilizáltan

1898 júniusában meghívót kapott a Dalárda a Pécsi Önkéntes Tűzoltó Testülettől: „*A pécsi önkéntes tűzoltó testület f. évi július hó 3-án tartja meg [...] zászlófelavatásának 25 éves évfordulójának ünnepélyét, melyre is van szerencsénk mély tisztelettel azon kérelemmel meghívni, miszerint azon testületileg az egyleti zászlóval részt venni, s ez által ezen ünnepély fényét emelni szíveskedjék.*”¹² Gr. Majláth Györgyné mindkét egyesületben betöltötte a zászlóanya tisztet. Az ünnepség a Légszeszgyár szomszédságában felállított tűzoltó gyakorlótoronynál zajlott. Itt állították fel a tábori miséhez berendezett sátrat. Előtte helyezték el a harmóniumot, „*melylyel szemben a Pécsi Dalárda foglalt állást, melynek zászlaját dicsőséggel vitték szerteszét az országba, hogy szinte megroskadt az arra akasztott emlékszalagok és babérkoszorúk súlya alatt.*” (P.N. 1898: 07.05. 2.)

Jótekonyság jutalma

1892 januárjában Villányba látogatott a dalárda, ahol a leendő kisdedóvó javára adott jótekonyság célú műsort. A zászlójukra itt egy újabb szalagos babérkoszorú került: „*Az első magyar dalárdának – Villány intelligenciája*” felirattal. (HAKSCH 1902: 211.)

1909 május első napjaiban Kaposváron a gyermekek részére rendezett jótekonyság célú hangversenyt adott a dalárda. A pályaudvaron Németh István kaposvári polgármester üdvözölte a 42 tagú küldöttséget. Válaszbeszédében Szulyi János elnök kihangsúlyozta, hogy „*Mi, akik mindenfelé jártunk kis csapatunkkal, e kedves zászló alatt, terjesztve a magyar dalt, rég vágytunk arra, hogy meglátogassuk Kaposvárt, ezt a kedves szomszédot.*”

Ezt követően a polgármester egy gyönyörű babérkoszorút kötött fel a zászlóra a következő szavak kíséretében: „*Kaposvár közönsége, hódolata és szeretete jeléül a pécsi dalosoknak.*” (K.H. 1909: 05.04.) A szalag felirata: „*Kapos város közönsége. 1909. máj. 2.*”¹³

¹² MNL BML X. 56. Pécs Dalárda iratai. Pécsi Dalárda rendezvényei Pécssett. 64.147.6.3. 11. doboz.

¹³ MNL BML X. 56. Pécsi Dalárda iratai. Leltár 1950. 61.9.270. 7. doboz.

Irodalom

- DT. 1912: Dunántúl, 1912.11.29. 4. p.
DT. 1933: Dunántúl, 1933.06.09. 4. p.
DTi.NSz. 1947: DUNÁNTÚLI NÉPSZAVA, 1947.06.24. 4.
DTi.NSz. 1948: DUNÁNTÚLI NÉPSZAVA, 1948.01.08. 4.
DTi.NSz. 1948: DUNÁNTÚLI NÉPSZAVA, 1948.01.27. 3.
DTi.NSz. 1948: DUNÁNTÚLI NÉPSZAVA, 1948.01.28. 4.
HAKSCH L. 1902: A negyvenéves Pécsi Dalárda története. Pécs, pp. 1–259.
HORVÁTH Z. 1994: Vexillológiai szómagyarázat. In: Zászlóvilág, 1994/1. 42.
K.H. 1909: Kaposvári Hírlap, 1909.05.04.
P.F. 1891: Pécsi Figyelő, 1891.11.11. 1. p.
P.N. 1898: Pécsi Napló, 1898.07.05. 2. 1. p.
P.N. 1902: Pécsi Napló 1902. 05.13. pp. 5–6.
P.N. 1912: Pécsi Napló 1912. 12.10. pp. 1–3.
P.N. 1933: Pécsi Napló, 1933.06.09. pp. 1–4.
P.N. 1943: Pécsi Napló, 1943.10.12. 2. p.
VARGHA D. 1979: Adatok a Pécsi Dalárda történetéhez. - In: SZITA L. (szerk.): Baranyai Helytörténetírás 1979. Pécs, pp. 177., 179.
ZNAMIEROWSKI A. 2002: Zászlóenciklopédia. Bp, 2002. pp. 1–37.

The choral society of Pécs in light of the flag's ribbons

FERENC TEGZES

The study explores the history of Pécs choral society using for documents, reports, public collections. This civil society, which founded in 1847 and re-founded in 1862, operation is the subject of the present studies. Several researchers, publicist has already interested after this important civil association. This study is focusing to this flag's ribbons, which were important in the life of the association. These artefacts together with the archive photos can be found in the Janus Pannonius Museum. These very valuable pieces reviewed by Ilona Millei.

A Pécsi Dalárda zászlója, zászlószalagjai a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében

MILLEI ILONA

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Felsőmalom u. 9.

e-mail: millei.ilona@jpm.hu

A Pécs zenei életét ékesen reprezentáló Pécsi Dalárda száz éves működésének¹ tárgyi emlékeiből, múzeumi hagyatékából az egyleti zászló és szalagjai kerülnek bemutatásra.

Múzeumba kerülését követően a tárgye gyűttes egy egységben került leltározásra.² A történeti gyűjteményben ez az egyetlen „hagyaték”, amelyben zászlószalagokon végigkísérhető az egylet tevékeny élete.

A Pécsi Dalárda töretlen működése alatt nagyszámú zenei eseményen szerepelt. Sok esetben a társegyüttesek, a vidéki zenekedvelő közönség, Pécs városa, a pécsi hölgyek, az összejövetelek törzsközönsége emlékezett meg a zenei eseményről, évfordulóról, szalagot kötve az egyleti zászlóra, kulturális művészi érdemeinek méltó elismeréséül.

A száz év nemcsak a hírnévben, dicsőségben hagyta lenyomatát. Az egyleti relikviákon sem múlt el nyomtalanul az idő.

A Pécsi Dalárda zászlója (1-2. ábra)

„A szép fehérselyem lobogó megérkezett Pestről. Hanem a mi dalosinknak ugyancsak elakadt a lélekzetük, mikor ezt a hatalmas standárt megpillantották. A daliás Háj Edének, akit első zászlótartónak választottak meg, még a csontjai is ropogtak, ahogy emelgetni és hajtogatni próbálta. A zászló- gyárosok a kikötött 330 forintért nem sajnálták sem a fát, sem a nehéz selymet, meg az aranypaszomántot s akkorára s olyan nehézre szabták a lobogót, hogy a legizmosabb legények is beleizzadtak, amíg rövid úton végighordozták. Rendkívüli hossza miatt be sem tudták vinni az egyesületi helyiségbe a folyósón át, hanem az udvarról az ablakon keresztül nyújtották be. Nem is maradt így, csak fölszenteléskor, azután Fridrich Vincze pécsi kárpitos, a dalárda tagja, saját jószántából átalakította, hogy kisebb és könnyebb is lett.” (HAKSCH 1902: 23-24.)

A zászló hagyományos téglalap alakú zászlólapból, csúcsban végződő rúdból áll. A zászlólap egy lapos kétoldalas típusú. A zászlólap anyaga ekrű színű levél- virágmintás

¹ NÁDOR T. 1995: 97., 118. Kilencven éves a Pécsi Dalárda (1847-1937) címmel terjedelmes visszaemlékezés jelent meg a dalárda megalakulásáról a Pécsi Naplóban. (1937. január 1.) Az egyesületi élet megszüntetése: A fordulat éve után (1947) megszűnt a város két vezető szerepet játszó együttese, a Pécsi Dalárda majd a Zenekedvelők Egyesülete.

² Leltározás: „Helytörténet Várostarténet” (1957-1961) című leltárkönyv, helytörténeti gyűjtemény - Janus Pannonius Múzeum, Művészettörténeti Osztály.
A tárgye gyűttes a múzeum Új- és Legújabb kori Történeti Osztály textilgyűjteményében található.

1. ábra: A Pécsi Dalárda kétoldalas zászlója az egyesület jelvényével

2. ábra: A Pécsi Dalárda kétoldalas zászlója Pécs város címerével

brokátselyem, melyet aranyozott paszománycsík keretez, az anyagszálen körbe fémszál-
as rojttal. A textil két oldalán, közepén egy-egy pajzs formájú olajkép³ paszománycsík-
keretezéssel, amely a díszítés mellett a vászonkép rögzítését is szolgálta. Egyik kép Pécs
város címerét, a másik az egyesület jelvényét (lant babérkoszorúval) ábrázolja. Mindkét
címerkép kvalitásos munka. A zászlólap mérete 161x181 cm. A zászlórúd két részből
állt, az alsó rész hiányzik, amely a meglévő rúddarab alsó végén lévő rézcsőbe menettel
illeszkedett. A rúd alsó felén fából készült aranyozott díszes akantusz, a csúcs fele halad-
va a fémszál-as paszománnyal felerősített zászlólap és a vele párhuzamosan, egy vonal-
ban felvert zászlószegecs-sor látható.

Az 50 db zászlószegecs⁴ azonos méretű csapott sarkú téglalap alakú, kettő darab
kivételével⁵ anyaga aranyozott sárgarézlemez. A rúd anyaga fa, mérete 206 cm. A rúdhöz
egy 43 cm hosszú zászlócsúcs tartozik, amely aranyozott rézlemezéből készült, egy hen-
gert formáz, amelyen egy náduszon ülő, préseléssel készült lándzsa látható.

A zászló állapota. A zászlólap a több évtizedes folyamatos használat során oly mér-
tékben tönkrement, hogy túll közé kényszerült varratni az egylet, hogy ne essen darab-
jaira a textil. A megerősítés a kopott törékeny olajképek szabadon hagyásával történt, így
értelmezni lehet a címerképeket. A zászlószegecs lemezei jó megtartásúak, a zászló-
csúcs az aranyozás kopott. A zászló helyreállítása szakrestaurátori beavatkozást igé-
nyel. Ltsz: 61.7.4.

A Pécsi Dalárda zászlószalagjai⁶

Az első zászlószalag, 1862. (3. ábra)

A díszes szalag a zászló 1864. augusztus 15-én a Széchenyi téren tartott zászlószen-
telésre készült. A zászlókra elsőként a felkért zászlóánya készíti vagy készítteti el a
szalagot, majd ünnepélyes esemény kapcsán köti fel a zászlóra. A zászlóanyának Majláth
-Prandau Stefániát⁷ kérte fel az egyesület.

3. ábra: A Pécsi Dalárda első zászlószalagja, 1862.

³ HAKSCH 1902: 22., 24. Weber Ferenc pécsi születésű festő tervei alapján, Oberbauer és Zahn pesti cég által készített zászlólaphoz Weber Ferenc készítette a címerképeket.

⁴ 1864. augusztus 14-én a Széchenyi téren felavatták az egyleti zászlót, melynek rúdjába a zászlószegecsket verték. A vésett zászlószegecs felirata olvasható: HAKSCH 1902: 31. Eredetileg 51 db zászlószegecs volt a rúdon.

⁵ A kettő darab szegecs anyaga ezüstözött rézlemez.

⁶ A Pécsi Dalárda zászlószalagjainak száma: 46 db. A zászló, zászlószalagok leltárkönyvi adatai című fejezetben a zászló és az összes szalag adata szerepel. Részletes leírása a képeken látható szalagoknak van, pontosítással, kiegészítéssel, ami a leltárkönyvi adatok megtartását indokolta.

⁷ GALAMBOS 1987: 41. Majláth-Prandau Stefánia osztrák származású bárónő, Majláth György utolsó magyar országbíró felesége volt. Jelentős közéleti tevékenységet folytatott, több egyletnél mint zászlóánya, illetve alapító tag működött közre.

A szalag két egyenlő hosszúságú szárból áll, a száracat virág alakú gombbal rögzített masni fogja össze. A szalag anyaga fehér selyemripsz, amelyet vastag vászonra dolgoztak rá, s a hímzés után a hátoldalon fehér selyemmel béleltek. A szalag díszítése, valamint a felirat ezüstszálas magashímzés, a szalagszárak végén ezüstszálas rojttal. Méretek: egy-egy szalaghossz: 123 cm, szélesség: 14,5 cm.

Felirat: *Majláth - Prandau Stefánia. /A pécsi Dalárda megalakult 1862. Május 1.*

A szalag fémzálas hímzése épen megmaradt, a selyemripsz szinte teljesen szétfoszott. A hátoldalakat borító béléselyem is tönkrement.

Restaurálás: Galambos Mónika, 1983. Kiállítás: Várostitörténeti Múzeum, Pécs. Pécs története (1866- 1948) c. kiállítás. Ltsz: 61.9.1.

A dalárda 10. évi fennállása, 1872. (4. ábra)

A szalag közel két egyenlő szárból áll, masnira kötve, a végeken 10 cm hosszú fémzálas rojttal, a szalagszéleken ezüstszálas zsinórral szegve. Anyaga: piros-fehér-zöld színű ripszszalag. A szalag készítése során a piros-fehér-zöld színű gyári szalagot hosszirányban varrták össze. A hátoldal vékony ekrű színű selyemmel bélelve.

A szalag hímzett felirata aranyzálas magashímzés.

Felirat: *A lelkes pécsi hölgyektől 1872 évi Május 19. /A „Pécsi Dalárda” 10 évi fennállásának ünnepére.* Méretek: hossz: 159 cm, 153 cm, szélesség: 26 cm. Béléselyem széle kopott, szakadozott, a hímzés jó megtartású. Tisztítva: 2013-ban. Ltsz. 61.9.3.

A dalárda 25 éves fennállására, özv. Engeszer Mátyásné, 1886.⁸ (5. ábra)

Két szárú, különböző hosszúságú, piros-fehér-zöld színű masnira kötött zászlószalag. Anyaga: ripsz. Felirata: jó minőségű, nyomott arany szöveg. A rövidebb szalagon: *A pécsi dalárdának / 25 éves jubileuma alkalmával.* A hosszabb szalagon: *ÖZVEGY ENGESZER MÁTYÁSNÉ.* Méretek: hossz: 110 cm, 142 cm, szélesség: 20 cm. Állapota jó, tisztítva 2012-ben. Ltsz: 61.9.44.

A dalárda 40 éves fennállására, Pécs város közönségétől, 1902. (6. ábra)

Két egyenlő szárú kék-sárga színű zászlószalag, masnira kötve, végeken hosszú rojttal, szélek zsinórral szegve, a masni összeerősítésére szolgáló hímzett gombbal, ami Pécs korabeli címerét ábrázolja. Anyaga: selyem, moaré-ripsz, a láncszál sárga-kék színű selyem, a vetülék mogyoróbarna pamutszál. A hátoldal anyaga a színdalaléval azonos. Felirat: *Pécs sz. kir. város közönsége / a „Pécsi Dalárdá” – nak 1862 – 1902.* A szöveg ezüstszálas magashímzés, az alátét papírkarton, a kezdőbetűk gazdagon díszítettek. A hímzés vastag vászon áthímezve, ez adja a szalag tartását. Méretek: hossz rojt nélkül: 183 cm, 183 cm, szélesség: 25 cm.

Állapot: A zászlószalag szétszedett állapotban van, amelynek minden darabja fellelhető. Állapota ellenére mérete, formája lekövethető, leírható. A zászlószalag szárainak anyaga vetülék irányban hasadozott, a selyem az évszamos szárnál kis felületeken hiányos.

A hímzőszál elfogadható állapotban van. A helyreállítás szakrestaurátori beavatkozást igényel. Ltsz. 61.9.42.

⁸ RAYMAN J. 1998: 105. A Pécsi Dalárda első megalakulása 1847-ben történt, majd 1861-ben újra szervezték, és végül 1862 májusában hivatalosan is megalakult. Huszonöt éves jubileumát 1886-ban ünnepelték, eszerint az eltelt időt 1861-től számították.

A Nagykanizsai Irodalmi és Művészeti Kör Dalárdájától, 1906. (7. ábra)

A zászlószalag négy különböző hosszúságú, masnira kötött szalagból áll, a végeken fémshálós rojttal. Anyaga piros-fehér-zöld színű pamutszalag, a szöveg sablonnal készült, a betűk fekete színűek. Felirat: *A nagykanizsai Irod. és Művészeti Kör Dalárdája / Szeretete és hálája jeléül / A MI MESTERÜNKNEK – A PÉCSI DALÁRDÁNAK / 1906. augusztus 20.* Méretek: hossz: 234 cm, 138 cm, 218 cm, 153 cm, szélesség: 25 cm. A szalag anyaga és a felirat jó megtartású. Ltsz: 61.9.39.

Kaposvár város közönségétől, 1909. (8. ábra)

Egyenlő szárú szalagpár, masnira kötve, szalagvégen rojttal. Anyaga: piros-fehér-zöld színű moaré-ripsz. A fehér sávban sablonnal készült „arany” felirat: *A PÉCSI DALÁRDÁNAK 1909. május 2 / KAPOSVÁROS KÖZÖNSÉGE* Méretek: hossz: 175 cm, 175 cm, szélesség: 24 cm.

A sablonnal készült felirat, valamint a szalag anyaga jó megtartású. A masni kötöz szalagja vízre érzékeny. Ltsz: 61.9.33.

A dalárda 50 éves fennállására, 1912. (9. ábra)

Két egyenlő hosszúságú szalagból álló, masnira kötött, ekrű színű, aranyszálós rojttal és szegőzsinórral díszített zászlószalag. Anyaga moaré-ripszszelyem, aranyszálós magas-hímzéssel, a selyem alatt vásznon áthímézve, a hímzőszál alatt papíralátét. A hátoldal az előlap anyagával meggyező moaréval bélelve.

Felirat: *A Pécsi Dalárdának 50 éves jubileuma emlékére / A pécsi hölgyek* Méretek: hossz: 155 cm, 157 cm, szélesség: 25 cm.

A szalag színoldala szakadozott, a vékony láncszálak kitöredezettek. Ltsz: 61.9.31.

A Pécsi Dalárda 100 éves fennállására, 1947. (10. ábra)

Egyenlő szárú, masnira kötött piros-fehér-zöld színű zászlószalag. Anyaga laza szövésű fényes felületű ripisz, a szalagvégeken, ritka fémshálós rövid rojttal. Hímzése: fehér sávban aranysárga hímzőszállal, kézi hímzéssel készült. Felirat: *A 100 éves Pécsi Dalárdának / Tolnai Józsefné zászlóanya.* Méretek: hossz: 122 cm, 122 cm, szélesség: 18 cm.

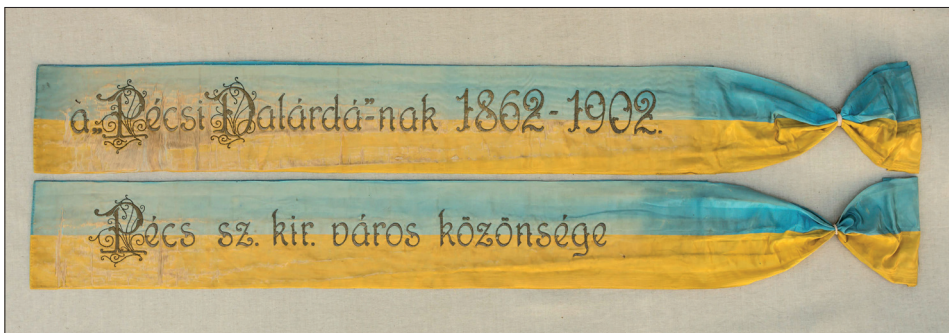
A szalag anyaga fakult, a hímzés jó megtartású. Tisztítva 2013-ben. Ltsz: 61.9.23.

4. ábra: A pécsi hölgyektől a dalárda 10 éves fennállása alkalmából, 1872.

5. ábra: A dalárda 25 éves fennállására, özv. Engeszer Mátyásné, 1886.

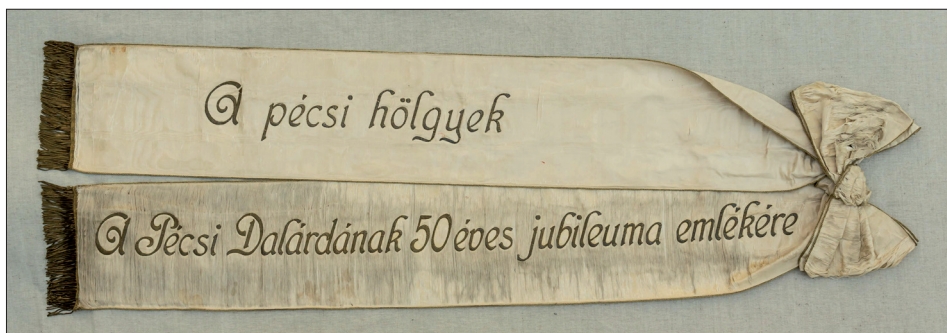
6. ábra: A 40 éves dalárda fennállására, Pécs város közönségétől, 1902.

7. ábra: Nagykanizsai Irodalmi és Művészeti Kör Dalárdájától, 1906.

8. ábra: Kaposvár város közönségétől, 1909.

9. ábra: A dalárda 50 éves jubileuma emlékére a pécsi hölgyektől, 1912.

10. ábra: A Pécsi Dalárda 100 éves fennállására, 1947.

A zászlók és a zászlószalagok leltárkönyvi adatai

Ltsz: 61.7.4. **Zászló.** Középen a város címere. A rúdon, mely lándzsahegyes és 246 cm hosszú, végig nevek, aranyozott címkék. Anyag, technika: sárga brokátselyem, tüllel bevonva. M: 145 x 166 cm.

Ltsz: 61.9.1. **Koszorú szalag.** „A Pécsi Dalárda megalakult 1862. május 1. Majláth Prandau Stefánia” felirattal. Anyag, technika: Aranyrojtos, aranyhímzésű fehér selyem szalag, szalagcsokorral. M: 246 x 14.5 cm

Ltsz: 61.9.2. **Koszorú szalag.** „Apatini Dalárda – Augusztus 6-án” felirattal.

Anyag, technika: Selyemszalag, nemzeti színű, aranyrojtos. M: 14.8 x 15.5 cm

Ltsz: 61.9.3. **Koszorú szalag.** „A Pécsi Dalárda 10 évi fennállásának ünnepén – A lelkes pécsi hölgyektől 1872 évi május 19.” felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, nemzeti színű szalagcsokorral, arany szegéllyel és rojttal. M: 280 x 26 cm

Ltsz: 61.9.4. **Koszorú szalag.** „A Pécsi Dalárdának a Szegedi Dalárda 1876. évi szept. 8-án” – felirattal. Anyag, technika: selyem szalag, selyemrojttal, nemzeti színű. M: 194 x 15 cm

Ltsz: 61.9.5. **Koszorú szalag.** „Debreceni diadalára 1882 évben – emlékül az ország híré Pécsi Dalárda” – felirattal. Anyag, technika: világoskék selyem szalag, selyemrojttal, szalagcsokorral. M: 287 x 18 cm

Ltsz: 61.9.6. **Koszorú szalag.** „Pécsi Dalárdának a győri 1883. aug. 14.” – felirattal.

Anyag, technika: egyik ága világoskék, a másik fehér selyem, arany és ezüsthímzéssel, aranyrojttal, szalagcsokorral. M: 260 x 17 cm

Ltsz: 61.9.7. **Koszorú szalag.** „A Pécsi Dalárdának N. Kanizsa – 1883. június 24-én „ felirattal. Anyag: fehér selyem szalag, szalagcsokorral, selyem rojttal. M: 237 x 17 cm

Ltsz: 61.9.8. **Koszorú szalag.** „A Pécsi Dalárdának 1884. aug. 11. – Dr. Kovács Gyuláné” – felirattal. Anyag, technika: bordó selyembárony szalag egyik végén aranyrojttal, szalagcsokor. M: 227 x 24 cm

Ltsz: 61.9.9. **Koszorú szalag.** „A Pécsi Dalárdának 1886 aug. hó 15-én - a Rimaszombati Testvér Egyesület” – felirattal. Anyag: fehér selyem aranyrojttal, szalagcsokorral. M: 310 x 17 cm

Ltsz: 61.9.10. **Koszorú szalag.** „Eger Pécsnek -- 1886. augusztus 15. „ felirattal. Anyaga: selyemszalag, egyik szárnya piros, másik világoskék színű, szalagcsokorral. M: 367 x 13 cm.

Ltsz: 61.9.11. **Zászlószalag.** „A pécsi dalárdának – Tomanek törzsvendégei.” – felirattal.

Anyag, technika: selyemszalag, piros színű szalagcsokorral. M: 298 x 6 cm

Ltsz: 61.9.12. **Zászlószalag.** „A jubilált Pécsi Dalárdának 1886. aug. 15. – Pécsi Ker. Polg. Társalgókör” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, piros színű, egyik ágon arany rojt. M: 150 x 20 cm

Ltsz: 61.9.13. **Zászlószalag.** „A Pécsi Dalárdának 25 évi fennállása alkalmából – a Kolozsvári Dalkör 1886. augusztus 15-én” – felirattal. Anyag, technika: selyem – bárony, egyik szalag bordó, a másik világoskék színű, arany rojttal. M: 424 x 24.5 cm

Ltsz: 61.9.14. **Zászlószalag.** „A Pécsi Dalárda 25 éves jubileumának emlékére – 1886 augusztus 15-én a Szatmárnémeti Férfi Dalár Egyesület” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, nemzeti színű, aranyrojttal, szalagcsokorral. M: 280 x 21.5 cm

Ltsz: 61.9.15. **Zászlószalag.** „A Legyőzhetetlen Pécsi Dalárdának” 1884. augusztus 19. – „A Pécsi Polgári Casinó” – felirattal. Anyag : Selyemszalag, nemzeti színű, aranyrojttal, szalagcsokorral. M: 288 x 22 cm

Ltsz: 61.9.16. **Zászlószalag.** „A Pécsi Dalárdának 1886. augusztus 15. – A Kecskeméti Dalárda. Anyag, technika: selyemszalag, egyik szárnya piros, a másik fehér, aranyrojttal, szalagcsokorral. M: 380 x 19.5 cm

Ltsz: 61.9.17. **Zászlószalag.** „Az első magyar Dalárdának – A villányi Intelligencia!” felirattal. Anyag, technika: Selyemszalag, egyik szárnya piros, a másik fehér színű aranyrojttal, szalagcsokorral. M: 350 x 20 cm

Ltsz: 61.9.18. **Zászlószalag.** „A Pécsi Dalárdának” 25 éves fennállása emlékére 1886 – Tisztelete jeléül a „Szentesi Dal- és Zeneegyesület”. A csokorkötésen aranyhímzésű lant. Anyag, technika: Selyemszalag, piros színű, aranyrojttal. M: 282 x 20.5 cm

Ltsz: 61.9.19. **Zászlószalag.** „Soproni Magyar Férfi Dalkör 1875 -1925.” – felirattal. „Losonczy Rendé”. Anyag, technika: selyemszalag, bélelt, fehér színű, aranyrojttal. M: 125 x 15.5 cm

Ltsz: 61.9.20. **Zászlószalag.** „Pécsi Dalárda – Szeged – 1927. augusztus 13-15” felirattal „Sipos Erzsí” Anyag, technika: selyemszalag, fehér színű, aranyrojtos. M: 140 x 12 cm

Ltsz: 61.9.21. **Zászlószalag.** „Dalos testvéri szeretettel – Pécsi Polg. D. Körtől 1933. VI. 8-án” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, kék, sárga színű, aranyrojtos, szalagsokorral. M: 210 x 18 cm

Ltsz: 61.9.22. **Zászlószalag.** „Testvéri szeretettel a Férfi Dalárda 1934. V. 20”. – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, nemzeti színű, aranyrojtos, szalagsokorral. M: 242 x 18 cm

Ltsz: 61.9.23. **Zászlószalag.** „A 100 éves Pécsi Dalárdának – Tolnai Józsefné zászlóanya.” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, nemzeti színű, szalagsokorral, aranyrojtal. M: 240 x 18 cm

Ltsz: 61.9.24. **Zászlószalag.** „A Pécsi Dalárdának” – A H.m. vásár – helyi Hölgyek 1914.” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, fehér színű, aranyrojtos, szalagsokorral. M: 328 x 21.5 cm

Ltsz: 61.9.25. **Zászlószalag.** „III. Országos Iparos Dalosverseny Pécs 1934. V.20-21.” -felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, fehér színű, aranyrojtal. M: 117 x 17.5 cm

Ltsz: 61.9.26. **Zászlószalag.** „A munka művészenek a dal munkái – a Pécsi Dalárda 1907. okt. 13.” -felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, nemzeti színű. M: 448 x 30 cm

Ltsz: 61.9.27. **Zászlószalag.** „A Pécsi Dalárdának 1884. aug. 11- Dr. Kovács Gyuláné” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, fehér színű. M: 380 x 15 cm.

Ltsz: 61.9.28. **Zászlószalag.** „Pécsi Hársfa dal. és zene Egyesület – 1936. okt. 4.” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, bordó színű. M: 154 x 7 cm

Ltsz: 61.9.29. **Zászló.** Cimerpajzs alakú, árbocrud szerű felfüggesztővel, szárnyaskerékkel díszített lant embléma, „Dombóvári, Petőházi Dal és Önképzőkör. Dombóvár, 1933.V. 7.” –felirattal. Anyag, technika: fehér, selyem, aranyrojtal, szegélyezve, három aranybojtal. M: szélesség 14.5 x 25.5 cm, magasság 28 cm

Ltsz: 61.9.30. **Zászlószalag.** „A dicsőség teljes félszázad emlékére - a Pécsi Polgári Daloskör” – felirattal. Anyag : selyemszalag, egyik szárnya kék, a másik sárga színű aranyrojtal, szalagsokorral. M: 290 x 25 cm

Ltsz: 61.9.31. **Zászlószalag.** „A Pécsi Dalárdának 50 éves jubileuma emlékére a pécsi hölgyek” –felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, aranyrojtal, szalagsokorral. M: 308 x 23 cm

Ltsz: 61.9.32. **Zászlószalag.** „Örömmel ünnepel veletek – a Pécsi Dalárda. 1909. október 10.” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, egyik szárny kék, a másik sárga színű aranyrojtos, szalagsokorral. M: 308 x 19 cm

Ltsz: 61.9.33. **Zászlószalag.** „Kaposvár város közönsége a Pécsi Dalárdának 1909. május 2.” – felirattal. Anyag, technika: Selyemszalag, nemzeti színű, szalagsokorral. M: 340 x 24 cm

Ltsz: 61.9.34. **Zászlószalag.** „XXVII. Országos dalünnep – Eger 1907. augusztus 18-án” – felirattal. Anyag, technika: fehér selyemszalag. M: 284 x 25 cm

Ltsz: 61.9.35. **Zászlószalag.** „Egri orsz. dalünnep – 1907. aug. 15-19.” - felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, egyik szárnya piros, másik kék, aranyrojtos szalagsokorral. M: 200 x 18 cm

Ltsz: 61.9.36. **Zászlószalag.** „A Pécsi ker. keresk. ifjak köre a fényes diadal emlékére 1906. 20/VIII.” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, egyik szárnya fehér a másik világoskék színű, aranyrojtos, szalagsokorral. M: 354 x 18.5 cm

Ltsz: 61.9.37. **Zászlószalag.** „A Dunántúli Dalosszövetség nagykanizsai ünnepélyének emlékére Nagykanizsa, 1906. augusztus 19-20.” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, piros, fehér színű, aranyrojtos. M: 157 x 22 cm

Ltsz: 61.9.38. **Zászlószalag.** „A Dunántúli Dalosszövetség nagykanizsai ünnepélyének emlékére Nagykanizsa, 1906. augusztus 19-20.” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, piros, fehér színű, aranyrojtal. M: 157 x 22 cm

Ltsz: 61.9.39. **Zászlószalag.** „A mi mesterünknek – a pécsi dalárdának szeretete és hálája jelétül a nagykanizsai Irod. és Művészeti Kör Dalárdája 1906. augusztus 20.” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, nemzeti színű aranyrojtos, szalagsokorral. M: 748 x 25 cm

Ltsz: 61.9.40. **Zászlószalag.** „A pécsi dalárdának Szekszárd város közössége 1913. június 14.” - felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, nemzeti színű, aranyrojtos, szalagsokorral. M: 328 x 27 cm

Ltsz: 61.9.41. **Zászlószalag.** „A pécsi dalárdának tisztelőitől – augusztus 15. 1883” - felirattal. Anyag, technika: Fehér selyemszalag aranyrojtal, szalagsokorral. M: 388 x 20 cm

Ltsz: 61.9.42. **Zászlószalag.** „Pécs sz.kir. város közönsége a „Pécsi Dalárdának 1862-1902.” – felirattal, a szalagsokron a város címere. Anyag, technika: kék-sárga selyemszalag, aranyrojtal, aranyzsinór szegéllyel. M: 351 x 25 cm

Ltsz: 61.9.43. **Zászlószalag.** „A Pécsi Zenekedvelők Egyesülete 1962. a Pécsi Dalárdának 1912” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag egyik végén aranyrojt szalagsokorral, nemzeti színű. M: 294 x 27 cm

Ltsz: 61.9.44. **Zászlószalag.** „A pécsi dalárdának 25 éves jubileum alkalmára özvegy Engeszer Mátyásné” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, nemzeti színű szalagsokorral. M: 245 x 20 cm

Ltsz: 61.9.45. **Zászlószalag.** „Édes hazánk, kedves dalunk, érted élünk, érted halunk” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, nemzeti színű aranyrojtal. M: 256 x 15 cm

Ltsz: 61.9.46. **Zászlószalag.** „Losonczi Dalegylete a Pécsi Dalárdának XXV. éves emlékűnnepélyére” – felirattal. Anyag, technika: selyemszalag, piros színű aranyrojtal, szalagsokorral. M: 386 x 20 cm

Irodalom

HAKSCH L. 1902: A negyvenéves Pécsi Dalárda története (1862-1902). Pécs. pp. 1–259.

GALAMBOS M. 1987: Egy múlt századi zászlószalagról. - Örökség 3: 41–43.

NÁDOR T. 1995: Pécs zenei krónikája. Pécs. pp. 1–208.

RAYMAN J. 1998: A Pécsi Dalárda félézázados jubileumának emlékére. - A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (1996-97) 41–42: 1–254.

The flags and ribbons of the Pécsi Dalárda in the collection of the Janus Pannonius Museum

ILONA MILLEI

The flags and ribbons will be presented from the artifacts of the Pécs Choral Society through the expert textil-conservator, conservation specialist. The almost fifty pieces of artefacts were inventoried in one unit after when arrived to the museum. In the historical collection this is the only one group of artefacts where we can follow the active life of the association. The Choral Society of Pécs performed many different kinds of events. In many times the partner chorals, rural audience, City of Pécs, women of Pécs and the regular audience of meeting remembered about the musical events, anniversary to put ribbon into the flag.

Bálozás Pécsen a múzeumi források tükrében

GÁL ÉVA

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.
e-mail: gal.eva.jpm@gmail.com

A Janus Pannonius Múzeum Történeti Osztályának gyűjteményében számos muzeális érték – tárgy és dokumentum – található, amelyek a 19-20. századi polgári társasági életről vallanak. Ezek közt különösen érdekes a korabeli táncmulatságok, bálók világát felelevenítő anyagsorozat. Archiv fotográfiák, meghívók, táncrendek, újságok, divatlapok, jelvények, könyvek, viseleti kiegészítők, naplórészletek tartoznak e körbe. Együttes vizsgálatuk nyomán kirajzolódik előttünk a bálók egykori világa.

A bálók eredete

A bál elnevezése a latin–olasz eredetű ballare (táncolni) szóból származik, jelentése társas táncmulatság. Az első bált 1385-ben VI. Károly és Bajor Izabella menyegzőjének alkalmából rendezték Amiens-ben. Az ötlet Medici Katalinnak is megtetszett, aki szorgalmazta a bálokon a könnyű, kivágott ruhák viselését és a gyakran kacérkodásra szolgáló álarc használatát. A mai értelemben vett bálozási szokások elterjedését XIV. Lajos (1638-1715) korától számítjuk.

Kezdetben a tehetősebb réteg kiváltsága volt a bálozás, aztán a 19. században „egész Európa táncra perdült”, ugyanis ekkorra vált a bál széles körben elterjedt szórakozási formává. Ebben a korszakban a bálozás már a polgári életforma velejárója lett, s ahogy napjainkban is, a különféle egyesületek, sportkörök, társadalmi egyletek is bekapcsolódtak a szervezők körébe.

A bálók szerepe

A bál mint a szórakozás sajátos formája, a társadalmi érintkezés, a társasági élet jellegzetes polgári helyszíneként lép elénk, amely egyben kultúra- és divatközvetítő szerepet is betöltött – gondoljunk a viseletekre, a táncokra, a zenére, a kialakult szokásokra. A bálakat Pécsen is leginkább a farsang – vízkeresztől hamvazószerdáig tartó – időszakában tartották. Városunkban a 19. század közepén kedveltek voltak a baráti összejövetelek is – jó barátok között egy-egy polgári szalonban –, ahol, ahol a férfiak puncsot vagy krampampulit ittak, a nők, a gyermekek pedig „bárbároisz”-t¹ iszogattak (JELLACHICH 1912: 32.). A pécsiek olyannyira kedvelték a farsangi fánkot, hogy a 18-19.

¹ Bárbároisz = Bavaroise tejjel. Egy mai recept pl. így írja le a csokoládés Bavaroise készítését: Egy lábosban készítsünk 1 dkg cukorral szirupot, adjuk hozzá egy tojás sárgáját, és habverővel jól keverjük össze. Egy külön edényben olvassunk föl 8 dkg főzőcsokoládét kevés vízben, majd öntsük rá a tojásos szirupot, keverjük tovább, és végül csurgassuk rá a 3 dl forró tejet és 3 cl konyakot. Habverővel keverjük habosra. Előmelegített csészékben kínáljuk. Ld.: http://gasztroabc.hu/recept/1453_csokolades-bavaroise/

század fordulóján „fánkmúlato vígasságok”-nak nevezték a farsangi multságokat. A táncestélyek, bállok természetesen alkalmat adtak a fiataloknak az ismerkedésre is.²

A dualista korszak virágzó egyesületi életében is fontos szerepet játszott a bál. Segítette a tagság összekovácsolódását, s gyakran nemes célok megvalósításának is eszközévé vált. Ezek a rendezvények ugyanis alkalmat adtak az adakozásra is. A báli meghívókon mindig feltüntették a jótékonykodás célját, a jegyek árán túli felülfizetést már előre megköszönték. Az újságokban pedig ezekről az adományokról később hírt is adtak. A 19-20. század fordulójának helyi sajtótermékeiben számos példát találhatunk erre. A Pécsi Jótékony Nőegylet a bállok, táncestélyek, tea-zsúrok bevételeiből a szegényeket támogatta. A Pécsi Torna Egylet egyik álarcos báljának bevételeiből tervezték elkészíttetni az egyesület zászlaját, amely a pécsi tornászok országszerte szerzett dicsőségét is hirdette. A Zsolnay Gyár Önkéntes Tűzoltóságának bálján a felülfizetéseket tűzoltószeres vásárlására fordították. A Baranyamegyei Katona Hadastyán Betegsegélyző Egylet teljes báli bevételét pedig a szegény rokkant tagok segélyezésére használták fel.

A múzeumi gyűjtemény meghívói között sok esetben találkozunk a táncestély, táncvígalmak elnevezésekkel. Ezeket a multságokat az év bármely időszakában szívesen megrendezték, de persze a legfőbb időszak mégiscsak a farsang volt.

De vajon mi a különbség a bál és a táncestély között? Erről szól a Pécsi Napló egyik tudósítása 1904-ben:

„Itt a farsang, s mint minden évben, az első nagyobb táncestély az idén is a pécsi jogászok multságára. Nem rendeznek bált, csak táncestélyt, amely azonban föler egy bállal. Nem olyan feszes, nem olyan forma szerinti, szabadabban lélegzenek, frissebb, könnyebb a levegő, s nem is jár annyi költséggel, mint akkor, ha a bál elnevezést tűzik a homlokzatra...

A szülők is, a jogászok is jobban járnak. S ami fő, sokkalta jobban érzi magát a fiatalság a táncestélyen, mint a bálon. Nem olyan fényes és barátságosabb, melegebb a hangulat. S aztán a fiatalabb lányok is elmehetnek, akik – a bevett szokás szerint – báli terembe bizony még nem léphetnek be. Furcsa szokás, de így van. A társadalom konvenciók szokásait nehezen rugdalhatja le a haladó emberiség.”

Báli helyszínek Pécsen

Jellegzetesnek mondható, hogy minden társadalmi osztály a maga társaságában szórakozott. Pécsen számos egykori báli helyszínt ismerünk. A „városi elit”, a nemesi, nagypolgári réteg szórakozóhelye volt a Király utcai Nemzeti Kaszinó (1. ábra), melyet nagy rendezvények esetén összenyitottak a mellette álló Hattyú-ház termeivel, de említhetjük a Jókai téri Sneckenberger Szálát (termet), illetve a pécsi Stadttheatert is. Utóbbi helyszínről a színháztörténeti kutatások nyomán alkothatunk képet. Az 1840-től működő Városi Színházban a bálszervezést az adott évadra leszerződött színigazgató mint bálrendező vállalta. Emiatt a színigazgatók számára fontos volt az is, hogy a színésztruppokban jó tánc tudású művészek is legyenek, hiszen ezeken a kedvelt rendezvényeken ők

² A fiatalok ismerkedhettek a házaknál rendezett „tea-zsúrokon” is. Ezeket mindig a lányos házaknál tartották, és a potenciális vőjelölteket, udvarlókat is meghívták. A lányokat persze szüleik, rokonaik kísérték el, és ők is jöttek értük. A fiatallembert nem kísérhette haza a leányt. A gardedám pedig árgus szemmel felügyelte, figyelte a fiatalokat, akik a táncon kívül incselkedős társasjátékokat, kártyajátékokat, zálogosdit, szembekötősdit is játszottak. A pécsi Visy-családnál amikor a fiatal leány már jegyes volt, és választottja minden nap délután-estefelé meglátogatta, akkor sem maradhattak kettesben. Náluk a fiatalabb leányt hagyták ott felügyelni, amit persze ő nagyon unt. De ismerkedhettek a fiatalok kötetlenebbül is, a sportpályákon. A polgári réteg kedvelt sportjai között említhetjük a korcsolyát és a teniszt. Sok kapcsolat, szerelem szövődött sportolás közben. A korozás is alkalmat adhatott arra, hogy a fiatalok szemet vessenek egymásra, de utcán ismerkedni nem volt illendő. Lehetőség adódott az ismerkedésre az egyletek rendezvényein is.

1. ábra: A Nemzeti Kaszinó épülete Pécsen, a Király utcában az 1920-as évek végén.
(Fotó: Füzi István)

2. ábra: Bálozók csoportképe. Pécs, a Hotel Pannónia bálterme, 1940 körül.
(Fotó: Füzi István)

mutatták be a kezdő táncot. A zenét, a dekorációt is a szintársulat szolgáltatta. A Bécsből induló társulatok ismertették meg a helyi közönséget a legdivatosabb ruhákkal, táncokkal, az új „módival”.³

A kispolgári közönség, az iparosok inkább a Polgári Kaszinóba vagy éppen a Felsőmalom utcai Timárházba (ma a Várostarténeti Múzeum épülete), régi nevén a „Derfli”-be jártak szórakozni. A különbejáratú, erkélyes, festett falakkal díszített, tükörrel, (gyertyás) csillárokkal felszerelt elegáns táncteremben számos bált tartottak, főként a német iparos közönség részére. A fiatalág kedvelt szórakozóhelye volt a bái szezonban a Vigadó épülete, de említésre méltóak még a vendégfogadóban és más vendéglátó egységekben (pl. a Magyar Korona, a Hétfejedelem, az Arany Naphoz címzett vendégfogadók, a Scholtz-féle Sörcsarnok) tartott rendezvények is. Emellett fontos szerepet kaptak az egyesületi székházak is – nem véletlenül –, hiszen ezek rendelkeztek nagy befogadóképességű terekkel. (Pl. a Pécsi Jótékony Nőegylet székháza, a külvárosi és belvárosi katolikus körök).⁴ A múlt századfordulón a legnagyobb termet a Budai Katolikus Kör tudhatta magáénak a Király utca keleti végén. A két világháború közti időszakban a Pannonia Szálloda volt a vigalmak egyik kedvelt helyszíne (2. ábra). Persze kisebb táncos estélyeket magánházaknál is rendszeresen tartottak.

Formáját tekintve voltak nyílt (mindenki számára nyitott, látogatható) és zártkörű rendezvények, illetve kedveltek voltak a maszkabálok is. A régi meghívókból kiderül, hogy ezeken nem volt kötelező mindenkinek maskarát öltöni, illetve a hölgyek viselhetek álarcot, a férfiak nem mindig. A bálók általában este 8 és fél 10 óra közötti időben kezdődtek, és hajnalig tartottak. A zenét szolgáltató muzsikások a táncrendben előírt zeneszámokat adták elő, és egy nagyobb szünetet („szünórát”) tartottak. A táncos rendezvények esetében sokszor találkozhatunk Pécsen Korodi Gyula zenekarával, de cigányzenével is. A kedvelt táncok közt említhetjük a csárdást, polkát, rohampolkát, bostont, négyest és a keringőt.

A bái készülődésről

A korabeli újsághirdetésekből megtudjuk, hogy egy-egy bál megmozgatta a polgári társadalom széles rétegeit. Egy szezonban 12-20 bálról olvashatunk a korabeli sajtótudósításokban. A lázas készülődés nemcsak otthon, a családokban folyt, hanem a rendezőség részéről is, hiszen igen sok tennivaló volt a szervezés kapcsán.

A 19. század végén a számos egyesületi vagy intézmények által szervezett bál esetében külön rendező bizottságot hoztak létre, amelynek – az egyesületi felépítéshez hasonlóan – volt elnöke, pénztárnoka, tagjai, védnökei, fővédnöke. Feladataik közé tartozott a terem kiválasztás és lefoglalás, terem díszítés, dekorációk, különlegességek, látványosságok beszerzése, műsor biztosítása, zenészek, ételek, ruhatár megszervezése, meghívók elkészíttetése, postázása, a rangos meghívottaknak személyes eljuttatása, a táncrendek elkészíttetése, a hölgyek számára apró figyelmesség – pl. kis virágcsokor – készíttetése, rendezői karszalagok, jelvények beszerzése. (Majd később, már a bál ideje alatt a program figyelmekkel kísérése, a vendégek eligazítása, információadás, a személyek bemutatása is.) A főrendező fontos feladata volt a meghívottak névsorának összeállítása. Ez a névsor mint friss hír már a másnapi újságban olvasható volt. (Bár megjegyezzük, hogy ennek összeállítása nem volt könnyű feladat. Időnként méltatlankodókkal is találkozhatunk, akik véletlenül kimaradtak.)

³ Megköszönöm Márfi Attilának a szintársulatok és bálók kapcsolatára vonatkozó értékes információkat.

⁴ A Pécsi Jótékony Nőegylet székháza a Mária utcában igen keresett helyszín volt egykor. A fennmaradt meghívók alapján elmondható, hogy a 20. század első felében számos pécsi egyesület, civil szervezet tartotta itt rendezvényeit, az előadó estektől a táncestélyeken, bálokon, batyubálokon keresztül a tea-zsúrokgig.

Érdeemes szólni arról is, hogy a báltermeket egészen különleges módon igyekeztek díszíteni, minden kényelemmel ellátni. Említhetjük pl. a Vigadóban 1900-ban rendezett Torna Egylet álarcos karneválját, ahol a termet úgy alakították ki, hogy az a velencei Szent Márk teret idézze fel. Sőt, nagy költséggel rendeltek egy olasz automata készüléket is, amelyen nyolc – félemben nagyságú – bábu működött. Vagy pl. a MÁV munkásainak bálján szintén a Vigadóban – a színpadi részen a díszítmények között – egy nagyméretű kasírozott mozdony-dekorációt építettek fel.

Tudósítás részlet a pécsi jogászok báljáról (Pécsi Napló 1900. január 4.):

„A Nemzeti Kaszinó termeit, a mulatság színhelyét már péntek este óta a díszítés munkájának zaja töltötte be... A kapubejárat, a nagy vestibulle s a széles lépcsőzet, pálmák, babérfák s szebbnél szebb dísznövények egész falával volt övezve, s amint a lépcsőzet üveg ajtóin az öltöző helyiségekbe, innét az előterembe léptünk, egy valóságos exotikus jellegű téli kert állt előttünk. Üde növénycsoportok, pálma lugasok váltogatták egymást, közben-közben elhelyezett pihenőkkel; emitt egy művészi kézzel összeállított mohos kőparok közt csergedező vízesés, ott egy vígan csobogó szökőkút ragadta meg szemünket... A sűrű növényzet közül intenzív fénnel törtek elő a színes villamégők, kellemes, gyengéd sugaraikkal elárasztották az egész helyiséget. Éles ellentétben állt e világítással a hatalmas táncsterem vakító csillogása, a számos csillár itt százszorosan verődött vissza a sima parquetten s a bejárattal szemben elhelyezett nagy tükörben... A terem legszembeötlőbb pontja az izlésesen készült fényes baldachin, mely alatt betegeskedése miatt megjelenésében gátolt bálanya, lovag Biedermann Rezsőné helyettesítésében Opris Péterné úrnő leányaival foglaltak helyet.⁵ Háromnegyed 9 óra tájban összegyűltek a fehér moire karszalagos rendezők, s izgatottan sűrögve várták az első vendégeket.”

A báli öltözék ünnepélyes viselet, ezt természetesen előre be kellett szerezni. A pécsi boltok széles kínálatukat ajánlották a vásárlók figyelmébe: ruhák, kelmék, kiegészítők között lehetett – főként a tehetősebbeknek – válogatni (3. ábra). De varrónővel is megvarrathatták az öltözet darabjait. A divatos báli toilettekről, jelmezekről, azok összeállításáról, a szükséges kiegészítőkről a hölgyeknek szánt divatújságok, divatlapok tudósítottak, amelyekből a múzeum is őriz 19-20. századi értékes példányokat. A maskarák között kedveltek voltak például Pierrot, Pierrette, Rózsakirálynő, indus táncosnő, XIV. Lajos korabeli udvarhölgy, dominó, vagy éppen a magyar történelmi személyiségeket megjelenítő ruhák (4. ábra). A kelmék, anyagok, ékszerek, kiegészítők helyes és illendő, korhoz, nemhez kötött használatát ismertető illemkönyvek a pécsi polgári otthonok könyvespolcán is megtalálhatók voltak.

„Ízléstelen, ha egy család nőtagjain a szívérványnak mind a hét színe rikítóan képviselve van. Kék és lila szín, zöld és kék, vagy zöld és vörös színek ne essenek össze; de nemcsak a ruhákra nézve, hanem annak a díszítése, szalagok, kalap, kesztyű színe stb. mind meggondolva állíttassanak össze....Csipkék, gazdag ékszerek és nehéz szövetek csak esti díszöltönyökhöz valók...Könnyű szövetek, valamint a lenge báli készletek az ifjúságé; asszonyok harminczöt, legfeljebb negyven éves korukig viselhetik azokat.” (KALOCSA 1884: 546-558.)

Dr. Arató Jenő pécsi táblabíró naplójából, amelyet szintén a múzeum őriz, ismerünk egy báli készülődésről írt élményszerű beszámolót az 1900-as évekből. Bár ez még a

⁵ Biedermann Rezsőné a Pécsi Jótékony Nőegylet elnöknője volt 1903-1918 között, anyagi támogatásával épült fel a Mária u. 18. szám alatti egyesületi székház. Opris Péter pécsi postaigazgató 1887-1913 között, jelentős szerepet játszott a postapalota felépítésében.

nagykanizsai gyermekévekre való visszaemlékezés, de azért a századelő polgári miliójét híven tükrözi. (ARATÓ 1891-1965: 19.):

„Az újesztendő meghozza a farsangot. Szüleim többször mennek bálba, mulatságba, ilyenkor nagy készülődés folyik. Apám frakkot ölt, anyám kivágott báli toalettbe öltözik, rizsporszaggal, parfüm illattal telik meg a hálószoba, s mi, gyerekek, az ágyból izgatottan nézzük a báli készülődést. Édesanyánk karcsú, nyúlánk, lányos alakja nagyon jól érvényesül az elegáns báli ruhában. Apánk, dús hajával, hatalmas fekete bajszával szintén igen elegáns a frakkban, s alig tudunk betelni nézésükkel. Aztán elrobog velük a kocsi, s magunkra maradunk Német nénivel, ki ilyenkor nálunk alszik, s kinek gondjaira vagyunk bízva. Másnap reggel aztán kíváncsian kutatjuk végig édesapám zsebeit, hozott-e valamit a bálból? Mindig hoz nekünk „cukkedlit”, és mi élvezettel szopogatjuk a „báli cukrot” – mégiscsak más az, mint a krumpli cukor, szíj cukor, meg a promincli cukor, melyben közönségesen részünk van.”

Báli forgatag - illemszabályok

A fiatal leányok 14 évesen az otthon rendezett zsúrokon részt vehettek, de bálba 16 éves koruk előtt nem mehettek. A leányok akkor mehettek bálba, amikor eladó sorba kerültek, amikor eljött az ideje, hogy bemutatkozhassanak saját társadalmi köreikben. Az első bálos hölgyek fehér báli ruhát viseltek. Egyedül természetesen nem mehettek a bálba, családjuk, illetve családjukból a reá felügyelő „gardedám” kíséretében jelenhettek meg. Hazafelé sem kísérhette őket fiatalember, vagy udvarló. Sőt, az általános báli szabályoknak megfelelően nem volt illendő egyetlen hölggyel vég nélkül táncolni, vagy a báltermekben hosszasan sétálni, netán kinyitott legyező mögé bújva sugdolózni. A leányok és az ifjak viszont ismerték a „virágnyelv” fortélyait, így a virágokon kívül például a legyezővel, a zsebkendővel, a kesztyűvel is lehetett titkos üzeneteket közvetíteni.⁶

Nézzük példaként a szerelem kifejezésének lehetőségeit:

A „Szeretlek!” üzenet levélben való továbbítására a bélyegnnyelvet használhatták a fiatalok oly módon, hogy a bélyeget a levél alsó bal oldalára kellett felragasztani.

Közvetlen találkozáskor a leány a jobb kezében tartott zárt legyezőt, vagy zsebkendőjét, vagy mindkét kesztyűjét a szívére helyezte. Ez utóbbi már azt jelezte: Kimondhatatlanul szeretlek!

A szerelmes fiatalember küldhetett rózsát kedvesének. Ha a rózsák fehér és vörös színűek voltak, akkor ez az ébredő szerelmet jelképezte. Ha a csokor csupa vörös rózsából állt, az égő, lángoló szerelemről tudósított. A drágakövek közül a szerelmet az opál, a reményteljes szerelmet a heliotróp, a szerelemben való sikert a smaragd jelképezte.

A társasági érintkezés szokásai szigorú szabályokhoz kötöttek voltak. Ezeket felrúgni igen nagy illetlenségnek tartották, s aki ezeket figyelmen kívül hagyta, nem fogadták be, nem szívesen hívták bálokra, estélyekre, zsúrokra. A szabályokat megtanulni otthon családi körben, de persze illemkönyvekből is lehetett.

Amiről az illemkönyvek mesélnek...

- Kesztyű nélkül illetlenség volt megjelenni a bálon (férfinak, nőnek egyaránt).
- Tarajos sarkantyúval, karddal tilos volt táncolni.

• A rendezők adták át a bálra megérkező hölgyeknek az adott alkalomra készítettet mívés táncrendeket, virágcsokrocskát. Az ő feladatuk volt bemutatni egymásnak a párokat, mert amíg egy hölgy nem volt a férfinak bemutatva, nem mehetett el vele táncolni.

⁶ Legújabb és legteljesebb virágnyelv. é.n. A festett díszű, vászonnal húzott keményítáblás, a lapok élein aranyozott, kopott könyvecske belső lapján kézzel írott ajánlás is olvasható: Fogadja e kis könyvet őszinte szeretetem legkissebb jelétül Józsijától

Farsangi és báli ujdonságok
MEGÉRKEZTEK!

Férfi és női fehérnemű
 Legdivatosabb frakk és smoking ing
Nyakkendő különlegességek
 óriási raktára
 Legdivatosabb csonthajtű és oldalfésű
Gaze és structoll legyező
 Glace és csipke keztyű
 Csipke és ruhadiszek, zsebkendők,
Reform mieder (füző)
 Jaeger alsóruházat stb., stb.

a legnagyobb választékban és legolcsóbb árban beszerezhetők

Brucker Béla
 uri és női divatáru üzleteben Pécs, városházépület
 Széchenyi-tér. Telefon 260.

3. ábra: Hirdetés: Pécsi Napló 1909. febr. 7.
 (Fotó: Füzi István)

4. ábra: Archív fotográfia. Fiatal leány „Csipkerózsika” jelmezben,
 a 19-20. század fordulóján. (Fotó: Füzi István)

5. ábra: Rendezői kitűző a múzeum gyűjteményéből.
(Fotó: Füzi István)

6. ábra: Virágcsokrot formázó, német nyelvű táncrend előlapja,
19. század vége. (Fotó: Füzi István)

- Ha a rendezők látták, hogy egy hölgynek nincs partnere, megkérték valamelyik szabad fiatalembert, kérje fel az illető hölgyet egy táncra.

- Ha mégis előfordult, hogy egy hölgynek nem akadt táncpartnere, viselkedéséről így rendelkezik az 1880-as évek illemkönyve (KALOCSA 1884: 501-514.):

„Ellenben a nő, kit ama szerencsétlenség ért, hogy táncra nem kérték föl, tűrje e mellőzést nyugodtan. Ha szíve görcsösen vonaglik is, arcának egy vonása se árulja el a csalódást és a rosszkedvet. Látszólag nézze a táncot éppen olyan jó kedvvel, mintha ő maga is részt venne benne.”

- A férfiaknak tehát tisztük, kedves kötelességük volt megtáncoltatni a hölgyeket, vagyis nem ülhetek egész este a babérjaikon.

„Minden férfit kötelez a tánc. Ha látja, hogy kevés a táncos, akkor nincs ok magát abból kivonnia. ...ha a társaságban igazán kedvelté akarja magát tenni, úgy engedje át magát a tánc gyönyörének egész lélekkel. Táncoljon elevenen, tűzzel, s vigye a táncosnőket sorra, személyválogatás nélkül.”

- A hölgyeknek is volt kötelezettségük. Ha felkérték őket táncolni (elígérkeztek valamelyik táncra), a legnagyobb nevetlenségnek számított arról elfeledkezni. A táncrend arra szolgált, hogy abban feljegyezzék, melyik táncot, kinek ígérték.

- „A táncra való felhívás ilyen féle alakban történik: „Szabad kérem nagysád egy csárdásra?” Erre a felelet: pl. „Szívesen!” Vagy: „Örömmel!”, vagy: „Nagyon sajnálom, de már el vagyok ígérkezve.” Vagy: „Köszönöm, nem táncolok többet.” A hölgyek vigyázzanak, nehogy aztán az elutasítás után rögtön mással táncoljanak, mert az elutasított férfi árgus szemekkel fogja kísérni, és kellemetlenséget okozhat....

Ha a táncra hívás elfogadtatott, az illető tánczene első hangjainál az ifjú táncosnő-jéhez siet. Meghajtja magát előtte, s karját nyújtja, mire a táncosnő fölkel és táncosának karját elfogadva a többi táncolókhöz csatlakozik. Ügyelve arra, hogy a nő helye mindig a férfi jobbján legyen. A férfi könnyedén tartja táncosnőjét, nem mereven, nem feszesen, sem pedig erősen magához szorítva...A nő virágcsokrát ülőhelyén hagyja, mert ez akadályozná a tánc közben. Bal kezét, melyben finom zsebkendőjét tartja, könnyedén a férfi vállán nyugtatja, s ritmikus mozdulatokkal követi táncosának minden fordulatát. A legyező szalagon, vagy finom láncon függ a hölgy övéről. De ne feledje, ez csak legyező és nem ellenző, amely mögött táncosával nevetni, sottogni nem illő dolog. Fiatal, élénk leánykák ügyeljenek arra is, hogy öltözkük fodrait, virágjaik egyes szárait a bálterem padozatán szétszórni szelességre mutat, és ez nem egyeznék meg a kedves, szerény fiatal leány tapintatos modorával.”

- Ha a férfi másodszor is felkért egy leányt, akkor már a szülőknek is be kellett mutatkoznia.

- A báli meghívást persze akkor illet elfogadni, ha egy férfi tudott is táncolni, mert nagy illetlenség volt csetleni-botlani, a hölgy lábára, ruhájára lépni. Ezért aztán már a báli szezon előtt tánciskolában fejleszthették tudásukat a fiatalok. Pécssett Herczenberger József tánctanár kurzusai voltak igen keresettek. A tanfolyam végén báli mulatságot is rendeztek a Vígadóban.⁷ Gosztonyi Gyuláné visszaemlékezése szerint Herczenberger József tánc- és illemtanár még idős korában is tanított. Nagyon kellett ügyelni a leányoknak arra, hogy a táncosok a felkérés sorrendjében jöjjenek, nem adhattak előnyt egyik fiatalembernek sem.

- Általában a felsőbb polgári körökben megkívánták a visszafogott eleganciát, tapintatos viselkedést, kifinomult ízlést. Harsány, magára a figyelmet túlzottan felhívó öltözködésnek, viselkedésnek nem volt helye. A férfinak nagyon tisztelettudóan kellett viselkednie, még táncosnője legyezőjéhez, zsebkendőjéhez sem érhetett hozzá.

⁷ Ma a Kamara Színház épülete a Pécsi Nemzeti Színház mellett, a Király utcában.

A rendezői jelvények

A jelvényt, kitűzött viselő rendezőket a báli forgatagban könnyebb volt megtalálni, segítséget, felvilágosítást kérni tőlük. A múzeumi gyűjteményben levő jelvények zöme selyem, atlaszselyem szalagokból készült, két szín kombinálásával, masni vagy kokárda formára varrva. A lecsüngő szalagrészt általában hosszúra hagyták, ezek végén egy esetben aranszálas rojt látható. Más kivitelű mutat a Pécs város színeit képviselő kék-sárga szalagból három sorban hajtogatott, virág alakú kitűző (5. ábra). Egy másik jelvény a Magyar Érdemrend csillagát idézi fel. Nyolcágú csillagot formázó, aranyozott dombornyomású papírból, illetve celluloid lapból készült. Fehér selyemszatén masni kapcsolódik hozzá, amelyhez ragasztással rögzítették a táncrendet. 1911-ből származik.⁸ Ugyancsak többféle anyag kombinációjával készült a szerencsét hozó patkó-gombanégylevelű lóhere-virág kompozíciójú, amelyet kis kék masni díszít, illetve a bohócfejet formázó, amelynek piros szalagjai apró rézcsörgőkben végződnek.

A táncrend

A hölgyek fontos báli kelléke volt a már említett táncrend, amelyet emlékként is gondosan eltettek. A pécsi múzeum is őriz családi hagyatékokból származó szép kivitelű táncrendeket (6. ábra). Ezek a változatos formájú, díszítésű, elegáns piciny könyvecskék (vagy lapok) tartalmazták a szünóra előtti és utáni táncokat, azok sorrendjét. Ide írta be a hölgy, melyik táncot kinek ígerte. Borítója lehetett fémdísz applikációkkal ellátott, bársonnyal borított, vagy dombornyomású papírból készült, aranyozott stb. felületű. Sok esetben patent-szerű fémmzárral rendelkezett, a picike ceruzát lehetett ide befűzni, amely egyben a zárást is szolgálta. A táncrendek, bár előállításukat tekintve nem egyedi, hanem sorozattermékek, a bennük foglalt aktuális szöveges részek tették őket „egyedivé”. A múlt századfordulón használt sokféle mutatós alapanyag felhasználásával e „könyvecskék” az ünnepélyes, alkalmi jelleget hangsúlyozták.⁹

A meghívók

A múzeumi aprónyomatványok között találkozhatunk a meghívókkal is. E jeles dokumentumok a Történeti Osztály gyűjteményébe leginkább családi hagyatékok részeként kerültek be. Nagy mennyiségével is kiemelkedik a dr. Boros István és dr. Arató Jenő személyéhez kötődő nyomtatvány anyag.¹⁰ A mulatságokra szóló meghívók között a múzeumban nemcsak pécsi-, de sok baranyai illetőségű is található.¹¹ A legszínesebb, a legtöbb rajzos-képi elemmel komponált meghívók az önkéntes tűzoltótestületek rendezvényeihez, báljaihoz kötődnek. A Mohácsi Önkéntes Tűzoltó-Egyesület a 20. század első felében például szívesen készíttette meghívóit a helybéli Blandl János Könyvnyomdájában, ahol dombornyomást is vállaltak. Ennek részleteit is megismerhetjük a századelő meghívóján, ugyanis azon feltüntették, hogy „Nyomatott »Victoria« dombornyomó gépen, »Aerograph« fuvókészülék segítségével.”¹²

⁸ JPM/TO Ltsz.: T 83.278.3., T 2013.11.1.

⁹ Ltsz. T 2013.9.1.; T 2013.10.1.

¹⁰ Dr. Boros István (1891-1980) zoológus, tanár, múzeumi szakember, a MNM Természettudományi Tárának igazgatója 1949-1960 között, politikus, Pécs és Baranya megye főispánja majd kormánybiztos 1945-ben, Pécs város utolsó főispánja 1946-1947-ben. Dr. Arató (Neusidler) Jenő (1891-1979) ügyvéd, törvényszéki bíró, táblabíró Pécsen. Lásd: TO gysz 20/82, illetve Ltsz.: 66.2112-66.2322. Széleskörű közéleti tevékenységük nyomán a 20. század sokféle eseményéről hírt adó aprónyomatványok gyűlték össze a két családban, amelyek az 1960-as és 1980-as években vásárlás útján kerültek a múzeumba.

¹¹ Például meghívók Dárdán, Püspöknapásdon (Baranya megye, ma Mecseknádasd néven), Kisköszegen, Mohácson, Villányban tartott rendezvényekről. Az ország más vidékeiről származó – kis számú – meghívót is őriz a múzeum, az említett családi hagyatékok részeként. (Pl. Párkányban, Máramaroszigeten, Esztergomban keletkezett példányok.)

¹² Meghívó, 1907. JPM TO Ltsz.: Ny 82.211.5.

A pécsi rendezvények meghívói, nyomtatványai a helyi nyomdákban kerültek ki (pl. Részvénytársaság, Wessely és Horváth Nyomda, Dunántúl Pécsi Egyetemi Nyomda).

Jól látható, hogy a nyomdák bizonyos motívum-skálát kínáltak, amelyekből választva alakult ki az egyedi termék (ehhez a mintákon, grafikus elemeken kívül a megrendelő kiválaszthatta a betűtípust, betűméretet, betűszínt, a papírt stb.). A meghívók egy-egy bálhoz kötődő minden fontos információt tartalmaztak. Ezért mint kordokumentumok is fontos források.

Végezetül álljon itt egy részlet a „Turul” Szövetség pécsi ifjainak jelmezes, álarcos estélyére szóló meghívójából, az 1920-as évekből:¹³

„Az álarcos, jelmezes estély törvényei:

1. *Hölgyek jelmezesen jöjjenek, ha akarnak álarcban is. Demaszkírozás éjjélkor nincsen, vagyis nem kötelező.*
2. *Urak és bajtársak jöhetnek sötét ruhában, de jobb, ha jelmezt öltenek.*
3. *Viselkedésre törvényt kiki magának szabjon.*
4. *A rendezők szíves utasításait mindenki tartsa törvénynek.*
5. *Jelmezes urak a Mór-utcai kapun, hölgyek a főbejáraton léphetnek a nőegyletbe.*
6. *Az ünnepség Karnevál herceg fogadtatásával kezdődik ½ 10 órakor. A kapuk ekkor le lesznek zárva.*
7. *Mindenki úgy mulasson, hogy a farsang utolsó napja van.”*

Irodalom

- ARATÓ J. 1891-1965: Életem 1891-1965. - Kézirat. Janus Pannonius Múzeum/Történeti Osztály Ad. 366.75.
- JELLACHICH K. 1912: Pécs a XIX. század közepén. - „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület” Értesítője 1-2: 20-58.
- KALOCSA R. 1884: Az illem könyve. A művelt ízlés és a tapintatos modor az élet különböző viszonyaiban. - Budapest pp. 546-558. Janus Pannonius Múzeum Ltsz.: Ht/632.
- Legújabb és legteljesebb virágnyelv. Bp. é.n. Janus Pannonius Múzeum/Történeti Osztály Ltsz.: Ny 83.103.

Rövidítések:

Ad.	Adattár
é. n.	Évszám nélkül
Ltsz.:	Leltári szám

¹³ JPM TO Ltsz.: 66.2243.

Balls on Pécs in the lights of museum resources

ÉVA GÁL

Several museum values – subjects and documents – about the 19-20th centuries civil social life locate in the collection of the Historical Department of JPM. Particularly interesting the material group of contemporary dances and balls. Archive photos, invitation cards, newspapers, books, fashion-books, dance cards, badges belong to this group. The balls of former worlds outlined through their investigation. The balls were the specific form of the social interaction and gave the community a chance to the meeting and the offers. The balls mostly kept in the carnival period. The balls organization was a multiple task for the civil society. In Pécs inns, restaurants, casinos and clubhouses gave place for the prom events. Sometimes the balls kept in the city theater at the 19th century, which organization was a job for the drama group and for the director. Thus the actors from Vienna was introduced the most fashionable clothes, dances and the new trends for the local audience.

Regensburgtól Sulináig és vissza Eilingsfeld János hajóskapitány fotográfiai hagyatéka a 20. század első feléből

KINCSES KÁROLY

e-mail: knesskrly@gmail.com

Elöljáró beszéd

Ritka, mint a fehér holló, hogy ehhez hasonlóan intakt, komplett fotós életművek kerüljenek múzeumi közgyűjteménybe, ott meg is őrződjenek, s néhány éves, évtizedes szunnyadás után a világ szeme elé táruljanak. Ilyen Eilingsfeld János /Johann Eilingsfeld/ folyami hajóskapitányé, aki a huszadik század első néhány évtizedét fotografálta végig, nem is akárhogyan és nem is akármít.

Több dolog emeli ki a hasonlóak közül. Jóvoltából egy speciális szakma képviselőjének fényképei maradtak ránk, melyekből képet kaphatunk a dunai hajózás aranykorából, amikor szép építésű, lapátkerekes gőzhajók járták a Dunát, elegáns dámák és urak sétáltak a fedélzeteken, akiket snájdig hajóstisztek társaságában díszegyenruhás kapitány látott vendégül esténként a hajók szalonjában. Ennek a társasági életnek képi lenyomatai, vendégekönvi bejegyzései alkotják a hagyatéka egyik részét. Sok képet készített továbbá Eilingsfeld az első világháború alatt is, ezekből pedig a flottillások, dunai monitorok, elsüllyesztett hajók és uszályok létre látunk rá, valamint partközeli építményeket, hidakat, gátakat, egyéb műtárgyakat szemlélhetünk most, amikor éppen száz esztendeje kitört a nagy háború. Melyet aztán még nagyobb követett, de ez már más történet. Azonban pusztán a hajózástörténet szempontjából is pótolhatatlan az életmű, mert nem csak a maga által kapitányolt tucatnyinál több gőzösről vannak képeink, de előszeretettel fotózta a Duna összes nagyobb hajóját, ha szolgált rajta, ha nem. Ráadásul, még mindezen túl, Eilingsfeld János fotós hagyatéka a fotográfia történetében is jelentős állomás, mert tulajdonképpen egy kicsi és zárt világ üzen általa, még akkor is, ha látszólag ezer kilométernyi távolságokat járt be a különböző vontatók és gőzhajók kapitányi hidjain. De aki hajózott már életében, az tudja, hogy a hajó mikrovilága szinte érintetlenül úszik végig a folyón, s a partmenti tájak mint egy mozielőadás filmkockái peregnek a szemünk előtt. A kapitány igazából el sem távolodott a hajójától, hajóitól, gyakorlatilag a képek mentek hozzá, s ő csak begyűjtötte őket, mint a nagy hálót szövő pók.

A fotótörténet-írás ismer szép számmal olyan alkotókat, akik fényképezőgépük optikáját már-már mániákusan, egész életükben csak arra fordították, ahol őket érdeklő dolgok estek meg, és semmi mást nem fotóztak. Rosti Pál a szabadságharc után csak azért tanulta meg a fényképezés akkor még felettébb bonyolult eljárását, hogy kétéves

útján Kubában, Venezuelában és Mexikóban fényképezhessen. Ezeken a helyeken fotografált nem több mint száz felvételt, s aztán soha többé nem nézett fényképezőgép matt-üvegére hátulról. Hasonlóan csak egy dologra fókuszáltak, jobbra az általuk agyonlőtt állatok tetemét fényképezték az ismert és híres vadász-fotósok, Kittenberger Kálmán vagy Széchenyi Zsigmond. De hozzájuk hasonlóan járt el mondjuk a harmincas években Kálmán Kata, Sugár Kata is, akik szinte csak arcokat vettek célba keresőjükkel, s mutat-ták meg az arcokon keresztül a sorsokat. És sorolhatnám még. Ezek az egy húron pendülő, egységesnek mondható életművek valódi csemegét jelentenek a fotómuzeológus-nak. Eilingsfeld is ilyen egytémájú fotográfus volt, még ha első látásra nem okvetlenül tűnik olyannak.

A fényképező hajóskapitány

Élete nagy részében az Európa tucatnyi országát összekötő Dunán hajózott, s míg lassan araszolt hajójával ár ellen Galactól Belgrádig és tovább, volt ideje elgondolkodnia az eltérő kultúrájú, más és más gazdasági, történeti körülmények között kialakult és regnáló népek közti egyezéseken és különbözőségeken. Szerencsénkre nem csak nézte, hanem valamennyit ebből meg is örökölt. Magyar, bolgár, román, szerb, bosnyák, német és még ki tudja hány náció férnek meg békésen a fotóin. És első pillantásra bármilyen furcsán hangzik is, életművének legfontosabb része egy nem Duna-menti város-ban, Pécsen található, méghozzá a Janus Pannonius Múzeum Történeti Osztályának archív fotógyűjteményében. Ők őrzik Johann Eilingsfeld hajóskapitány fotográfiáinak, üvegnegatívjainak, albumainak, naplójának, dokumentumainak, leveleinek sokaságát. A kapitány különböző beosztásokban és különböző hajókon szolgálva több százszor tette meg az utat Regensburgtól a Fekete-tenger melletti Sulináig, mint az Első cs. kir. szab. Duna Gőzhajózási Társaság (DGT) alkalmazottja. És természetesen útjain gyakran fényképezett, így hozva létre egy mind számarányában, mind az ábrázoltakat tekintve jelentős gyűjteményt. Nem volt művész, de megtanult fényképezni, általában jó gépekkel, jó anyagokra dolgozott, s gondot fordított a viszonylag precíz adatolásra is. Hátramaradt irataiból, levelezéseiből, negatívjai tárolózacskóinak felirataiból úgy tűnik, rendkívül precíz ember volt. Salamon Gábor, életművének egyik kutatója megerősítette ezt: *„Valóban nagyon akkurátus és precíz volt. Vannak tőle származó könyveim, amelyek első oldalain a vásárlás helyszíne, dátummal és árral van feltüntetve, valamint kétféle pecsétje volt, német és magyar, amit rányomott az első és hátsó oldalra. Hihetetlen, de volt még egy pecsétje, amit minden könyvének az utolsó lapjára rányomott: 'gelesen' azaz elolvasva.”*

Foglalkozunk kicsit az életrajzával is. Mözsön született, Tolna megyében, 1877. január 8-án, és Dunaszekcsőn hunyt el 1967. október 28-án. Mözs (németül Mesch vagy Mötschau) 1989-ig önálló község volt, mostanában már csak Tolna város része. Aki keresi, az a Duna jobb partján tegye, Szekszárdtól kb. 11 kilométerre. Lakossága még most is vegyes, messziről idekerült svábok, felvidéki szlovákok, magyarok egyként lakják. Schwarzwaldból, Württembergből, Thüringiából, Bajorországból érkeztek ide betelepülők a XVIII. század elején. Eilingsfeld Johann is egy Majna mellől származó sváb paraszti családból származik, nem véletlen, hogy az anyjával, Anna Eilingsfelddel való összes levélváltása német nyelven történt, de természetesen hibátlanul írt és beszélt magyarul is. Apja, id. Johann Eilingsfeld a helyi temetőben nyugszik, fia egyik fényképén jól olvasható a sírkerecszen a neve. Amikor a hajóssá lett ifjabb Johannak a hajóival történt eseményekről kellett hivatalos beszámolókat, jelentéseket írnia, pont olyan jól

fogalmazott magyarul és németül is. Német anyanyelvén és a magyaron kívül természetesen beszélt románul, szerbül és bolgárul is, hiszen szüksége volt rá.

Első felesége 25 éves korában elhunyt, második asszonyát, a dunaszekcsői postamestert csak a hajóstársaságtól való leszerelése után vette feleségül. A kettő között pedig zavartalanul hajózott, mint a Duna Gőzhajózási Társaság (DGT) alkalmazottja. Gyermekei nem születtek. Hajós életét teljes egészében a DGT-nél töltötte, innen vonult nyugállományba közvetlenül a II. világháború kitörése előtt.

Végigjárta a számlélírást annak rendje és módja szerint, amíg hajóskapitány lett. Személy- és teherhajókon teljesített szolgálatot, gyakran váltva hajót, ahogy a vezénylese szólt. 1905-ig még csak matróz, majd néhány év elteltével kormányosként szolgált. 1909-ben lett a *Carl Ludwig* lapátkerekes gőzhajón III. osztályú segédtsiszt. (Hildegard/1853 típusú, épült: 1853-ban a DGT Óbudai Hajógyárában, 1853-1938 között hajózott a DDSG Wien zászlója alatt.) Egy évvel később előléptették ugyanezen a hajón, s akkortól titulusa másodosztályú segédtsiszt. 1911-ben az *Albrecht* gőzüzemű oldalkerekes személyhajón lett másodkapitány. (Épült: 1853, DGT Óbudai Hajógyára, működött 1853-1925 között, DDSG, Wien.) De csak egy esztendőt töltött az itteni tisztikajütben, mert 1912-ben már a sokkal előkelőbb és nagyobb, 1845-ben épült oldalkerekes személyszállító gőzhajó, a *Sophie* másodkapitánya. Tudott valamit az emberünk, mert meglehetősen gyorsasággal küszört felfelé a ranglétrán, hiszen 1913-ban, harminchat évesen megkapta első kapitányi kinevezését a *Salzach* nevét viselő hajóra. (Braunau/1856 típusú gőzüzemű oldalkerekes vontatóhajó, épült: 1856, Ignaz Mayer Werft, Linz, 1865-től 1919-ig használta a DDSG Wien.) 1914-ben a *Gisela* nevű, Nádor/1846 osztályú gőzüzemű oldalkerekes személyszállító hajógőzöst irányította parancsnokként. 1914 októberétől a *Lajta* kapitánya. (Carl/1865 típusú gőzüzemű oldalkerekes vontatóhajó, az Ignaz Mayer Werft, építette Linzben, és 1874-1918 között használta a Duna Gőzhajózási Társaság.) 1916-ban az *Erlaff* gőzös kapitánya. 1918-1920-ban az *Ipoly* nevű oldalkerekes vontatóhajón volt kapitány. (Épült: 1872, DGT Óbudai Hajógyára, és 1920-ig hajózott a DDSG fennhatósága alatt.) 1921-ben kis ideig az *Iris* oldalkerekes gőzhajó kapitánya, de már ez év októberében a *Habsburg* gőzös kapitánya. (Buda-Pest/1866 típusú oldalkerekes személyszállító gőzhajó, épült: 1867, Stabilimento Tecnico Fiumei Hajógyár, Újpest, 1904 és 1938 között volt a DDSG hajója.) Itteni karrierjének egy balesztet vetett véget. „A Hajó és Gépjavítóműhely Rt. a következő kárjelentést küldte be hozzánk és kérte a kár felvételét. Október hó 29-én a Dráva útnál elhaladó Dunagőzhajózási „Habsburg” nevű személyszállító gőzös teljes lefelé jövőbe a HGRT 6. számú uszályának a magazin koszorúját és fedélzetét 7 méter hosszúságban beszakította. Felhívjuk, hogy ez ügyben az előírt sérülési ügyiratot hozzánk mielőbb beküldje. Az Első Duna Gőzhajózási Társaság Forgalmi Igazgatósága.” (A gépirásos levél eredetije JPM adattár.) 1921 decemberében a Juno nevű, Mercur /1853 típusú, svájci építésű, gőzüzemű oldalkerekes személyhajó kapitánya, de itt sem melegegett meg a szék alatta, mert a következő évben már a legtöbbet fényképezett hajóján, a vadonatúj, ekkor vízrebocsátott Helioson találjuk, melyen 1922-től 1924-ig főkapitányként uralta a parancsnoki hidat, s volt matrózok, hajósok, tisztek „élet-halál” ura. (Sternklasse típusú lapátkerekes gőzhajó, a DGT Óbudai Hajógyárában készült, és 1922-1945 között járt a Duna Gőzhajózási Társaság hajójaként.) 1926-ban ideiglenesen a *Pollux* gőzüzemű oldalkerekes vontatóhajó kapitánya, majd visszatért a *Heliosra* 1926 júliusában. Három évvel később, októberben lett a meglehetősen öregeske, akkor már majd nyolcvanéves *Tisza* oldalkerekes vontató kapitánya. Meglehetősen visszalépés volt a nagy, büszke sétahajóról ide kerülni, nem tudjuk, mivel érdemelte ki. 1929 novemberében az *Isper* nevű, Béke típusú oldalkerekes vontató gőzhajó kapitánya. Itt csak egy hónapig szolgált, decemberben már a *Krems* kapitánya. 1931-től a *Kolowrat* kapitánya. A lapátkerekes vontató 1848-ban csú-

szott le a DGT Óbudai Hajógyárának sólyáján és majd száz évvel később, 1944-ben egy víziakna-robbanás következtében süllyedt el az 1233. folyamkilométernél. Természetesen Eilingsfeld ekkor már a sokadik hajóján volt. 1931 szeptemberében nevezték ki a *Venus* gőzüzemű oldalkerekes személyhajó kapitányának. Innen megszakadtak az általam látott feljegyzések, nem tudjuk, hol folytatta és hol fejezte be hajós pályafutását, de a hírek szerint még a második világháború kitörése előtt nyugállományba vonult.

Mint ahogy pontosan azt sem tudjuk, hol, kitől tanult meg fényképezni. Megmaradt fényképei, negatívjai közül a legkorábbiak 1913-ból származnak és az utolsók az 1940-es évek elején készültek. Ameddig nem tudunk pontosabbat, tételezzük fel, hogy e két időpont közötti három évtizedben fotózott. Ez idő alatt viszont folyamatosan hajózott, kis túlzással csak a szabadságait töltötte a parton. Nem csak saját fényképész-felszereléssel rendelkezett, de jó okunk van feltételezni, hogy felvételeit is maga dolgozta ki. Ez kezdetben nem igényelt túl sok gépet, tartozékot, laborfelszerelést, hiszen az első évtizede felvételeit csupán kontaktolta zselatinos napfénypapírra (arisztó), kicsit később zselatinos gázfénypapírra. Ehhez pedig elegendő volt mindösszesen egy lemezívó tank, melyben a jobbra 9x12 cm-es üvegnegatívjait előhívta, aztán kellett még egy szárító-bak, néhány napfény-másolókeret, két kis tálka s három üveg. Ezek kényelmesen elférhettek a mindenkori parancsnoki kajütben. Megmaradt több, korabeli, vintázs pozitív kontaktja, melyek hátára felírta a papír fajtáját, az előhívás némely adatát, az alkalmazott szűrőt, ami a korabeli műkedvelő fényképészek bevett gyakorlata volt. Valamennyi üvegnegatívját egyenként betasakolta előrenyomott, német felíratú negatívtartóba, ellátta a megfelelő feliratokkal, amelyekből a felvétel agnoszkálásán, a hely, felvételi idő és a képen szereplő személy vagy esemény mellett számos következtetést vonhatunk le az általa használt nyersanyagok fajtájáról, az előhívási technikájáról, a szűrőhasználatáról, a választott kimásolópapír fokozatáról, fajtájáról is. Később aztán ő is, mint fotós társai kivétel nélkül, áttért a zselatinos előhívópapírokra, ehhez már célszerű volt nagyítógép, nagyítókeret, sötétkamra lámpát, szárítógépet is beszereznie. Nem bizonyított, hogy ezeket a késői képeit a hajókon berendezett kis laboratóriumban maga készítette volna. Pozitív felvételeit többféle szárazbélyegzővel, gumipeccséttel jegyezte: Köralakban: „Fotograf. Kap. Eilingsfeld” vagy „Johann Eilingsfeld Captain”, Eilingsfeld János hajóskapitány Dunaszekcső (Baranya megye), pozitív képeit néha a képes oldalon, néha a hátoldalon aláírta.

A fényképeit több könyvben is leközlük, még hajózással foglalkozó idegen nyelvű szakkönyvekben is. Ennek egyik oka lehet, hogy a képeit a húszas-harmincas években több példányban sokszorosította és osztogatta utasoknak, kollégáknak. Felesége a dunaszekcsői postán árulta a fényképeiből nyomtatott képeslapjait. Most is van még Salamon Gábor tulajdonában közel ezer darab, a dunapentelei vízimalomról készült, el nem adott, postatiszta képeslapja. A háború alatt és utána is állandóan anyagi gondokkal küzdött, lehet, ez vezetett oda, hogy abbahagyta a fotózást, véli a többször idézett Salamon.

Ha Eilingsfeld valamennyi megmaradt felvételét egyesével megvizsgáljuk, egyetlen olyan felvétele van, amely minden szempontból kiemelkedik a többi közül. No, nem a briliáns kép okán, nem is a kompozíció mindent felülmúló tökéletességéért emeltük ki, hanem mert olyan képet tudott készíteni, amelyet senki, a jelen levő profi fotóriporterek közül sem. IV. Károlyt sikertelen visszatérése után 1921 novemberében Madeira szigetére száműzték, távozásakor Eilingsfeld János hajósként részt vett november 21-én a bajai eseményen, mikor a király és családja két angol cirkálón kényszerűségből végleg elhagyta Magyarországot. Ezen alkalomból fényképfelvételt készített a királyról. Eilingsfeld valószínűleg nem önként volt jelen IV. Károly behajózásánál. Az angolok számára ismeretlen, idegen terület volt a Duna, ezért szükségük volt olyan hajósra, aki

ismerte a folyó sajátosságait (hajóút elhelyezkedése és jellemzői), így került Eilingsfeld János a második monitorra ún. „lotz”-ként. Másként nem kerülhetett volna a győztes fél hadihajójára. A fényképen látható első hajó az angol Glowworm monitor, erre szállt fel a királyi pár. Felnagyítva látható, hogy a hajó parancsnoka tiszteleg a királynak. Eilingsfeld János a másik monitoron, a Blue Birdön tartózkodott. Ez a hajó volt a királyi családot szállító monitor kísérője. Senkit nem engedtek az esemény közelébe, mindenkít, még az újságírókat és fényképezőket is, távol tartottak a felsorakozott katonák, csendőrök. Eilingsfeld is csak lopva tudta a felvételt elkészíteni a parancsnoki híd bal oldaláról, mivel a monitor álló helyzetében akkor éppen senki nem tartózkodott a kormányállásban és a parancsnoki hídon. A kormányállás pedig takarta őt a part felől. Továbbá látható, hogy a napvédő ponyvákat még nem szedte le a személyzet, így alulról a fedélzetről sem láthatták őt. Ezt a felvételt őrzi a JPM Várostarténeti Múzeuma F 4700. nyilvántartási számon. A fényképeit ismerve Salamon nem tud más képről, ami ezzel az eseménnyel vagy úttal kapcsolatban készült volna. Ezt az egy képet sokszorosította és adott belőle rangosabb utasainak. Van egy levél Salamon Gábor birtokában, amit Károlyi Mihály anyósa írt neki ezzel a fotóval kapcsolatban (kért tőle még egyet, mert egy újságíró ellopta az asztaláról – Salamon Gábor közlése, 2014. október 22.)

Eilingsfeld fura átmenetet képez az amatőr, vagy, ahogy akkor mondták, műkedvelő fotográfus, és a folyami hajós voltából eredően fotóriporteri attitűd között, minek következtében olyan fotókat hagyott ránk, melyeket más, profi fényképész ilyen vagy olyan okból nem készített, nem készíthetett volna el. Amatőr volt, amikor hajója utasait, csoportokat, baráti társaságokat örökített meg, gyakran maga is beállva a csoportok széléhez. Akkor is a kíváncsi amatőr szemével választotta témáit és exponált, amikor a Duna-menti városok folyóparti életét, táj- és városképeket fotózott. A kiemelkedő Eilingsfeld-fotók, negatívok nagyobbik része az első világháború idején keletkezett. Itt megint a fotóriporteri szerep erősödött. Ezekből képet alkothatunk a Duna-menti országok korabeli állapotáról, a folyami hajózásról és hajókról, némely hadieseményről (sebesültek behajóztatása, roncsok, elsüllyedt hajók kiemelése, szétlőtt parti épületek...). Természetesen lefényképezte az összes hajóját, melyen szolgált, vízi baleseteket, kikötőket, hajógyárakat, hajómalmokat, hajókat és vontatmányokat. Itt nem a látványba belefeledkezett amatőr választotta ki a fényképezésre érdemes témákat, hanem a folyami hajóskapitány, akit szakmájához ezer szál kötött, így mindent begyűjtött, amire szüksége lehetett. De képei között maradt még számos a hajóin megfordult ismert és ismeretlen utasokról, így József Ferenc főhercegről és feleségéről, Anna főhercegnőről, vagy Felvinczi-Takács Zoltánról, aki akkoriban éppen a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeum igazgatója volt. Ezek a társasági fotók az ábrázoltak megörökítésén kívül semmi más célt nem szolgáltak, s inkább maga a fényképezés aktusa volt a hajóutat felejthetetlené tenni akaró kapitány célja, mint az elkészült kép művészi vagy egyéb kvalitása. Maradt még néhány portré róla, illetve családjának tagjairól, a már említett utolsó magyar király, IV. Károly száműzetéséről és ezzel nagyjából kész is a leltár.

A hagyaték

Dunaszekcső egy szalagfalu. Határtól határig 3 km hosszú és talán 500 méter széles. A falu közvetlenül a Duna mellett fekszik, és az 56-os főút szeli ketté. Itt, a Posta utca 19-ben lakott a nyugdíjas kapitány 1967-ben bekövetkezett haláláig, s itt találták meg a hagyatékának egy részét, amit egy nedves pincéből hoztak fel, ezért helyenként penész pusztította a képeket, negatívokat. Az édesanyja háza még megvan Dunaszekcsőn. Azt,

ahol Eilingsfeld János élt, már lebontották, helyén egy új családi ház áll most (Salamon Gábor közlése). Nyugdíjas évei alatt Eilingsfeld János évekig kutatta, honnan jöttek felmenői magyar területre. A Majna mellől az ottani plébános írt neki levelet, hogy megtalálta családjá őseit. Aztán meghalt kilencvenesztendő korában. Gyermeke nem volt. Hagyatékát sokfelé széthordták, könyvei, fotógyűjteményének egy része, értékes tárgyai idővel elkallódtak. Levelezésének töredékét sikerült a Baranya Megyei Múzeumok mohácsi gyűjteményébe menteni. A Janus Pannonius Múzeum Történeti Osztálya őrzi az Eilingsfeld-hagyaték legnagyobb részét. 728 darab üvegnegatív, 5 darab nitrát negatív, valamint 93 fotó. Ezek legnagyobb része már digitalizálásra és feldolgozásra is került. Bekerült Eilingsfeld könyvtárának maradéka, néhány személyes tárgya – mint gramofonja és 70 db gramofonlemeze, inge, révkalauzi sapkája, ládája, kályhája –, továbbá hajós munkásságához kötődő iratanyagok, melyeket 1975-ben részben az özvegytől vásárolt meg, részben Simai Antalnétól (özv. Eilingsfeld Jánosné testvérétől) B. Horvát Csilla muzeológus. Rajta kívül foglalkozott a hagyatékkal Dr. Bezeredy Győző, Millei Ilona restaurátor, és Füzi István fotós, aki digitalizálta az anyagot a múzeumban. Salamon Gábor hajós, Ferkov Jakab, a mohácsi múzeum igazgatója is értékes ismeretek birtokában van. Az én figyelmemet 2010-ben Szász Balázs hívta fel rá: „MINDENKÉPP írj, mit gondolsz, nekem nagyon tetszik!” – állt az akkori levelében. A megmaradt albumok közül páratlanul értékes szakmatörténeti részleteket rejt az a kötet, mely Eilingsfeld János hajóskapitány feljegyzéseit tartalmazza a hajón szolgálatot teljesítő személyzetről. 1924-1928. (A.1005.77) (német nyelven) Egy másik albumnak a címe: a Helios gőzös emlékkönyve 1922. VII. 25. – 1936-ig. (A.1063.77). Benne egyebek mellett egy beragasztott gépirásos levél: „*Hajófülke beosztás az Isis gőzösön. 1921. IX. 10. 1. számú fülke: Almády Ödön, 2. fülke: Gyarmathy és Jordán, 1.2.3.4. számú férőhelyeken Tieffenbacher főfelügyelő, Schmied felügyelő, Deutsch felügyelő. Megjegyezzük, hogy a hajóparancsnok fülkéjében a bíbornok hercegrímás úr Öminenciája fog elhelyeztetni. Első Duna Gőzhajózási Társaság Forgalmi Igazgatósága Kalmár.*” A hajó emlékkönyvében számos bejegyzés között: „*Keresztelő napjának emlékére 1923. 10. 23. dr. Felvinczi-Takács Zoltán*”. Voltak utasai, akik az emlékkönyvbe rajzoltak, egyikük a kapitány portréját ceruzarajz formájában. A harmadik általam átnézett album a Helios gőzös emlékkönyve az 1926-1928 közötti időből (A.1064.77). Az egyik bejegyzést idézem: „*Gyönyörű szép napok voltak, csupa kedély, s öröm. Hálával fogunk mindig a végtelenül kedves hajóparancsnokra gondolni. Köszönjük mindazt a jót, amiben ő részesített minket. Anna főhercegnő és Dr. József Ferenc fhg. 1928. VIII. 22-25.*” Itt található a Helios hajó tervrajza (nagyméretű korabeli fénymásolt rajzok) (A.1066.6.77).

Megőrződött egy körlevél a DDSC Kapitány Klubtól. (1 oldal gépirat A.1066.1.77), valamint Eilingsfeld János hajóskapitány jelentései az igazgatóságnak 1918-1920 (A.999.77). Minden hajózástörténeti szakembernek páratlan forrást jelenthet a DDSC hajók és tiszti személyzet felsorolása 1909 (A.1066.7.77). 1939. január 21-ei keltezésű a Hajóskapitányok Segélyegyletének meghívója Eilingsfeld részére (A.1066.2.77). Egy évvel korábbi a meghívó a DGT hajóskapitányok Segélyegyletének 1938. február 19-i ünnepi jubiláris közgyűlésére (A.1066.13.77.). Eilingsfeld szakmai munkájáról nagyon sokat megtudhatunk abból az iratcsomagból, mely a Havarie-Akt (esemény-jelentések) 1913-1931 között címet viseli (1000.1-1000.76 számok alatt). És végül, valódi kuriózum a Vándorkönyv Eilingsfeld János részére 1860 és 1863 között (I.86.86), melyből pályakezdéséről, vándorlásáról tudhatunk meg fontos részleteket.

1. ábra: Eilingsfeld János portré
(Goszléthy István és fia felv.)

2. ábra: Eilingsfeld János vándorkönyve

3. ábra: Eilingsfeld Anna (E. J. édesanyja)
(Nädler felv.)

4. ábra: A dunaszekcsői postáskisaszony (E.J. későbbi felesége)

**5. ábra: Az Eilingsfeld családról készült csoportkép
Dunaszekcső, 1913. március**

**6. ábra: Eilingsfeld János sírja Dunaszekcsőn
(Salamon Gábor felvétele)**

7. ábra: Dunaszekcső látképe a Kerekhegyről, 1913. március 6.

8. ábra: Idős asszony a ravatalon, 1913.

9. ábra: Tutrakan (Bulgária) kikötője, 1913. július

10. ábra: Hajó fedélzetén ülő négy bolgár katona Plathnál, 1913.

11. ábra: Csoportkép a hajón – negatív, kontakt, tasak, 1914.

12. ábra: Husti János képe Dunaszekcső,
1914. március

13. ábra: Császári és királyi népfelkelő portréja
a Sarajevo hajón, 1914. augusztus

14. ábra: Sebesültek átrakása a kórházhajóra, 1915.

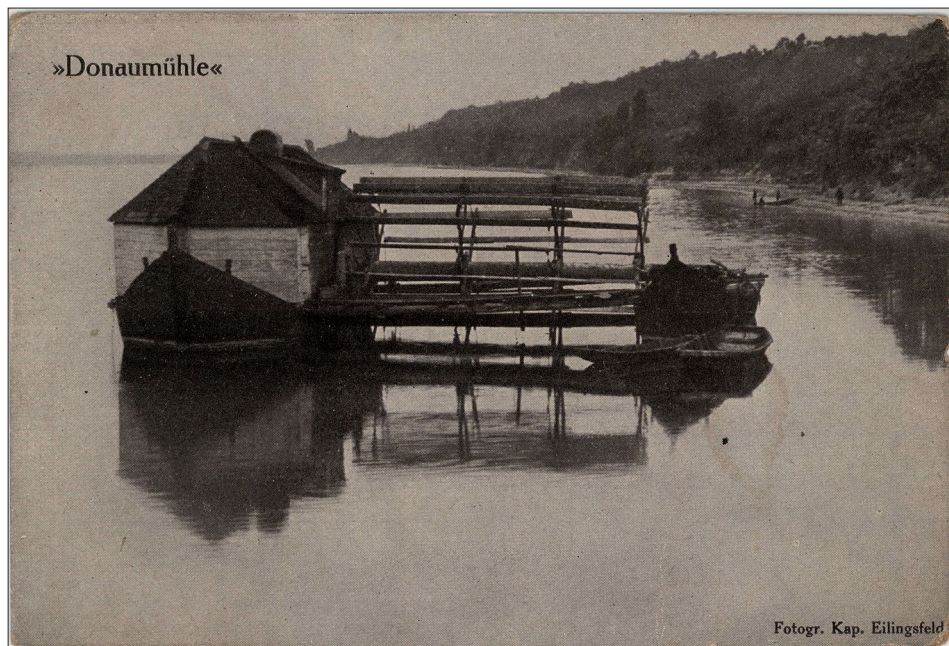
15. ábra: Elsüllyesztett hajók, 1915. k.

16. ábra: Kártya és Unicum egy hajó fedélzetén, 1915. március 21.

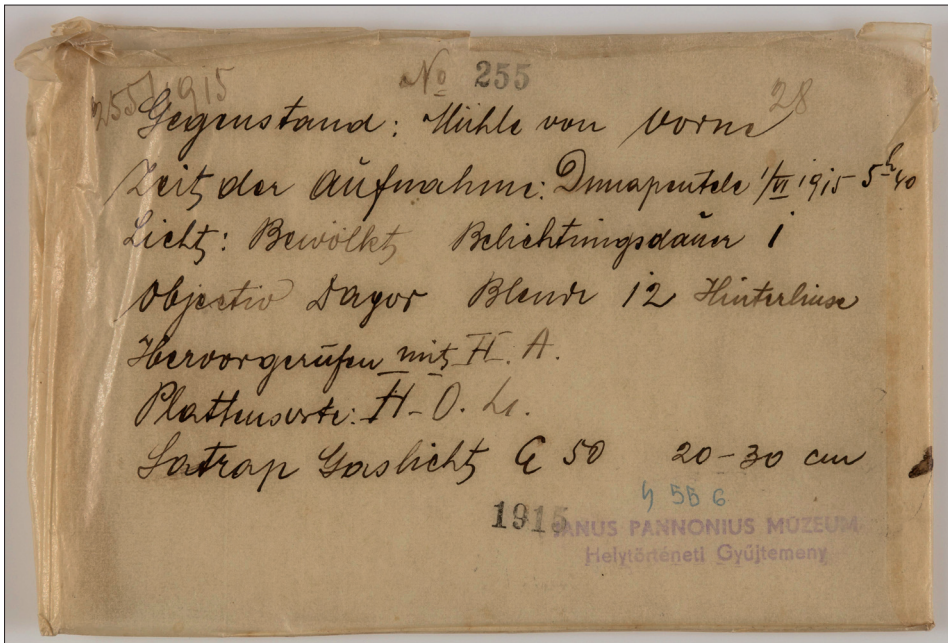
17. ábra: A téli kikötő, Dunaszekeső, 1915. május 12.

18. ábra: Vízialom Dunapentelénél, 1915., képeslap

19. ábra: Vízialom Dunapentelénél, 1915., nyomdára átfestett eredeti fotó

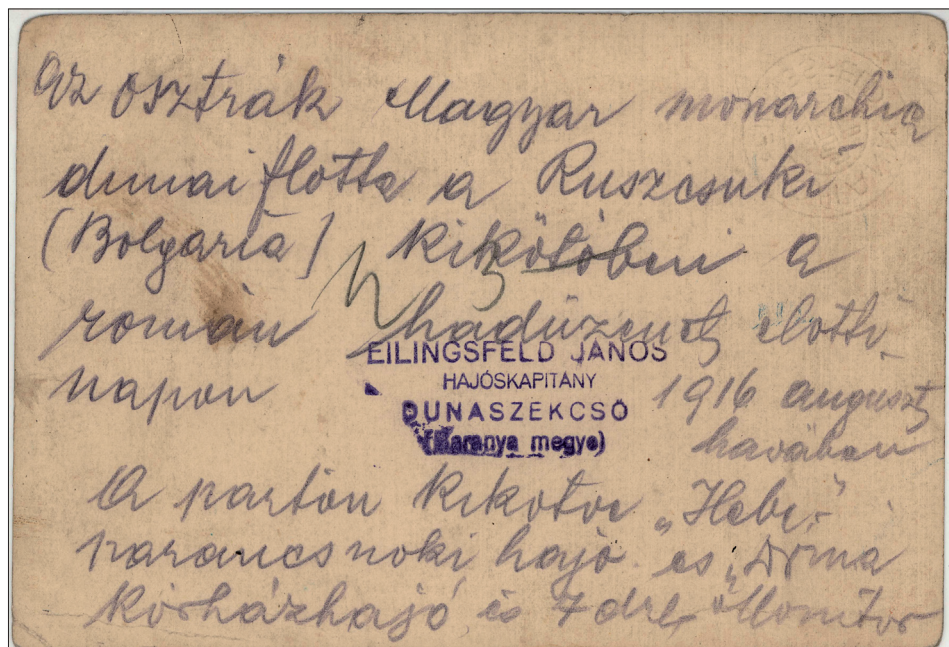
20. ábra: Vízialom Dunapentelénél, 1915., a negatív tasakja

21. ábra: Fényképező katonatiszt

22. ábra: Hadikikötő Ruszcsuknál, 1916.

23. ábra: Hadikikötő Ruszcsuk, hátoldal, 1916.

24. ábra: Német csapatok behajózása Brailaban, Odessa felé, 1917.

25. ábra: IV. Károly száműzése, Baja, 1921. november

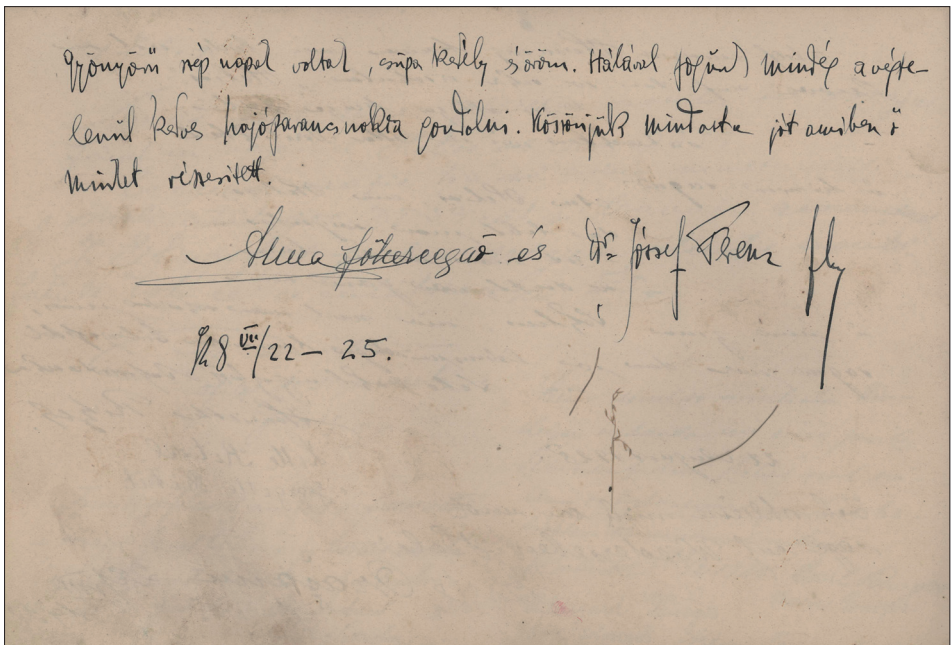
26. ábra: Anya halott gyermekével, Dunaszekcső, 1922. május 17.

27. ábra: Helios képeslap
(Eilingsfeld felv.)

28. ábra: Az Ada-Kalehi kazamatában, 1928. augusztus 12.

29. ábra: Emlékkönyv, Anna főhercegnő és Dr. József Ferenc főherceg bejegyzésével, 1928. július 22-25.

Összefoglalás

Itt van egy hosszú és meglehetősen érdekes életet élt folyami hajóskapitány életművének egy része. Történtek erőfeszítések az anyagok megmentésére, biztonságos tárolására, múzeumi feldolgozására, pár éve a gyűjtemény egy kis részét kiállították a pécsi Janus Pannonius Múzeumban, képeiből kisebb válogatások készültek, ezeket kiállítottuk a Mai Manó Házban Budapesten és más helyeken, de ezek még csak az első lépéseket jelentik, hogy érdemének megfelelő módon kezeljük és hasznosítsuk ezt az anyagot. Sok évtizednyi tapasztalattal bizton állítom, hogy a képanyagból megfelelően válogatva, szakszerű, ámde a közönség által is olvasható, bő képaláírásokkal ellátott képeskönyv állítható össze a dunai hajós fényképeiből, ami biztosan sokak polcára felkerülhetne. És azt is gondolom, hogy ha akadna egy hajózási szakember, aki lépésről lépésre követve Eilingsfeld feljegyzéseit, a Janus Pannonius Múzeumban, Mohácson, a DDSG bécsi levéltárában és más helyeken kutatva nyilvánosságra hozná az életmű további részleteit, az is fontos adalék lenne múlt századi hajózástörténeti tudásunkhoz.

Majdnem minden adott, a többi rajtunk múlik.

Irodalom

- TÓTH G. P. 2009: Danubius Fluvius. Képfolyam. Hagyományok és Értékek Polgári Társulás, Pozsony – Szlovák Nemzeti Múzeum – A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma, Pozsony. - http://www.danubius-fluvius.eu/fenykepek/johanneil_hu.html
- BÁN A. – SZABÓ M. 2012: Fotográfiai vidéki gyűjteményekben (1. rész). - Fotóművészet, 2012. LV. évf. 3. sz. http://www.fotomuveszet.net/korabbi_szamok/201203

Adatbázisok, linkek:

- <http://hvorecky.wordpress.com/2009/08/20/forgotten-danube/>
<http://www.lugio.hu/regi/torten/helso.htm>
<http://www.hajoregiszter.hu/>
http://www.danubius-fluvius.eu/fenykepek/johanneil_hu.html
<http://www.dunaszekcso-startlap.eu/flagallery/dunafoto/>
www.maimano.hu/ritkanlatottkepek_utazas/lexikon/e.html

From Regensburg till Sulina and back.
Photographic heritage of Captain János Eilingsfeld
from the first half of the 20th century

KINCSES KÁROLY

The history of Hungarian photography has been made countless surprises for the present day. These include the oeuvre of the Danube Steamboat Company's Captain as well. Johann Eilingsfeld, who born in Mözs and died in Dunaszekcső, did not do anything than sailed up and down the Danube on different lines and steam tugs and took pictures. Meanwhile, the history happened around him. He photographed rakish boats, nicely dressed ladies and gentlemen in the happy peacetime. Then funnels and spars of sunken ships and battered down houses from Rusze till Beograd from the World War I. We have a real papparazzi photo too, on which the last, exiled Hungarian King Charles IV. and his wife the Queen Zita shipped into the English river gunboat. Whose that is not enough, you can see variety landscapes, castles, boats and people up to the beginning World War II.. All of these documented pictures in saved and savable condition are still waiting a bigger exploration and publishing in the Archiv Photo Collection of the History Department of Janus Pannonius Museum.

A pécsi Pius Kollégium kertjének története¹

PÁSZTOR ANDREA

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.

e-mail: pasztor.andrea@jpm.hu

Létrejön a kert

A Jézus Társasági Pius Alapítványi Katolikus Főgimnázium 1912-ben kezdte meg működését egy belvárosi épületben, majd két év múlva elfoglalta újonnan épült, végleges otthonát a Makár – később gróf Zichy Gyula – utcában (ma Ifjúság útja). Ezzel visszatértek a jezsuiták a városba, amelynek a 17-18. század folyamán jelentős szereplői voltak. A Jézus Társaság hozta létre a Pécs főterén álló gimnáziumot (a mai Nagy Lajos Gimnázium), és működtette egészen addig, amíg XIV. Kelemen pápa 1773-ban feloszlatta a rendet.

A Pius Kollégiumot a kalsburgi (Ausztria) jezsuita kollégiumban nevelkedett gróf Zichy Gyula pécsi püspök alapította, a X. Pius pápa ötven éves papi jubileuma alkalmából tett alapítványából. Pécs nyugati végében, a Mecsek déli lejtőjén épült fel az intézmény, azon a szőlővel beültetett területen, amelyet akkor, mint csoronikai püspöki dűlőt ismertek a város lakói. A 14 kataszteri holdra kiterjedő telket 1100 méter hosszú, 3 méter magas kőfallal kerítették körbe, ügyelve arra, hogy „*sem a mecseki egészséges erdei levegőnek, sem a festői vidékre való kilátásnak útját ne állja*”.² A szőlő egy részét az intézet alapításakor kiirtották, helyet adva a kollégium épületének és a növendékek játszótereinek. Az építkezéseket irányító Jablonkay Gábor rektorsága (1912-1917) alatt ültették az épület mögött futó hársfasort, mögötte, a domb csúcsáig meghagytak 5 hold szőlőt, aminek bevételét az alapító püspök szándéka szerint a kollégium fenntartására fordították. (KERLING 1993: 12.)

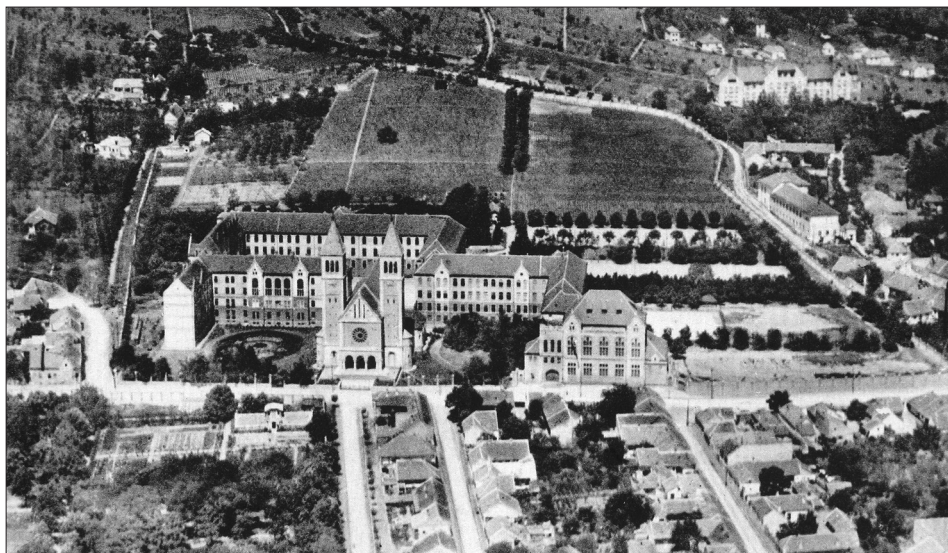
A Pilch Andor tervei alapján épült, 164 méter hosszú épületen a Pius Kollégium egy-egy részei a következőképpen osztoztak:³

1. Az épülettömb keleti szárnyában a Pius-alapítványi Katolikus Főgimnázium helyiségei kaptak helyet: a mélyföldszinten a tornaterem, ének- és görög-terem; a földszinten a rajzterem, tanári szoba és az 1-3. osztályosok hat osztályterme, az első emeleten a 4-8.

¹ A tanulmányt illusztráló, Pius Kollégiumról készült fényképek és dokumentumok a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartomány (JTMR) Jezsuita Levéltárának gyűjteményében található. A Janus Pannonius Múzeum (JPM) a Pius Kollégiumra vonatkozó teljes anyagot digitalizálta 2010-ben. A két intézmény közötti megállapodás értelmében a digitális másolatok a JPM Történeti Osztályán is kutathatók.

² A Jézus-társasága vezetése alatt álló pécsi Pius-alapítványi kath. főgimnázium értesítője az 1914-1915-iki iskolai évről. Pécs, 1915. 5. p.

³ Jézus Társasága pécsi Pius-Gimnáziumának értesítője az 1933/34. iskolai évről. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt. Pécs, 1934. 83. p.

1. ábra: A Pius Kollégium telkének nagy részét még szőlő borítja, a keleti oldalon három játszótér található, a telek északnyugati sarkában van a gyümölcsös, a kertészet és a gazdasági udvar. Az épület mögött hársfasor húzódik. A felvétel az 1930-es évek első felében készült

osztályosok szintén hat osztályterme,⁴ az igazgatói iroda, ifjúsági könyvtár és a filmvetítések, színi előadások⁵ tartására is alkalmas díszterem; a legfelső, második emeleten két előadóterem és a szertárak.

2. A nyugati szárnyat a Jézus-társasági rendház képezte. A templom felé eső déli részén volt a klauzúra a jezsuita atyák hálófülkéivel; északi felén, az utca zajától távol helyezkedett el a tulajdonképpeni Pius internátus (konviktus). Itt alakították ki a bentlakó diákok (konviktorok) háló-, tanuló- és játszótermeit. A nyugati szárny délre nyúló része csak az első világháborút és Pécs szerb megszállását követően, 1926-ban készült el.

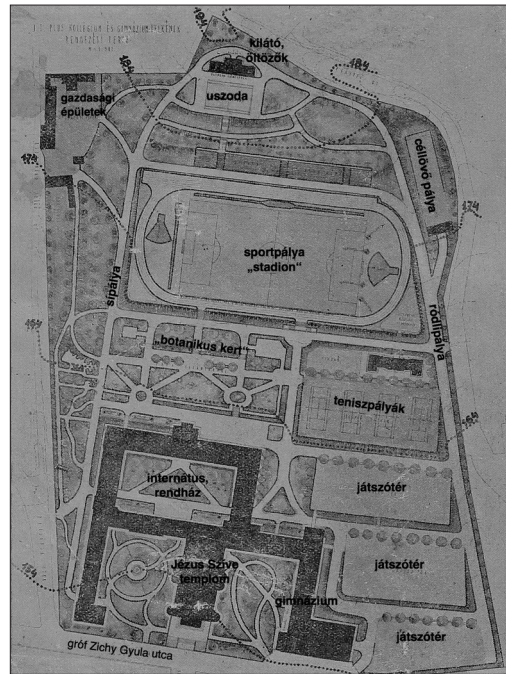
3. 1927-ben rakták le a kollégium templomának alapkövét. 1930-ra épült fel a neoromán stílusú Jézus Szíve templom a két szárny között, amely így az épületesoport közép-pontját képezi. 1931-ben állították fel márvány főoltárát, melynek középpontjában XI. Pius pápa ajándéka, a Jézus Szíve szobor áll.

Sport és park

Az 1930-as évek elejére a megmaradt 5 kataszteri hold szőlő kiöregedett, fiatalítása költséges lett volna. 1933-ban Tüll Alajos került a Pius Kollégium rektori székébe, aki az épület modernizálása mellett hozzájárított az iskola kertjének kialakításához. Célja az volt, hogy a kollégium telke a jezsuita nevelési elveket szolgálja. A rend *Ratio Studiorum* című

⁴ Alsó tagozatban két párhuzamos osztály, felső tagozatban évfolyamonként egy-egy osztály volt a Pius Gimnáziumban.

⁵ Minden jezsuita iskolában, így a Piusban is fontosnak tartották a diákszínjátszást, amely a növendékek előadókészségét, magabiztosságát fejlesztette.

2. ábra: A Pius Kollégium és Gimnázium telkének rendezési terve, 1934

tanulmányi szabályzata már 1599-től meghatározta saját iskolai számára, hogy a növendékek teljes – erkölcsi, szellemi és testi – fejlődésére fordítsanak gondot. A telek két új funkciót kapott: egyrészt a sportolást szolgálta, másrészt a tanulás mellett kikapcsolódásra alkalmas parkot alakítottak ki a régi szőlő helyén.⁶ Az elgondolást Dulánszky Jenő városi mérnök foglalta tervbe.

Az idősebb atyák egy része nem értett egyet a rektor elképzeléseivel. Hauer Ferenc páter, a gimnázium történelemtanára és könyvtárosa például – aki korábban lelkesen kapálta a szőlőt – a hársfasoron túl, az új parkba nem volt hajlandó betenni a lábát.⁷

Sportkombinát

Magyarországon az első világháborús veszteségeknek, a hadsereg kötelező leépítésének és a revízió gondolatának köszönhetően az ifjúság testedzése mind fontosabbá vált. Ebben a szellemben született meg az iskolai testnevelésről szóló 1921. évi LIII. törvény-cikk, amely minden iskolatípusban kötelezővé tette a testnevelést.⁸ Páter Tüll a Pius cserkészcsapatának megszervezőjeként is fontosnak tartotta, hogy a kert szolgálja a növendékek fizikai erőnlétét. 1934 őszén egy sportkombinát létesítésébe fogott. 1935

⁶ Bár a Pius parkját gyakran botanikus kertnek nevezték, a létrejött díszkert nem rendszertani gyűjtemény volt, tudományos és oktatási célokat nem szolgált.

⁷ Pap István egykori püsi növendék közlése alapján. A püsi diákok el is nevezték a hársfasort „Hauer allé”-nak.

⁸ A 1921. évi LIII. törvénycíkket egyaránt nevezik testnevelési törvénynek és leventetörvénynek. Minden iskolatípusban kötelezővé tette a testnevelést, az iskolába nem járó fiúkat pedig 21 éves korukig kötelezte arra, hogy rendszeres gimnasztikai- és menetgyakorlatokon vegyenek részt. Ez a törvény fektette le a leventeképzés alapjait, mely a második világháború végéig helyettesítette a fiatalok katonai előképzését, és szolgálta nemzeti szellemű nevelésüket. Célja a trianoni békeszerződés által megtiltott általános védkötelezettség pótlása volt.

3. ábra: A kollégium építésekor telepített hársfasor a kollégium kertjében

novemberében ismertette nagyszabású tervének részleteit a Pius Kollégium növendékei, öregdiákjai, a szülők és az intézet pártfogói előtt. Ezek szerint „a szőlő helyén 12.800 m² területű hatalmas sporttelep létesül footballpályával, tribünnel, dobó-, ugró- és 370 m hosszú futópályákkal, melynek két 300-300 m hosszú, egyenletes lejtésű sí- és ródlipálya szolgál keretül. A pompás tervet a 12,5x25 m területű szabad uszoda, fölötté az öltözőhelyiségeket is magában foglaló kilátótoronnyal, továbbá a keleti oldalon fekvő 50 méteres céllövőpálya teszi teljessé.”⁹

Az atlétikai pálya részletes tervét Csokonay Sándor és Kismartoni Károly testnevelő tanárok dolgozták ki, majd a budapesti Testnevelési Főiskola elé terjesztették véleményezésre. A főiskola nevében annak tekintélyes atlétika tanára – későbbi igazgatója –, a pécsi születésű Misángyi Ottó bírálta el és támogatta a tervet. A fent felsoroltakon kívül négy tenispálya szerepelt még az ambíciózus terven, amely a – későbbre ütemezett – nyári uszoda, a hozzá kapcsolódó öltözők és a kilátótorony kivételével megvalósult. Hozzá kell tennünk, hogy a bentlakó diákok számára az épületben már 1914-ben kialakítottak egy úszómedencét, amely Pécs első és sokáig egyetlen télen-nyáron használható fedett uszodája volt. (SOMODI 2009)

A terv kivitelezésére nagyobb összegű támogatást nyújtott a Pécsi Takarékpénztár és Pécs városa. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 2500 pengővel járult hozzá a céllövő pálya megépítéséhez. A földmunkák 1935-ben kezdődtek. A Pius mögött emelkedő dombon 6 teraszt kellett kialakítani. A következő év tavaszára Gundrum Aurél mérnök irányítása alatt, ötven ember kubikos munkájának eredményeként kialakult a sportpálya nagy terasza a hegyoldalban, a régi szőlőskert helyén. (KERLING 1993: 11-13., HEGEDŰS 1991: 40.)

⁹ A Pius Kollégium Öregdiákjainak Fásító Bizottsága által Pécssett, 1935 decemberében kiadott, *Fásítsuk a Piuist!* című röplap, első bekezdés.

1937-re az intézet telkén az alábbi sportolásra, játékokra alkalmas tereket alakították ki.¹⁰

Már korábban is három játszótér helyezkedett el a gimnázium épülete és a telek keleti fala között. Ebből kettőt használtak az óráközi szünetekben: az 1-3. osztályosok (hat osztály) a középsőt (2724 m²), ami a földszintről nyílt; a 4-8. osztályosok (szintén hat osztály) a felsőt (2638 m²), ami az első emeletről nyílt. A játszótereket és a megfelelő emeleteket most egy-egy híddal kötötték össze, hogy szünetekben minél rövidebb idő alatt kijussanak a növendékek a szabad levegőre. Az épületet északról és keletről körülvevő angolárkokat¹¹ kibontották, kiszélesítették és az udvar felé enyhén emelkedő részüket alakították ki. Így a mélyföldszinti raktárhelyiségekbe annyi fény jutott, hogy osztálytermeket lehetett bennük berendezni. Az árkokból eltávolított terméskövekkel a játszótérek egyméteres támfalait erősítették meg.

- A stadionnak nevezett sportpályán egy 100×55 méteres futballpálya,¹² egy ugrópálya, súly- és diszkoszdobó kör, valamint a belső pályák körül egy futópálya kapott helyett.

- A „stadion” és a legfelső játszótér között két drótkerítéssel körülvett tenispályát alakítottak ki, a szertornászok számára pedig három nyújtót és két korlátot helyeztek el.

- A sportszerek számára egy raktár állt a tenispályák és a futballpálya közelében.

- A telek legfelső pontjától nyugat felé futott le a sípálya, a keleti fal mentén pedig az enyhébb lejtésű rődlipálya.

4. ábra: Focimeccs a „stadionon”. A bíró P. Lenner

¹⁰ Jézustársasága pécsi Pius-Gimnáziumának 1936/37 és 1940/41. iskolai évről szóló értesítői és a gimnázium egykori növendékeinek beszámolóí alapján. Lásd még: KERLING 1993.

¹¹ A vízelvezetés érdekében kövekkel lazán feltöltött árok az épület tövében.

¹² „A focimeccseket Lenner atya, a matematika tanár vezette le legtöbbször. A foci terén jobban elemében volt, mint az osztályteremben. Reverendája lobogott, ahogy szaladt, és ahogy a sípot fújta: egész lelke fújta a sípot. Hadonászott, még pörölt is, ha kifogásolták ítéleteit. Hihetetlen lelkesedéssel és energiával vezette a meccseket.” (CSER 1996)

5. ábra: Készülődés a sípálya tetején

6. ábra: Korcsolyapálya az internátus mögött

- A rődlipályával párhuzamosan, a keleti fal kanyarulatába építették az 50 x 10 méteres céllövő pályát, amelynek közepén a céltáblák veszélytelen elhelyezése miatt beton-tetős futóárok húzódott végig a jelzők számára.
- Közvetlenül az internátus mögött, északra elhelyezkedő lebetonozott részt télen fellocsolták, itt korcsolyázhattak a növendékek.

„Fásítsuk a Pius!”

Páter Tüll nemcsak a növendékek testi, hanem lelki épülésére is gondolt. A telek többi részét Báldy László kertészeti felügyelő tervei szerint alakították parkká. A tereprendezés során talajjavításra, kb. 25000 m² terület gyepesítésére, 820 méter vízvezetékhalózat építésére, de legfőképp fásításra került sor.

Tervei megvalósításában az iskola rektorát támogatták a kollégium öregdiákjai, akik „megértve a dolog mély szimbolikáját, nagy lelkesedéssel visszahangozták [gyűlésükön]: *Verjünk gyökeret a Pius édes anyaföldjében!*” Széles tömegeket megmozgató akció indult a Pius parkosításának érdekében, amelyhez a fák és cserjék megváltásának (manapság ezt örökbefogadásnak neveznék) formájában felajánlásokat vártak. Fásító Bizottságot hoztak létre, amely 1935 decemberében kétoldalas rölapot nyomtattatott, *Fásítsuk a Pius!* címmel. Ebben kértek minden piusi ifjú- és öregdiákot, azok szüleit, a kollégium barátait, évfolyamokat, osztályokat, hogy 5, 10, 20 és 50 pengős tételekben facsemetéket váltsanak meg, „*hogy az a Pius kertjében gyökeret verve hordozza nevüket, örökítse meg emléküket.*”¹³ Az intézet egykori növendékei 1936 februárjában két színi-előadást tartottak a díszteremben, melyek 300 pengős bevételét elsőként ajánlották fel. 1937. március 1-ig 6294 pengő folyt be a Pius kertjének fásítására.¹⁴

A Pius fásításának retorikáját végigkísérte a fák ültetésének és nevelésének, illetve a piusi növendékek nevelésének párhuzamba állítása. A facsemeték a növendékek metaforái, amelyek a piusi atyák gondozásában cseperednek fel: „*S a Pius átveszi tőlünk a csemetét, szerető gondjaiba fogadja, öntözi, ápolja, neveli és éberen figyeli – éppúgy, mint azt a fiatal embercsemetét, akit szeptember elején szülője esetleg öregdiák édesapja átültet a Pius termőtalajába, hogy ott hatalmas fává izmosulva az életben vihart álljon, másoknak oltalmat nyújtson, édes gyümölcsöt teremjen!*”¹⁵

A Pius Kollégium Mecsek Alján című lapjának 27. számában számol be a fásítási akció eredményeiről. Név szerint felsorolja azt a 244 személyt és társaságot, akik 1938 márciusáig fákat váltottak meg és a telek alaprajzán feltüntetni az emlékfák helyét. Megtudjuk a fák fajtáját, melyek között 26 féle fenyő, 13 féle díszfa – pl. juhar, nyírfa, kőnaspolya, japán cseresznye, különböző hársfák –, 10 fajta díszcserje – pl. fagyal, lonc, liliomfa, pünkösdirózsa, örökzöld cseresznye babér, galagonya és az élősövényt alkotó mályvafa – szerepel. Ezeken kívül természetben 645 pengő értékű fát és cserjét kapott az intézet. A „stadion” alatti lejtőt sziklával erősítették meg, ide sziklakertet telepítettek.

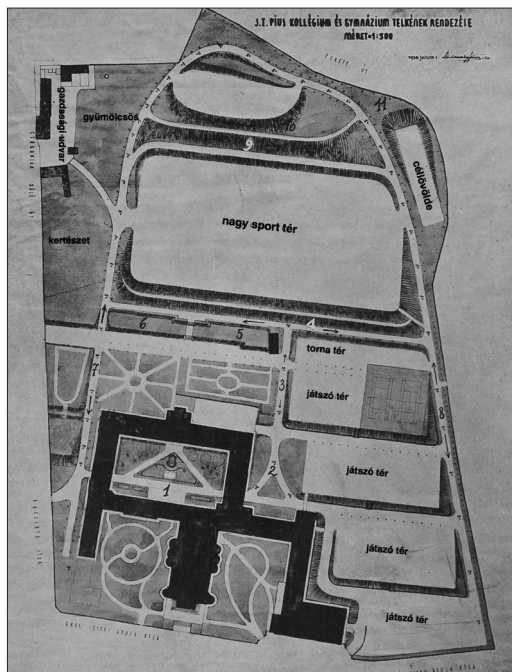
A kert átadása

Az átalakítások a Pius történetének egyik legnagyobb ünnepére, az intézet fennállásának 25. évfordulójára nagyjából elkészültek. 200 hársfát, 110 nyárfát, 53 vegyes lombfát, 96 díszfenyőt, 660 törpe és erdei fenyőt, 3000 fenyőcsemetét, 40 cserjét és 700 m

¹³ A bekezdés idézetei a Pius-Kollégium Öregdiákjainak Fásító Bizottsága által Pécssett, 1935 decemberében kiadott, *Fásítsuk a Pius!* című felhívásában olvashatók.

¹⁴ Mecsek Alján. A pécsi Pius Kollégium lapja. 26. szám, 1937. márc. 1., 36. p.

¹⁵ A Pius-Kollégium Öregdiákjainak Fásító Bizottsága által Pécssett, 1935 decemberében kiadott, *Fásítsuk a Pius!* című szórólapról.

7. ábra: Dulánszky Jenő alaprajza a kollégium kertjéről, 1938. január 1.
A számok a megváltott fák elhelyezését mutatják

sövényt ültettek el. 1937 pünkösdi vasárnapján a jubileumi ünnepekre díszbe öltözött a Pius parkja. A fákon, bokrokon fehér papírszalagok lengtek, rajtuk a tulajdonosok neveivel.¹⁶ Az 1940-es években is a fák mellett elhelyezett táblák jelezték a fák fajtáját és a „tulajdonos” nevét.¹⁷

A hivatalos ünnepség május 16-án, délután ötkor kezdődött, a magyar és pápai zászlókkal fellobogózott stadionon. A diszpáholyban rangos vendégek ültek: az alapító Zichy Gyula (ekkor kalocsai érsek), Virág Ferenc pécsi püspök, valamint a jezsuita rend, a város, a vármegye és a tankerület előljárói. A lelátókon foglaltak helyet az öregdiákok, a Pius testvérintézetének, a kalocsai jezsuita kollégiumnak a száztagú küldöttsége és más érdeklődők. A Pius közel 700 tornaruhás diákja a stadion futballpályáján sorakozott fel. A negyedszázados intézményt köszöntő beszédek után következett a stadiont övező kert avatása, a megváltott fák átadása. Egy harmadik osztályos tanuló előadta Kákonyi István jezsuita atya *A piusi fák ünnepe* című költeményét. Ezt a 700 piusi diák avató imája követte, akik saját és egyben a park fainak nevében kértek áldást (*„Halld meg Hozzád kiáltó Csemetéid!”*). Végül Zichy Gyula megáldotta a csemetefákat. A beszédek ünnepi játékok követték: a piusi és a kalocsai diákok szabadgyakorlatokkal, versenyfutással és labdajátékkal szórakoztatták a lelátó közönségét. Másnap, hétfőn délelőtt a stadionon a piusi és a kalocsai diákok futballmeccset játszottak, este a kollégium kertjében, a piusi cserkészek táborfűzével végződött a többnapos jubileumi ünnepség.¹⁸

¹⁶ Jézustársasága pécsi Pius-Gimnáziumának értesítője az 1936/37. iskolai évről. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Pécs, 1937. 14. p.

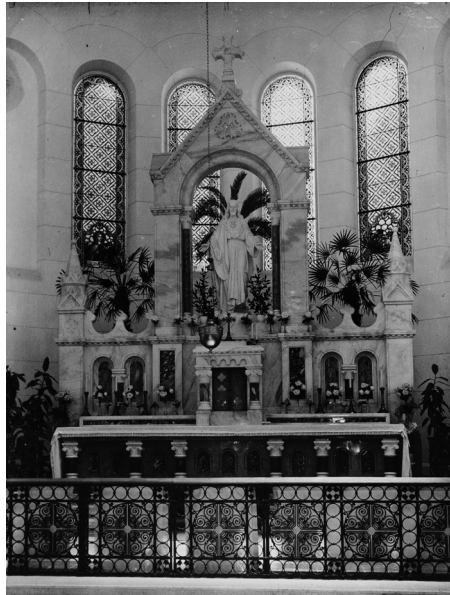
¹⁷ Dr. Köhegyi Imre közlése alapján.

¹⁸ Mecsek Alján. A pécsi Pius Kollégium lapja. 27. szám, 1938. márc. 1., pp. 1–13.

A kert a piusi évek alatt

Már az 1930-es évek előtt a kert északnyugati sarkában a kollégium hasznára gyümölcsöst és kertészetet alakítottak ki, valamint volt itt két lakóház. Az egyikben a kertész, a másikban a kollégium gondnoka lakott a családjával. A lakóházak egy gazdasági udvarra nyíltak, ahol sertést is hizlalt a gondnok¹⁹. A kertészet területén állt egy üveg-ház, ahol a kollégium és a templom dekorálására szánt növényeket szaporították és teleltették. A Jézus Szíve templom oltárának két oldalára húsvétkor kihelyezett pálmafák pedig a pálmaházban vésztették át a teleket.

A park fásításának évétől rendszeresen helyeztek el madáretetőket, odúkat a kertben, 1938-ban például 12 darabot. Egykori piusi diákok számoltak be arról, hogy a második világháború idején elszaporodtak a rovarkártevők a kertben. Különösen a sportpálya

8. ábra: A Jézus Szíve Templom főoltára feldíszítve

alatti fiatal törpefenyőket lepte el rengeteg hernyó. Más védekezési lehetőség híján Bagaméri József atya, a franciatanár a növendékeket szervezte oda, akik hosszú órákon keresztül kézzel szedték le és nyomták össze a kártevőket. Ezek a fák ma is a kertet díszítik.²⁰ Legjobban a különböző fenyőfajok betelepítése sikerült, a tájidegen díszcserjék fele viszont kipusztult. Helyükre főként barack- és körtéfabat ültettek, mivel az anyagi haszon mellett a Pius talaja kiválóan megfelelt nekik. (KERLING 1993: 12.)

Hogy a kert öntözése megoldható legyen, a rektor két kutat fúratott. Az egyiket a telek nyugati oldalán, a gazdasági udvar mellett, ennek vizét főleg a növények öntözé-

¹⁹ KERLING 1993: 6. Péter Hauer nemcsak a szőlőt gondozta, hanem kezdeményezésére nyulakat és sertést is tartott a Pius gondnoka, egészen addig, amíg a díszpark kialakítása után Tüll Alajos rektor egy külső tanyán helyezte el a levegőt rontó disznókat.

²⁰ Az interjút 2008 októberében Pásztor Andrea készítette Dr. Buzás Tibor, Dr. Kőhegyi Imre, Dr. Kövecs Ferenc és Pap István egykori piusi diákokkal. JPM Történeti Osztály, Adattár: 1631–2011

sére használták. A másik kutat a kert délkeleti sarkában ásták, és a gimnázium fedett úszómedencéjét táplálták belőle.²¹

Tüll rektor a rendház lakóira is gondolt. A díszkert nyugati oldalán lévő magas szilfákat körülvevő bozótost kiirtatta, a fák köré 2 méter széles körutat alakíttatott ki, ahol a fráterek pihenhettek. Innen délre nyíló, sövénnel és facsemetékkal övezett kőlépcsőt építtetett. (KERLING 1993: 12.)

Az eredeti tervek maradéktalan megvalósítására a háborús készülődés miatt nem kerülhetett sor. A második világháború alatt az iskola épületének és kertjének egy részét katonai célokra kellett átengedni. 1939-től a magyar katonaság rendszeresen igénybe vette a gimnázium – elsősorban mélyföldszinti – termeit. 1944-ben a megszálló német csapatok a Pius nagy részéből altisztképző kaszárnnyát alakították ki. Bunkereket ástak a kertben, az épületet övező részsíkba mély vágatokat vágtak, amelyekben lőszereket halmoztak fel. 1944 végén a bevonuló szovjet csapatok foglalták le az épületet hadikórház céljára. Az oroszokat bolgár katonák váltották, majd őket ismét szovjetek, akik 1946-ban távoztak végleg a kollégiumból. Az épület mellett a park is jelentős károkat szenvedett. Sok fát megcsonkítottak, a dísznövények között elszaporodott és burjánzott a nehezen kiirtható akác és vadrózsa. (HEGEDŰS 1991: 47.)

Az országgyűlés 1948 júniusában fogadta el az egyházi és magániskolák államosításáról szóló törvényt. A Piusba azonnal leltározó bizottság érkezett, és az iskola minden ingó és ingatlan vagyonát állami tulajdonba vette. A Pius Kollégium 36 évi működés után megszűnt. A gimnázium és az internátus állami tulajdonba került. A rendház és a templom még két évig maradt a jezsuita atyák kezelésében, majd 1950-ben egy éjszaka elhurcolták őket. (SOMODI 2009)

Parkból botanikus kert

1950 szeptemberében a Pedagógiai Főiskola kapta meg a Pius Kollégium telkét. Ekkorra a kert díszfái és cserjéi elhanyagolt bozótossá váltak. A háború alatt a gazdag fenyőállomány megritkult, a park elgyomosodott. A parkot a növénytan tanszék vezetésével hallgatók tisztították meg és tették járhatóvá. A kerttel együtt az alábbiakat örökölte meg a Pedagógiai Főiskola a jezsuitáktól:

- 8 hold parkosított területet, amelynek – 1934-ben vagy azt megelőzően – telepített faállományából lett a főiskola arborétuma,
- 600 négyszögöl területű barackost,
- két fűtött üvegházat (alapterületük: 11x2,5 m és 10x5 m), amelyek a későbbi növényház blokk alapját képezték.
- 12 nagytermetű, 25 éves pálmát és 20 fajból összesen kb. 500 db szobai, illetve dísznövényt.

A főiskola megörökölte a Pius Kollégium kertészét, Keresztény Józsefet is, akinek nagy szerepe lett a kert rendbetételében. A botanikus kertet dr. Uherkovich Gábor, a Növénytan Tanszék vezetője irányításával, Pásztor György adjunktus és Tihanyi Jenő tanársegéd közreműködésével 1952-ben alapították újra. (SZABÓ 1999: 82.)

²¹ Az alsó vízelelő hely „csodálatos” megtalálásának történetéről a diákújság és páter Kerling is beszámol. Ezek szerint egy francia jezsuita páter fénykép alapján állapította meg a kút ásásának helyét. Tüll Alajos ellenőrzésképp egy Pécssett vendégeskedő osztrák ferences szerzetest is elhívott, aki fűzfából készült „varázsvesszővel” ugyanott találta meg a vízért. Hozzáálltak a kútásáshoz, és már 20 méter mélyen bőséges forrásra akadtak. Mecsek Alján 1938: 19-21. Ld. még: KERLING 1993: 12.

A 20. század második felében történt fejlesztések révén a díszparkból több részből álló botanikus kert vált. Nézzük, melyek voltak ennek az útnak a főbb állomásai.²²

Az első évet követően egy bemutató parcellát létesítettek a növényház előtt, amelyben honosítás előtt álló ipari-mezőgazdasági növényeket mutattak be a hallgatóknak. 1952-ben 3300 m² területen irtás után rendszertani kertet telepítettek. Mivel teljes rendszer bemutatására a kis terület miatt nem volt lehetőség, a fejlődéstörténetileg és gyakorlati szempontból fontos növények bemutatására törekedtek. A kert közepén egy nagyobb betonmedencét építettek, ahová a Pécs környéki állóvizek növényeit telepítették be. A medence körüli elárasztható területre a környék mocsári, lápi növényeit ültették. A rendszertani kert növényanyaga 1953 tavaszán elérte a 600 fajtát, de csak 1968-ig állhatott, mert a helyén kezdték el ásni az egy év múlva már felépült „C” épület alapjait.

A Pius díszparkjának botanikuskertté fejlesztéséhez szegedi és budapesti botanikus kertekből kaptak magvakat. Főleg Tihanyi Jenő több éves gyűjtőmunkájának köszönhetően az arborétumba és a bemutató parcellákra több száz Pécs környéki növényfajt sikerült beültetni. 1953-ban a hazai botanikus kerteken kívül már 10 külföldi botanikus kerttel cseréltek magokat. A parkból lett arborétumban főleg a jezsuiták által telepített tűlevelű faállomány tűnt ki, nemcsak mennyiségével, hanem olyan különleges példányával, mint a két fiatal páfrányfenyő, a rézsük oldalait borító törpefenyők és az a mamutfenyő, amit már a Pedagógiai Főiskola kapott ajándékba. A park legkorábban, már az 1910-es években kialakított része a ma is jellegzetes, több fajtát felvonultató hársfasor. A lomblevelű fák között már az ötvenes években sok nyír- és díszalmafa volt, cserjék tekintetében pedig a pünkösdi rózsák és a mecseki részben a bánáti bazsarózsák tűntek ki virágaikkal.

Az üvegházak párás klímáját leginkább a szukkulensek (kaktuszok és pozsgások) sínylették meg, ezért 1952-ben hulladék anyagokból házilag építettek egy kisebb, 9 x 2,5 méteres szukkulens házat. A trópusi és szubtrópusi növények a pálmák kivételével hiányoztak a növényházakból. Túlnyomó részben a budapesti botanikus kert és a Szegedi Tudományegyetem Füvészkertje által küldött csemetékkel, kisebb részben vásárlással sikerült a hiányt pótolni. Ezeket a növényeket a jezsuitáktól örökölt két párás, magas hőmérsékletű üvegházban helyezték el. A 25-30 éves pálmák, az 50 éves narancsfa és a nagytermetű fikuszok számára az Oktatásiügyi Minisztérium pénzügyi támogatásával 1953 őszén kezdtek pálmaházat építeni, amit 1954. május 1-jén nyitottak meg.

Takarékossági okokból félig földbe süllyesztették, alapterülete 10x5 méteres, átlagos magassága 6 méter lett. A következő évben a növényházakba egy hidegvízű és egy fűthető medencét létesítettek, az utóbbit trópusi vízinövények számára. Az új pálmaház előtt kb. 400 m² területen sziklakertet létesítettek, amelybe részben sziklakerti dísznövényeket, részben pedig mecseki, kárpáti, alpesi sziklanövényeket ültettek be. A sziklakert legmagasabb pontján lévő sziklarepedésből akkor egy medencébe víz zuhogott alá. 1954 májusában a botanikus kert nyilvánossá vált. 1958-ban a főiskolai hallgatókon kívül összesen 4421 látogatója volt, ebből 1002 fő volt a pécsi, 3308 fő az ország más területeiről érkezett, és 111 fő volt külföldi. A 4310 belföldi látogatónak kb. 56%-a volt iskolas (2402 fő).²³

1965-ben már hat növényháza volt a Botanikus Kertnek: a szaporítóház, a melegővi haszonnövények csoportja, epifita növények és páfrányok üvegháza, szukkulensek, pálmaház és kísérleti ház. Egy év múlva a kazánüzemelésű fűtést az összes üvegházba bevezették, a '70-es évek elején a főiskola épületeivel együtt távfűtésre csatlakoztatták őket.

²² Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár (PTE-EL): VIII.205.b.52.d.469/1959; lásd még: TIHANYI 1956, SZABÓ 1999

²³PTE-EL, VIII.205.b.52.d.469/1959

1976-ra a pálmaház fából készült szerkezetét vasszerkezetre cserélték, és a páfrányok otthona lett. Az ehhez csatlakozó, 1934-ben épült régi pálmaház új tetőszerkezetet kapott, és 1976-ban epifitonházként nyitották meg újra. Ugyanebben az évben a szukkulenseknek is nagyobb üvegház épült.

1982-ben a Pedagógiai Főiskola csatlakozott a Janus Pannonius Tudományegyetemhez. Ekkor kezdődött meg a Botanikus Kert dendrológiai felmérése és rendszerezése, a mediterrán és a felsívatagi kertrész kialakítása, 1986-ban a télálló kaktuszkert építése.

Az 1952-ben létrehozott Botanikus Kert története 1989-ben jelentős állomáshoz érkezett, helyi védettségű területté nyilvánították.²⁴ 1994-re alakították ki a mediterrán sziklakertet, amelyhez nagyméretű kősziklákat építettek be a parkba. 1996-ban teljesen felújították és modernizálták a pálmaházat, 1998-ban a szukkulens- és kaktuszházat. A Botanikus Kertben 2011-ben és 2015-ben is jelentős fejlesztéseket hajtanak végre.

Jelenleg a Pécsi Tudományegyetem Botanikus Kertjének 4,5 hektárra kiterjedő gyűjteményeiben 7000 féle növény található, melyből kb. 4500 a szabadföldi faj és kb. 2500 az üvegházi. Az egyedek száma több, mint 100 000. Az előforduló védett, vagy fokozottan védett fajok száma 350. A kertben megfigyelt 66 állatfajból 60 védett.²⁵

Irodalom

Mecsek Alján - A pécsi Pius-kollégium lapja. 1936-1937. évf.

A Jézus Társasága Pius Alapítványi kath. Főgimnáziumának értesítői, 1913-1948.

CSER L. 1996: Tanárainkra gondolok. P. Cser László visszaemlékezése a pécsi Pius jezsuita gimnáziumban eltöltött éveire. - <http://www.jezsuita.hu/print/cikk/tanaraimra-gondolok> (letöltés: 2015. 01. 25.)

HEGEDŰS L. 1991: A „Pius”. Kollégium a Mecsek alján. - Hegedűs László, Pécs, 1991. pp. 1–57.

KERLING J. SJ 1993: Piusi emlékeim, 1912-1948. - In: Arany-Ezüst. A Jezsuita Intézmények Diákjainak Egyesülete híradója. 2: (Suppl.): 1–18.

SOMODI I. 2009: A pécsi jezsuita Pius Kollégium. - In: Távlatok. 85. sz. (2009.) <http://www.tavlatok.hu/85/tavlatok85.htm> (letöltés: 2015.01.01)

SOMODI I. 2012: Mindennapok a pécsi jezsuita Pius Gimnáziumban és Internátusban az 1910-es években. - In: Egyháztörténeti Szemle. 13(1): <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/somodiimre-mindennapok.htm> (letöltés: 2015.01.18.)

SZABÓ L. GY. 1999: A Janus Pannonius Tudományegyetem botanikuskertje. - In: Pécsi Szemle. 1999. tavasz. pp. 80–90.

TIHANYI J. 1956: A Pécsi Pedagógiai Főiskola Botanikus Kertje (Közlemény a Pécsi Pedagógiai Főiskola Növényteni Tanszékéről). - In: A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1956. Pécs, pp. 263–268.

²⁴ PTE-EL, 308/1989. A Botanikus Kertet a Baranya Megyei Tanács 3/1989. (XII. 28.) Tsz. rendelete megyei védelem alá helyezte, amelynek értelmében a kert területe nem csökkenthető, és az állományt alkotó növények egyetlen példánya sem vágható ki a természetvédelmi hatóság engedélye nélkül.

²⁵ A PTE Botanikus Kertjének weboldala: <http://www.botanikuskert.pte.hu/menu/18> (letöltés: 2015.01.18.)

The history of the garden of the Pius College in Pécs

ANDREA PÁSZTOR

The Pius Foundation Catholic College of the Society of Jesus was founded in Pécs by Bishop Gyula Zichy in 1912. The Jesuit order maintaining the school worked continuously on transforming the bishop's vineyard in Csoronika Lane so that it could serve education and the college. In 1950 the site was transferred into the possession of the Pécs Pedagogical College together with the garden which today is a protected Botanical Garden belonging to the University of Pécs. Our study presents about different stages of the history of the garden.

Építmények és kiadványok az idegenforgalom szolgálatában Pécsen 1930-1945

MENDŐL ZSUZSANNA

e-mail: menzs@freemail.hu

Pécs modern fejlődése az 1930-as években indult meg. Az 1928-ban készült városrendezési tervek kijelölték a fejlesztés fő irányait, a magaslati út vonalát. A következő évtized folyamán építették át a Széchenyi teret, a Sétateret vízlépcsővel gazdagították, megépültek a 48-as tér falai, a teret határoló épületek, valamint templomok, iskolák, lakóházak. Az átalakuló városkép és új létesítményei megtekintésére és az egyetemi város, a „magyar Heidelberg” kulturális életének megismerésére a várost gazdaságilag is lendítő idegenforgalmat szerveztek, bekapcsolódva az országos turizmus hálózatába.

A városképet alakító főbb beruházások, építkezések a következők

- A Mecseken a Mecsek Egyesület kezdeményezésére Hoffmann László tervei szerint már az 1920-as évek végére befejeződött a turistautak, pihenők, kilátó kiépítése.¹
- A Mecsekaljai repülőtér építésével 1930. április 15-én a Budapest-Pécs-Kaposvár útvonalon menetrend szerinti utasforgalom indult. A repülőtér 1935-től M. Kir. Légierő vette át. Hangárját Hoffmann László és Visy Zoltán tervezte.
- 1930-ban Kőszeghy Gyula elkészítette a Megyeri Kertváros tervét, felállították a Zsolnay Vilmos emlékkútját a Széchenyi téren, hozzákezdtek a tér átalakításához, modernizálták a Pannónia Szállodát, 1934-ben a Nádort.
- 1931-ben Turistaszálló épült a Dömörkapunál: a Nendtvich Andor Menedékház (Hoffmann László terve). Örökméceszt állítottak a Széchenyi téren (Weichinger Károly).
- 1932-ben felépült Pécs város Autóbuszgarázsa (Hoffmann László), a Széchenyi téren felavatták a pécsi gyalogezredek emlékművét (Sidló Ferenc), felépült az egyetem új szárnya a 48-as téren (Kőszeghy Gyula 1932-34).²
- 1933-ban Pécsen elkészült a Balokány-fürdő (Dulánszky Jenő – Gosztonyi Gyula)
- 1934-ben felépült a köztemetőben a kápolna (Nendtvich Andor – Weichinger Károly).
- 1935-ben korszerűsítették a Hullámfürdőt (Hoffmann László), Pius sporttelep létesült (Dulánszky Jenő), elkészült a Mileva úton az Ilona pihenő (Hoffmann László),

¹ 1928-ban megalakult az Országos Magyar Idegenforgalmi Tanács.

² Megalakult az Országos Magyar Weekend Egyesület.

megtervezték a Sétatérén a Vízlépcsőt (Kalenda Lóránt, kivitel 1936). Országzászlót állítottak a 48-as téren (Gosztonyi Gyula), földalatti illemhelyeket létesítettek, világító hirdetőoszlopokat állítottak a város terein, elkezdődött a Nagy Lajos Gimnázium bővítése, hozzá új szárny épült (Kőszeghy Gyula, Nagy Márton, Tepes Ferenc tervei, a rendház átépítését Hoffmann László terve szerint végezték).

- 1936-ban a Mecseken Üdülőszálló épült (Nendtvich Andor – Visy Zoltán – Nyiri István – Lauber László terve 1935), a Szigeti úton az Uránia mozi (Weichinger Károly – Nendtvich Andor – Visy Zoltán terve).

- 1937-ben befejeződött a Pálosok templomának és rendházának építése (Weichinger Károly 1935-37), valamint a Mecsek-kapué (Kőszeghy Gyula).

- 1938-tól épült a Rendőrparancsnokság, a Kertvárosi lakótelep típusházakkal, templommal (Gosztonyi Gyula).

- 1940-ben tervpályázatokat írtak ki a mecseki tudószanatórium, mecseki strand, erdei iskola és üdülőtelep létesítésére, elkezdődött a Belvárosi templom (dzsámi) modern kibővítése (Körmendi Nándor 1938). Ezzel a Széchenyi tér átépítése befejeződött.

Ezeket az építményeket elkészültük után azonnal bevonták a város látnivalói közé, az idegenforgalmi kiadványok szereplői lettek, jó részük az idelátogatók kényelmét szolgálták. A belvárosban folyó építkezések, alakuló közterek idején már megkezdődött a filléres vonatokkal, a helyi termékeket kínáló hétvégi árusítások szervezésével a város idegenforgalmának fellendítése.

Országosan megkezdődött a turisztikai hálózat szervezése. A hétvégék eltöltéséhez kirándulási ajánlatokkal divatba hozták a weekend-programokat. 1930-tól Pécs Idegenforgalmi Irodája kiadásában megjelent a Filléres Gyors négylapos hetilap-tájékoztató. Ez tavasztól ősziig szervezett programokat és utazási információkat közölt, a pécsi gyártmányok, termékek reklámjával.

A szerb megszállás alóli felszabadulás emlékünnepeire két kultúrhetet rendeztek 1931. szeptember 6-20. között: a Dóm téren Hölzl Szeráf Ferenc és Lickl János György pécsi barokk zeneszerzők műveinek előadásával, a vigadóban Pécs-Baranyai Művészek Társaságának reprezentatív kiállításával, néprajzi, történeti kiállításokkal. Budapestről a Trianoni kiállítást hozták le. Gyümölcs-, virág- és kisállatvásárt is rendeztek. Weichinger Károly építésszt, aki ekkor több pécsi épület tervezésén dolgozott, az ünnepi előkészítésbe is bevonták, az ő közvetítésével keresték meg a fővárosban dolgozó D. Szabó István grafikusművészt, aki esetleges későbbi felhasználásra plakát-tervet küldött.³ Az 1932-re tervezett ünnepi hétre készítenő plakátokra árajánlatot is kértek tőle. Kalkulációja szerint 1 db 63x95 cm plakát négy színben rajzolva 200 pengő, 1000 db négy színnyomásos litográfiával famentes papíron 450 pengő + forgalmi adó. Ezekhez eredeti nagyságú rajz küldését ígérte.

1932-ben Pécsről az idegenforgalmi évadban minden nagyobb magyar városba (Budapest, Baja, Fonyód, Győr, Miskolc, Mohács, Sopron, Szeged, Szombathely) indultak kirándulóvonatok, illetve érkeztek onnan az év folyamán Pécsre.⁴ 1932-ben az Ünnepi Hét alkalmával a Dóm-téri szabadtéri hangversenyhez megfelelő tribün, nézőtér kialakítása vált szükségessé, a lejtős terepen ellenkező irányú emelkedést biztosítva, valamint a dóm előtt színpad-pódium létesítése. Ezt Márkus László operaházi főrendező szegedi tapasztalatai alapján tervezték, és költségkímélően kívánták megvalósítani:

³ Pécs polgármestere 1931. aug. 22-én kelt levelében nyugtázza ennek megérkezését. Pécs Idegenforgalmi Hivatala iratanyaga a Janus Pannonius Múzeum Új- és Legújabbkori Történeti Osztálya gyűjteményében.

⁴ Bővebben lásd: GONDA 2005

Bajáról idevezényelt utászokkal mint építőmunkásokkal, és a pécsi építövállalkozóknál lévő bak, palló és vaskapocs ingyenes átengedésével, vagyis csak a megépítés költségével számoltak. Egyik becslés szerint 1000 m² területen 1500-1800 ülőhely kialakítására lenne szükség, kétoldalt zárt állóhelyekkel, a plébánia és a rezidencia ablakai további nézőhelyeket jelentenének. Az előadások háttérül szolgáló dóm megfelelő kivilágításáról is gondoskodni kellett.

Már az áprilisi, májusi hétvégi filléres gyors utasainak a Sétatéren felállított alkalmi árusító bódékban kínáltak pécsi termékeket. Ehhez egységesen tervezett időszakos árusító pavilonokat bérelhettek a kereskedők a várostól.

Az Ünnepi Hét alkalmából a pécsi Idegenforgalmi Iroda kiadásában megjelent Pécs prospektus számára Gebauer Ernő (1882-1962) festőművész készített tusrajzokat, amiért 100 pengő tiszteletdíjat vett fel 1932. október 4-én. A város nevezetes épületeinek tusrajzaiból készített montázs kísérté az oldalakon a leírásokat. E prospektusokból 10 000 magyar nyelvű, 2000 német nyelvű, 1000 díszkiadásút rendeltek a Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaságtól.

1932. április 24-én Mintavásárt rendeztek öt városból érkező utasok számára a Felső Sétatéren. A Dunántúl című napilap⁵ cikke közölte a részvétel feltételeit: azon árusok, akik ezen részt vesznek, 24 pengőt fizetnek a pavilonért, minden további esetben csak 10 pengő díjat szednek be az építkezési költségekhez való hozzájárulás címén. Csak olyan cégek árusíthatnak a mintavásáron a kérdéses napokon, amelyek pécsi különlegeségi cikkek előállításával és forgalomba hozatalával foglalkoznak. Egész bódék bérlete 6 alkalomra 100 pengő, 3 alkalomra 60 pengő. A Zsolnay-gyár két rajzot küldött az Idegenforgalmi Hivatalnak az általuk készített és méretezett pavilon elkészítését kérve (sajnos a rajzmelléklet hiányzik, így nem tudni, hogy kérésük milyen mértékben teljesült). A Hoffmann László tervezte könnyen felállítható és szétbontható (többször használatos) árusító bódék kiviteléért Kecskés Vince ácsmesternek, a pavilonok feliratának elkészítésért Dömmel Nándor címfestőnek egyaránt 96 pengő 60 fillér munkabért fizettek 1932-ben.⁶

1933-ban országos úszótalálkozóval nyitják meg a Balokány Strandot. (1. ábra) Külföldről is érdeklődnek a pécsi programok iránt. Megszervezik a **Pécsi Ünnepi Hét** programját 1933. június 3-11. közötti időre. A *Filléres Gyors* ezt hírül adó száma számaltalan pécsi termék reklámját is hozza: „Budapesten és vidéken: Pécsi szén!” Az alkalmi vásár, a Zsolnay-gyár és múzeum meglekintését ajánlják, a Mecseki Gyógyitókát, a LITTLE pezsgőt reklámozzák e számban. Háziipari foglalkoztató kiállítást is rendeztek az Erzsébet Sétatéren, a levante zenekar térzenét adott ugyanott.

1933-1935 között Budapesten kiadják a *Filléres Újságot*, a Magyar Utazási és Idegenforgalmi Hírlapot. Gyakran tematikus számokat állítottak össze, ahol egy-egy várossal kiemelten foglalkoztak, címlapon az adott város néhány értékes műemlékének fotójával. E lap I. évfolyamának 4. száma például Sopronnal. Beköszöntő írása egy fontos, máig érvényes alapelvét fogalmazza meg a turizmusnak: „Nyugalom kell hozzá és közbiztonság.” Ezt külföldi kitekintéssel a következőképp indokolja e cikk írója, Héthelyi László: „...ahol a politika a középületek oszlopsorai közül kinő mint egy szörnyű óriás a város és az ország fölé, ott megszűnik, elsovad az idegenforgalom [...] a turista nem megy oda, ahol [...] a tiroliak népies öltözék helyett a horogkeresztesek barna ingét viselik [...] a bécsi Praterben a zenekarok a kedélyes bécsiek számára nem valcert, hanem Schutzbund-marschokat játszanak, a semmeringi erdőkben a jól megtermett legények nem a lányokat ölelgetik, hanem egymást ölelgetik.”

⁵ 1932.04.18.

⁶ A pavilon rajza közölve MENDÖL 2001: 121.

Az 1933. évi Ünnepi Hét megszervezésére felállított bizottságban a város törvényhatóságának számos tagja mellett Gebauer Ernő festőművészt, Pilch Andor építésszt, Márovits Andor építőmestert, Kürschner Emmanuel zeneiskolai igazgatót, Kalenda Lóránt építésszt, tehát kiváló szakembereket is bevontak. A korábbiaknál nagyobb igényességgel fogtak hozzá a rendezvények lebonyolításához, propagandájához. Valószínűleg ekkor készült az a kis reklámrajz, ami képekkel szemléltette Pécs különféle közlekedési eszközökkel a fővárosból történő elérhetőségének idejét. (2. ábra) Ez tulajdonképpen a Budapesti Idegenforgalmi Hivatal Bécsben létesített, ifj. Richter Aladár tervezte irodája bejáratát díszítő, Bécsből Budapest elérhetőségét mutató rajzának Pécsre adaptált változata volt.⁷

Hoffmann László 1933. január 10-én készült tervrajza a Sétatéri vásár árusító bódéjához már erősebb, a többszöri bontást-állítást jobban tűrő anyag alkalmazását javasolja: a vasalkatrészek 50 mm-es forrcsövekből, 18 mm-es anyás csavarokkal, tetőjük hullámos eternitlapokkal készítenőd. (3. ábra) Pavilonbélők: Járányi István és Béla mézeskalácsosok, Máthé Gyula iparművészeti munkái részére, Littke Pezsgőgyára, Simon Ágota cukrászata, Neumann Sándor tej- és vajgyára, Sopiana cukorka, Zsabokorszky fényképész – képeslapárúsítással, Pannónia Sör, Stefánia péksütemény, Káptalani borok, Graumann cég Hentesárúja számára. A neves pécsi cégek (DGT, Littke, Zsolnay) igényesebb, art deco jellegű, lépcsős oromzatos, azonos tipográfiájú, feliratos árusító pavilonokat kaptak. (4. ábra) A Schützer Szappan tulajdonosa visszalépett, azzal az indokkal, hogy az iparvállalatok közül a Zsolnay kivételével senki nem vesz részt, nem akarja alkalmazottait a vásárnapi munkával terhelni.

A pécsi képzőművészek is igyekeztek tervező-megbízást nyerni (talán pályázatot is hirdettek számukra): 1933. február 25-én kelt levelében Havas László rajztanár Dr. Schmidt Lajos főjegyzőhöz, az Idegenforgalmi ügyek előadójához küldött rajzocskát – fametszetű meghívó tervéhez, plakáthoz, remélve, hogy megbízást kap.

1933-tól a Mecseki gyógylikört Nikelszky Géza (1877-1966) három virágszálat befoglaló köremlémájával díszített, a Zsolnay-gyárban készült porcelán kulacsban kezdi meg forgalmazni, ötletes, képes reklámokkal népszerűsítve fogyasztását.

1933-ban *A mecseki útmutató* 10 000 példányban történő kiadása költségeinek előteremtéséhez hirdetéseket kértek. „*Pécsről a Mecsekre*” című (címlapterv: Gábor Jenő túsrajza, 5. ábra) kiadványhoz Gábor Jenő (1893-1968) és Gebauer Ernő (1882-1962) túsrajzokat készített a Mecseki látnivalóiról: a dömörkapui turistaszállóról, Tettyéről, a Kantavárról, a turistaút terméskőből épített pihenőiről. Az idegenforgalmi iroda kiadásában megjelent füzeteket díjmentesen bocsátották a látogatók rendelkezésére, mint ahogy a *Tájékoztatót a város nevezetességeiről* című reklámanyagot is.

Az 1933. június 3-11. között megrendezett Ünnepi Hét eseményéül Gabriel Pierné: A gyermekek kereszteshadjáratairól szóló, 4 részből álló zenei legenda előadását tervezték, amely 1904-ben Párizs nagydíját nyerte el. Igényes grafikájú, kétlapos meghívója címlapjára a gyermekek 1212. évi Szentföldre meneteléről szóló krónika miniatűrűs szövegrészlete került. Ugyanilyen kiállítású köszönőlap is készült az eseményben közreműködők számára. A kürtös nőalak-motívum szerepelt az ünnepi műsornaptáron is.

⁷ Ybl E. 1931. Ifj. Richter Aladár grafikus, festő, iparművész Budapesten született 1898. január 23-án. Az iparművészeti főiskolán tanult. 1923-ban rézkarcait kiállította a Műcsarnokban. Rézkarc-albumai: Tükör 1924, Belgrád (1926). Pécsen akvarellle festette a Miasszonyunk zárdatemplomát 1925-ben, amelyet képeslapként sokszorosítottak. Pécsi városrészleteket ábrázoló rajzaival illusztrálták a Szőnyi Ottó által írt Pécs útikönyvet. 1930-ban a Budapest főváros idegenforgalmi irodáját, 1933-ban a székesfőváros Hirdető Vállalat propaganda irodáját tervezte és építette meg. Több diszalbumot, díszoklevelet (Horthy jubileum stb.) tervezett. 1945 után nincs adatunk munkásságát, sorsát illetően.

Nagyobb körütekintéssel épült a tribün és a színpad. A megrendelő kiírása szerint a nézőtér az obeliszek magasságától a püspöki palota bejáratát és a plébánia aluljáróját összekötő kocsíút északi széléig terjedjen. Az ülésorok között 3-4 méter széles sáv maradjon szabadon a székesegyház kapujának megközelítésére. A kivitellel Hebenstreit Károly és fia építőcéget bízták meg 1933. február 27-én. A tribün szerkezete korlátjaival együtt használt állványfából, mésszel átítatott, homokkal behúzott fából fog készülni, ezért esetleg szőnyeggel javasolták betakarni. A Mérnöki Hivatal a vázlatrajzon megadott gerendaelosztásokkal, méretekkel, vasszegek, kapcsok bejelölésével a kivitel előtt nagyobb léptékű, méretezett, kapcsolásokat bemutató rajzot kért. 480 pengőt irányoztak elő a telepítési és bontási költségekre, ebbe beleértve a tér megbontott burkolóköveinek helyreállítását. Előbb megfelelő talpfa-keretre gondoltak cölöpfák beásása helyett, de rövidebb és toldott állványfák vagy ezek kettőzése mellett is 650 pengőt kalkulált a vállalkozó. A Mérnöki Hivatal építési engedélyét a gerendák méreteit is feltüntető rajzhoz kötötte. A tartóoszlopok és az ezeket támasztó gerendák fölbe ásást igényeltek. A tribün 35×12 m alapterületű. Ezen székeket helyeztek el. A budapesti Hexner József kávéházi és vendéglői berendezések szaküzletéből rendeltek 500 darab széket. A nézőteret 750 férőhelyre méretezték, ennyi embert rossz idő esetén a színház be tudott volna fogadni.

A dóm főbejárata előtt a lépcsőzet felett elterülő pihenő folytatásaképpen egy dobogó építésére volt szükség a dalosok elhelyezésére, és ennek folytatásaképpen, ennél alacsonyabban volt további dobogóra a zenekar elhelyezésére, amelyek méreteit az építés kiírói adták meg.

A város mérnöki hivatalának vezetője, Kalenda Lóránd és Katona János műszaki tanácsos 1933. június 1-jén megvizsgálván a tribün biztonságosságát, megállapították, hogy a vállalkozó az utasításokat nem tartotta be, az építményt a hosszirányú elmozdulás ellen andráskeresztekkel nem erősítette meg. A tribün járófelületén olyan silány deszkát alkalmazott, hogy az a széket pakoló munkás alatt beszakadt, e burkolat felét ki kellett cserélnie. Csak ezek kijavítását követően vehették használatba az építményt.

Számos testület (erdészek, orvosok, jogászok, a Rotary klub, mérnökök, építészek, Vöröskereszt, Stefánia) kongresszust szervezett az ünnepi hét idejére. Ugyanakkor az Idegenforgalmi Iroda már megkezdte a következő ünnepi játékokra egy igényes zenei műsor keresését. Budapestről a Rózsavölgyi és Társa Zeneműkereskedés Honegger Dávid király című 1926-ban keletkezett művének zongorakivonatát megküldve érdeklődött, hogy a zenekari partitúrára is igényt tartanak-e. A Dávid király szimfonikus zsolttár, és a Judit mellett Gerhard von Koessler Názáreti Jézus című bibliai oratóriumának partitúráját is megkérlik betekintésre a pécsi rendezők.

1934-ben repülőnap, őszi gyümölcs-, méz-, szőlő-bor termékkiállítások mellett fokozottabban bekapcsolták a környéket az üdülési programkínálatba.

1935-ben úszóversennyel nyitják meg a kibővített Balokány uszodát. Az idegenforgalomra tekintettel a hivatal azzal a javaslattal fordult a Mérnöki Hivatalhoz, hogy a város nevezetes épületeit, az utcákat egységes (pirogránit) tájékoztató táblákkal kellene ellátni. (A pécsi hírességekről, például a Király, Szepessy, Mór utcák névadó személyiségeiről szóló információkkal.)

Az Idegenforgalmi Iroda körlevélben értesíti a filléres gyorsok érkezése alkalmából a sétatéri árusításban résztvevőket, hogy jelezzék, mely vásárokon akarnak részt venni, és a fasor alatt örökön vásárolják is meg az árusító pavilonokat, és azokat saját költségükön állítsák fel. A normál méretű, 2,5 méteres bódé ára 60 pengő, a helyfoglalásért 3 pengőt kell fizetni, a kettős bódé helypénze csak 5 pengő. Aki csak bérli a város tulajdonát képező pavilont, ezért a helyfoglalási díjjal együtt esetenként 10 pengőt kell fizet-

nie, ugyanakkor a bérlőnek köteleznie kell magát arra, hogy ugyanazon évad folyamán legalább 10 alkalommal azt igénybe veszi. (6. ábra)

1935. június 8-16. között megrendezett Pécsi Ünnepi Héten Beethoven István király című daljátékát adták elő a Dóm téren.

1936-ban volt először Missa Sollemnis előadás a Dóm téren. (GÁL – MÁRFI 2007) Ekkorra elkészült a Sétatér rendezése a Kalenda Lóránt tervezte vízlépcsővel. Az előadáshoz szükséges színpad és nézőtér építményét a Mérnöki Hivatal főmérnöke, Dulánszky Jenő (1901-1981) tervezte. Az előadásról képriportot közölt több fővárosi lap (pl. Magyarország). Külföldről is érdeklődtek az előadás iránt. Gebauer Ernő tusrajzaival illusztrált programfüzetet adtak ki. (7. ábra) A Magyar Művészet V. évfolyam 8. száma Pécs műemlékeivel foglalkozott, jó minőségű képekkel, amelyek kliséit a pécsi idegenforgalmi hivatal reklám céljára elkérte. Nagyobb hangsúlyt kap a turizmus népszerűsítése: Gádor Emil (1911-1998) idegenforgalmi kiadvány számára készített rajzsorozata a modern kor egészség- és testkultúra propagandájának jegyében Pécs és környéke sportlehetőségeit népszerűsítette kifejező, csaknem emblematisztikus egyszerűséggel: síelő, szánkózó, úszó, hegymászó, repülősport jeleneteivel. (8. ábra) Ugyanilyen stílusban a kulturális lehetőségeket: táncolók (néprajz, falusiak tánca), a pihenés (nyugágyban fekvő és a csövázás karosszékekben ülő nő), egyházi körmenet képeivel, vagy a városi panorámát távcsővel fűrkésző turisták ábrázolásával. Gádor Emil pécsi plakáttervei reklámgrafikusai erőnyeit csillogtatják meg: ezeken a város nevezetes műemlékeit híres gyümölcstermésével kapcsolta össze: a dóm képe előtt szőlőfürt és talpas pohárban csillanó bor látványával, vagy a Jakováli Hasszán dzsámit mosolygós őszibarackokkal.

Évszám hiányában nem tudni, hogy Horváth J. Károly (1873-1961) pécsi festőművész: Missa Sollemnis feliratú tusrajz-plakátterv vázlata vajon ehhez, vagy az 1938-as rendezvényhez készült-e, és vajon felhasználták-e ilyen célra?

Az 1938. június 4-12. között megtartott Pécsi Ünnepi Hetek a legnagyobb szabású rendezvény volt: elkészültek a korábbi építészeti beruházások, megépültek a városban a földalatti WC-k, nagy rutinnal szervezték meg a Missa Sollemnist. A Szent István Emlékév rendezvényeivel bővült a program: a Szent Jobb országos körútjával, az Aranyvonat fogadásával. Igényes, 64 oldalas műsorfüzet, képekkel illusztrált tájékoztatók, városkalauzok jelentek meg, ahol a számokkal a várostérképen jelzett látnivalók a helyi tömegközlekedéssel való elérhetőségét is jelezték. Külön kiadványt, kivonatot készítettek a Mecsek című kalauzból: *Séták a Mecseken „részletes tájékoztató a Pécssett pihenő és üdülő kedves vendégeink számára”* alcímmel 1938-ban, a látnivalók kis képecskéivel 32 lapon. Minden oldal felső sarkában a mecseki szabadidő eltöltését (síelő, vadász, úszó stb.) ábrázoló Gádor Emil rajzokkal.

A plakátok készítésébe, a szükséges reklám és aprónyomtatvány tervezésébe már nemcsak helyi művészeket vonnak be, hanem a fővárosban dolgozókat: Mohrlüder Vilmos tervezőgrafikust (Budapest 1899 – Budapest 1993), és Horváth Jánost (Budapest 1907), a Nemzeti Színház szcenikusát. Mindketten plakátot terveztek az Ünnepi Játékok számára (9. és 10. ábra). A főiskoláról frissen kikerült, modern látású tervező, Patay Mihály (Szolnok 1910 – Szolnok 1956) a grafikai technikák alapos ismeretével linometszetes képecskékkel készítette el a vendéglátó szolgáltatások igénybevételéhez szükséges jegyeket, szállodát ábrázoló reklámcímkeket. Ezeket egy Passepartout tömbbe foglalva kapta meg a vendég befizetési ellenében, ráírva a szállodai szobaszámát, e képekkel fizetett, amikor gépkocsiját garázsba vitte, vagy városi körutazáson vett részt, reggelit, ebédet fogyasztott, illetve a délutáni röviditalát: egy pohárka Mecsekit, vagy uzsonna, zenei program igénybe vételekor. A képről leolvasható volt az étkezések elérhetőségének ideje is. A *Passepartout*, a mindenhová kedvezményes belépésre jogosító igazolvány-füzetet e rajzos kis mellékletekkel adták át az utasoknak. (11. és 12. ábra)

A *Pécsről a Mecsekre* című kiadvány borítótervei között van három tusrajz, amin csupa kisbetűvel: „egyed e.” szignatúra szerepel. (13. ábra) Az igényes borítótervek képzett grafikusra vallanak. Egyed Ernának (Budapest 1889) tulajdoníthatók ezek a rajzok, akinek néhány mecseki részletről is maradt tusrajza a Pécsi Idegenforgalmi Hivatal iratanyagában. E kiemelkedő rendezvény alkalmából tehát ismét fővárosi művész pályázott e feladatra, és kapott itt lehetőséget, akit azóta meglehetősen elfeledtek. 1935-től a fővárosban működő rajztanár volt, aki főként illusztrációval szerzett ekkorra már nevet és díjakat.

A Mecsek Egyesület *Mecsek kalauza*iban kis lapszéli kísérő karikatúra-rajzocskák figyelmeztettek a turista-illetlenülre: az erdőben a természetet, élőlényeket tisztelő helyes viselkedésre. Kovács Attila rajzocskáinak témái: ’ne rakj tüzet,’ ’ne szemetelj,’ ’hangoskodással ne zavard az állatokat, az erdő csendjét’, stb. (14. ábra) A humor szóban és képen turista-csábító, ezért a *Filléres Gyors* című lapban például az utasoknak szóló vicces ajánlások, a „tízparancsolat” – a derűre hangolás, szórakoztatás eszközei voltak.

Igényes városismertetőik jelentek meg viszonylag kis méretű, maximum 62 oldalas terjedelemben zsebkönyv formátumban, amit rajz-illusztrációk tettek használhatóbbá, sok hasznos tudnivalóval és reklámmal. (15. ábra) Gosztonyi Gyula (1904-1962) építészkis útikalauza 1940-re jelent meg, de készített saját rajzaival illusztrált változatot az ifjúság számára is, bár ezek a kis „bélyeg-képecskék” csak a ráismerést, megtalálást segítették.

Az ekkor már országosan ismert Pécsi-Pilch Dezső (1888-1949) festőművész baranyai népviseletű figurákat ábrázoló képeiből az ünnepi játékok idején kiállításokat is rendeztek, műveit képeslapokon is népszerűsítve. Pécsi Dóm és a vízilépcső felé forduló bogádi viseletű menyecske képével címlapot is tervezett az Idegenforgalmi Hivatal Pécs-ismertetőjének (16. ábra).

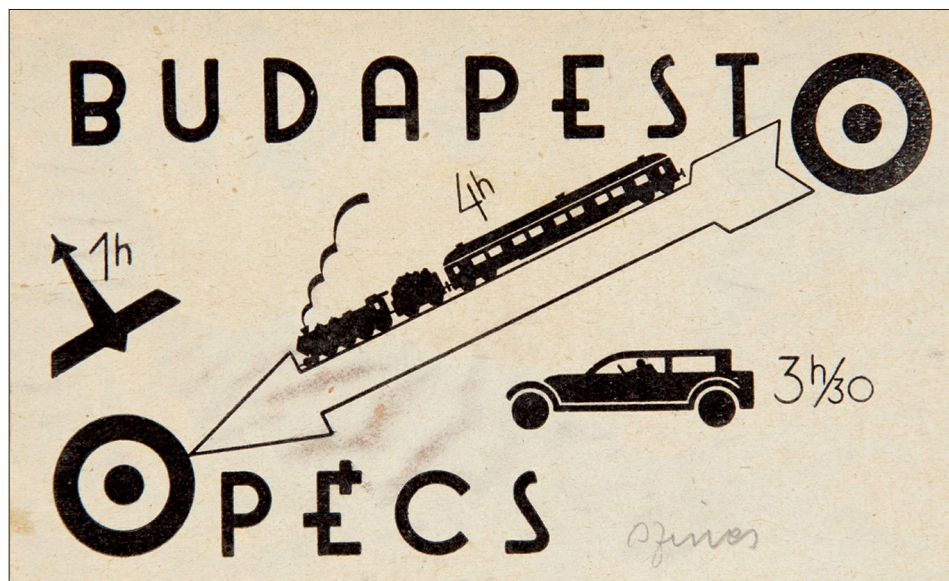
Jóllehet készültek többnyelvű kísérőszöveggel, fotókkal illusztrált leporelló ismertetőik is, mégis a művészek által készített linometszetes kis kiadványok – képeslap méretű *Pécsi emlék-albumok* – igényesebb kínálatát is nyújtották, amely Gábor Jenő és Gebauer Ernő 5-5 városi építményről készített képét népszerűsítette 1940-ben. Az „Így látjuk Pécsét” már kiemelhető, képként alkalmazható, hat pécsi művész által készített, nagyobb méretű grafikai városképet nyújtott egy mappában. Ezekkel próbálták támogatni a helyi művészeket, a növekvő megélhetési nehézségek idején. Az Idegenforgalmi Iroda igényes megrendelőként fontos gazdasági és kulturális szerepet vitt a tárgyalt időszakban városunkban.

Irodalom

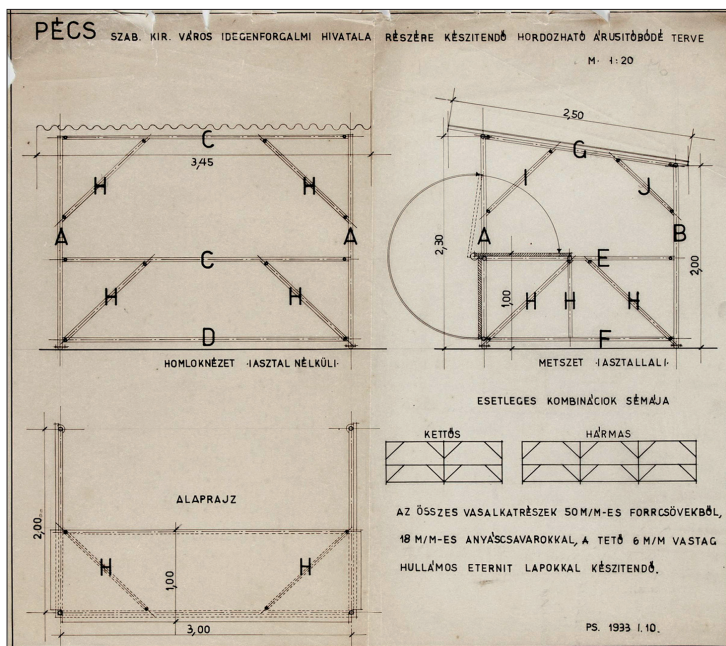
- FEHÉRVÁRI Z. – HAJDÚ V. – PRAKFAI E. (szerk): Pavilon 2001: Periodika Különszám. - Pavilon építészet a 19-20. században a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből. Budapest, 271. p.
- GÁL É. – MÁRFI A. 2007: Egy város a turizmus szolgálatában. Missa Sollemnis előadások Pécssett az 1930-as években. - In: A pécsi egyházmegye vonzásában. Tanulmányok Timár György tiszteletére. Pécs, pp. 85–116.
- GONDA T. 2005: Pécs idegenforgalmának hőskora 1930-1935. - Pécsi Szemle 2005. Tavasz, Pécs, pp. 70–82.
- MENDŐL ZS. 2001: Árusító-pavilon tervek Pécssett a két világháború között. - In: Pavilon, pp. 119–121.
- YBL E. 1931: Budapest Idegenforgalmi Hivatala Bécsben. - In: Magyar Iparművészet, Budapest, 34(9-10): 165–185.

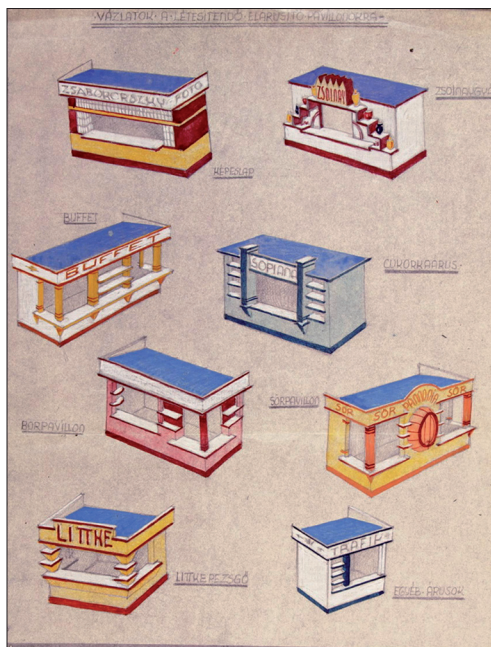
1. ábra: Gosztonyi Gyula rajza a Balokány uszodáról
(Reklám, Idegenforgalmi Iroda)

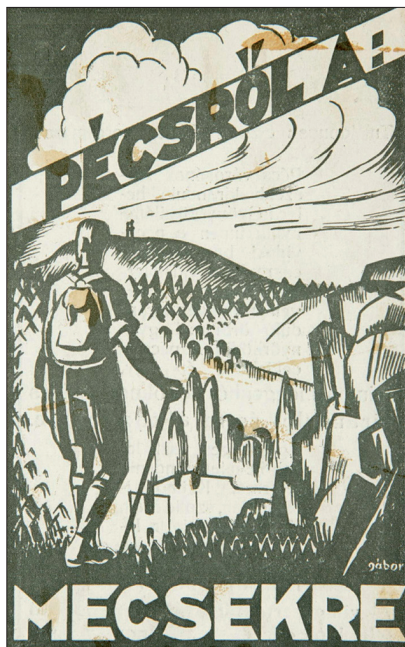
2. ábra: A Pécsi Ünnepi Hetekre készült reklám-ragasz 1933-ból
(Pécs elérhetősége különféle közlekedési eszközökkel)

3. ábra: Árusító bódék
(Hoffmann László tervrajza, 1933)

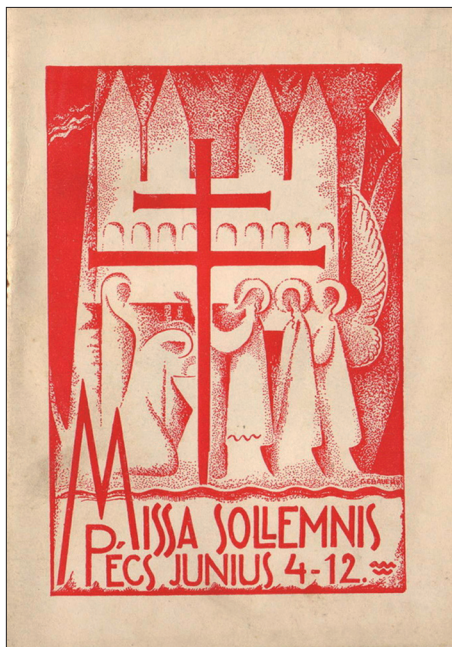
4. ábra: Hoffmann László árusító pavilon tervei a Felső sétátra
(Pécsi Ünnepi Hetek, 1933)

5. ábra: Gábor (Ftacsik) Jenő (1893-1968): Borítótérp 1933

6. ábra: A Pannonia Sörfőző árusító bódéja a Felső sétátéren (Pécsi Ünnepi Hetek, 1933., fotó: Zsabokorszky Jenő)

7. ábra: Programfüzet Gebauer Ernő tervei alapján, 1936

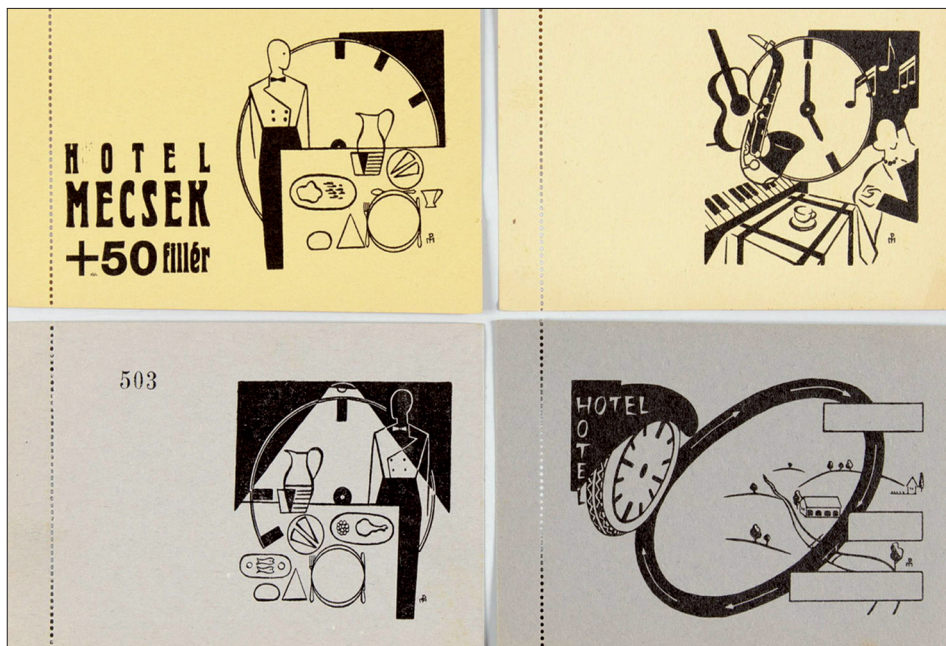
8. ábra: Gádor Emil: Rajzok a Mecsek utikalaúzhoz

9. ábra: Mohrlüder Vilmos – a Missa Sollemnis előadáshoz készített – plakátterv (Pécsi Ünnepi Hetek, 1938)

10. ábra: Horváth János (Bp. 1907-) plakát vagy borítóterv, (Pécsi Ünnepi Hetek 1936. június 10-14. Bp. Klósz coloroffszet nyomtatva)

11. ábra: A passpartout - füzet kedvezmény szolgáltatásokra érvényes betétlapjai Patay Mihály tusrajzaival (Pécsi Ünnepi Hetek, 1938)

12. ábra: Patay Mihály (1910-1956): Plakátterv, 1938 körül

13. ábra: Egyed Erna címlapterve: Pécsről a Mecsekre

14. ábra: Kovács Attila karikatúrái Mecsek-kalauzhoz.
Intelmek turistáknak: „Ne hangoskodj! Ne szemetelj!”

15. ábra: Kiadványborítók Gebauer Ernő tervei alapján, 1938-1940

16. ábra: Egy Pécs-et ismertető kiadvány borítóterve
Pécsei Pilch Dezső festményével, 1937-1938

Buildings and publications in the service of tourism in Pécs 1930-1945

ZSUZSANNA MENDÖL

This paper provides an overview of the former writings of the Tourist Agency of Pécs in accordance with the criteria set out in the title. The Tourism Office assured the audience of events with cheap trains and titled „Filléres Gyors” information paper. The local artists were employed in the making of city’s new facilities, monuments promotional guidebooks, brochures and posters. In 1941, they also helped for the local artists with an album („Így láttjuk Pécset”) and a postcard-sized booklet. From 1931 they organized musical church events („Ünnepi hetek”) with casual stage and Milla Sollemnis between 1936-1938.

These program guides, memorial cards and posters of this events got uniform graphical look and they got help from metropolitan theater people. The tickets of accommodations and organized trips got demanding graphics as well. The saling of local products were in incidental tents and pavilions on the festival site, Sétatér. They recommended the value of Mecsek and sport facilities in cartoonish, small travel guide with illustrated little drawings.

Migráció a Duna térségében Hét múzeum – egy kiállítás

VÁNDOR ANDREA

Donauschwäbisches Zentralmuseum, Schillerstr. 1. 89077. Ulm
e-mail: vandorandrea@gmail.com

1712-ből származik az az első okleveles adat, amely szerint telepesek indultak el Ulmból a Dunán, hogy a magyar királyság gyéren lakott területeit benépesítsék. A 2012-es, Duna menti migrációt tematizáló ulmi évad 2013-ra nemzetközi projektté nőtte ki magát: Migráció a Duna térségében. A németek betelepülése a 18. században címmel hét városban (Ulmban, Pécssett, Szatmárnémetiben, Resicabányán, Temesváron, Aradon és Újvidéken) nyílt kiállítás.¹ A németek („svábok”) délkelet-európai letelepedését és annak gazdasági és kulturális következményeit tárgyaló kiállítás gazdag német, magyar, szerb és román, illetve múzeumi és levéltári anyagokra épült. A kiállítás katalógusa német, magyar, román és szerb nyelven jelent meg.

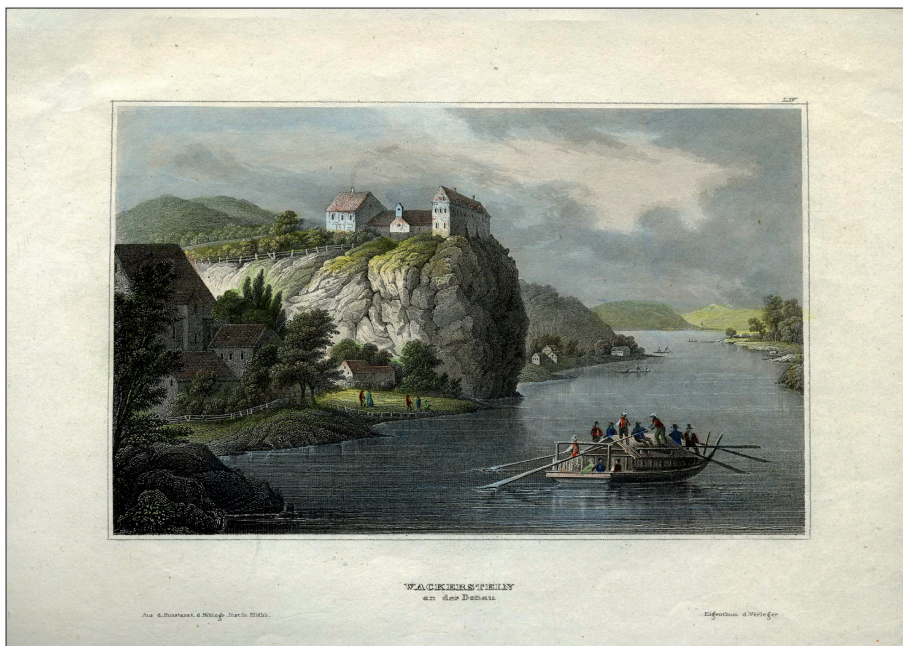
A németek 18. századi közép- és délkelet-európai megtelepedése nem új téma, a kérdéssel tanulmányok, kötetek, kiállítások sora foglalkozott már. Az utóbbi években azonban számos olyan tudományos munka született, amely megdönti a régebbi, gyakran mítosszá popularizálódott téziseket. A kiállítás koncepciója a német telepítések történetének elbeszélésén túl egyrészt a közhellyé merevedett vélekedések megkérdőjelezésére, másrészt az újabb kutatási eredmények szélesebb közönséggel való megismertetésére törekedett. Így jöttek létre a kiállítás egyes fejezetei is: a kivándorlás, letelepedés, gazdasági megerősödés és integráció időrendjén túl az egyes fejezetek a telepítésekkel kapcsolatos „mítoszokat” is tárgyalták (1. ábra).

„...mert jobb itt élni, mint Svábsországban” -

számolt be Johann Michael Baldauf 1785-ben kelt levelében, Hörschwangban maradt mennyasszonyának.

Hozzá hasonlóan százezrek hagyták el Dél-Németországot, Elzászt és Svájcot a 18. és 19. században. Az amúgy is túlnépesedett területek lakossága a háborúk és a sorozatos rossz termés okozta éhség elől menekült. Ahol az egyenlő elosztáson alapuló öröklési rend volt az uralkodó, az elaprózódott birtokok képtelenek voltak tulajdonosaikat eltartani. A törzsöröklési rend ezzel szemben sok felesleges, a városokba vándorló munkaerőt generált. A birtoklásból, és ezzel a falusi társadalom megbecsült rétegéből is kiszorult népességnek esélye sem volt a felemelkedésre. A kivándorlás viszont lehetőséget adott a kitörésre. Jól mutatja ezt Johann Michael Baldauf leveleinek záró sora: „Johann

¹ A kiállítás Pécssett 2013. június 19. és augusztus 12. között volt látható. A kiállítás sorozat és a hozzá kapcsolódó programok finanszírozását az Európai Unió (Kultúra Program 2007–2013) és Baden-Württemberg tartomány támogatása tette lehetővé.

1. ábra: Wackerstein a Dunánál. A német kivándorlók jellegzetes közlekedési eszköze, az „Ulmer Schachtel” - „ulmi skatulya”. (Színezett acélmetszet, 1850 körül, a Donau-schwäbisches Zentralmuseum tulajdona).

2. ábra: A hajósi Madonna, amelyet kalandos úton a busseni kegytemplomból hoztak magukkal a német telepesek. (Metszet Jordánszky Elek Magyar Országban, 's ahhoz tartozó Részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása című munkájából, Pozsony, 1836.)

Michael Baldauf, aki már nem hörschwangi szabó, hanem máriahalmi földműves.” (SEEWANN 2012: 21.) Új pozíciójában már joggal bízhatott benne, hogy menyasszonya követi Magyarországra (2. ábra).

„Aki ezeken a vidékeken utazik, úgy hiszi, hogy más világba érkezett”

A fenti idézet Edward Brown útleírásából való. Az 1669-70-ben – csak néhány évtizeddel a német telepesek érkezése előtt – az oszmán birodalom nyugati felét bejáró angol utazó a nyugatitól teljesen eltérő szokásokat, öltözködést, városképet tapasztalt.² Az oszmán hódoltság alatt kialakult kultúra közvetve a későbbi német telepesek szokásaira is hatással volt. Ennek tanúi a magyarországi német nyelvjárásban is felbukkanó, oszmán-török eredetű szavak is, mint a Tschizmen (csizma – çizme), Pekmes (lekvár – pekmez) vagy a Tepsi (tepsi – tepsi). Tolna-Somogy-Baranya németek által lakott területének elnevezése, „Sváb törökország” („Schwäbische Türkei”) is erről tanúskodik.

„... mindenütt a legszebb szimmetria uralkodik”

„Egyik ház sem nagyobb egy arasznyival a másiknál, s nincs távolabb egy lépésnyivel sem egymástól, röviden, mindenütt a legszebb szimmetria uralkodik: még a négy, faluba vezető út is egyforma távolságra van egymástól” – írja 1779-es levelében Johann Kaspar Steube cipész, katona, nyelvtanár és író a bánsági Charlottenburgról.

A szimmetria, a tökéletes megtervezettség jellemző a kamarai telepítésű, újonnan épített, sokszor sakk tábla alaprajzú falvakra. A földesúri telepítések során azonban gyakran már meglévő falvakba hozták az új telepeseket, ahol csupán az eredeti faluszerkezet módosult. A telepesek számára tervezett falurészek rendezettek, utcásak, esetleg sakk-tábla alaprajzúak.

A rendezettség kedvezett a háromnyomásos földművelés kiterjesztésének és a gazdaságos termelésnek. A telepítések nagy hatással voltak a táj alakulására is. A jobb megművelhetőség érdekében, hogy lehetővé tegyék a megnőtt terménymennyiség elszállítását, lecsapolták a belvizeket, csatornákat építettek.

A német kitelepítettek helytörténeti irodalmában a legutóbbi időkig egységesen az a nézet uralkodott, mely szerint a német kolonisták települések nélküli, a török hódoltság alatt teljesen elnéptelenedett területre érkeztek. Ezzel szemben az 1717-es, vagyis a német telepítések megindulása előtti katonai felmérés a Bánátban 663 települést említ. 45 év múlva a települések száma 700-ra emelkedik, ami annyit jelent, a németek betelepítésével a helységek száma nem nőtt számottevően. (SEEWANN 2012: 185.) Jelentősen megnőtt viszont a települések lélekszáma, és megváltozott a szerkezetük is (3. ábra).

„...becsülettel arra törekedtem, hogy a puszta helyeket svábokkal telepítsem be” –

írta 1712 tavaszán gróf Károlyi Sándor a magyar udvari kancelláriához küldött levelében.

A mintegy 250 ezer földművest és iparost az országba hívó nemesi dinasztiák közül a Károlyi család volt az egyik legkorábbi és legjelentősebb telepítő. A kuruc harcokat lezáró 1711-es szatmári béke után megindult az ország gazdasági újjáépítése. A birtokosok jobbágyaik elmenekülése, illetve a lakosság pusztulása következtében előálló munkaerőhiányt a telepesek behozatalával orvosolták. A Károlyi Sándor gróffal kötött szerződés aláírását követően, 1712. június 16-án indultak el Pozsonyból az első svábok,

² „... még mielőtt az utazó Budára érne, olybá tűnik, mintha más világba lépne, mely a nyugatitól teljességében különbözik: itt ismeretlen a hajjal fedett fej, a szalagok, zsebek kalapok és kesztyűk, nem isznak söröt, és egyáltalán, más viselkedés és más szokások uralkodnak.” (BROWN 1686: 150.)

élükön lelkészükkel a szatmári területekre. Károlyi Sándor harminc év alatt 600, Felső-Svábországban toborzott katolikus családot telepített Szatmár megyébe. A Károlyi család generációkon át tartó telepítési politikájának köszönhetően 1838-ra 2072 német családot számlált a régió. (SEEWANN 2012:164.)

A telepítések a kezdeti időszakban nem zajlottak zökkenőmentesen. A telepítők tapasztalatlansága, a rossz előkészületek miatt, az első bevándorlók közül sokan elpusztultak, vagy betegen és elszegényedve tértek vissza eredeti hazájukba.³

A német telepítésekről szóló történelmi népszerűítő irodalom kedvelt metaforája a „svábok vonulása” (Schwabenzüge), amely rendezett, tervszerű kolonizáció képzetét kelti. A sokszor idézett három „Schwabenzug”, három telepítési hullám a bécsi adminisztráció által szervezett császári telepítésekre vonatkozik (VI. Károly, – III. Károly néven magyar király – Mária Terézia és II. József idején). Ezen az úton mintegy 150 ezer német telepes érkezett Magyarországra. Ez a metafora azonban nem alkalmas a hosszú időn keresztül, olykor kaotikusan zajló, összességében azonban sokkal nagyobb időtartamot felölelő és nagyobb tömegeket megmozgató földesúri telepítések ábrázolására (4. ábra).

Viszonylag kevés publikáció jelent meg a városokba települő németek migrációtörténetéről. A hódoltság végét jelentő harcokban elpusztult vagy elmenekült lakosság pótlására nagy számban érkeztek német iparosok, kézművesek, kereskedők, telepedtek le egykori katonák. Így jelentős német lakossága volt Temesvárnak, Aradnak, Újvidéknek, Resicabányának és Pécsnek is.

„...aki csak egy kevés pénzt is hoz magával, sokra viheti”⁴

„Mindenkinek, aki ide költözne, a Dunához érve fel kell mutatnia 200 vagy 150 guldent, és ki kell fizetnie a viteldíját... Azért kell ilyen sokat felmutatniuk, hogy az ország ne koldusokkal népesüljön be, s bár kezdetben sokan telepedtek be, koldulni még senkit sem láttam. Aki csak egy kevés pénzt is hoz magával, sokra viheti” – írta Reichard lelkész 1724-ben, Bánságból írt levelében.

Jól tükrözi ezzel szemben a magyar történeti gondolkodásban sokáig uralkodó szemléletet a hírhedt mondat, amely először 1942-ben hangzott el a magyar parlamentben: „az út, amelyen batyuval jöttek ebbe az országba, nyitva áll előttük, visszamehetnek azon”.⁵ Valóban, mint a legtöbb migrációs folyamatban, itt is a jólét és a társadalmi felemelkedés reménye mozgatta a kivándorlókat. Míg az állami telepítések nagyon kedvező feltételek mellett zajlottak, addig a jóval nagyobb tömeget mozgató földesúri telepítők nem fogadtak nincsteleneket. A kezdeti évek átvészelését átmeneti adómentesség és visszafizetendő támogatás formájában tették lehetővé. A német telepesek szegénysége nem volt általános. De a szegényebbeknek számító esetében is, az az összeg, amiért a délnémet területeken nem lehetett volna birtokra szert tenni, Magyarországon komoly tőkének bizonyult.

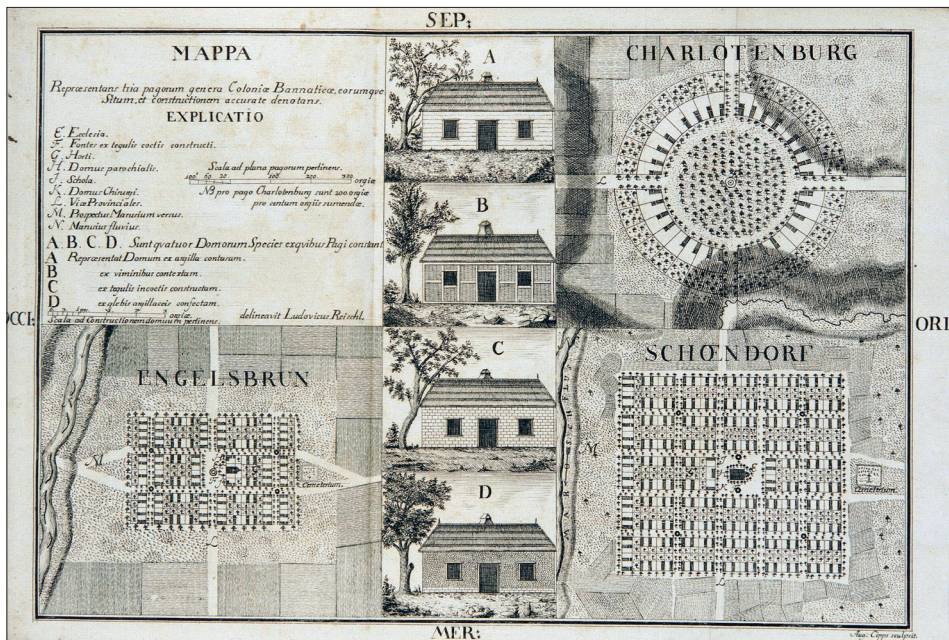
A telepesek kapcsolata az óhazával még hosszú évtizedekig megmaradt. Az utánuk küldött örökség, a behajtott kintlevőségek jelentős tőkének számítottak, és fontos szerepet játszottak a kor viszonyaihoz képest modern gazdálkodás kialakításában.⁶

³ Az első Károlyi-féle telepítés sem volt zökkenőmentes. Míg Károlyi Sándor Pozsonyban intézte a telepítés adminisztrációját, addig feleségének, Barkóczy Krisztinának kellett megoldania otthon, Nagykárolyban a svábok fogadásával járó gondokat, amelyekről leveleiben is beszámol férjének: „Megvallom, a mint a 100ból állának, körül előbb írt volt Kegyelmed, örültem, kétszerte elijedtem ettől a soktul. [...] Fáj a lelkem nagy nyomorúságon, dolgoznának s nincs mit, mert annyi a munkás vissza is ment számtalan.” (VONHÁZ 1931: 190–191.)

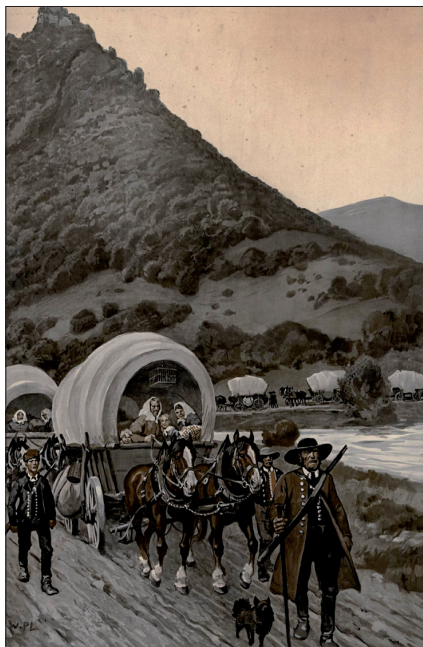
⁴ Johann Karl Reichard lelkész 1724. június 3-án kelt levele a Bánátból. Közreadja: WOLF 2007: 104.

⁵ Varga Béla kisgazda képviselő felszólalása az Országgyűlés képviselőházának 304. ülésén, 1942. november 11-én. (K. N. 1939–1944: 220.)

⁶ Lásd a témához Karl Peter Krauss dolgozatait, pl. KRAUSS 2009a: 152–166.

3. ábra: Francesco Grisellini 1780-ban készített ábrázolása a bánáti német telepekről. A lap a telepesházak ajánlott változatai mellett a telepeshalvak rendezett alaprajzát mutatja. Egyedülálló közöttük a Steube által is leírt Charlottenburg kör alakú szerkezete

4. ábra: Sváb parasztlak vonulnak a Bánságba. Iskolai szemléltető tábla 1935-ből. Ilyen ábrák segítségével közvetítették az oktatásban a korszakra jellemző elképzelést a 18. és 19. századi német kolonizációról. (A Donauschwäbisches Zentralmuseum tulajdona)

5. ábra: Sváb telepések a Tiszánál. Színezett metszet Joseph Heinbucher Edler von Bikkessy tiszti mérnök A Magyar és Horvát országai Leg nevezetesebb Nemzeti Öltözetek című könyvéből (Bécs, 1816-1820.)

6. ábra: Egy oláh leány a bánáti határon. Színezett metszet Joseph Heinbucher Edler von Bikkessy tiszti mérnök A Magyar és Horvát országai Leg nevezetesebb Nemzeti Öltözetek című könyvéből (Bécs, 1816-1820.)

„...két férjemet már eltemettem”⁷

A témával foglalkozó irodalom, képzőművészet – mint pl. Stefan Jäger sokszor és szívesen másolt képei – a sváb otthonokat a meghittség, melegség és védettség színeivel ábrázolják. Ezzel szemben a német telepes családok nem szeretetközösségként, hanem elsősorban szigorú szabályok szerint működő gazdasági egységként léteztek.

A szokatlan klíma, az elszenvedett nélkülözések és a 18. század általános egészségügyi viszonyainak következtében a telepesek első generációjában nagy volt a halandóság.⁸ Mindez kihatott a családi viszonyokra is. Egy személy képtelen lett volna egy gazdaságot fenntartani, partner nélkül lehetetlen volt a túlélés, ami már a kivándorlás feltételeiben is megmutatkozott: Telepesnek csak házások jelentkezhettek, egyedülállókat a legkritikább esetben engedtek bevándorolni. Sokan útközben, a hajóra szállás előtt kötöttek házasságot. A partnerkeresés kényszere szokatlan családi konstellációkat alakított ki. Elfogadott volt a nagy különbség, akár az özvegyként újra férjhez menő feleség javára, a rendkívül rövid, egy-két hetes gyászidő letelte utáni házasságkötés. Mivel egy-egy ember gyakran több házasságot is kötött, az egymást követő partnercserék miatt sokszor maradtak félárva vagy teljesen árva gyerekek a családban. Őket gyakran nevelőszülőkhöz adták. A családon belül árván maradt csecsemők és kisgyermekek halandósága átlagon felüli volt.⁹

„...mindenféle nemzet, magyar, német, tót, rác, és oláh barátságosan fel- s bevétegett”

A kitelepített németek honismereti irodalmában szintén általánosan elterjedt nézet, hogy a német telepesek lakatlan vidékekre érkezve egyedül alakították az adott területek etnikai képét. Ezzel szemben tény, hogy a telepítésre kijelölt területek nagy része, ha gyéren, de az oszmán időkben is lakott volt, így a németek nem egy kulturálisan légi üres térbe érkeztek. Az autochton lakosság jelenléte mellett jelentős volt más nemzetiségek migrációja is. A legnagyobb arányú nyugat-keleti népességmozgás mellett, azt időben megelőzően lezajlott egy jelentős dél-észak irányú mozgás, így a 17. század végén a legtöbb baranyai falu horvát, szerb lakossággal (is) rendelkezik.

A 18. században a földesurak a német telepesek mellett szívesen látták a bevándorlókat északról és keletről is. Ennek következtében a hagyományosan német kisebbség lakta területek egyben vegyes nemzetiségűek is voltak. Például Kóspallag 1777-es térképén (MOL, S 11 No 0211:a) a híres dohánytermő falu 1755-ben telepített német, magyar és szlovák lakosainak neve is megtalálható. A több évszázadig tartó békés együttélés kedvezett a kulturális sokszínűség kialakulásának (5-6. ábrák).

„...ahogy a mondás tartja: nem repül a sült galamb az ember szájába”¹⁰

„Van földünk és legelőnk bőven, csak dolgozni kell. Aki viszont nem akar dolgozni, nem is viszi semmire. Úgy megy ebben az országban, ahogy a mondás tartja; nem repül a sült galamb az ember szájába.” – írja a dettai Johannes Heller 1748. október 27-én Németországban maradt rokonainak.

⁷ „Én szintén jó egészségben élek az enyéimmal a falumban, mégis két férjet már eltemettem [...] jelenleg már a harmadik férjemmel élek, aki asztalos, könnyen elgondolható hát, hogy megy sorom ebben az országban, ahol közel s távol nincsen barát, hiszen két órányira már minden a töröké... (Maria Irmelerin levele Újgradiskáról (Neu-Gradiščka/Nova Gradiška), 1760. június 16.) idézet helye: STAHL 1930: 132.

⁸ Alig van német helytörténeti írás, amely a kezdeti nehézségeket ábrázolandó ne idézné az elterjedt mondást: „Az elsőik jussa a halál, a következőké az inség, a harmadikaké a kenyér”.

⁹ Lásd Karl Peter Krauss kutatásait, pl. KRAUSS 2003.; KRAUSS 2009b: 47–68.

¹⁰ „De ez a békességet tűrő úr (gróf Harrucker György) tudott utat s módot találni, hogy Magyarországnak minden tartományiból, sőt még némely idegen országokból is, úgymint Németország Sváb, Frank és Rajna kerületeiből is ide embereket hívott. A vallásnak szabad gyakorlása megengedtetvén az új lakóknak; mindenféle nemzet, magyar, német, tót, rác, és oláh barátságosan fel- s bevétegett.” (TESSEDIK 1786)

A német telepesek gazdasági eredményei közismertek. A német gazdák jólétét első sorban a „sváb erényeknek”, a szorgalomnak és takarékoságnak tulajdonítják. E két, egyébként fontos tulajdonság önmagában azonban kevés lett volna a sikerhez. Legalább ennyire lényeges volt a korszerű mezőgazdasági módszerek ismerete, a racionális gazdálkodás és a piacorientált termelés. A német területekről a földínség tapasztalatával érkezve, az új hazában fő céljukká a meglévő földterületek maximális kihasználása mellett a földszerzés és a megszerzett területek kiterjesztése vált. A földterületek bővítéséhez szükséges tőkét a piacra termeléssel biztosították. Jó példa erre a svábok borgazdálkodása. A korszerűen és intenzíven művelt szőlőkben termelt bort addig tárolták, amíg kedvező áron el nem lehetett adni. A felhalmozott tőkét újabb termőterületek vásárlására fordították. Egy 1919-ben megjelent szakkönyv így jellemzi a sváb gazdát: *„A bor és az asszonyok tévutakra csábítják a bölcsét. Ezért a sváb gazda inkább másra hagyja bora élvezetét, az árát pedig beteszi a takarékbába.”* (WETTEL 1919: 45.)

Irodalom

- BROWN, E. 1686: Durch Niederland, Teutschland, Hungarn, Serbien Bulgarien, Macedonien, Thessalien, Oesterreich... gethane ganz sonderbare Reisen. - Nürnberg, 150. p.
- GRISELINI, F. 1780: Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen... - Bécs, 307 p.
- K.N. 1939-1944: Képviselőházi Napló 1939-1944. XV. 304. ülés, 220. p.
- KRAUSS, K. P. 2003: Deutsche Auswanderer in Ungarn. - Ansiedlung in der Herrschaft Bóly im 18. Jahrhundert. Stuttgart, 469 p.
- KRAUSS, K. P. 2009a A: Erben und investieren? Der Geldtransfer nach Ungarn im 18. und frühen 19. Jahrhundert. - In: Spiegelungen, Heft 2 (58) München, pp. 152–166.
- KRAUSS, K. P. 2009b: Einfache Leute. Eine Annäherung an Lebensabschnitte von Deutschen in Ungarn durch Gerichtsakten. - In: Minderheiten und Mehrheiten. Pécs, pp. 47–68.
- SEEWANN, G. 2012: Zur Geschichte der „Schwaben an der Donau“. - In: Migration im Donauraum. Die Ansiedlung der Deutschen im 18. Jahrhundert und ihre Folgen, Ulm, 21. p.
- STAIL, G. 1930: Auswanderer aus der oberschwäbischen Grafschaft Friedberg-Scheer. - In: Deutsch-Ungarische Heimatsblätter II. Jahrgang Heft 2. 132. p.
- TESSEDIK S. 1786: A parasztember Magyarországon. Micsoda és mi lehetne. - Pest, pp. 1–508.
- VONHÁZ I. 1931: A szatmármegyei német telepítés. - Pécs, pp. 190–191.
- WETTEL, H. 1919: Der Busiascher Bezirk. 45 p.
- WOLF, M. 2007: Alte und neue Heimat. - In: WALTER ENGEL (szerk): Kulturraum Banat. Essen, 104. p.

Migration in the Danube area. Seven Museums – one exhibition

ANDREA VÁNDOR

The first chartered data came from 1712, when settlers started from Ulm to populate the sparsely populated area of the Kingdom of Hungary. The 2012 theme of Danube migration has grown into an international project in 2013 “Migration in the Danube area”. Seven cities (Ulm, Pecs, Satu Mare, Timisoara, Reschitz, Arad and Novi Sad) opened an exhibition with the title: “The immigration of Germans in the 18th century”. The exhibition presented the Germans (Swabians) settling to South East Europe and its economic and cultural consequences with rich German, Hungarian, Serbian and Romanian museum and archival materials. The catalogue of the exhibition published on German, Hungarian, Serbian and Romanian language.

The 18th century immigration of Germans into Central and South-East Europe is not a new topic, lot's of studies, volumes and exhibitions have already dealt with this issue. In recent years, number of scientific work has been done to break the popularized theses. The concept of the exhibition tried for on the one hand query the rigid opinions on the other hand the dissemination of new research results to a wider audience. This is how the individual chapters of the exhibition: emigration, settlement, economic strengthening and integration and every chapter try to discuss “myths” connected with migration.

Szemelvények a Pécsi Városi Múzeum Látogatóinak Könyvéből

KÖSZEGI GÁBOR

Janus Pannonius Múzeum H- 7621 Pécs, Káptalan u. 5.

e-mail: koszegi.gabor@jpm.hu

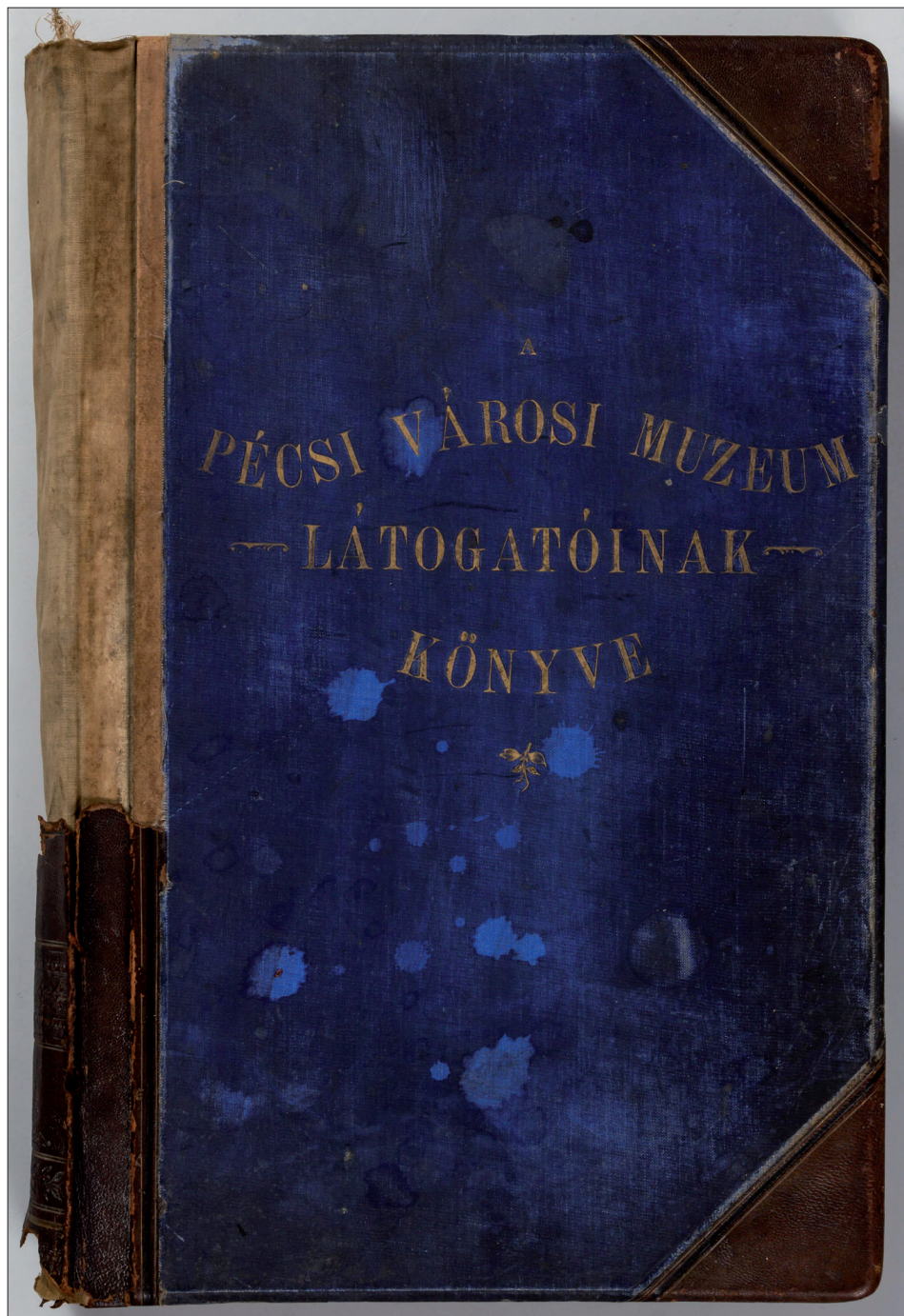
„Ha valamit el akarsz dugni, vidd el egy múzeumba!” – tartja a mondás. Ez a kissé (ön)kritikus felütés arra a körülményre utal (ami jelen írás apropóját szolgáltatta), ahogy a Pécsi Városi Múzeum¹ első vendégkönyve (újra) megtalálásra került. 2014 nyarán egy kolléga más irányú kutatásának anyaggyűjtése közben jelen sorok írója az asztalával szemközti szekrény magasabban fekvő részén egy papírral letakarva rálelt egy – valószínűleg – már hosszú évek óta ott pihenő könyvre. Az indigókék vászonborítású könyvön az alábbi szöveg szerepelt aranyozott betűkkel: *A Pécsi Városi Múzeum Látogatóinak Könyve*. (1. ábra).

Belelapozva a mintegy 300 oldalból álló A/3 méretű könyvbe,² első ránézésre nem lehetett még tudni, hogy valójában többről van szó egy egyszerű vendégkönyvnél. A kezdeti kisebb meglepetés az első aláírások elolvasása után következett, mivel a dátumokból arra lehetett következtetni, hogy a szóban forgó dokumentum nem más, mint a múzeum első vendégkönyve. Alaposabb olvasás után pedig körvonalazódni látszott az a tény is, hogy az ilyesfajta anyagok „átlagéletkorát” jócskán túlhaladja, mivel az első bejegyzés 1904-es keltezésű, míg az utolsó 1948 végéről származik.

A múzeum segédgyűjteményeiben, például az adattárban inkább a gyűjteménnyel, kutatásokkal kapcsolatos háttéranyagok kaptak helyet. Bár a múzeumi munkának alapvetően léteznek kialakult keretei, munkamódszerei (amit egyebek mellett törvények és szaktudományos ismeretek is szabályoznak), mégis bizonyos esetekben a muzeológus, gyűjteménykezelő személye, habitusa alakítja ki helyben egy múzeum, vagy egy gyűjteményi osztály arculatát. Mindezzel csak arra szeretnék utalni, hogy nincs általánosan kialakult gyakorlata annak, hogy az ilyen (vagy az inkább levéltári jellegű anyagokat) hol, milyen módon őrizzük, azokra miként tekintünk. A múzeumnak van ugyan irattára, az egyes osztályoknak adattára stb., mindazonáltal a jelen eset is azt támasztja alá, hogy a múzeum számára kevésbé hangsúlyos anyagok (mint például egy vendégkönyv) nem

¹ A múzeum neve jelen formában rövid „u”-betűvel szerepel mind a szóban forgó dokumentum címlapján, mind pedig az intézmény bélyegzőjén – ami a könyvben több helyen is előfordul. (A vendégkönyvből származó idézetek közlésekor minden esetben a betűhív írásmódot alkalmaztam. K.G.) A Janus Pannonius Múzeum a Pécsi Városi Múzeum jogutódjának tekinti magát. A múzeum történetéről legutóbb részletesen (az első kiállítás megnyitásának centenáriuma) ld. B. Horváth - Huszár 2004: 5-94.

² A könyv lapjai vízjelesek, felváltva olvasható rajtuk egyik lapon a DIÓSGYŐRI, a másik lapon a SZABVÁNY 2. felirat. Előbbi esetében tölgyleveles-makkos minta is kivehető.

1. ábra: A Pécsi Városi Múzeum Látogatóinak Könyve

feltétlenül kerültek a figyelem középpontjába. A múzeumi tárgyak és egyéb dokumentumok esetében leltári számmal ellátva, leltárkönyvben, leíró kartonnal, fotóval is rendelkezünk információkkal az anyagainkról, mivel azok hagyományosan részét képezik a gyűjteménynek.

Jelen írás természetesen nem azért született, hogy a múzeumi vendégkönyvek „mél-tatlanul elhanyagolt” szerepére hívja fel a figyelmet, mindössze annyit szeretne elérni, hogy ráirányítsa a figyelmet a későbbiekben kiemelt néhány (szubjektív) szempont segítségével, hogy érdemes foglalkozni ezzel a dokumentummal.³ A vendégkönyvekkel, közelebbről a múzeumiakkal foglalkozó szakirodalom⁴ egy része az elmúlt másfél évtizedben jobbra recens anyaggal foglalkozott, kiemelten annak szövegvilágával. Egyebek mellett ezek alapján osztályozta, elemezte a beírók, és leginkább a szövegek típusait. Jelentős számú szöveg hiányában azonban más utat kényszerültünk választani. Nem mondanám ugyanis, hogy trendek, vagy tendenciák rajzolódnak ki a 300 oldal elolvasása után, így az alábbiakban következzen egy szubjektív válogatás és kommentár a vendégkönyvből.

Kiállításokról

1904. november 27-én nyílt meg a Pécsi Városi Múzeum első állandó kiállítása, ahol a megnyitó ünnepségen báró Fejérváry Imre főispán, Szalay Imre miniszteri tanácsos, Marosi Arnold ciszterci szerzetes (múzeumigazgató), Majorossy Imre polgármester (akinek nevét a múzeum a későbbiekben viselte is) tartottak beszédet. A megjelentek között helyet foglalt Szőnyi Ottó későbbi múzeumigazgató is.⁵ Mindennek azonban az aláírásokon kívül nincs különösebb lenyomata a vendégkönyvben. Újabban kiállítások megnyitásokor bekerül a kiállítás meghívója, vagy legalább címe és kezdő dátuma a vendégkönyvbe. A jelek szerint ez nem volt mindig így, ugyanis az első, kiállítással kapcsolatos bejegyzés a *Mattyasovszky-Zsolnay László emlékkiállítás* volt 1941. október 29-én, ahol a vendégek között feltűnik a család tagjainak aláírása is. 1946. szeptember 1-jén *Képzőművészeti kiállítás* nyílt, aminek megnyitóján mások mellett Arató Jenő, Csorba Győző és Martyn Ferencné is részt vettek (Martyn Ferenc aláírása a megnyitó előtti lapon látható). Nem tudni mi okból, (vagy kevesen látogatták a kiállítást vagy a „beíró kedv” hagyott alább) a rákövetkező lapon máris egy másik eseményről találunk bejegyzést: *Pécs thj. város muzeuma megnyitása alkalmával fogadott sajtó* (3 újság képviselői); majd kissé lejjebb: A város vezetősége a kiállítást megnyitja Pécs 1947. VI. 22-én. A festészeti kiállítások sorában Martyn Ferenc kiállításának megnyitóját is feltüntették 1947. szeptember 21-én, ahol Weöres Sándor, Csorba Győző, Keserü Ilona és dr. Arató Jenő is megjelentek. Folytatva a sort, a következő lapon 1947. XI. 30-án máris a Képzőművészek Szabad Szervezetének 30. (téli) tárlata és dr. Kellermann Emil emlékkiállítása nyílt meg. Az utolsó, kiállítással kapcsolatos bejegyzés 1948-ból származik: *Marczius 14-én nyílt meg a muzeum centenáriumi kiállítása*.

³ Az ilyen jellegű források jelentőségére a hivatkozott szakirodalom és kutatások már ráirányították a figyelmet, így ennek további taglalásától eltekintek.

⁴ Különösen: BARNÁ 2000, D. HASZMANN 2009, RÉKAI 2003, legutóbb összefoglalóan: GRÁFIK 2011

⁵ Emléklapok... címmel rendelkezésünkre áll egy dokumentum a Pécsi Városi Múzeum megnyitási ünnepségéről.

Honnan jöttek a látogatók?⁶

A mellékletben található földrajzi mutató – bár törekedett a teljességre, több okból eredendően mégsem lehet az (bár így is 500 feletti helységet sikerült összegyűjteni). Vannak ugyanis egyszerűen olvashatatlan helységnevek (bel- és külföldi egyaránt), amiket nem lehetett azonosítani. Emellett akadnak jócskán – különösen csoportos látogatás esetén – olyan alkalmak, amikor bizonyíthatóan több helyről érkeztek a látogatók, de nem, vagy csak összefoglalóan írtak az érkezés helyéről (pl. a pécsi református ifjúsági téli tábor 70 résztvevője 40 (!) baranyai községből). Aláírásnál a dátumbejegyzéskor feltüntetett Pécs helységnév sem feltétlenül azt jelenti, hogy az illető helyi lakos. A kiállításra érkezők földrajzi megoszlása változó. A legtöbb alkalommal (668) Pécs szerepel az aláírásokban, majd ezt követi Budapest (416). Szeged, Debrecen, Hajós és Kaposvár a maguk félszáz előfordulásával – bár az előbbiektől jócskán elmaradtak – jelzik, hogy közelebbről és távolabbról egyaránt érkeztek a múzeumba. Az ennél kevesebb számban előforduló helyekről elmondható, hogy az ország teljes területéről (eltérő arányban) érkeztek látogatók. Baranya megye szinte teljes területe (beleértve az aprófalvakat is), nagy arányban fordul elő a beírások között. Mivel a vizsgált időszak (1904-1948) felöleli mind a két világháború korát (annak minden területi változásával együtt), az egyszerűség kedvéért azt lehet elmondani, hogy a történelmi Magyarország egész területéről (változó sűrűséggel) származnak bejegyzések – még az említett területi változások bekövetkezése utáni időszakból is.⁷ Ami a külföldi beírásokat illeti, Európa számos országából Spanyolországtól Anglián át Norvégiáig, Bulgária, Horvátország, Jugoszlávia, Skócia, Észtország, Lengyelország, Németország, Svájc is felkerültek a látogatók által jegyzett országokból érkező helyek közé (jobbára a II. világháború kezdetéig). Emellett persze akadnak távolabbi vendégek is Egyiptomból és az Egyesült Államok több pontjáról (pl. New York, Houston, San Francisco). A legmesszebből érkező látogatókat Brazíliából Sao Paulo) és Japánból (Tokyo) köszönthették az egykori munkatársak. (2. ábra) Az iskolák és egyéb intézmények esetében feltűnő, hogy a korszakban végbement oktatáspolitikai változásoknak köszönhetően a megyéből és távolabbi településekről is igen nagy számban érkeztek iskolás csoportok, akik jelentősen növelték a területi eloszlást.

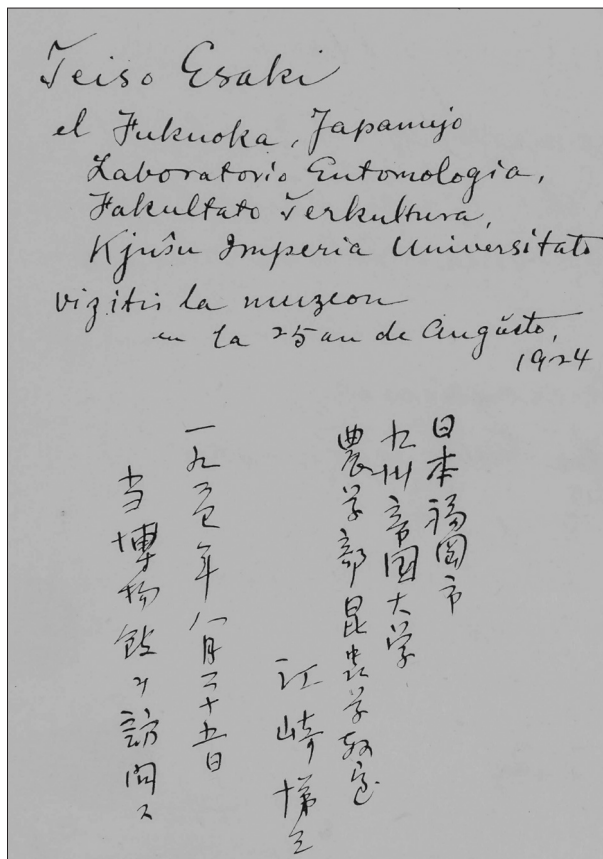
Kik voltak a látogatók?

Ebben a formában ez egy nehezen, de leginkább meg sem válaszolható kérdés. Bizonyos esetben az aláírás mellé/alá odakerült, hogy az adott illetőnek mi a foglalkozása, vagy éppen milyen pozícióban, hol dolgozik. Ez természetesen nem tükrözheti hiven a múzeumlátogatók társadalmi helyzetét, szokásait,⁸ mégis ide kíváncsozott ez a felsorolás, hogy megmutassa, a legkülönbébb társadalmi tétegekbe tartozók (bár nyilván különböző mértékben) keresték fel a múzeumot a szóban forgó időszakban: *aszta-*

⁶ Ezúton is szeretném megköszönni Sárközi Katalin gyűjteménykezelő kollégám segítségét a földrajzi nevek összegyűjtésében!

⁷ Itt jegyzem meg, hogy más szempontok mellett ennek feltárása is képezheti további vizsgálatok tárgyát.

⁸ Azzal kapcsolatban, hogy dátumot vagy helyszínt hogyan tüntetnek fel, egy érdekes adalék: vannak olyan bejegyzések, ahol a pontos dátumot és lacímét is megadták, pl. 1940 Húsvét hétfő; 1943. IV. 4. délelőtt; 1942. április 19. vasárnap; 1943. máj. 17. (Hé); Budapest II. Jégverem u. 6., VI. Bajnok u 4.b. Előbbiből például a múzeumok nyilvántartását is nyomon lehet követni.

2. ábra: Egy messziről érkezett látogató bejegyzése

lossegéd, kőműves tanonc, államtitkár, tűzoltó hallgató, próba csendőr, uradalmi intéző, uradalmi erdőőr, iskolanővér, szerzetes/nő, MAV állomásfőnök, városi tanácsnok, gyógyszerész, fő/orvos, főtanácsos, festőművész, óvónő, szentszéki tanácsos, zongoratanárnő, országgyűlési képviselő, kanonok, lelkész, plébános, kovácmester, bíró, főispáni titkár, építésmérnök, főjegyző, villanyszerelő, árvaszéki elnök, lakatos/segéd, tanuló (sok esetben az osztályt is megjelölték), ügyvéd, jegyző, mérnök, honvéd, vegyészmérnök, író, táblabíró, főlevéltáros, bankigazgató, orvostanhallgató, irgalmas nővér, kultuszminisztériumi főtisztviselő, államtitkár, miniszteri tanácsos, cipész szaklap szerkesztője, városi levéltár és múzeumőr, múzeumi őr, gyógyszerész, kereskedő segéd, nyerges és fényező, műegyetemi hallgató, lakatos segéd, szabó segéd, kovács segéd, akadémikus, főiskolai/egyetemi tanár, molnár, tolmács, fogalmazó, nyomdász, bölcsészhallgató, joghallgató, cserkész, kereskedelmi alkalmazott, honvéd, államügyész, iskolaigazgató, elektro technikus.

„Kollégák látogatása”

A látogatók egy „speciális” csoportját jelenti, amikor múzeumban, vagy más tudományos intézményekben dolgozók érkeznek a pécsi múzeumba. A bejegyzések közül akadtak magyar és külföldi látogatók egyaránt, akik egyénileg, vagy csoportosan (általában konferencia-résztevőként) látogattak el az intézménybe. Az alábbi kollégák és intézmények tűntek fel a lapokon:

Magyar Történelmi Társulat kirándulása 1932-ben, mások mellett Domanovszky Sándor, Hajnal István és Mályusz Elemér.

Pázmány-egyetem érem- és régiségtani Intézete 1934. jun. 10

1933. szeptember 25-én egy nemzetközi régész-konferencia (V. Studienfahrt. Deutschen sind Donauländisches Archeologen (sic!)) résztvevői (összesen 27 fő): *Römisches-Germanisches Zentral-Museum (Mainz)*; *H.M. Office of Works, Inspectorate of Ancient Monuments (Oxford, England)*; *Archeologisches Reichsinstitut (Berlin)*; *Schweiz Landesmuseum (Zürich)*; *Szeged*; *Szentes*; *Freiburg*; *Ljubjana*; *Budapest*; *Suttgart*; *Köln*; *Tübingen*; *Groningen (Holland)*; *St.German-en-laye*; *Wien Universität*; *Römisch-Germanische Kommission (Frankfurt am Main)*

A Nemzeti Múzeumból: dr. Bátky Zsigmond, dr. Madarassy László, dr. Alföldi András, dr. Lajtha László, dr. László Gyula, dr. Viski Károly; dr. Csányi Károly az Iparművészeti Múzeumból; dr. Takács Zoltán, a Szépművészeti Múzeum Osztály Igazgatója; dr. Darnay-Dornay Béla, a Balatoni Múzeum igazgatója (két alkalommal is megjelent). A Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum igazgatói (két alkalommal); a Királyi Magyar Természettudományi Társulat főtárgya; a Kőszegi Múzeum vezetője (dr. Visnya Aladár); Országos Bőripari Múzeum Egyesülettől; Budapesti Hadimúzeum-ból; Aquincumi Múzeumból; Egyetemi Könyvtárból; Fővárosi Könyvtárból.

Iskolák, tanfolyamok, ifjúsági mozgalmak, szakkörök stb.

Ennek a résznek az összeállításakor csakhamar szembesülni kellett azzal, hogy a teljes lista közreadása jócskán szétfeszítené a rendelkezésre álló kereteket, így csak rövid áttekintésre, magyarázatra szorítkozhatom. Az iskolák, tanfolyamok, szakkörök, ifjúsági mozgalmak százas nagyságrendben lelhetők fel a szövegben az ország különféle pontjairól. A legnépesebb (adatolt) iskoláscsoport a Polgári fiúiskolából érkezett 180 fővel Pécsről – persze csak akkor, ha nem számítjuk ide a mecsekszabolcsi levante segédoktatói tanfolyam 203 (!) hallgatóját 1941 szeptemberéből. 30-40 fő alatt nem találunk iskolás csoportot, jellemzőbb az 50-70-es növendéki létszám (természetesen ez nem egy osztályt jelentett). Az iskolások mellett a cserkész és leventecsoportok is állandó vendégei voltak a húszas-harmincas évek kiállításainak. A bejegyzéseket a szöveg (kép és tartalom), valamint az első (és néha egyetlen) aláírásból következtetve egy kivételtől eltekintve a kísérő tanár(ok) vagy az igazgató írták. (Utóbbi sem volt ritka – több tucatnyi igazgató érkezett az iskolásokkal mind a helyi, mind a vidéki csoportok esetében). Egyetlen kivételt sikerült felfedezni, ahol feltehetőleg diák írt rövid szöveget 1948 március 18-án, de ott sem áll több ennél: *Pius ÁLT. isk. 7.B.* Feltűnő az iskolák nevének írásmódjában tapasztalható összevisszaság. A rövidítéseket nem számolva a kis- és nagybetűs írásmód és egyebek tekintetében elgondolkodtató, hogy a tanárok milyen módon hivatkoztak saját intézményükre. Az iskolák feltüntetése abból a szempontból is

kíváncsi volt a kiválasztott szempontok listáján, mivel a társadalom kimondva, vagy kimondatlanul is elvárásokat támaszt a múzeumok (és kiállítások) felé. A múzeum „klasszikus” feladatai között a közművelődési funkciók ellátását az iskolai csoportok látogatásán tudjuk jelen esetben valamelyest nyomon követni. A korra jellemző iskolai „múzeumhasználat” a lentebb részletezett szövegekből abszolút kiviláglik.

A pécsi Népfőiskolai tanfolyam tizenhat hallgatója Zámpl Pál, h. tanfolyamvezető vezetésével, Fejes György muzeumigazgató szakszerű, lelkes magyarázata mellett sokat tanult és okult a mult összegyűjtött emlékeiből. Február 21.-én u. e. tanfolyam 22 növendéke tekintette meg a muzeumot ugyanazon vezetés és magyarázat mellett.

1926. február 14.-én és 21.-én

Zámpl Pál

A [...] róm. kath elemi népiskola a tanító vezetése mellett megtekintette ezen város, megye és ország érdekességeit, hogy a gyermekek megtanulják ismerni a multat és abból erőt meríthessenek a jövőre. Ezen kellemes percekért ezer köszönet azoknak akik fáradozása ezt megteremtette

Pécs 1928 május 23-án

Takács József

tanító

Az újpesti I. sz- áll. polgári leányiskola igazgatója, három tanárnője és 41 növendéke Pünkösöd vasárnapján meglátogatta Pécs város híre muzeumát Fejes muzeumigazgató úr szakszerű, szíves magyarázata mellett.

Pécs, 1928. május 27.

Dencsházai ref. iskola növendékei sok látnivaló után tudással bővülve örömmel távoztak.

Pécs, 1936. jun. 1.-én

A nagytótfalu közs. elemi iskola 32 növendékével a mai napon megtekintettem a muzeumot s azt igen szép, tanulságos és nagy szakértelemmel rendezettnek találtam.

Pécs, 1936. június 1.

A drávapiski-i ref. elemi iskola 24 növendékével a mai napon megtekintettük a városi muzeum igen gazdag, tartalmas szemléltető tárgyait, melyek úgy a növendékekre, mint a kísérőkre mély hatást gyakoroltak.

Pécs, 1936. június 1.

Az Ágostontéri áll. el. isk. III. C. osztálya megtekintette a városi muzeumot s nagyon tanulságos szép dolgokkal iskolai ismereteiket bővítették.

Pécs, 1936. VI.2.

A kecskeméti református Leányliceum öt tanára és 28 növendéke, 1936. június hó 2.-án sok gyönyörűséggel gazdagította ismereteit a Pécs város muzeumában látottakkal.

Az egerági plébánia (Szökéd, Szemely, Lothárd és Kisherend) elemi iskola III-VI o. tanulói a Városi Múzeum megtekintésével kapcsolatosan sok-sok értékes tapasztalattal gyarapodtak. A régiségek, Zsolnay szoba, madár terem a legmesszebbmenőleg lekötötték a tanulók figyelmét, melyet a vezető ügybuzgó, és világos magyarázata nagyon megkönynyített. E helyen a szép magyarázatért hálás köszönetet is mondunk.

Pécs, 1936. június 3.

A babarci róm. kat. elemi iskola III-VI o. 73 növendéke hálás köszönettel emlékezik meg a Városi múzeumról, - mely sok tapasztalattal, érdekességgel gyarapította a gyermekek ismeretkörét. Különösen a madárterem vonzotta a növendékeket. Azt hisszük napokat szentelhetnének erre s a gyermeki szem sohse fáradna el. Fogadja a Múzeum ezúttal is hálás köszönetünket.

Pécs, 1936 jún 4.

A liptódi rk. elemi népiskola 50 tanulója tekintette meg a mai napon a múzeumot. Liptód község földrajzi fekvése révén, alig mozdul otthonából. Ez alkalommal a tanulság meglepő volt, melyért a tanuló ifjuság nevében a leghálásabb köszönetet mondja.

Pécs, 1936. VI. 7.

A végére pedig egy visszafogott példa:

Az olasz község községi elemi iskola 58 fővel és felnőttekkel a múzeumot a mai napon megsejmelte és azt kulturális szempontból teljesen kielégítőnek találta.

Pécs, 1936 június 1.-én

A kiválasztott példákön keresztül egyrészt a tudásátadás korabeli módjáról a múzeum társadalmi szerepéről és az arról történő gondolkodásról is kapunk információt. A jellemző hívószavak, amelyeket ki lehet emelni a szövegből a kiállításról: értékes, érdekes, gazdag, tartalmas, szép stb. A tudásátadás/szerzés módja: tanári vagy múzeumi szakember szakszerű vezetése mellett. Az „eredmény” pedig: tudással bővülve, örömmel, hálás szívvel stb. Külön figyelmet érdemel Fejes György múzeumigazgató vezetése (amely a későbbiekben is előkerül), még pünkösdvásárnap(!) is.

Ha a rítusra mint meghatározott szabályok szerinti cselekvésre tekintünk, akkor az iskolák bejegyzései erre eklatáns példának tünnek. A társadalom által a múzeumok számára meghatározott szerep mint kód, hallgatólagos egyetértésen alapuló feladata váltja ki ennek ellentételezéseként az idézett hasonló tartalmú sorokat. A múzeum mint a tárgyak és a belőlük fakadó „hivatalos” tudás őrzője és közvetítője jelenik meg. A tárgyak jelen esetben csak mint *illusztrációk*, a tudásátadás *eszközei* jelennek meg. Ebben a folyamatban kifejezetten a szépség és gyönyörködtetés forrásai.⁹

További dicsérő szavak

Nemcsak iskolás csoportok kapcsolhatók be ezekbe a trendekbe, hanem az alábbi példákön keresztül olvasható csoportoktól származók is, amelyek mutatnak bizonyos fokú hasonlóságot. A szövegek túlmutatnak a klasszikusnak számító „itt jártam” jellegű megörökítő beírásokon, ugyanakkor a dicséret típusa nyilvánvaló okokból eltér (kevésbé hangsúlyos a tanulás). (A bejegyzésekből kiderül, hogy többen az 1936. évi Munkás Dalos Ünnepe ly résztvevői voltak).

1934. április 25. A pécsi Nemzeti Szabadtanítás (Szabad Líceum) kiránduló csoportja szakszerű vezetés mellett tanulmányozták a múzeumot. Szakszerű tudományos magyarázatot dr Fejes György múzeum igazgató adott.

⁹ Ez a régi gyökerű szemlélet bizonyos értelemben mind a mai napig meghatározza a muzeológiát és a kiállításokat. Ennek a kereteit igyekszik szétfeszíteni a mai muzeológiai diskurzusok egy része, de a kettő jelenleg párhuzamosan létezik egymás mellett.

A Budafoki Munkásdalkör 1936 pünkösdjén Pécs város ősrégi falai között rendezett dalosünnepélyen való részvétele alkalmával nem mulaszthatta el, hogy a város múzeumát meg ne látogassa s az itt járt 57 főnyi dalosgárdája meglelégedéssel szemlélte az itt összegyűjtött emlékeket.

A Magyarországi Hirlapterjesztő Munkások Egyesületének ittlétét ezensorokkal örökíti meg, olyan maradandólag, mint ezenhely a mi emlékezetünkben.

Pécs, 1936 máj. 31.-én

Magyar országi Könyvnyomdai munkások egyesületének Budapesti tagjai, pünkösdi napján meglátogatta, Országunk ősi kulturájáról híres Pécs városát és annak muzeumát, melyet nagy érdeklődéssel és elragadtatással szemlélt meg.

1936 május 31.

A Budapesti Könyvnyomdászok Dalköre az országos viszonylatban is első köze tartozó muzeum megtekintése alkalmával köszönetüket fejezik ki a kulturált és rendezett látványosságokért.

Pécs 1936. május 31.

A Grafikai munkások „Sencelder”-? dalköre és zenekara e Tanulságos és ritka muzeum látogatása alkalmából

1936 V. 31

A Magyar Mozdonyvezető Kar 1936 június 6 án Pécsen tartott vándorgyűlése alkalmával látogattuk meg a múzeum igen nagy értéket jelentő tárlatát

Magyar kultúránk remek tanúságai, őszerejű népünk erős hitébe vetett bizalommal láttuk a sok szép tanúságot. Pannonia és élni fog tovább is!

579. sz. Temesi cserkészek Bácsalmás mozgótábora

1936. aug. 24.

Szabó D Béla

parancsnok

Minden nagyon szép volt. Különösen a néprajzi viseletek.”

Pécs, 1943.VII. 2.-án

Keller Vilmos

Csepe 1943.VII.10.

A múlt tárháza ehely és meglelégedéssel szemlélttem a benne felhalmozott értékes dolgokat, melyek hazánk történelmét mutatja meg egy sejtetett formában, melynek maradékaí hirdetik mindenkorí nagyságunk és művészetünk.

Keller Vilmos

Az iskolásokhoz hasonlóan Fejes György múzeumigazgató felnőtt csoportot is vezetett, így nem véletlen itt is a hívszavak között felmerülő szakszerű, közös, ősi, kulturált, érték stb. A beírások között hazafiasak, patetikusak is találhatók, kivétel nélkül csak dicsérő szavak. Az egész dokumentumot olvasva egyáltalán nem találni kritikai megjegyzést vagy bármilyen negatív tartalmú hozzászólást.¹⁰

Rendkívüli esemény rögzítése

Az egyik lap bel felső sarkán található a következő nem mindennapi bejegyzés 1943. VIII.13-ai keltezéssel: „13 óra 15 perckor légi veszély volt 16 óráig tizenharc gép berepült Pécs területére de nem bombáztak” Kaposi (bizonytalan olvasat) János Pécs

Egy nem szokványos múzeumlátogató:

nemes [...] Rednik Béla folyamór a frontról visszafelé jövet megtekintettem [a múzeumot K.G.] 1942.XI.29. (Máramarossziget)

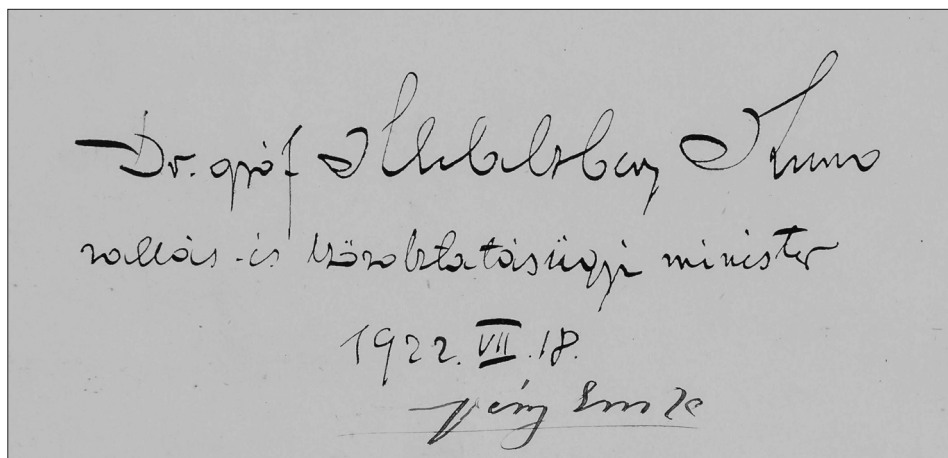
Személyes érintettségű látogató:

1948.X.9.

Bilkei Garzó Nándor e ház régi tulajdonosának Madarász Andrásnak¹¹ dédunokája
Dr. Bilkei Garzó Nándorné

Egyszeri politikai látogatások:

A pécsi szoc. Dem. Párt budapesti vendégeinek látogatása 1934.VIII.11-én.

Dr. gróf Klebelsberg Kuno
vallás- és közoktatásügyi miniszter
1922. VII. 18.
J. K. K.

3. ábra: Dr. gr. Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter 1922. VII. 18.

¹⁰ Ez elméletileg több dolgot is jelenthet: a múzeum teljes mértékben (igazodott és) megfelelt a vele szemben támasztott társadalmi elvárásoknak, a kritikus hangú látogatók távolmaradását, esetleg az udvariasság felülkerekedését a kritikai jellegű hangadás szándékán. A választ természetesen sosem tudhatjuk meg.

¹¹ A Rákóczi út 15. szám alatti épületről van szó, ahol korábban Madarász Endre könyvnyomdája működött. Jelenleg a JPM Néprajzi Osztálya található itt.

Humoros(nak szánt), családi állapotra utaló stb. beírások:

Végezetül az alábbi bejegyzéseket (szinte kivétel nélkül a negyvenes évekből) kifejezettebb kommentár nélkül adnám közre, mintegy levezetésképpen – hiszen szemmel láthatóan nem kapcsolódnak sem a múzeumhoz sem a kiállításához.

Nyul Sándor

Mohács 1943 VII 10

örömel tekintem meg a Pécs Muzumot gyönyörű sok szépet látam semmisem tecet
ugy mit a zongora hangja mert meg ütötem zongora billentyűjét mert én is kiváló zene
szakértő vagyok és mid járt meg alapította ez valami régi antik zongora lehet az én
velemenyem szerin

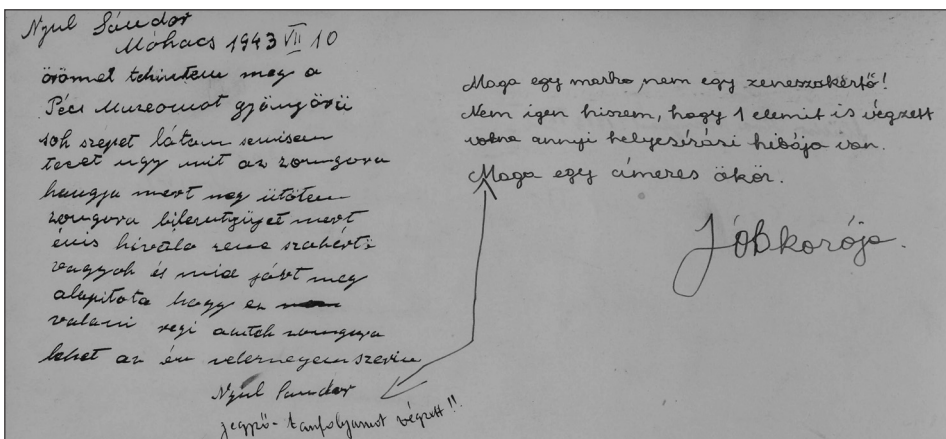
Nyul Sándor

jegyző-tanfolyamot végzett!!

A fenti valóban csapnivaló helyesírású bejegyzés¹² nem maradt kommentár nélkül, ami alább olvasható – meglehetősen markánsra sikerült:

Maga egy marha nem egy zeneszakértő! Nem igen hiszem, hogy 1 elemi is végzett volna annyi helyesírási hibája van. Maga egy címeres ökör.

Jóakarója

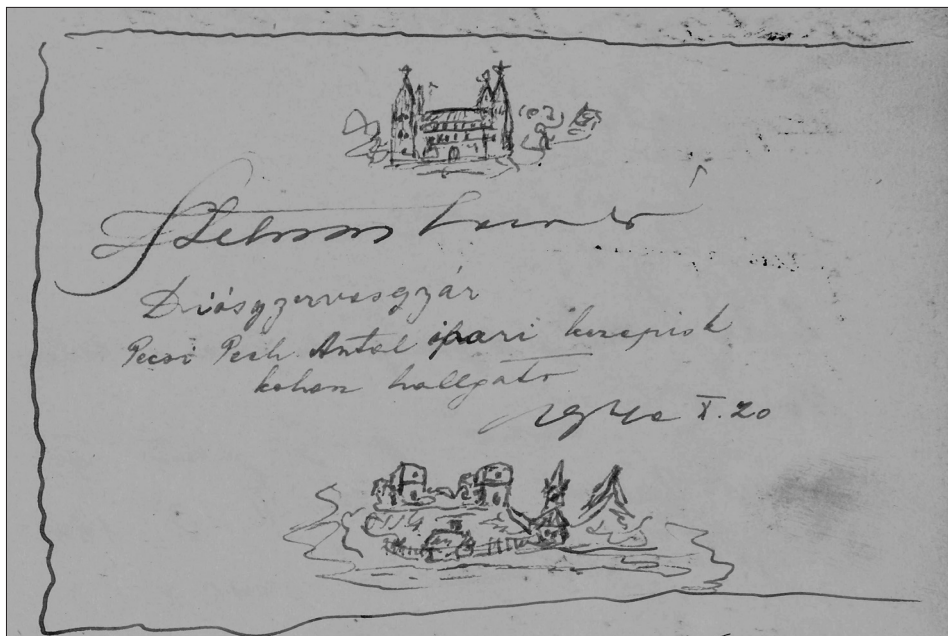
4. ábra: A látogatók egymás között

Előfordult, hogy valaki a teljes neve mellé odaírta a becenevét, vagy csak azt írta oda:

Zsebi Ferike (Cucus); Totya; Dr. Nyers László (Fácán) [a dr. és a Fácán fekete, míg a név kék tintával lett írva K. G.]; Jack a fenevad; Herr József (Miki egér); Vasokli Bill.

A foglalkozás mellett néhányan a családi állapotukat is úgy gondolták közreadják: Gaál Mózes (agglegény); Tóth József, Hirth Margit (egymás alatt), kapcsos zárójellel összekötve, s odaírva: jegyesek; valaki csak egyszerűen ennyit írt magáról: öregfiú.

¹² A szöveg helyesírásának esetleges magyarázatához Gál Éva kollégám (ezúton is köszönöm neki az észrevételt!) hívta fel a figyelmet egy (ugyancsak a harmincas évekből származó) számlára, aminek írója német anyanyelvűként hasonlóan rossz magyarsággal sajátos módon félig fonetikusán próbált magyar szöveget gépelti – kevés sikerrel. Meglehet ebben az esetben is hasonló ok állhat a háttérben.

5. ábra: Az egyetlen képi ábrázolás a vendégeknyvben

Az akkoriban népszerű páros *Hacsek és Sajó* néven két vendég 1934-ben járt itt a beírás tanúsága szerint, de mellette Pécs legnagyobb bohóca is megfordult a múzeumban, *Dr. Katics György* – okleveles szélhámoshoz hasonlóan. Az *Egerek királya* és *Pina* (sic!) *Jenő* is múzeumkedvelők voltak, ugyanúgy a *Gittgylet összes tagjai*, valamint a titokzatos *THE PINGVIN CLUB*. Azt pedig már végképp nem lehet megtudni, hogy *Gipsz Emil*, az oly gyakran emlegetett Gipsz Jakab rokona-e? (5. ábra)

A fentiek alapján nehéz lenne összefoglalóan nyilatkozni a vendégeknyv tartalmát illetően, így összegzés helyett álljon itt néhány továbbgondolásra érdemes kérdés ezzel kapcsolatban.

Mennyi aláírást tartalmaz a dokumentum?¹³ Melyik évben hányan írtak egyáltalán dátumot, és érkezésük helyét? Honnan jöttek, akik írtak helynevet? Aki pedig nem írt, az mind pécsi? Milyen volt az aláíró kedv? Mennyire reprezentatív a vendégeknyv? Milyen kiállítások voltak ebben az időben? Hol voltak ezek? Meghatározható a könyv vándorlása? Milyen az aláírások rendezettsége – „térhasználata”? Milyen íróeszközzel jegyezték a könyvbe? És egyáltalán: milyen forrásértékkel bírhat ez a dokumentum? Csak néhány kérdés azok közül, amiket még fel lehetne tenni a vendégeknyv olvasásakor, és választ szeretnénk kapni rá.¹⁴ A fentiekben közreadott szubjektív válogatás remélhetőleg sikerrel irányítja rá az érdeklődést erre a mindenképpen több figyelmet érdemlő dokumentumra, amellyel kapcsolatban újabb kérdések – és remélhetőleg – minél több válasz is születik.

¹³ Óvatos becslés szerint is körülbelül mintegy 8-9000 névre tehető az aláírások száma.

¹⁴ További szempontokhoz vö. D. HASZMANN 2009

1. táblázat: A helységek leírása minden esetben betűhív átirással történt. Az előfordulások számán az azonosítható iskolák és egyéb intézmények is szerepelnek. A helységnév mögött zárójelben lévő egyéb elnevezések csak akkor lettek feltüntetve, ha az eredeti forráshelyen szerepeltek. Pécs és Budapest esetében a 20. században végebe ment területi változások miatt minden esetben a forrásban megjelölt állapotot tüntettem fel.

Helységnév	Előfordulások		
Pécs	668	Berettyóújfalu	1
Budapest	416	Berkesd	2
Adony	1	Berlin	8
Ajka	1	Beregszász	1
Alag (Pest m.)	1	Beszterce	1
Alap	1	Bezdán	1
Almamellék	2	Bécs/Wien	15
Almásfüzitő	2	Békéscsaba	5
Alsóegerszeg	1	Bicske	3
Alsóhuzkóz	1	(Fejér m.)	
Alsószentmárton	4	Bikács	1
Amsterdam	1	Boconád	1
Arad	2	Bogdása	1
Aranyida	1	Bogyiszló	1
Alexandrie (Egypte)	1	Bonyhád	11
Apatin	9	Bolhás (Somogy vm.)	1
Aussig	1	Bolhó	1
Ág	1	Bologna	1
Babarc	1	Borjád	1
Babocsa (Somogy)	1	Bosta	1
Baja	51	Bozsok	1
Bajmok	2	(Vas m.)	
Baksa	1	Bölcske	1
Balassagyarmat	7	Bölnön (Háromszék vm.)	1
Balatonberény	1	Bövely	1
Balatonboglár	1	Brassó	2
Balatonfenyves	1	Breslau	3
Balatonföldvár	1	Budafok	1
Balatonfüzfő	3	Budakeszi	1
Balatonkenese	2	Bukarest	1
Barcs	10	Büssü	1
Baté	1	California	1
Bácsalmás	5	Cegléd	5
Bácsborsod	1	Cinkota	1
Bácskából Zentáról	1	Czestochova	1
Bánffyhyunad (Kolozs m.)	2	Czún	1
Bátaapáti	1	Csanádpalota	1
Bátaszék (Tolna m.)	10	Csáktornya	6
Bátmonostor	3	Csány	2
Beczefa	1	Császártöltés	2
Becsehely	3	Csávoly	8
Belvárdgyula	3	Csikfalva	1
Beremend	2	Cseledoboka	1
		Csepel/ Nagycsepel	4

Csepreg	1	Felsőszentiván	4
Csobád	1	(Bács B. vármegye)	
Csorna	1	Fertőhomok	1
Csorvás	1	Fiume	2
Csucsom	2	Fonyódliget	1
Csurgó	3	Fövenypusztá	1
Dad (Komárom)	1	Főherceglak	4
Debrecen	45	Frankfurt am Main	3
Dencsháza	1	Freiburg	1
Derecske (Bihar vm.)	1	Füzesgyarmat	1
Detroit (Michigan)	1	Galánta (Pozsony m.)	2
Dinnyeberki	1	Garé	3
Diósgyőr	7	Gádor (Ganmarkt)	3
Djakovo	1	Gdynia (Polska)	1
Dombóvár	15	Gordisa	1
Dombrád	1	Górica	1
Dorog (Esztergom m.)	2	Gödöllő	8
Drávacsehi	1	Gödre	1
Drávafok	2	Görcsöny	2
Dráwapiski	3	Graz	3
Drávaszabolcs	3	Groningen	1
Drávaszentiván (Muraköz)	1	(Holland)	
Drávaszerdahely	2	Gyoma	2
Drezda	2	Gyömrő	2
Dunaföldvár	3	Gyöngyös	1
Eger	6	Györköny	1
Egerág	3	Győr	16
Egyházaskozár	1	Gyula	2
Ellend	1	Hajdubagos	1
Előpatak	1	Hajdúböszörmény	1
Endrőc	3	Hajdúhadház	1
England	1	Hajós	41
Enying	1	Harkány/fürdő	2
Erdélyből	1	Hatvan	5
Erdősmecske	1	Hegyeshalom	1
Értény	1	Hegyköz	1
Erzsébetfalva	2	(Szilágy vm.)	
Erzsébetváros	1	Hercegszabor?	1
Esztergom	7	Hercegszöllős	2
Érd	1	Herczeghalom	2
Észtország	3	Hetes (Somogy)	1
Fadd	1	Hétvezér	1
Fejér m.	1	Hidas	1
Felsőgöd	1	Hird	1
(Pest m.)		Hímesháza	1
Felsőszentmihályfalva	1	Holland	1
(Muraköz)		Homokszentgyörgy	1
Felsőszei	1	Hosszúhetény	4

Houston (Texas U.S.A.)	1	Komló	1
Hódmezővásárhely	5	Komló-bányatelep	6
Hőgyész	6	Kosd	1
Ipolyság	5	Kovácsszénája	1
Italie	1	Kórós	1
Izland	1	Kökény	1
Japán	1	Köln	2
Ják	1	Körmend	1
Jánoshalma	3	Körmöcbánya	1
Jászberény	3	Kővágótöttös	1
Jóka	1	Kővársolymos	1
Kadarkút	1	(Szolnok-Doboka vm.)	
Kalin (Polska)	2	Kunbaja	2
Kalocsa	10	Kunszentmárton	1
Kalocsa-Fajsz	1	Kunszentmiklós	3
Kapospula	1	Lajosmizse	1
Kaposszekcső	1	Lakócsa	2
Kaposvár	46	Laskó	1
Karcag	2	Lánycsók	4
Kassa	6	Lengyelország/Polska	20
Katovice-Magyarbóly	1	Levél	1
Kákics	2	Léva	3
Kecskemét	35	Liptód	1
Keszőhidegkút	1	Ljubjana	1
Keszthely	11	London	4
Keszű	6	Losonc	1
Kémes	1	Lothárd	1
Késmárk	2	Lódz (Polska)	1
Kétújfalu	1	Lwów (Polska)	5
Kéty	1	Lövő (Sopron m.)	1
Kézdivásárhely	1	Magyaratád	1
Királyháza	3	Magyarbóly	2
Királymező	1	Magyarcsanád	1
(Máramaros m.)		Magyarhertelend	1
Királyszállás	1	Magyarsarlós	1
Kisharsány	2	Mainz	2
Kisherend	2	Majs	1
Kiskeresztúr	1	Makó	13
Kiskőrös	1	Mannheim	1
Kiskundorozsma	1	Marcali	2
Kiskunfélegyháza	3	Marosvásárhely	5
Kiskunhalas	6	Martonfa	1
Kiskunmajsa	3	Martonos	4
Kispest	2	Matty	3
Kistapolca	1	Mágocs	1
Kistótfalu	2	Mánfa	1
Kisvárd	2	Máramarossziget	3
Kolozsvár	7	Máriakéménd	3
Komárom	3	Máriagyűd	4

Mecsekalja-Ráczváros	3	Nemesmilitics (Bács m.)	1
Mecsekszabolcs	3	Nak (Tolna m.)	1
Medgyespuszta	1	New York	6
Mernyeszentmiklós (Somogy vm.)	3	Németbóly	2
Mezőberény	1	Németi	1
Mezőkomárom	1	Norge	1
Mezőtúr	2	Nürnberg	2
Mélykút	3	Nyékládháza	1
Miskolc	18	Nyim	2
Mohács	15	Nyíregyháza	4
Monor	1	Nyugatszenterzsébet	1
Monostorpályi	1	Offenbach am Main	2
Monte Carlo	1	Oklahoma (U.S.A.)	11
Monyoród	2	Okorág	1
Mozsgó	5	Olasz	1
Mözs	1	Orosháza	11
Munkács	2	Osztopán	3
Muraköz (konkrét helység nélkül)	2	Oxford	1
Muraszerdahely (Muraköz)	2	Ózdfalu	1
Muraszombat	2	Ötvöskónyi	2
München	3	Pacs	1
Nagyatád	2	Padova	1
Nagybajom	2	Paks	2
Nagybaracska (Bács vm.)	2	Palotabozsok	1
Nagybánya	1	Pancsova	1
Nagyberény	1	Pankota (Arad m.)	1
Nagybicsérd	2	Pannonhalma	1
Nagybodolya	1	Paris	1
Nagyecsed	1	Patacs	1
Nagyharsány	3	Pápa	5
Nagyida	1	Párkány	2
Nagyigmánd	1	Pellérd	4
Nagykanizsa	12	Perbál (Pest m.)	1
Nagykároly	1	Pereked	1
Nagykát	1	Pesthidegkút	1
Nagykovácsi	1	Pestszentlőrinc	3
Nagykőrös	1	Pestszenterzsébet	11
Nagylengyel	1	Pécsbányatelep	8
Nagylucska	3	Pécsudvard	6
Nagymegyer	1	Pécs újhegy	1
Nagynyárád	1	Pécsvárad	5
Nagyszénás	1	Pélmonostor	1
Nagyszöllös (Ugocsa vm.)	1	Péteréve	1
Nagytétény	1	Pinczehely	4
Nagytótfalu	4	Piskó	1
Nagyvárad	4	Pocsaj	1
Nagyvárkony	2	Polska	1
		Pomáz	2
		Poroszló	1

Poznan (Polska)	1	Szabadbattyán	1
Pozsony/Bratislava	3	Szabadi (Somogy m.)	4
Püspökbogád	1	Szabadka	16
Püspökladány	2	Szabadszentkirály	1
Püspöklak	1	Szakadát (Tolna m.)	1
Püspöknádasd	1	Szalatnak	2
Rábasömjén	1	Szaporca	1
Ráczváros	1	Szarajevo	1
Rákosliget	1	Szarvas (Békés megye)	3
Rákosszentmihály	1	Szatmárnémeti	1
Rákospalota	4	Szászvár	4
Regensburg (Deutschland)	1	Szebény	1
Remet kertváros	1	Szederkény	2
Rimaszombat	1	Szeged	53
Romonya	1	Szeghalom	2
Rozsnyó	2	Szekszárd	11
Róma (Italia)	3	Szellő	1
Saarbrücken	1	Szemely	1
Saregrad (Horvátország)	1	Szentes	6
Sandefjord (Norge)	1	Szentgotthárd (Vas m.)	3
San Francisco (California U.S.A.)	1	Szentlőrinc	5
Sao Paulo (Brazília)	1	Szepes Szombat	1
Sashalom	1	Székelyudvarhely	1
Sásd	2	Székesfehérvár	26
Sátoraljaújhely	2	Szigetszentmiklós	1
Sátorhely	2	Szigetvár	8
Sellye	8	Szigetújfalu	1
Shanghai	1	Szikszó	1
Siklós	18	Szilvás	1
Siklóbodony	1	Szob (Hont m.)	1
Slovensko	1	Szolnok	9
Sofia	1	Szombathely	10
Soltvadkert	1	Szomolya	1
Somberek	4	Szőke	5
Somogy/ Somogybányatelep	5	Szőkéd	1
Somogyszil	1	Szűr	1
Somorja	1	Tab	1
Sopron vm. részéről	1	Tahitótfalu	1
Sopron	22	Taksony	1
Sormás (Zala m.)	1	Taktaharkány	1
Spanyolország	2	Tallin (Estonia)	1
St.German-en-laye	1	Tamási	4
Stockholm	2	Tapolca	2
Stuttgart	1	Tapsony (Somogy)	1
Suisse	4	Tarjánpuszta	1
Sükkösd	2	Tarnabod	1
Sümege	3	Tápióság	1
		Temesvár	3
		Tevel (Tolna m.)	2

Técső	1	Zágon	1
Tékes	1	Zágráb	4
Tésenfa	2	Záhor	1
Tésény	1	Zengővárkony	2
Tiszadob	1	Zenta	1
Titel	1	Zilah	3
Tokaj	1	Zirc	1
Tokyo (Japan)	2	Zombor	8
Tolna	4	Zók	1
Tolcsva	2	Zürich	2
Torino	1	Zselíz	2
Tótkomlós	1	Összesen	524
Törökbecse (Torontál)	1		
Törtel	1		
Trier (Deutsches Reich)	2		
Turkeve	1		
Tübingen	3		
Ung	1		
Ungvár	4		
Ujdombóvár	1		
Ujpetre	1		
Umbrandenburg (Deutschland)	1		
U.S.A.	2		
Utrecht	2		
Újpest	3		
Újvidék/Novi Sad (Jugoszlavija)	14		
Vajszló	1		
Varsó	2		
Vasas/bányatelep	16		
Vaskút	1		
Vasvár	1		
Váralja	2		
Várdarócz	1		
Vásárosdombó	1		
Vecsés	2		
Velény	1		
Versec	1		
Veszprém	8		
Vértesacsa	1		
Vésztő	1		
Világos	1		
Villány	4		
Visk (Máramaros vm.)	3		
Vörösmart (Délvidéki)	1		
Warszawa	2		
Würzburg	1		
Zalaegerszeg	2		

Irodalom

- BARNA G. 2000: Vendégek könyveik kegyhelyeken, kórházakban és szállodákban – a ritualizált viselkedésmódok új, írásos formái és forrásai. - In: KUTI K. – RÁSKY B. (szerk.): Azonosságok és különbségek. Mai néprajzi kutatások Ausztriában és Magyarországon. Budapest, 148 p., 2. tábla
- B. HORVÁTH CS. – HUSZÁR Z. 2004: A Pécsi-Baranyai múzeumok egy évszázada. - A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 48-49: 5–88.
- D. HASZMANN O. 2009: Mit üzennek a múzeumi vendégek könyveik? - In: Acta Siculica (A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve), Sepsiszentgyörgy, pp. 65–84.
- EMLÉKLAPOK 1905: Emléklapok a Pécsi Városi Múzeum megnyitási ünnepségéről (1904. november 27.) Pécs, 1905. - Kiadja Pécs Szab. Kir. Város Tanácsa, 24 p.
- GRÁFIK I. 2013: „Rendszeresen olvassák el a vendégek könyveit!!!” – Elolvastam! - <http://magyarmuzeumok.hu> (megtekintve: 2013.08.29.)
- HAUPTMAN GY. 2012: „A jó Isten után először neked akarok hálát adni...”: Az írás mint rítus. - In.: Az elkerülhetetlen: Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére, Pécs-Budapest, pp. 849–866.
- JPMÉ 2003-2004: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 48-49.
- A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület” Értesítője: 1908-1930 között kiadott kötetek.
- RÉKAI M. 2003: Vendégek – könyvek. Látogatói attitűdök hat kiállítás kapcsán. - In: FEJŐS Z. (szerk.): Néprajzi Értesítő (2002) 84: 181–187.
- SARKADI E. 1980: 75 éves a pécsi múzeum. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 24: 357–377.
- TÜRK T. 2006: Mire jók a vendégek könyveik? A kiállítási vendégek könyvek használata a Szépművészeti Múzeum közönségkapcsolati munkájában. - In: Múzeumi Közlemények 2: 48–53.
- VÁRKONYI GY. (szerk.) 2004: Emék-Kép. - Centenárium kiállítás (1904-2004), katalógus. Pécs, 59 p.

Excerpts from the Visitors' Book of the Pécs City Museum

GÁBOR KŐSZEGI

The first permanent exhibition of the Pécs City Museum was opened on 27th November 1904, and its Visitors' Book re-emerged recently from the collection of Janus Pannonius Museum. With only minor interruptions in its continuity, the guest book follows the various exhibitions and locations of the museum, way until 1948. The present paper is a special selection of parts of this document reaching almost 300 pages, which was created in an era of 20th century Hungarian history that brought about many fundamental changes.

Az 1906-os milánói kiállításra készült váza a Janus Pannonius Múzeum Zsolnay gyűjteményében

KOVÁCS ORSOLYA

Janus Pannonius Múzeum H-7600 Pécs Káptalan u. 5.

e-mail: kovacs.orsolya@jpm.hu

A budapesti Virág Judit Galéria 2013 decemberében megrendezett 45. aukcióján, Pécs Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala megbízásából vásárolta meg a Janus Pannonius Múzeum gazdasági igazgatója a 69-es tételszámon szereplő nagyméretű pirogránit vázát, amely így a múzeum Zsolnay gyűjteményébe került.

A kiállított tárgy leírása, amely az aukciós katalógusban és a galéria honlapján is megjelent, Csenkey Évától származik. A szerző meglehetősen bombasztikus jelzőkkel illeti a pirogránit vázát: *„Az évtized egyik legnagyobb iparművészeti szenzációja a 107 évi lappangás után felbukkanó Zsolnay remekmű, amelyről úgy véltük, hogy végleg nyoma veszett. Ez a tárgy a magyar szecessziós kerámiagyártás csúcscarabja. Monumentális méretével a legnagyobb szecessziós díszváza, a kisméretű vázák részletgazdagságával és eleganciájával kivitelezve. Hasonló kvalitású Zsolnay kerámia évtizedek óta nem szerepelt a nemzetközi műtárgypiacon.”*¹

A kérdéses váza, Apáti Abt Sándor terve 7493-as fazonszámon szerepel a Zsolnay-gyár 12-es számú formakönyvében, méretével jócskán elüt a környezetében lévő tárgyaktól: pirogránitból, eozin technikával készült, magassága 109 cm, átmérője 47 cm. A díszedényt kiállították az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola 1905-ös jubilaris tárlatán, az egykori növendékek munkái között.

A 12-es formakönyvben szereplő tervek egyébként azt mutatják, hogy a plasztikus nőalakokkal díszített, nagyméretű szecessziós díszedények gyártása visszaszorulóban volt, ebből a típusból Apáti terve az utolsó példány. A plasztikusan díszített kerámiák kisméretűvé zsugorodtak, majd helyüket átvették a jellegzetes népies vagy mitologizáló motívumokkal díszített faliképek és a plasztikák. Szamovolszky Ödön szoborkompozíciója nyilvánvalóan Rodin Tavaszának hatását viseli magán (formaszáma 7568), Mack Lajos virágedényein a plasztikus nőalakok jellegzetesen klasszicizáló formát öltenek.

A virágedény szerepelt az 1906-os milánói világkiállítás magyar pavilonjában. A kiállítási csarnok alaprajzát Fischer József (1873-1942) tervezte, az előcsarnok és a „Galambos udvar” Maróti Géza (1875-1942) munkája. *„A magyar csoport két részből*

¹ CSENKEY 2013: 100. Csenkey Éva műleírásában a pirogránit váza autonóm műalkotás jellegét hangsúlyozza: *„Akár a „concordia”, a szerető egyetértés bőségteremtő rítusaként is tisztelhetjük e szimbolista művet, - de nem erőszakolja ránk az üzenetét. A mitológiai és vallási jelképek tárából választott elemek, az alkotó és befogadó által egyaránt költői szabadsággal értelmezhetőek.”*

állott. Én terveztem a főcsoportot, melynek egy része reprezentatív célokra volt kiképezve. Először jött az előtér, mely úgy nézett ki, mint egy kőalaprajzú magas donjon belseje. Tengelyben egy négyméteres bronz génusz volt felállítva, másolata azoknak, amelyeket a zeneakadémia homlokzatára készítettem. Aztán jött egy egészen bolond dolog, amelynek váratlanul világhíre lett. Egy óriási felülvilágító díszterem, melynek szükségéből hajlítot, mondhatnám bab alakú alaprajza volt. Ezen teremben igazán remekbe készült, helyenkint áttörve dolgozott óriási búzakalászos ívek voltak mint átjárók alkalmazva. ...”² Ez volt a kiállítás leglátványosabb, az ismertetőik által leggyakrabban felidézett része, amelynek díszítésében, illetve berendezésében meghatározó szerep jutott a Zsolnay kerámiának.³ A leírások szerint a szürke habarccsal bevont falak alját mély, kékes tónusú, aranyfényű eozinlemezek borították a siklósi márvány lábazat fölött. Az előcsarnok legsikerültebb eleme a mennyezet kőalakú üvegablakaiból áradó fény által megvilágított Kacsás kút volt. A Maróti Géza terve alapján készült kút medencéje és kávája szintén siklósi márványból készült, a kör alakú káván változatos elrendezésben álló, kékes eozinmázás pirogránitból készült kacsák közül szökellt fel a víz, amely a nyári melegben kellemesen hűtötte az előcsarnokot. A hallban helyet kapott még egy eozin kandalló, amelyre Zala György, Ferenc Józsefről mintázott portréját állították. Ugyancsak itt, a kiállítás fogadóterében, szoborművek között szerepelt Ligeti Miklós két „Zsolnay gyárban kivitelezett” műve, a Városligetben 1903-ban felállított Anonymus szobrának pyrogránitból, eozin technikával kivitelezett, kicsinyített mása és egy szintén eozin technikával készült figurális díszű kút, vagyis az összes olyan mű, amelyet a kiírásnak leginkább megfelelő módon „eredetinek” tekintettek. A kiállítás világhírnevet szerzett Maróti Géza számára, az öt aranyérem mellett a művészt tiszteletbeli tagjává választotta a Brera Olasz Királyi Művészeti Akadémia.

Apáti Abt pirogránit vázája a hallból nyíló „Galambos udvar” közepén, ovális alakzatban elrendezett vitrinek között állt. A terem leírásakor Györgyi Kálmán az itt kialakított enteriőrök részletes ismertetése mellett Markup Béla életnagyságú, szarvast ábrázoló szobrát emelte ki. Maróti munkája volt még az ékszerterem és a zeneszoba, utóbbi Telcs Edének a Zeneakadémiához készült frízével. Faragó Ödön rendezte az iskolák és a háziipar külön termeit.

A magyar pavilon osztatlan nemzetközi sikert aratott, számos sajtóorgánumban jelentek meg lelkes értékelések a kiállított anyagnak és magának az épületnek az eredetiségéről, sajátos művészi kvalitásairól. Így különösen érzékenyen érintette a kiállítókat, de a fogadó ország rendezőbizottságát is, hogy az április végén elkészült magyar pavilon augusztus 2-án porig égett. Az esetről a magyar sajtó részletesen beszámolt.⁴

Az Építő Ipar lapjain nem sokkal később arról adtak hírt, hogy a kiállítás magyar rendezőbizottsága példátlan gyorsasággal készítette elő a kiállítás újjá rendezését. „A milánói kiállítás leégett magyar osztályának újjá építését határozta el a kiállítási bizott-

² MARÓTI 2002: 13. Ugyanitt a Zsolnay gyárral való együttműködésről is ír a művész: „Ezen terem falai egy bizonyos magasságig Zsolnay-féle aranyeozinos lapokkal voltak burkolva, amelyekhez külön rajzokat és modelleket készítettem. Zsolnayék bizonyos munkái az én hatásom alatt akkor egy kissé felfrissültek, mert már nagyon el voltak industrializálódva.”

³ MNL-BML XI. 10. Zsolnay Vilmos Kerámia Gyárak iratai 362. Prima Nota XV. 1904-1906. 485., 279/XIII. bejegyzés szerint a Zsolnay gyár ebben az évben Maróthy (sic) Gézának 5.000 korona értékben szállított. A szállítókönyvekben részletes adatokat nem találtam.

⁴ ÉPÍTŐ IPAR 31. 1906: 285. „A milánói kiállítás égése. F hó 2-án és 3-án a kiállítás területén az olasz iparművészeti csarnokban tűz ütött ki, amely az olasz és a magyar osztályt és az olasz építészeti osztályt teljesen elhamvasztotta. Az osztatlan közvélemény szerint a magyar iparművészeti osztály volt az egész kiállítás legsikerültebb része, sőt mondhatni gyöngye.”

1. ábra: Pirogránit virágedény, Apáti Abt Sándor terve.
(JPM Itsz.: 2014.06., Fotó: Füzi István)

2. ábra: Pirogránit virágedény alja a tűzrepedésekkel.
(Fotó: Füzi István)

ság augusztus 12-i ülésén és kimondta, hogy az új kiállításnak a régivel azonos szintűnek kell lennie és a volt kiállítókat mind újra felszólítják a részvételre... Az új iparművészeti osztályt most már nem zsúfolják össze egy épületbe, hanem körülbelül tíz kisebb-nagyobb pavilonra osztják, amelyeket lugasszerű folyosók kötnek össze egymással. A legnagyobb lesz a kiállítás »ereklyetára«, ebben gyűjtik össze azokat a tárgyakat, amiket az elhamvadt magyar és olasz osztályokból megmenteni sikerült, itt állítják ki a leégett két osztályról fölvelt fényképeket is....Ilyenformán két külön épületben fog szerepelni a magyar iparművészet... Ugyanennek az épületnek hall-szerű nagy termében mutatja be az elpusztultnál is nagyobb szabású iparművészeti gyűjteményét Zsolnay Miklós.” (ÉPÍTŐ IPAR 33. 1906: 300.) Érthető az igyekezet, hiszen a magyar iparművészetnek az 1900-as párizsi és az 1902-es milánói kiállítást követően harmadszor nyílt alkalma az önálló megmutatkozásra.

A Magyar Iparművészetben közölt szemelvények a külföldi, főként olasz szerzők őszinte érdeklődéséről és elismeréséről tanúskodnak, különösen a kiállítási csarnok építészeti vonatkozásait illetően: „A nagy hall a szökőkútmedencéje kacsagrúppjával egyszerű, de nagyon szép kiállítás... A legnagyobb hatásokat egyszerűségében tudja elérni... (A közönség, amelynek csodálatát kiváltja a terem) „Tényleg egyáltalán nem szokhatta meg azokat az arányokat, amelyek a teremben kifejlének, nem szokhatott hozzá sem a szimmetriátlan növények mesterkélttségéhez, se az egyszerű diszítés hatásához. Mindez merőben újnak látszott, magához vont, fölkellesztett, legyőzött mindenkit. A magyar architektúra a kiállítás győztese.” (LA PERSEVERANZA 1906: 222-223.)

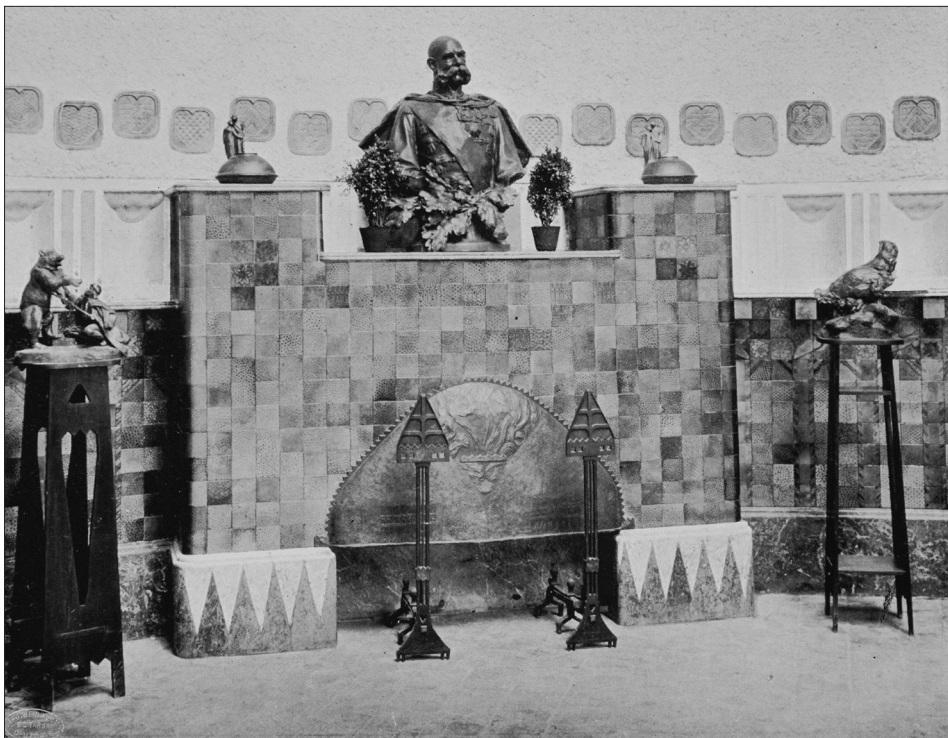
Az iparművészeti munkákat illetően a népművészeti ihletésű formaadást tekintik a kiállított anyag legnagyobb erényének. „Újra felszabadulván az 1867-ik kiegyezés által,

Magyarország a szépérezék feltámasztásának két tényezőjét fejlesztette ki: az állam által támogatott művészeti intézményeket s a népi művészet ügyes felhasználását... Tekintettel vannak a népi művészetre. És ez a célja, a kútfeje, a forrása minden megújulásnak."

Ami a Zsolnay gyár részvételét illeti, az immár Zsolnay Miklós (1857-1922) által vezetett gyár a művészi megújulás eszközt az építészeti kerámiában látta. A hall imént felsorolt, az összképet döntően alakító elemei mellett erre utal az a tény, hogy ugyanakkor a gyár önálló standján néhány plasztikától eltekintve a gyár szecessziós dísz tárgyai jellemzően inkább az eozin technika lehetőségeit aknázták ki, és nem a formai újításokkal hatottak. Erre a körülményre reagál a kritikus, amikor a technika eredetiségét hangsúlyozza: „A keramikában Zsolnai (sic) pécsi gyára diadalmaskodik. Az ő fémzománcos vázái, ha nem teljesen csodálatosak is formában, színöltöztetésük oly érdekes, mely ezeket a modern keramika legfontosabb műdarabjai közé sorozza."

Zsolnay Miklósról tudjuk, hogy már az 1887-88-as közel-keleti utazása során szerzett tapasztalataiból azt a következtetést vonta le, hogy igazi előrelépést az építészeti kerámia terén tehet a gyár. Zsolnay Vilmos halálát követően érthető módon megszűnt a közvetlen inspiráció is, amely a folytonos kísérletezés eredményeként a művészi kerámiák folyamatos megújulásában nyilvánult meg.

Legalább ennyire nyomós érvnek kell azonban tekintenünk azt a körülményt, hogy 1906-ra érezhetően csökkent az iparművészeti tárgyak iránti felfokozott érdeklődés és az ebből fakadó vásárlói igény, amely az 1900-as párizsi világkiállítás időszakára még jellemző volt.

3. ábra: Eozin burkolat és eozinlapokkal borított kandalló a milánói kiállításról, Maróti Géza terve. (Magyar Iparművészet IX. 1906. 108. p. 191. kép, archív felvétel)

4. ábra: Az Apáti Abt Sándor által tervezett pirogránit virágedény a milánói kiállítás „Galambos udvarában” (Magyar Iparművészet IX. 1906. 186. p. 201. kép, archív felvétel)

A milánói kiállításról szóló ismertetők visszatérő motívuma, hogy a magyarok és a belgák tettek ki igazán magukért. Az osztrákok a vasútépítésre koncentráltak, a németek a milánóiával egy időben rendezték meg saját kiállításaikat, hiányoztak az amerikaiak, a svédek és a finnek, az angol és a francia pavilon pedig csak igen szűk keresztmetszetét adta a két ország fejlett iparművészetének.

A Zsolnay gyár részvételéből nyilvánvaló az új üzleti lehetőségek keresése az építészeti kerámiagyártás terén. Az 1900-as évek elejére az építészeti historizmus és szecesszió színessége, gazdag plasztikai díszítése, amelyben fontos szerep jutott a kerámiának, érezhetően visszaszorult és teret nyert az a formanyelv, amelyet az angol, az osztrák, és még inkább a német építészet képviselt, egyre több klasszicizáló elemet beépítve az épületek megformálásába és díszítésébe. Adolf Loos érvelése a díszítés ellen nem csupán elméleti útmutatás volt. A Wiener Werkstätte pénzügyi sikertelensége, vagy a tömegtermelés révén giccsessé váló esztétizáló tárgyak kudarca rámutatott a technika- funkció-forma hármasának mélyebb összefüggéseire, lassacskán életre hívta a megújulás utáni igényt, amely az 1910-es években létrehozta a premodern építészetet és tárgytervezést, majd az évtized második felében az olyan új csoportosulásokat, mint a De Stijl vagy a Bauhaus.

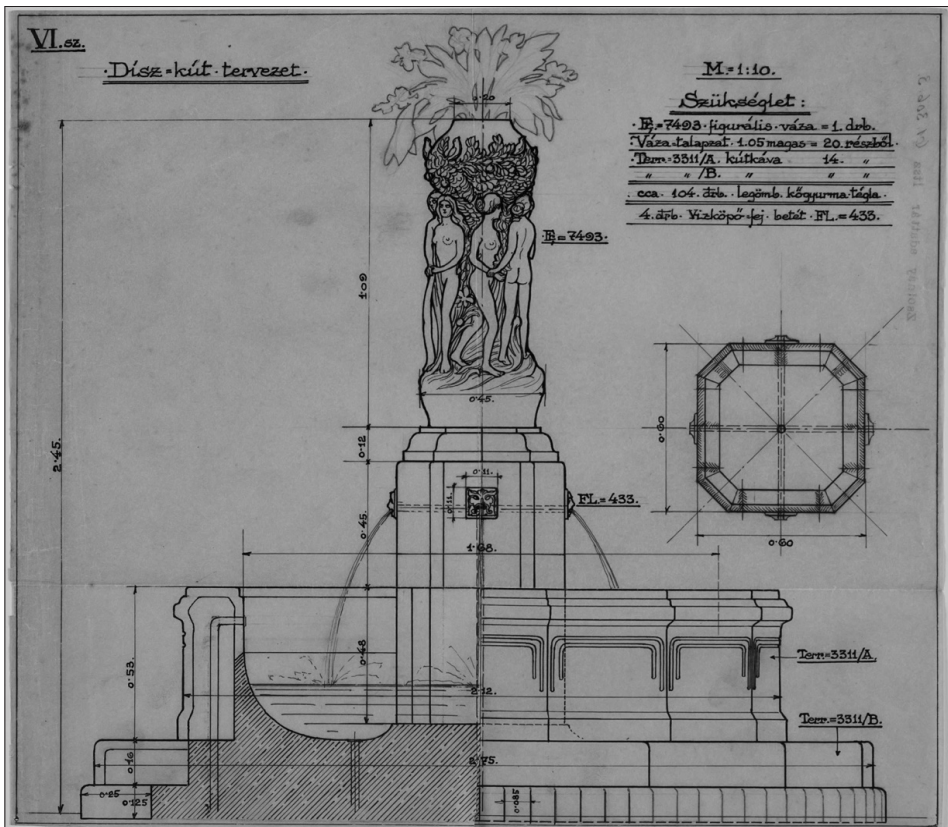
A homlokzatok díszítésének egyszerűsödése mellett változatlanul hangsúlyos volt az enteriőrök egyedi megjelenése, amint erről a századelő villaberendezései is tanúskodnak. Az 1900-as évek elején az enteriőrökben nagyobb szerepet kapott az egyedi kerámiadíszítés, ezt példázza a milánói magyar kiállítási csarnok is. Mendöl Zsuzsanna a

Zsolnay díszkutakat ismertető alapos tanulmányában mutatott rá: „A legszebb, legjelentősebb eozin kutak a századforduló és az első világháború közötti időszakban születtek, többségüket épületbelsőbe tervezték, s tervezőjük maga is építész, vagy az épület szobrászati díszét kialakító művész volt. A kerámia itt többségében nem elszigetelten, csak a kút formájában, kútdíszítő plasztikaként volt jelen, hanem a belső képében is domináló elem volt.” (MENDÖL 1984: 332.)

Ugyancsak Mendöl Zsuzsanna ír arról, hogy Ligeti Miklós Milánóban is kiállított Nimfás falikútját (10. Terrakotta fazonkönyv, 3114.) éppen a Zsolnay gyár avatta dísz-tárggyá, kis méretben sokszorosítva éppúgy, mint Ligeti másik híres szobrát, az Anonymust.

A lépték és funkcióváltás azonban fordítva is megtörtént, éppen a Zsolnay gyűjteménybe most bekerült pirogránit edény példázza ezt. Az 1903-as keltezésű, 7493-as formaszámú váza mellett Apáti Abt Sándor másik díszedény terve is kútszoborrá avanzsált. Az 1907-ben tervezett, népviseletbe öltözött, táncoló székegy párokat ábrázoló virágedény, mint kút szobor került a kaposvári színház előtti térre 1911-ben, másik példánya a Zsolnay gyár kertjében látható.

Az 1903-as terv a szecessziós témaválasztás jellegzetes példája. A nimfák, faunok, szatírok a szimbolista festészet révén váltak főként a német és osztrák szecessziós iparművészet kedvelt alakjaivá az 1890-es években. Arnold Böcklin festményei nyomán megjelenítették a képzeletbeli aranykort, egyúttal művészet és élet olyan szintézisét,

5. ábra: Kútterv, Nikelszky Géza rajza. (Évszám nélkül, JPM ad.ltsz.: 61.306.3.)

amelynek rekonstrukciója a századforduló legfőbb esztétikai célkitűzései közé tartozott. Igaz, a tervezők kezén az antik eredetű motívumok profanizálódtak. Erről tanúskodik Nikelszky Géza visszaemlékezése is, aki a szecessziós korszakról így írt: *„Megannyi bécsi taktusra készült díszítés, melyet a kivitelezők, de maguk a tervezők is gyakran neveztek komolytalan »modern nyavalygásnak«.*” Ugyanakkor éppen az új motívumkincs kapcsán elismerően ír Abtról: *„kedves témájaként szatírok, faunok kergetőztek vázáinak domborművein”*. (...) *„A kerámiaképeken és eozin szobrocskák sorozatában nimfák, fűriák, kártevő szellemek jelentek meg.”* A szecessziós kezdeményezéseket azonban egészében érdekes, új eredményeknek nevezte (NIKELSZKY 1958: 34.).

Az 1900-as évek elejére azonban, a vezető porcelán gyárak és a keramikusok egyaránt a formák és a máz újfajta kapcsolatával foglalkoztak. A sevres-i és a koppenhágai királyi porcelánmanufaktúrák hatására divatba jött a kristálymáz, a Zsolnay gyár újabb termékei a súlyos köagyg, a grés szemcsés masszáját a díszedényeken is láthatóvá tették, esztétikai komponenssé emelve az anyag sajátosságait. Az Apáti Abt Sándor által tervezett grés díszedényeken modernista – az anyag durvaságának és az eozin díszítés exkluzivitásának kontrasztjára épülő – felfogás érvényesült. 1906-ra mind a szecesszió naturalizmusa, mindpedig az aranykorra utaló mitológiai figurák aktualitásukat veszítették. Jól láthatóan polarizálódott az érdeklődés egyfelől a máztechnikák, másfelől az önálló szobrászi megoldások irányába, mint amelyek a milánói kiállítás halljában is szerepeltek, és aztán feltűntek a Zsolnay gyár termékínálatában is. (Ezek egyik korai példája a Horvai János által tervezett, az 1906-os milánói kiállításon is bemutatott szimbolista szellemiségű plasztika, amely Évát az almával kamasz lányként ábrázolja.)

A virágedény felnagyítása és pirogránitba formálása tehát elsősorban Zsolnay Miklós útkeresése volt, amely a meglévő művészi és technikai tapasztalatokat kívánta hasznosítani egy új, üzletileg rentábilisabb területen.

Ami a kérdéses, a leégett „Galambos” udvarban kiállított váza sorsát illeti, teljes bizonyossággal kizárható, hogy az aukción felbukkant váza lett volna. A milánói kiállításon Maróti Géza ötlete nyomán rendezték meg a „relikviák termét”, ahol bemutatták a tűzvész túlélő tárgyakat. A Magyar Iparművészet hasábjain megjelent felvételek arról tanúskodnak, hogy ezek között nem szerepelt a pirogránit virágedény. A magyar pavilonban fennmaradt tárgyak között sem látható, ellenben feltűnik az új kiállítást bemutató fotón számos más Zsolnay díszedény között. Hogy az új kiállításra készült vázának mi lett a sorsa, azt csak sejtethetjük, hiszen a kiállított tárgyakat végül eladták. A Janus Pannonius Múzeum tulajdonába került váza provenienciáját egyáltalán nem ismerjük, arra Csenkey Éva leírása sem tesz utalást.

A Magyar Iparművészet cikkére való hivatkozása, amely szerint Maróti Géza *„a bejáróval szemben a színgazdag kacsás kutat alkalmazta. A két kisebb olvasóteremben a megmentett (s részben megsérült) bronzokat, majolikákat, bútorokat csoportosította”*, nem felel meg a cikkben leírtaknak. (CSENKEY 2013: 102.) Ott ugyanis a következő olvasható: *„Az új magyar osztály két elkülönített részből áll. (...) az egyik a reliquiák (vagyis a tűzből megmentett tárgyak K.O.) csoportja, amelyet az olaszokéval közös épületben helyeztek el. Tervezője Maróti Géza. Őt, egymással összefüggő helyiség állott rendelkezésre: a középső nagy csarnokot az elpusztult galambos-udvar motívumaival díszítette, a bejáróval szemben a színgazdag kacsás kutat alkalmazta, a falakon a leégett csoport fényképei, a vitrinákban és a falak mentén felállított polcokon pedig a tűzből megmentett tárgyak voltak láthatók. A két kisebb oldalsó teremben a megmentett (s részben megsérült) bronzokat, majolikákat, mozaikokat, bútorokat, stb.-ket (sic) csoportosította, két kör alakú teremben olvasóasztalokon a M. Iparművészeti Társulat kiadványait állította ki.”* (A MILÁNÓI...1906: 282.) A Csenkey Éva által hivatkozott 287-es fotó, amelyen a nagyméretű pirogránit virágedény mellett számos más új Zsolnay kerámia is

látható az utóbbi, köralakú olvasótermet mutatja, és nem a „reliquiáknak” szánt valamelyik termet. A fotó felirata: „Az egyik olvasószoza részlete.” Sem a termék leírása, sem a fotómelléklet nem támasztja alá Csenkey Éva állítását.

Az azonban biztos, hogy a Zsolnay gyűjteménybe került tárgy tűzrepedéses, ez a virágedény fenekéről készült felvételeken jól látható, vagyis ez a sérülés az égetés során és nem később keletkezett. Erősen kétséges tehát, hogy az égetési hibás tárgy valaha is szerepelt volna bármilyen kiállításon, sokkal valószínűbb, hogy azoknak a sérült másodpéldányoknak egyikével van dolgunk, amelyek az 1948-as államosítást követően ismeretlen körülmények között kerültek ki a gyár valamelyik raktárából. Erre utal a vázán lévő számos kisebb- nagyobb másfajta sérülés is, amelyek repedések, törések és lepattanások, egyikük sem lehetett tűzvész következménye.

A JPM Zsolnay gyűjteményét gyarapító váza érdekes dokumentuma egy korszaknak, amelyben a szecessziós diszkerámia, mint luxustermék átadta helyét a kerámiából készült szobroknak, illetve az enteriőröket egyedi módon formáló építészeti kerámiának.

További kérdést vet fel a tervezők helyzetének a változása ebben az időszakban. A korábbi gyakorlat mellett, amely szerint a nagy, egyedi megbízások tervezőit a megrendelők hozták magukkal, egyre gyakoribbá vált, hogy a mind népszerűbb kerámia plasztikák modelljét szobrászművészekről vásárolták meg: Horvai Jánostól, Szamovolszky Ödöntől és mindenekelőtt Ligeti Miklóstól. Talán nem túlzás azt feltételezni, hogy éppen ezek a változások készítették elő a valaha nagyobb szobrászi célokat kitűző Apáti Abt Sándor távozását a Zsolnay gyárból 1908-ban.

6. ábra: Apáti Abt Sándor virágedénye az újjárendezett milánói kiállításon, az egyik olvasószoza részlete. Maróti Géza terve. (Magyar Iparművészet IX. 1906. 290. p. 287. kép, archív felvétel)

Irodalom

- A MILÁNÓI...1906: A milánói magyar iparművészeti csoportnak újjászületése. - In.: Magyar Iparművészet Budapest, 9: 282.
- CSENKEY É. 2013: Műleírás. Virág Judit Galéria és Aukciósház katalógusa. - Budapest, 2013. december
- ÉPÍTŐ IPAR 31. 1906: A milánói kiállítás égeése. - Építő Ipar, Budapest, 31: 285.
- ÉPÍTŐ IPAR 33. 1906: Híradás a milánói kiállításról. - Építő Ipar, Budapest, 33: 300.
- GELLÉR K. 2005: Orfeusz és Kasszandra. - In.: Ars Hungarica, Budapest, 1: 89–109.
- GYÖRGYI K. 1906: Az iparművészet a milánói kiállításon. - In.: Magyar Iparművészet, Budapest, 9: 163–220.
- LA PERSEVERANZA...1906: „La Perseveranza all Esposizione del 1906.” - In.: Magyar Iparművészet, Budapest, 9: 222–223.
- MARÓTI G. 2002: Önéletrajz. Budapest, 13. p.
- MENDÖL Zs. 1984: A Zsolnay gyárban készült kerámia közkutak, szökőkutak. - A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs, (1983) 28: 329–352.
- NIKELSZKY G. 1958: A Zsolnay gyár művészete. - Pécs, 86 p.

Rövidítések:

MNL-BML Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára

The vase manufactured for World Expo 1906 Milan in the Zsolnay collection of Janus Pannonius Museum

ORSOLYA KOVÁCS

The large pyrogranite vase, presented at the auction of Judit Virág Gallery in December 2013 was purchased for the Zsolnay Collection of Janus Pannonius Museum by the Mayor's Office of the Municipality of Pécs. The vase was designed by Sándor Apáti Abt, listed as form No 7493 in the forms inventory. It stands out from its surroundings both with its unusually big size (height: 109cm, diameter: 47cm), and with its manufacturing technique – it is an object of eosin technique pyrogranite.

One specimen of this pyrogranite flower dish was present in the Hungarian pavilion of World's Fair Milan in 1906. The exposition pavilion was designed by Géza Maróti. This conspicuous piece of Zsolnay ceramics had an important role in forming the bean-shaped ceremonial hall of the Hungarian pavilion. The lowermost segment of the walls was covered with tiles of iridescent eosin technique with a golden tint, while in the centre stood the “Well with Duck”, illuminated by a round skylight. The pyrogranite vase featuring a tree stump with a canopy, embraced by five neoclassical female nude figures or Graces was exhibited in the neighbouring “Yard with Pigeon”.

The Hungarian pavilion of the Milan Word Expo burned down in August 1906, calling for complete reconstruction. In the new exhibition a separate room was devoted to the “relics” that survived with the raging fire, and due to the offer by Miklós Zsolnay, the representation of Zsolnay ceramics increased. Based on the description and photographs published in the journal Magyar Iparművészet (“Hungarian Applied Arts”) it can be retraced that Apáti Abt's re-manufactured pyrogranite vase was on display in one of the “reading rooms”. The assumptions presented in the auction catalogue of the Judit Virág Gallery, namely that this object is actually one that survived the fire, is not supported either by the former fact or the fire cracks seen on the bottom of the vase. The provenience of the vase is unknown, but its other damages, too, suggest that it could be a duplicate specimen with fire cracks, which, along with many other pieces of ceramics, must have found its way out of one of the storage rooms of the factory under unknown circumstances after the collectivisation in 1948.

Az építészettörténetről az épületenergetikáig. Az egykori pécsi Megyeháza, a mai Modern Magyar Képtár rekonstrukciója és bővítése

KISTELEGDI ISTVÁN - IFJ. KISTELEGDI ISTVÁN

Pécsi Tudományegyetem, Pollack Mihály Műszaki és Informatikai Kar H-7624 Pécs, Boszorkány út 2.
e-mail: kistelegdi@pmmik.pte.hu; kistelegdisoma@pmmik.pte.hu

Épülettörténeti kronológia

A török hódoltság megszűnése után lassan ébredezett az elnyomás alól felszabaduló nemzet, így Baranya vármegye ősi berendezkedése is. 1693-ban új megyei címeres pecsét készül, s az első megyei gyűlés 1693-tól hagy nyomokat, 1701-ből ismert az első választott alispán. A gyűlések helye az alispán háza, vagy a püspöki palota volt, ez természetesen nem volt megoldás a vármegye nemessége számára, így már 1710-ben keresik a megfelelő helyet az új megyeháza fölépítésére. Első helyszín a főtér volt, a hajdani „Török Fürdő” telkén, de itt végül is a fürdő átalakításával megyei börtön építetett. Ezek után esett a választás a Papnövelde u. 5. számú házra és telekre, ahol a császári főmegbízott lakott, mint a kamarai hatalom képviselője 1722-től. 1731-ben már Madarász Sándor adja el a telket és házat Baranya vármegyének. Ez az évszám jelentős az épület életében, hiszen 1731-32-ben megépül az első vármegyeháza. A négyzetes főépület három szintes, a pincében börtön funkcióval, majd 1772-ben elkészül a déli kapuzat homokkő herma pillérekkel, törtvonalú címeres oromzattal. A déli homlokzaton való asszimetrikus elhelyezése erősen csökkenti építészeti hatását. Még a 18. században, annak is az utolsó harmadában, 1777-ben nyugati irányban földszintes bővítés épül börtön céljára. A 19. században már erősen „kinövi” funkcióját, így megvételere kínálja a vármegye az épületet a városháza számára, amit az nem fogad el, elutasítják az ajánlatot. Még ugyanebben az esztendőben, 1819-ben a megye árverésen megvásárolta a barokk, volt pálosrendi épületegyüttest, átköltözés indokával, de Szepeßy püspök visszavásárolja, tiltakozásul a világi funkció és főként a börtön céljaira való átalakítás ellen, abból a célból is, hogy ott hozza létre a Lyceumot (tanítóképzőt és jogakadémiát). 1834-ben az eredetileg is szűknek bizonyult főépület kibővítésének, átalakításának tervét Piacsek József építész készítette klasszicizáló stílusban, Pollack Mihály hatása érződik rajta. Sajnos csak terv maradt, bizonyára pénzhiány miatt. 1885-ben Köröstyös Imre elkészítette a nyugati irányú bővítés terveit, a barokkizáló eklektika jól harmonizál a meglévő főépülettel. 1886-ban Szántó Antal építész vállalkozó befejezi a bővítés építését, 1895-ben megépül az udvari épület, amelynek déli homlokzata késő barokk eklektika jegyeivel rendelkezik. Elkészül az udvarban a főépület északi oldalán a közgyűlési terem is 1930-ban, igényes eklektikus térrel. 1950-től a Járási Tanács, illetve a Földhivatal hasz-

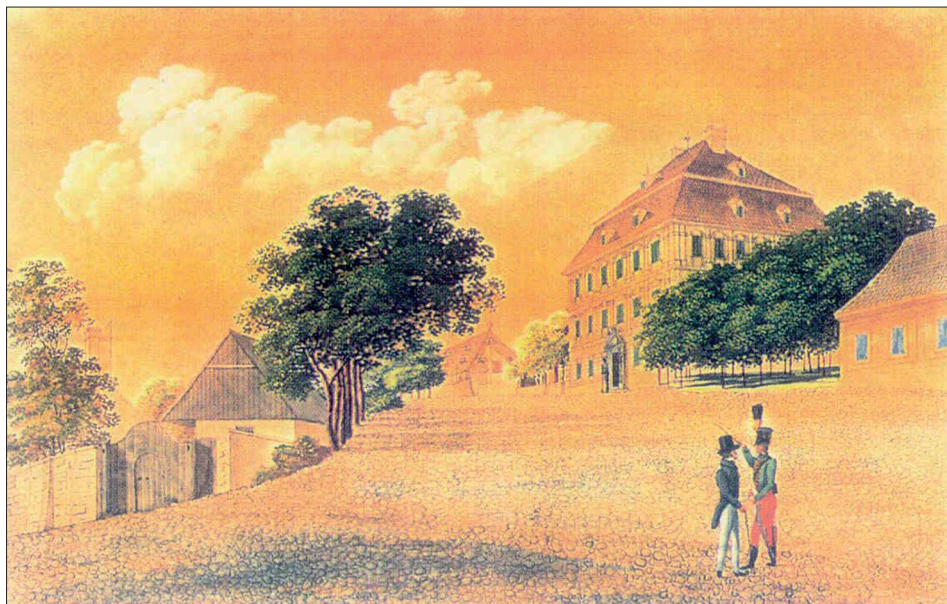
nálta az épületet. A Baranya Megyei Múzeumok Igazgatóságaként 1970-től működött, majd 2001-től Modern Magyar Képtárként funkcionál az épület.

A közelmúlt és a jelen eseményei

Eddig a történelem. Most ejtsünk néhány szót a közelmúlt és a jelen eseményeiről. Úgy tűnik, hogy napjaink gondolkodása és tettei őrzik az öreg, közel három évszázados épület történelmében gyakran előforduló lassúságot, vagy mondhatjuk úgy is, a vármegyei nemes atyák „megfontoltságát”. Gondoljuk csak meg, a török kiűzése után jó harminc évvel épül meg a már akkor is szűkre szabott vármegyeháza barokk főépülete, majd száz év elteltével bízzák meg Piacsek József építészt a bővítés és átalakítás terveinek elkészítésével, s rá ötven évvel épült csak meg a százötven éve áhított, kibővített Megyeháza. Világosítsuk meg továbbá a megyeházán uralkodó, haladónak éppen nem mondható szellemiséget azzal, hogy még 1895-ben is az egész épületben gyertyával világítottak, mikor is a városban már gáz- és villanyvilágítás létezett.

S még mondják azt, hogy a történelem nem ismétli önmagát: a közelmúlt majd harminc éve alatt sem siették el dolgukat a megye és az ország kompetens atyái. 1978-ban született a gondolat a funkcióváltásra, Modern Magyar Képtár létrehozására, s már 1985-ben készültek is tervek a kitűnő művészházaspár közreműködésével (Várnagy Péter építész és Uherkovich Ágnes belsőépítész), de anyagi okokból nem valósultak meg. A múzeum létrehozását, szükségességét és jelentőségét a következő sorokban próbálom érzékeltetni.

A Janus Pannonius Múzeum 20. századi gyűjteménye a magyar képzőművészet nemzetközileg számon tartott kincsestára. Festészeti, grafikai és szobrászati anyaga a magyar kultúrtörténet pótolhatatlan része. A korszak legjelentősebb vidéki kollekciója, melynek egyes fejezetei országos vonatkozásban is csak itt találhatók meg a maguk teljességében, összefüggéseiben. A 13000 darabos gyűjtemény több milliárdos érték. A modern magyar kultúra európai irányultságának dokumentálása mellett a nemzeti értékek egyetemes jellegét is bizonyítják a művek, melyek eddig méltatlan helyen és körülmények között voltak elhelyezve, hiszen a közönség számára nem voltak láthatóak, és a fűtetlen, műtárgyvédelmi szempontból nem megfelelő raktárakban állaguk menthetetlenül romlott. Nemcsak a kortárs gyűjteményi anyag, hanem a klasszikus avantgard, valamint a 18-19. századi történeti festmény- és grafikai gyűjtemény túlnyomó többsége is itt őrződött (Munkácsy, Benczúr, Ferenczy Károly, Rippl-Rónai, Gulácsy, Egry, Szőnyi, valamint Victor Vasarely műveinek állandó kiállításon nem szereplő kollekciói). Rendkívül fontos, sürgető feladat volt e hatalmas érték biztonságos elhelyezését, valamint válogatott részének bemutatását megoldani. A közel 170 000 lakosú Pécs, a kultúra városaként évről évre százezreket vonz külföldről és országhatáron belülről is. E regionális vonzáscentrum egyik legfőbb erejét a pécsi képzőművészeti kiállítások adják.

1. ábra: A Megyeháza történeti ábrázolása a 19. század elejéről

2. ábra: A Megyeháza a felújítás előtt. (A szerző felvétele)

**3. ábra: A felújítás és bővítés utáni udvari bejárat kapuzata.
(Fotó: Szentendrei Antal)**

**4. ábra: A történelmi homlokzat és a modern acél-üveg
homlokzat találkozási pontja – felvezető út az udvarba.
(Fotó: Szentendrei Antal)**

A terv

Folytatván az értékes műemléki együttes akció történetét, 1999-ben került hozzánk a tervezési feladat – mivel Péter barátom eltávozott az élők sorából, igen-igen fiatalon –, s elkészítettük a többváltozatos tanulmánytervet, amelyből az udvar süllyesztett részének üvegtetővel való lefedésével bővített megoldás emelkedett ki. Az országos műemléki tervtanács is az előzőekben leírt változatot javasolta a megvalósításra, s a szűri dicsérettel fogadta el a bemutatott tervváltozatot.

Ezen változatban a műemléki együttes teljes értékű rekonstrukciója, hasznosítása új bővítéssel egészítődik ki az északi mélyudvar acélszerkezetes üvegtetővel történő lefedése révén, valamint az extravagáns, felújított és megerősített barokk tetőtér teljes felújításával. Mindkét építészeti akció hozzáadás, értéknövelő tényező: mind a belső tér funkcionális rekonstrukciójával, mind pedig az épület külső tömegbeli megjelenését illetően a múlt és a 20-21. századforduló szerves találkozásával állhatunk szemben. Nem véletlen, hogy ez a változat nyerte el a műemlékvédelmi, örökségvédelmi országos szintű tervtanács tetszését és javaslatát a megvalósításra. A bővítések kettős célt szolgálnak, egyrészt a nagymennyiségű műtárgy állomány kulturált raktározási feltételeinek javítását (ezáltal az értékes barokk terek bemutatathatóvá válnak a közönség számára, s nem raktárként funkcionálnak), másrészt a mennyiségi bővítés egyben minőségi is, gondoljunk csak a különleges szépségű barokk tetőszerkezet látványára, vagy az északi üvegtető alatti kiállítóterek, galériák áttetsző tereire. A funkcionális hasznosítással egyben hosszú távon védetté válik a 270 éves barokk tetőszerkezet műemlék együttese.

Az épület megközelítése két módon lehetséges, a Papnövelde utca irányából, a barokk kapuzaton át muzeológiai céllal, valamint a 2. emeleti szinten, az udvar felől, végighaladva az üveghomlokzat, s azon át felvillanó belső kialakítási értékek mellett, felvezetéssel a látogatói bejáratához. Muzeológiai és szakmai szempontból is legteljesebb megoldást kínálja a terv, mely a meglévő épület teljes felújítását képviseli, az épület északi oldalán lévő mélyudvar alapterülete beépítésre kerül, kiváló lehetőséget kínálva egy korszerű tanulmányi műtárgy raktár kialakítására, új épületbővítéssel, kiállító termekkel, valamint a fogadótér „üvegház” megfogalmazásával.

A hosszadalmas finansziális előkészítés során gyógyír volt a sebre, hogy 2000-2001-ben a Nemzeti Örökség Program keretében az épület külső felújítása és a barokk tetőszerkezet és födém megerősítése elkészült. Bár az utcakép immár rendben volt, de a belső megújulás továbbra is csak remény maradt. A remény 2005-ben vált valósággá, amikor is Pécs városa elnyerte az Európa Kulturális Fővárosa (EKF) címet és az uniós, valamint megyei önkormányzati pénzügyi erők egyesülése biztosította a megvalósítás-hoz a biztos anyagi hátteret.

Az épület

A megvalósítás tervei 2008-ban elkészültek, s a közbeszerzési pályázat 2009-ben eredményesen zárult a kivitelezői versenyen. A felújítást és bővítést követően a komplexum a meghosszabbított Múzeum utca új központja és legfontosabb attrakciójává vált, kisebb alapterülettel, de megvalósítva az EKF-programból elmaradt Nagy Kiállítótér

több olyan funkcióját, amelyek fontosak a korszerű, integrált múzeumegyüttes hatékony működéséhez: látogatóközpont, időszakos kiállítóterület, esetenkénti exkluzív, nagyszabású rendezvények helyszíne. Az új formációban a múzeum többféle funkciót képes ellátni, úgymint állandó és időszakos kiállító területet mintegy 1600 m² méretben, esetenként kiegészülve a Megyei Közgyűlés nagy terével, csökkentvén az épület fenntartási terheit. Multifunkcionális térként közel 160 m²-en kiállítás, rendezvény és raktár többreérti funkciói valósíthatók meg. A látogatói bejárásthoz kapcsolódván a múzeumi fogadótér látogatóközpont formában 290 m² alapterületen a csoportos és egyéni látogatóknak kiindulási pontot nyújt a pécsi múzeumok felfedezéséhez a második emeleten. Az üvegbővítmény szintén 290 m² hasznos alapterületű első emeletén és a földszintjén pedig 240 m²-en kiállítóterek valósultak meg. Természetesen a műtárgy raktározás funkciója közel 330 m²-es magas technikai formában való megfelelő elhelyezést nyújt a mintegy 13 000 darabos közgyűjteménynek, a régi épület felújításának, valamint az új bővítésnek köszönhetően. Egy adminisztrációs helységecsoport is bővíti a létesítményt, a Baranya Megyei Múzeum Igazgatóság (ma JPM Igazgatóság) Művészettörténeti Osztálya is itt nyert elhelyezést a kapcsolódó adattári és kutatási funkciókkal. A projekt teljes mérete 3085 m² hasznos alapterület, melyben a műemlékvédelem alatt álló régi épületrész összesen 2265 m², az új bővítés pedig 821 m² hasznos alapterülettel rendelkezik.

A következőkben a megújított épület szintenkénti funkcionális megosztását taglaljuk. A **pince-** és **padlásszinten** gépészeti tereket alakítottak ki, a **földszinten** pedig megvalósult az északi mélyudvar bővítése, illetve a keleti és nyugati tömbök felújítása. A nyugati tömbben az udvari bővítésben műtárgyraktár és a multifunkcionális kiállítóteret helyeztük el, míg a keleti barokk tömbben kiállítóteret valósulhat meg, a 20. századi magyar képzőművészet állandó kiállításának kezdő periódusa, illetve a klasszikus avantgárdot bemutató gyűjtemény. A raktárak kialakítása az új helyiségekben oly módon valósult meg, hogy kielégítse azt a tudományos és kutatási szempontból is egyre erőteljesebben jelentkező igényt, hogy a raktári anyag elérhető lehessen külső kutatónak is. A kihúzható rácsfalakra egymás mellé helyezett művek egyszerűen megtekinthetők, állapotuk jól ellenőrizhető. Hazánkban nem egy rokon intézményben sikerült megoldani e korszerű tanulmányi raktári rendet (Győr, Kecskemét, Székesfehérvár).

Az **első emeleten** a keleti és nyugati tömbben kiállító terek kaptak elhelyezést – itt található a 20. századi magyar képzőművészet állandó kiállításának jelentős része.

A **második emelet** szintjén megépült a mélyudvar fölött az „üvegház” többfunkciós galériaszintje, amely egyben a látogatói forgalom fogadásának is a színtere: a nyugati üvegházi szárnyban időszakos kiállítóterei és látogatóközpont funkciói egyesültek, míg a régi épület nyugati tömbjének déli sávjában munka- és kutatószobák, adattár és könyvtár létesült. A második emelet barokk szárnyát a képtár legújabb kori, a kilencvenes évek megváltozott közegéből született munkák foglalják el. A szint eklektikus épületrészen a muzeológusok irodái és a kutatók által látogatható szakkönyvtár, illetve az adattár kapott helyet. A 19000 kötetes szakkönyvtár a megye és a régió legjelentősebb szakirányú gyűjteménye. Létrejött elsősorban annak a több évtizedes kiadványcsere programnak köszönhető, melynek révén 24 ország 250 múzeuma, kiállítóhelye és galériája küldi el rendszeresen legfrissebb kiadványait. Az adattár több tízezer tételből áll, részben helyi vonatkozású dokumentumok tára, ám igen érdekes, egyes életművekre vonatkozó dokumentumok is megtalálhatók benne. A rekonstrukcióval az egyetemi hallgatók, továbbá a külföldi és a hazai kutatók által erőteljesen jelentkező látogatói igény kielégíthető. A tervek alapján múzeumi előadások, diákok számára múzeumi órák megtartására alkalmas kis terem kialakítása is megvalósult. Az északi üvegtető alatti tér természetes fény-

nyel látja el a második emelet irodai közlekedőterét, s lehetőséget kínál a szobrászati kollekciónál válogatott anyag bemutatására. E variáció messzemenően kielégíti azt az elképzelést, hogy ezt az értékes, elsőrangú műemlék épületet teljes egészében megismeri, bejárja a látogató oly módon, hogy a munkahelyek elkülönítése is megoldott. **A kiállítások alapterülete az épület összterületének több mint 80%-át jelenti.**

Az időszaki kiállítások erősítik a szűkebb környezettel, a várossal való kapcsolatot, továbbá a hazai és külföldi művészeti centrumok, alkotók részére is lehetőséget kínálnak a megfelelő jelenlétre, amely számos előnnyel jár. A kiállítások kapcsolatot teremtenek és fejlesztenek, továbbá jelentős gyűjteményfejlesztési lehetőséget kínálnak. Gyakorlat ugyanis az, hogy a kiállító művész az intézménynek ajándékozik egy művet, melynek megvétele jelentős költsége miatt nem lehetne megoldható. A restaurálás az **udvari épületben** került kialakításra, elkülönülésük nyugodt munkafeltételeket biztosít.

Az udvar

A műemlék együtteshez tartozó belső udvar szintén megújult a rekonstrukció során. Az értéktelen udvari épületek elbontásával kiszabadulnak és megnőnek a belső terek, így egyrészt megmaradnak, bővülnek a meglévő zöld területek és a faállomány, másrészt 35 db parkoló kialakítása válik lehetővé kiszolgálva az önkormányzati és múzeumi funkciókat. Az udvari rendezés kivitelezése a bontások révén az északi oldalon szabaddá teszi a középkori történeti városfalat, mely szituáció egy észak-déli irányú átközelkedés megoldását is felveti a polgárok számára. Az ötlet viszont költség- és műemlékvédelmi okokból sajnos csak elmélet maradt. Az udvari járófelületeken maradt a meglévő kiskocakő megújítása és bővítése, a parkoló területét kiselemes betonburkolattal fedték le.

Részletek

A meglévő műemléki létesítmény falszerkezetei egyes kő-tégla anyagúak, megerősítésük vasbeton szerkezetekkel, rejtett módon történt. A téglaboltozatok szintén vasbeton utólagos héjszerkezetekkel kerültek megerősítésre, a meglévő téglaboltozatot az új vasbeton héjazatra fölfüggesztve. A régi épületben utólagos fal- és padlószigetelés biztosítja a talajnedvesség elleni védelmet. Az északi új bővítés tartószerkezete acél harántváz, ferde pillérekkel és gerendákkal, s az erre kerülő acél szelemeneket fal és vasbeton pillérek támasztják alá. A fémvázon struktúrált, háromrétegű függőleges és ferde üvegfalak határolják el a külső-belső teret. A szintén struktúrált, háromrétegű üvegezésű tető és a régi épület találkozásánál hőszigetelt fémlemez burkolatú „cezúra” csatlakozó szerkezet kapcsolja az újat és régít egységes tömeggé. Az üvegcsarnok nem eltakar, hanem sokkal inkább kiemeli, erősíti a nyugati épületszárny történeti minőségét és hatását, mintegy – a kiállítás részét képező – „ékszer” „üvegvitrinbe” helyezi a régi épületet.

Épületenergetika

A komplex épület klíma- és energiakoncepciója egy egész évben fenntartható épület-üzemeltetési és energiaellátási terven alapult. Mivel a középületek hűtése köztudomásúan sokkal problematikusabb és általában 2,5-szer nagyobb primer energiaigénnyel rendelkezik, mint a fosszilis energiahordozókat használó fűtés, a múzeum megoldásában optimális megoldásnak bizonyul a termo-aktív rendszerek, ill. az üvegcsarnok északi fekvésének előnye. Kihangsúlyozandó, hogy a múzeum középület funkció különösen magas komfortkritériumokat követel, melyek ennek megfelelő magas energiafogyasztást vonzanak magukkal. Az épület két különböző klímaitikai zónaterületre lett osztva, egy normál komfortigénnyel rendelkező és egy emelt komfortnívójú szekcióra. Az emelt komfortszint (hűtési üzemmódban kb. 24°C, 55%) a nemzetközi, exkluzív vándorkiállítások esetében igényelt. A normál komfortszintet főként a felületi termo-aktív padlófűtés és mennyezethűtés, egy passzív-hibrid gépészeti-épületszerkezeti rendszer (fűtő-hűtő vízcsőhálózat vasbeton födém szerkezetekben) alakítja ki. Az épület hőtároló tömegeit aktiválva, alacsony hőmérsékletű felületi sugárzó hőátadó rendszer segítségével komfortos fűtés és hűtés biztosított, az élettani, egészségügyi pozitív hatások mellett megemlítendő a magas energiahatékonyság az alacsony előremenő és visszajövő hőmérsékletek szintje miatt (35°C/30°C) fűtési szezonban, illetve a magasabb hőmérsékletnívó (16°C/19°C) miatt hűtési szezonban. Hagyományos radiátoros hőátadó rendszerek esetében ezzel ellentétben jóval magasabb hőmérsékletet kell előállítani a fűtéshez, konvencionális hűtés esetén pedig alacsonyabb hőmérsékleteket szükséges előállítani, mint a múzeum normál komfortszintjének esetében. Ezt az energiahatékonyságot tovább fokozza a felületi sugárzó fűtő-hűtő (termikusan aktivált) épületszerkezetek pszicho-fiziológiai hatása, esetünkben magas hőtároló tömeggel rendelkező vasbeton szerkezetekben elhelyezett hidraulikus víz hálózat hőcserélő rendszer, mely hőszugárzásával fűtési időszakban általában magasabb, melegebb szubjektív termikus komfortérzetet, hűtési időszakban pedig a fordítottját okozza.

Ez a hatékony hőátadó rendszer eredetileg egy geotermikus szondahálózattal megtámasztott talajhő/víz hőszivattyús rendszerrel lett volna primer hőközponti oldalon meghajtva. A geotermikus forrásoldali rendszer több verzióban is kidolgozásra került, a szondák alternatívájaként geotermál nyerő és nyelő kutak is szerepeltek a tervekben. A szigorú költséglimit ebben az esetben is könnyörtelenül meghúzta a határt, és ez a megoldás sajnos nem került megvalósításra.

Az épület előírásoknak megfelelően mesterséges, gépi szellőzéssel is működik. Az emelt komfortszint esetében a felületi sugárzó rendszert konvencionális épületkondicionáló rendszer egészíti ki, alapesetben (normál komfortszint) pedig a légtechnika inkább a higiéniaiilag szükséges légcseréért felelős.

Az üvegcsarnok északi tájolásának köszönhetően jelentősen alacsonyabb szoláris hőterheléssel rendelkezik, mint egyéb tájolású elhelyezés esetében, továbbá a háromrétegű „passzív ház” üvegezéssel ellátott tető- és homlokzat szerkezetek a téli hőveszteséget csökkentik nagymértékben. A tetőszerkezet fehér színű nyomtatott mintázatnak köszönhetően diffúz fényviszonyokat képes kialakítani az üvegcsarnok felső (2. emelet) és középső (1. emelet) szintjén, a kiállítások számára optimális fényviszonyokat kialakítva, egyben árnyékol, csökkenti a beltér hűtési energiaigényét. A homlokzat menti légtechnikai mesterséges frisslevegő befűvással a nagy üvegfelületek által diszkomfortot okozó hideglevegő esés megszüntethető, nyáron pedig a belső tér túlmelegedése eliminálható a hűtő födém szerkezeteket kiegészítő légbefűvással. Az üvegcsarnok egyfajta termikus burokként, pufferezőként védi a történeti épületet északról, és felértékeli nemcsak annak építészeti, hanem energetikai minőségét is.

5. ábra: A műemlék együttes belső udvari esti felvétele az új látogatóközpont bejáratánál. (Fotó: Szentendrei Antal)

6. ábra: Az üvegcsarnok fogadósintje (2. emelet) a nyomtatott „diffúzor” üvegtetővel. (Fotó: Szentendrei Antal)

**7. ábra: Az első emeleti kiállítóterek a bővítmény épületrészben – keleti sarok.
(Fotó: Szentendrei Antal)**

**8. ábra: Az első emeleti kiállítóterek a bővítmény épületrészben – nyugati sarok.
(Fotó: Szentendrei Antal)**

Irodalom

MADAS J. 1978: Pécs, belváros telkei és házai. - Adatgyűjtemény, pp. 383–384.

Baranya Megyei Műemlék Jegyzék: Kulich Gyula u. 5, 19. p.

BEZERÉDY GY. 1996: A vármegyeháza története I.-IV. - In.: Diskurzus 1996 április-június.

7/2006 (V. 24.) TNM rendelet az épületek jellemzőinek meghatározásáról

From the history of architecture to building energetics.

The reconstruction of the former County Hall in 5 Papnövelde Street Pécs, and its development into the Modern Hungarian Gallery museum

ISTVÁN KISTELEGDI - J. ISTVÁN KISTELEGDI: JR

Like a true milestone, the multifunctional building of the Modern Hungarian Gallery provides facilities for the preservation, storage, exhibition as well as historic and fine arts research of Hungarian and international works of art. In addition to performing the restoration works, a modern extension of the former building was also carried out, thus creating a new focal point in the form of a visitor centre of the museum street in the arts quarter of the historic downtown area. The solution that placed the protected monument into a glass capsule transforms the building itself into an organic part of the exhibition, with its steel-glass structural formation. The composition of baroque, eclectic and glass-covered high-tech building sections conveys the symbiotic fusion of the 21st century and our historic heritage both in the interior and exterior appearance of the building and its technical content. Besides creating optimal illumination by the glass house, the building also applies passive-hybrid energy efficient surface heating and cooling systems in its building technology, to comply with sustainability principles.

A Kiskassa-téglaház avar leleteinek restaurálása

HORVÁTH ZSUZSANNA

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.

e-mail: sved50@gmail.com

Nagy Erzsébet régész ásatásából a JPM Régészeti Osztálynak restaurátor műhelyébe bekerült avar leletegyüttes bronz női ékszerekből, bronz övveretekből és egyéb egyedi darabokból – bronzcsörgő, vaskés, vaslap, orsógomb – áll (1. ábra).

A restaurálás folyamatában először szeretnék rávilágítani azokra a tényezőkre, amelyek egy tárgy életét, minőségét befolyásolják. A földből előkerült régészeti tárgyak állapotát több tényező határozza meg, ezek fizikai és kémiai hatások együttesen.

Fizikai változás során a tárgy deformálódik, törik, kopik, a kémiai változás során az alapanyaguk alakul át – ezt nevezzük korrózióknak.

A kémiai átalakulás egy összetett folyamat eredménye. Befolyásolja a talaj szilárd alkotórészeinek összetétele, amelyben a vízben oldott sók, savak és lúgok különböző mennyiségben és formában fordulnak elő, és a lelet anyagának minősége is.

Régészeti ásatások során a bronzleletek produkálják a legváltozatosabb színű és összetételű korróziós terméket.

1. ábra: Kiskassa, sírfotó

2. ábra: Csörgő, restaurálás előtt

3. ábra: Bronzcsat, restaurálás előtt

4. ábra: Bronzcsat, restaurálás után

5. ábra: Vascsat, restaurálás után

6. ábra: Restaurált bronz övveretek a kiskassai sírletéből

Jelen tárgyakkal kapcsolatos tapasztaltak felsorolása

A *klór* jelenléte a legveszélyesebb, hiszen a talaj gyenge sótartalma hatására megindul egy folyamat, amely a felületen világoszöld, befelé terjedő foltokat, rézkloridot (CuCl) alakít ki (2. ábra).

Nedvesség hatására ez rézoxiddá (Cu_2O) alakul, miközben a kloridion sósavat képezve ismét reakcióba lép a fémfelülettel. A reakció saját magát katalizálja, ami a fém teljes pusztulását is eredményezheti.

Kén: oxigén hatására először rézoxid (Cu_2O) réteg képződik, mely kéntartalmú közegben rézszulfiddá (CuS) alakul. Leggyakoribb a bázisos rézszulfát, mely a tárgyak gyakori zöld színét adja (3. ábra).

A tárgyak konzerválása, restaurálása

A bekerült női leleteket földlabdából magam bontottam ki, Nagy Erzsébet pedig a helyszínén tárta fel az övvereteket.

A tárgyak felszíne kopott volt, önbevonat nyomai látszottak a díszítés mélyedéseiben. A fémmagok jó megtartásúak, a felületi tisztátalanságok földmaradványokból és a már felsorolt különböző korróziós termékekből adódtak. Aktív korrózió szinte az összes tárgynál kimutatható volt.

Az övvereteket vörösréz szegeccsel erősítették a bőrövre, a csüngőket vaspánttal fogatták meg. A vaspántok kivétel nélkül elkorrodáltak, ezért ezek kezelése külön eljárást igényelt.

Tisztítás:

Általános elvként elfogadott, hogy minden fémtárgyat vízzel mosunk meg, mielőtt vegyszeres kezelésnek vetnénk alá.

Felületaktív anyagként zsíralkohol-szulfonátot tettem a tisztító folyadékba. A víz a laza tapadású szennyeződések leválasztotta, és láthatóvá vált a bronzleletek színes felszíne.

Vegyszeres kezelés:

Legfontosabb feladat a fent említett korróziós termékek eltávolítása, melyek a veretek további „életét” befolyásolják.

Nátrium-hexametafoszfát 10%-os oldatában áztattam minden leletet, amíg a stabil karbonátos termékeket szórkefével el nem tudtam távolítani. Mindez több héten keresztül tartott, hiszen a vegyszeres tisztítás alapelve, hogy a gyengébb kezeléstől tartsunk az erősebb felé, állandó felügyelettel, védve a bronztárgyat.

A következő fázisban Selekttron B2 5%-os melegvizés oldatával kezeltem a férfi és női bronzleleteket egyaránt. Melegítve és a vegyszer mennyiségét emelve, finom puha szórkefével rásegítettem a korróziók eltávolítására.

Egységes barnás-vöröses bronzfelület lett az eredmény, az ónozás a kopottságnak megfelelően látható.

Nagyon fontos, hogy a használt vegyszerek kimosódjanak a tárgyakból, ezért minden kezelés után desztillált vizes főzés következett.

A nedvesség minél tökéletesebb eltávolítása miatt a tárgyakat acetonba áztattam, csak aztán kerültek a szárítószekrénybe. A szárítás is több napon keresztül történt. Mindez azért jelentős, hogy ne maradjon egy csepp folyadék sem a felületen a konzerválás előtt.

A konzerválást PVB 5%-os oldatával végeztem, háromszor megismételve az eljárást. Minden egyes merítést szárítás követett, ezzel zárva el a levegő útját.

A vastárgyak tisztítása erős, hólyagos korrodáltságuk miatt a vizes mosás után más eljárást igényelt. Kevés fémaggal rendelkeztek, erősen töredezettek voltak.

Ezért a mechanikus tisztítást választottam, megszabadítva a felületet a rozsda nagy részétől, amíg sérülésmentesen elvégezhettem. Ezután híg (5%) NaOH oldatba forraltam, többszöri desztillált vizes főzéssel váltakoztatva a folyamatot. Acetonos víztelenítés után szárítószekrényes szárítás következett, mely ugyanúgy több napon keresztül tartott, végül 20%-os csersavval passziváltam. A csersav a felületi rétegeket tannátokká alakítja. Ezt követte a konzerválás PBM aceton-toluol 1-9 arányú elegyével.

Az erősen töredezett, vasmag nélküli vascsatot az előbb leírtak alapján kezeltem, a kiegészítést kétkomponensű epoxi alapú, megszínezett gyantával végeztem (5. ábra).

A tárgyak restaurálása nem rutinszerű feladat, mindegyik egyedi kezelést igényel, a felsorolt tényezőktől függően pár héttől több hónapig eltarthat a folyamat, s a munka befejezésével stabil, korróziómentes, illetve a feldolgozás szempontjából esztétikus látvány lett a végeredmény.

Restoration of the Kiskassa 'Téglaház' Avar finds

ZSUZSANNA HORVÁTH

The Avar burial finds were discovered in Kiskassa 'Téglaház' and transported to the Restoration Facility of the Archaeological Department. Only after their extrication from the soil ball did the necessary restoration project become evident.

The set of women's jewels and men's belt fittings was seriously worn, with traces of tinning being present only in the depressions of the decoration. Their surfaces were covered in different colourations caused by active corrosion.

The primary restoration objective was to stop corrosion, passivate and conserve the objects, and also to complete the fragmented, damaged and missing parts in order to recreate the original shape of the objects. In their completed aesthetic appearance, the objects can help the archaeologists in their processing work, and can become quality pieces in any exhibition.

Firstly, dirt and limy depositions were removed from the objects by washing them in water, which was followed by treatment with chemicals.

After a 10% solution of sodium hexametaphosphate, soaking was continued in a 5% solution of Selekttron B2, with an addition of surface-active agent. This was followed by repeated rinsing in distilled water and drying, and then sealing off from air, by conservation. Filling out was done using coloured two-component epoxy resin.

A Janus Pannonius Múzeum 16-17. században készült bútorainak restaurálása

FERTŐI MIKLÓS

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.
e-mail: fertoi.miklos@gmail.com

Előzmények

A siklósi vár felújítási projektjének keretében 2011-ben nyílt meg – Dr. Kovács Orsolya művészettörténész szakmai rendezésében – a vár ún. lovagtermében, a Janus Pannonius Múzeum reneszánsz bútorait bemutató állandó kiállítás.

A múzeumi gazdag bútorgyűjtemény több, reneszánsz stílusú, 16-17. században készült darabot (szekrények - Credenzák, támlásszékek, karosszékek, asztalok, konzolasztalok, ládák, íróasztal, zsámoly, összesen 15 db) is tartalmaz. A kedvezőtlen raktározási lehetőségek, a bútorok „elhasznált” állapota, s a kiállítási cél együttesen indokolták az említett bútorok restaurálását. A munka 2010-ben kezdődött és 2011 tavaszán fejeződött be.

A bútorok származása

Sajnos e műtárgyak eredetéről, származási helyéről, készítőiről semmit sem tudunk. Az 1960-as években érkeztek a múzeumba, két darab kivételével, amelyek 1979-es és 1966-os leltári számozásúak. A tárgyleíró kartonok szerint a Baranya Megyei Idegenforgalmi Hivatal adta át őket múzeumunknak, és feltételezéseink szerint az államosítások idején a környező kastélyokból, kúriákból kerülhettek az Idegenforgalmi Hivatal tulajdonába.

Egy 1979-es leltározású karszék Dr. Kunvári Bella hagyatékából ajándékként került hozzánk.¹

¹ Ez idáig az ajándékozó felkutatása nem sikerült.

A reneszánsz szekrények és szék-bútorok jellemzői

Kaesz Gyula bútorstílusokról írt könyvében így ír: „*A reneszánsz bútor alapvonása: a forma világossága, a felépítés tisztasága és építészeti formaelemek fokozott alkalmazása. A szekrénybútor (corpus) olyan, mint egy épület, egy kibébitett palazzo, összerakva oszlopokból, párkányokból, mindenféle tagozatból [...] A mozgóbútor alakítása új és változatos. Egyik típus: lábak helyett ferdén álló, kivágott és faragott támasztékkal és ugyanilyen támlával készített deszkaszék [...] a másik típus az egyszerű négy lábú szék és a belőle fejlődött bőrülészű és támlájú karosszék-típus, amely komoly és méltóságteljes jellegű, és rajta hosszú idő után először jelenik meg a kárpitosmunka.*” (KAESZ 1972: 96.)

Feltétlenül meg kell említenünk azt is, hogy az asztalos mesterségben is jelentős változásoknak lehetünk tanúi. Az asztalosok is szinte művészekké váltak: a díszítő elemeket nemcsak pontosan kellett legyártani és összeépíteni, de a bútorokat izlésesen, funkcionálisan is meg kellett tervezni. S ezt csak komoly rajztudás, formaismeret, építészeti érzék és technikai ismeretek birtokában lehetett megvalósítani.

Alábbiakban a credenzák (credenzone típusú ebédlő, tároló szekrény) és a székek restaurálási, konzerválási munkáit szeretném ismertetni.

A bútorok restaurálása²

1. **Credenza:** származás olasz; az 1600-as évekből; Ltsz.: 66.129 mérete: 88 x 75 x 34 cm.

Négy, belső felén hullámosan tagolt lábon áll. Egyajtós, az ajtót esztergált gomb és álló rombusz díszíti. Az ajtó felett gyöngyfüzészerű faragással díszített, vízszintes, fél-domború profil választja el a fiók részt, melynek húzója szintén esztergályozott gomb. Mellette jobbról, balról és két oldalt is esztergályozott gombok szolgálnak díszítésül. Fedőlapja kiugró. Anyaga tömör diófa. Az ajtók és az oldallapok nem a korszakra jellemző keretbetétes szerkezetűek, a kereteket jelző vonalakat a lapokba mélyítették. Az ajtó és a fiók rombusz formájú díszítő alakzatait rátéteként alakították ki a síklapokon. A fedőlap alatt épületek díszítésére formázó vastag, plasztikusan faragott profiléc fut körbe. Anyaga: diófa.

Allapot: Felületein vastag szennyeződések, számtalan beütődést, kopásokat, penészfoltokat, kitöréseket, rengeteg rovar kirepülő nyílást (szúlyukakat) láthattunk. Szerkezete instabil volt, hiszen az évszázados ragasztó anyaga előregedett. Tetőlapja három részre széttört, elvetemedett (szakszóval: elkajszult). A fedőlap alatti vastag, faragott profilécekből a bal oldali sarokponton egy tenyérnyi darab kitört, hiányzott.

Műhelybe kerülése után a bútor valamennyi felületét 3%-os Sterogenol oldattal fertőtlenítettem, majd a szerkezetét megerősítettem, a szétnyílt csapozásokból eltávolítottam a régi enyvét, és Ponal Express ragasztóval összeragasztottam. Mind a külső, mind a belső felületekről eltávolítottam a szennyeződések: először 2%-os NaOH oldattal átmostam, majd ioncserélt vízzel leöblítettem, szárazra töröltem. A nem túl mély, nem túl nagy keresztmetszetű lyukakat színezett Arraldit XW 5184 Finishing pasztával kittelttem, majd a külső bútorfelületet háromszor (80,100,120-as szemcseszórású vász-

² Az alábbi, restaurálásra került bútorok adatainak összeállítása a JPM Művészettörténeti Osztálya tárgy-leíró kartonjai alapján készült.

1. ábra: Credenza restaurálás előtt. (Ltsz.: 66.129.)

2. ábra: Credenza restaurálás után. (Ltsz.: 66.129.)

3. ábra: Credenza restaurálás előtt. (Ltsz.: 66.128.)

4. ábra: Credenza restaurálás után. (Ltsz.: 66.128.)

nakkal) megcsiszoltam. Diófával és Arraldit AW 354 típusú facsiszolatot tartalmazó reparir Epoxi öntőgyantával pótoltam a felületi hiányosságokat, a szétnyílt repedéseket, a kitört profilléceket. Konzerváló anyagként Basileum Holzwurm und Pilz-et használtam, amely kombinált vegyszer, megelőző és megszüntető tulajdonságokkal rendelkezik a rovar- és gombakárosítókkal szemben. Mivel a fa anyagának jelentős része az öregedés a rovar- és gombakártevők pusztítása következtében több helyen szivacsos, puha szerkezetűvé vált, a belső felületeket Embaleum LX Hartend-el ecseteltem, ez az anyag keménységét, szilárdságát, stabilitását megnövelte. Ugyan a reneszánsz bútornak egyik sajátos jellemzője, hogy általában nem színezték, nem festették, nem pácolták, hanem a faanyag saját felületkezelt színét használták, jelen esetben egy világos barna diópácot kellett felvinnem rá, hogy a kittelések, pótlások nyomait egységesítsem az épen maradt felületekkel. Ezután egy újabb csiszolás (400-as szemcseszórású papírral) következett, majd természetes gyantaolaj (Auro 121) alapozást és viaszos (Auro 187) felületkezelést alkalmaztam. Száradás és feldörzsölés után 2%-os politúrral ecseteltem át a felületeket, melyeket König 757 Auspolir End-Finish überollal políroztam. (1-2. ábra).

2. **Credenza:** származás olasz; 1600 körül; Ltsz.: 66.128., mérete: 137x50x112 cm

Az előző szekrény nagyobb változata. Hátul hasáb alakú, elől stilizált oroszlánkörmös lábakon áll. Két állótéglány alakú, keskeny kazettával elválasztott, középen gömbfogantyúval ellátott keretbetétes ajtó. Az ajtók felett 5 fiók, melyből 2 gömbfogantyús, keretbetétes előlapú, az ajtók szélességének megfelelő méretű. 3 db keskeny, fogantyúk nélküli, előlapjuk egy-egy plasztikusan profilozott deszka, mely egyben a fiókok húzására is szolgál. Az oldalai is keretbetétes szerkezetűek. Fedőlapja egy rovátkasorral egybeépített perem, mely levehető. Ez régen vélhetően más formában volt kialakítva, és az is valószínűnek tűnik, hogy korábban a fedőlapra helyezett felépítménye is lehetett. Anyaga: diófa.

Állapota: sokkal rosszabb volt az előzőnél, mind szerkezetileg, mind a fa állapotát illetően. Erősen lehasznált alkotórészei több helyen elvékonyodtak, átlukadtak. Óriási rovarpusztítás nyomait viselte. Profillécei a faanyag málló, porladó állapota következtében a felismerhetetlenségig deformálódtak. Az oroszlánkörmös lábak tagozatainak csak sziluettei látszottak. Belsejét vastag csiriz ragasztóval felvitt többrétegű papír tapéta fedte, mely a faanyag szivacsos málló tulajdonságát takarta, és egyfajta szilárdítást adott.

Restaurálási munkáinak fázisai és a felhasznált anyagok is megegyeznek a fent leírtakkal, s ez a székek munkálataira is vonatkozik, a továbbiakban csak a különbségeket fogom említeni.

Komoly munkát igényelt a tapéta eltávolítása, ami csak hosszas vizes áztatással és mechanikus módszerekkel (citlingelés, különböző eszközökkel történő kaparások, csiszolások) volt lehetséges. Ezután a faanyag kiszáraitását kellett úgy megoldani, hogy további romlás ne keletkezzen. A természetes és ventillációs szellőztetésen kívül etilalkoholos ecsetelést is alkalmaztam. A kis credenzánál eszközölt felületkezelés utolsó fázisát, az überolos polírozást kihagytam, mert ezen a bútorfelületen a rengeteg lyuk, repedés hiánypótlásaival ez nem volt megoldható. (3-4. ábra).

3. **Támlásszékek,** 6 db: származás olasz; 17. sz; Ltsz.: 66.119.1-6., méret: 66x62x137 cm

Hátul hevederrel merevített hasábos lábak, elől gazdagon faragott „S” alakú csigában végződnek. Az első lábakat keresztben kettős „S” alakból összeépített, gazdagon faragott heveder köti össze. Kárpitozott, trapéz alakú az ülőlap és a támla is. Anyaga: diófa.

Állapotuk: A hat szék alkatrészeire bontása után 3,4 kg fémeket (stabilitásra használt különböző vasidomokat, lemezeket, csavarokat, szögeket) távolítottam el. A kárpitos szerint az anyagmaradványokból ítélve legalább hatszor voltak áthúzva. Szinte valamennyi faragott lábvég csiga alakzata letört, hiányzott.

A ráakódott vastag szennyeződések 10%-os NaOH oldattal tudtam csak eltávolítani. (5-6. ábra)

4. **Karosszék:** származás magyar³; 17. sz; Ltsz.: 66.117. méret: 66x62x137 cm

Négy, hasáb alakú lábon áll, a két hátsó egyben a támlakeret szélső oldalai is, faragott akantusz levélben végződnek. Ülőlapja és támlája rézverettel díszített bőrkárpitozású, mely az ülés hátsó végén több helyen kiszakadt, hiányos volt. Alul a lábak kereszt merevítői közül az első fűrészeléssel kialakított szalagfonat mintázatú, az oldalsók alsó fele hullámos formájú, a hátsó, közvetlen az ülőrész alatt, egyenes deszka. A vízszintes kartámla alátámasztója hengeresen tagolt. A karfa végeken rozettaformára hasonlító faragott virágszirom végződéssel. Anyaga: tölgyfa.

Mivel a porózus faanyagát néhány területen a „keményítő” vegyszeres kezelés sem tudta a kívánt mértékben biztosítani, itt is elhagytam az utolsó felfényezési fázist. A bőrtámlát és ülőrészt először radírszivaccsal tisztítottam, majd vízbázisú likker oldattal dörzsöltem, végül bőrpasztával kentem be, amit szőrkefével, gyapjú ronggyal felfényeztem. A hiányzó bőrterületeket sikerült barnára pácolt disznóbőrből kivágnom és Pálmatex ragasztóval kiegészítenem. 2 db rézdíszítő veret hiányzott, ezeket szilikon negatív elkészítése után fémporral feltöltött Diamant (Epoxi) gyantából öntöttem ki és réz-bronzpor, nitrolakk (Milesi politúrhatású LAC 266) keverékkel színeztem. (7-8. ábra)

Irodalom

KAESZ GY. 1972: Ismerjük meg a bútorstílusokat. - Bp. Gondolat Kiadó, 3. kiadás, 286 p.

VADÁSZI E. 1987: A bútor története. - Bp. Műszaki Könyvkiadó, 243 p.

³ A magyar származásra tekintettel Vadászi Erzsébet: A bútor története című munkájából idéznék néhány idevágó részletet, a magyar késő reneszánsz bútorművészet fejezetéből. „A XVI. század végétől kezdik el rögzíteni az ülőlapon és a háttámlán alkalmazott székkárpitot: eleinte bőrt, [...] A bőrkárpitokat ólmos, vagy rézszegekkel cifrázottan tűzték a fa állványokhoz.” (VADÁSZI 1987: 97.)

5. ábra: Támlásszék restaurálás előtt. (Ltsz.: 66.119.)

6. ábra: Támlásszék restaurálás után. (Ltsz.: 66.119.)

7-8. ábrák: Karosszék restaurálás előtt - és után. (Ltsz.: 66.117.)

Restoration of 16-17th century pieces of furniture in Janus Pannonius Museum

MIKLÓS FERTŐI

The 16-17th century renaissance furniture (altogether 15 pieces) possessed by the Fine and Applied Arts Department of Janus Pannonius Museum Pécs, were restored in 2011, as part of the renovation of the Siklós Castle. The origin of the furniture is unknown; they were probably transferred to the collection from different manor houses in the region. They are high quality woodworker creations, proving the excellent drawing skills and technological knowledge of their makers.

“Fundamental features of renaissance furniture are: clear shape, pure structure and pronounced application of architectural forms.” (KAESZ 1972: 96.)

Restoration of credenza and chairs:

The pieces of furniture were first disinfected with chemicals, followed by their structural reinforcement (gluing, repairing mortise and tenon joints), surface cleaning (using chemicals and by sanding), and puttying. Broken off or missing parts were replaced (from wood or resin). The objects were then treated with preserving chemicals that have both extinguishing and preventive effects on harmful organisms. In order to improve the solidity of the furniture, they were saturated with special wood structure reinforcing agents. Colouring was done using light walnut stain. To give them a silky shine, they were treated with natural oil primer and were then waxed and rub polished.

Helyreállított régies típusú bosnyák főkötők

MILLEI ILONA

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.

e-mail: millei.ilona@jpm.hu

A tanulmány az egykori Zsolnay-gyár¹ területén, a Zsolnay család- és gyártörténeti kiállításon² látható hímzett főkötők³ közül, a régies típusú Pécs környéki bosnyák főkötőket mutatja be.

A különböző horvát etnikai csoportok férjezett asszonyainak legjellegzetesebb viseleti tartozéka volt a díszes fejrevaló, köztük a csoporthoz⁴ tartozó bosnyák főkötő.⁵ Ezek a fejrevalók megkülönböztetett gonddal készültek, a viselőjük korosztályának megfelelően. A felhelyezés, rögzítés is nagy hozzáértést igényelt.

A bosnyák asszonyok nagy egyházi ünnepek alkalmával, templomba menet a főkötő fölé kendőt kötöttek, amelyet a középkorú asszonyok halálukig viseltek.

Rendkívül változatos formában, festetlen, ritkán festett, házilag készített, többnyire kendervászonra, a bolti festék megjelenése előtt növényi színezékekkel színezett gyapjúval, fémszállal, valamint pamutfonallal hímezve készültek e jeles viseleti darabok. Az őshaza hímzésvilágára utaló archaikus motívumok fedezhetők fel hímzéskultúrájukban, stilizált rózsza, gránátalma, tulipán, levél és apró virágtartozékok, tömörített geometrikus formák, ritkán címer alkalmazásával. A korai főkötők hímzésére visszafogott harmonikus színvilág jellemző, a szintetikus színezékek⁶ megjelenésével harsányabb színű főkötők készültek. Általában a hímző asszonyok lánc-, szárlőtést, szabadvonalú és szálszámolásos lapos hímzést, átfogó, valamint a keresztszemes öltéstechnika valamelyik fajtáját alkalmazták a hímzés kialakításában. A főkötők hímzése téglalap és a középtengelyére illeszthető négyzet alakú vászonkötésű házilag készített vászonra, előrajzolás

¹ Zsolnay Kulturális Negyed, Pécs, Zsolnay Vilmos u. 37.

² A kiállítást rendezte, az anyagot válogatta: Dr. Kovács Orsolya művészettörténész muzeológus.

A nyitás időpontja: 2012. április 19.

³ A kiállítás fali tárlóiban Dráva menti horvát főkötők (pocelicák), református magyar és régies típusú bosnyák főkötők csoportja látható.

⁴ BEGOVÁZ 1999: 37. Különleges hímzéstartománya Baranyának a sokácok és Pécs környéki bosnyákok (horvát etnikai csoport) ún. magashímzése.

⁵ FLÓRIÁN 1979: 211. A főkötő csupán asszonyokat illető, a férjes nőt jelképező, fejet borító öltözetdarab. Rendeltetése szerint különböző anyagokból készült, egy-három darabból alakították ki, szabott részeit homlok-pánt és hátlap szakkifejezéssel jelölik.

⁶ BALÁZS et al. 1981: 147. A 19. sz. közepéig a színezékeket természetes anyagokból állították elő, és csak ezután került sor a szintetikus színezékek gyártására. August Wilhelm von Hofmann és munkatársai 1854-ben a kőszénkátrány vegyületeinek kutatása során fedezték fel az anilint. A textilipar és a színezék gyártás fejlődésével gyorsan teret nyert az új termékek elterjedése a 19. sz. második felétől.

nélkül,⁷ teljes felületkitöltéssel, illetve a keresztszemes technikánál és a geometrikus mintaelemek kialakításánál szálszámolással, szimmetrikus formakialakítással készült. Majd fonákoldalon szegőöltéssel varrták össze a hímzett darabokat. A hímzést nagy valószínűséggel kézzel végezték, az arcot keretező szél visszahajtották, amit egy mintasorral, esetenként gyapjúfonattal díszítettek. A hímzett, összevarrt kész főkötőt hátul pelenkaöltéssel szegték, amelybe a főkötő összehúzására alkalmas zsinórt, vastag fonalat fűtek. Az ún. újabb típusú bosnyák főkötők esetében a hímzéshez használt gyári textil, hímzőfonal, szabásforma, hímzés technika, a motívumkincs, a főkötő szabása, formája, anyaga, jellege, teljesen eltér a régies típustól.⁸

1. ábra: Bosnyák család az 1910-es években. A fiatalasszony újabb típusú főkötőben. (Archivált fotó, Kanizsai Dorottya Múzeum)

2. ábra: Fiatal bosnyák pár az 1930-as évekből. A felvétel jól érzékelteti a népviselet változását, a mohácsi sokác viselet hatását, elterjedését. (Fotótár: F.16. Kanizsai Dorottya Múzeum)

⁷ A főkötők tisztítása kiegészítése során nem találkoztam a minták előrajzolására utaló jelekkel. A szimmetria, a forma kialakításához az alapvázon szerkezetét, az alkalmazott hímzés technika adta lehetőségeket használták ki a hímzők.

⁸ FERKOV 2013: 20 Forгатókönyv, kézirat (Kanizsai Dorottya Múzeum). Déli szláv népek és beköltözés c. fejezetből: A katolikus bosnyákok főleg Pécs környékén élő horvát népcsoport, de korábban Szigetváron és különösen a baranyai megyeszékhelyen a mainál sokkal nagyobb számban éltek. E két városban már a török adóösszeírásban is szerepelnek horvát eredetre utaló nevek. A felszabadító háborúk idején valószínűleg elmenekültek, majd egy részük a török kiűzését követően újra visszatért. A nagyobb beköltözési hullám csak a harcok befejezése után indult meg. Hagyományos népviseletüket sokáig megőrizték. A gyári ruhadarabok náluk még a 20. század elején is csak kiegészítésként jelentek meg, viszont az 1930-as évektől már átevettek számos elemet a mohácsi sokácok újabb viseletéből. Az átvétellel párhuzamosan főkötőik is megváltoztak. A kiállítás nyitásának időpontja: 2014. május 15. Mohács, Kisfaludy u. 9. A kiállítás többek közt a múzeum gyűjteményéből régi és újabb típusú bosnyák főkötőket is bemutat. (Restaurátor: Millei Ilona)

A kiállítás régies típusú bosnyák főkötői

A kiállított főkötők a Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztálya gyűjteményét képezik. Azon nagy számú textil-letét része, amelyet Zsolnay Teréz és Júlia az 1870-es években gyűjtött.⁹

„...Pulszky Ferenc útmutatásai nyomán kezdte meg Zsolnay Teréz és Júlia a néprajzi tárgyak, kerámiák és hímzések, szövött textíliák, viseleti darabok gyűjtését. Zsolnay Vilmos szorgalmazta a „magyaros stílus” megjelenítését a dísz tárgyakon, ezért gyűjteményük egyúttal forrást is jelentett tervezői munkájukban. Különösen Zsolnay Teréz vonzódott a népies virágornamentika alkalmazásához. A két Zsolnay-lány textilgyűjteményével 1881-ben a Tudományos Akadémián is szerepelt. 1892-ben a budapesti Műcsarnokban mutatták be azt a „női iparművészeti kiállítást”, amely ugyanebben az évben az „Union Centrale des Arts Dekoration” által Párizsban rendezett kiállításon a magyar szekciót képviselte. Ezen Zsolnay Teréz és Júlia csipke és főkötőgyűjteményét mutatta be...” (KOVÁCS 2006: 26.)

3. ábra¹⁰: Népművészeti kiállítás a pécsi Nőegyletben, Zsolnay Teréz és Júlia gyűjteményéből, 1933.

⁹ HÁRS 1996,1997: 61. A népi motívumok megjelenése a kerámiatárgyak díszítésében elsősorban Zsolnay Teréz érdeme. Még nem gondolt arra, hogy maga is részt vegyen a gyár munkájában, amikor, feltehetően már 1870-ben, elkezdte gyűjteni a Pécsen fellelhető népművészeti emlékeket. „Pécs régi zsúptetős házacskaiban akkor még sok szép, öreg tál és korsó díszítette a falakat, és itt bukkantam a régi pécsi hímzések szöttek legkiválóbb darabjaira is. Mindez együttvéve a népművészeti minták valóságos kincsestára volt” – olvashatjuk visszaemlékezéseiben.

¹⁰ Népművészeti Kiállítás a Nőegyletben Pécsen, 1933. A háttérben az egyik fali tárló mutatja be a régies bosnyák főkötőgyűjtemény legszebb darabjait. Az előtérben Zsolnay Teréz két unokája: Mattyasovszky Klára és Ágnes. A JPM Történeti Osztály (fotótár: F 8335) Dr. Murányi Iván hagyatékából.

Tisztítás, konzerválás, restaurálás

A gyári kiállítást megelőzően, a Zsolnay textilgyűjteményből régies típusú bosnyák főkötők restaurálására került sor 1995-ben. A munkák a JPM textilrestaurátor műhelyében folytak,¹¹ a Baranya népművészete című kiállítás¹² előkészítéséhez kapcsolódóan.

A gyári kiállítás restaurátori munkái 2011-12-ben zajlottak, a kiállításra válogatott bosnyák főkötők tisztítása, konzerválása, restaurálása is ekkor történt.¹³

4. ábra¹⁴: A helyreállított régies típusú bosnyák főkötők a Zsolnay család- és gyártörténeti kiállításon

¹¹ Helyszín: Új-és legújabb kori Történeti Osztály (Pécs, Felsőmalom u. 9.) Restaurátorok: Galambos Mónika, Millei Ilona. A Zsolnay nővérek gyűjteményéből 5 db bosnyák főkötő restaurálására került sor. (Ltsz: L.52.239.1., L.52.264.1., L.6183.1., L. 63.634.1., L.63.1108.1.)

¹² Baranya Népművészete c. kiállítás nyílt: 1996. november 14. Helyszín: JPM Néprajzi Osztály Pécs, Rákóczi u. 15. Szöttesek, hímzések, viselet c. kiállítási egység rendezője: Begovác Róza népkutató, muzeológus.

¹³ Textilrestaurálás: Millei Ilona

¹⁴ Adatok, leltárkönyvi bejegyzésből, a fotón látható főkötők sorrendjében felülről lefele haladva: L.63.635.1. Főkötő, hímzett. Mérete: hossz. 53 cm, szélesség 48 cm. Gyűjtés: Baranya megye. Megszerzés időpontja: 1962.12.20. Megszerzés módja: vétel, Mattyasovszky Zsolnay Margit. L.52.4949.1.: Főkötő, színes hímzett, ép. Mérete: hossz. 25 cm, szélesség 21,5 cm. Lelelőhely: Bácsalmás (Bács-Kiskun megye). Megszerzés módja: letét, 1949. XII. 30. Meghatározás: Palotay Gertrúd, Zsolnay Mattyasovszky Margit. L.52.254.1.: Főkötő, fehér vászon, barna, sárga, kék gyapjúhímzés. Kicsit molyrágtá. Méret: hossz. 25 cm, szélesség 23 cm. Lelelőhely: Nagykozár (Baranya megye). Megszerzés módja: letét, 1949. XII. 30., ajándékozó: Mattyasovszky Zsolnay Margit. L.52.6201.1.: Főkötő, hímzés sokác, színes gyapjúhímzéssel díszített vászon. Molyrágtá. Méret: hossz. 24 cm, szélesség 19,5 cm. Lelelőhely: Nagykozár (Baranya megye). Megszerzés módja: letét, 1952. X. 28., Pécs. L.63.1106.1.: Főkötő, színes hímzés. Méret: hossz. 54 cm, szélesség 44 cm. Gyűjtés: Baranya megye. Megszerzés módja: vétel, Mattyasovszky Zsolnay Margit, Pécs.

A kiállított főkötők tisztítás, konzerválás, kiegészítés előtti állapotára jellemző, hogy használatból eredően a legnagyobb mértékű szennyezettség az előlap homlok vonalában volt, ahol szorosan illeszkedett a főkötő a hajhoz. A szennyezettség mértéke tárgyanként eltért. A fejrevalókat a viselés során nem tisztították, így azokon a főkötőkön, amelyeket gyakran viseltek, a szerves szennyeződés, az anyag elzsirosodása, annak bomlása nagymértékben károsította a textílt. Ez elsősorban a visszahajtott vásznat, annak himzését, a díszítőszegélyt érintette. E tipikus korrózió mellett a különböző mértékű molykár és egyéb sérülés volt jellemző. Tisztításakor figyelembe kellett venni a színes alapvásznon, a himzőfonal esetleges levérzését. Esetünkben a színezett alapvásznak, valamint egyes fonalak színének vízre való érzékenysége miatt, a főkötők többségénél szerves oldószeres tisztítás jöhetett számításba. Abban az esetben, ha nem járt eredménnyel a tisztítás, vizes tisztításra is szükség volt.¹⁵ A fellazult, a molyrágta gyapjúsálak rögzítését, pótlását különböző mértékben minden főkötőnél el kellett végezni. A konzerválás és kiegészítés során használt, az adott főkötő esetében szükséges, megfelelő vastagságú, lehetőleg az eredeti himzőfonalhoz hasonló szerkezetű gyapjúfonalak savas színezékekkel kerültek festésre. A hiányok pótlásakor elsődleges szempont volt, hogy csak a követhető, a helyreállítható díszítő elemek legyenek kiegészítve. Ez a probléma a sorban az utolsó, a tulipános főkötő esetében teljesedett ki.

1. főkötő¹⁶

Színes gyapjúhímzés,¹⁷ élénk narancs és zöld színe kiemeli a bordó, piros színnel himzett mértani vonalakban szerkesztett rozetta, leveles ág, inda motívumait. Az indáknál látható apró kitöltések pamuttal hímezve. A himzés alkalmazott öltésfajtái lánc-, lapos és száröltés. A téglalap és a négyzet formájú vászon himzése nem azonos himzés-elemeket tartalmaz. Valószínű, hogy két darab főkötőből származik az elő- és hátlap. Az alapvásznak azonosak, színük szürkészöld. A főkötő himzése hiányos, a hátoldal bal alsó sarkában pamutfonallal csak jelölték a mintát. Állapot: szennyezett, különösen az előlap homlokvonalában, apró molyrágások, hiányok. Tisztítást követően a molyrágások okozta hiányok pótlása. A pamutfonallal jelölt területen nem történt kiegészítés.

2. főkötő

Gyapjúhímzés.¹⁸ A festetlen sötétbarna, olajzöld, bordó, festetlen fehér szín adja a főkötő ismétlődő geometrikus díszítését, alapegysége élére állított sötétbarna négyzet, lépcsőzetes formájú kerettel. Színei: fehér, bordó, olajzöld. Öltésfajták: szalagöltés, kelim és láncöltés. Festetlen sűrűszövéssű vászonalapra készült a teljes felületet kitöltő himzés. A főkötő sűrű, szoros himzéséből eredően helyenként elpattant a gyapjúsál. Állapot: a főkötőt kevésbé viselték, szinte teljesen tiszta volt, így csak felületi oldószeres tisztításra volt szükség. Ezt követően a kipattogzott és molyrágás okozta hiányok és a pelenka-öltéssor pótlására került sor.

¹⁵ Általában az ilyen jellegű néprajzi tárgyak vizes tisztítása tapasztalatot, gyakorlatot igényel. Gyors, megtervezett tisztás, öblítés, a folyadék azonnali felitatása, kitűzéskor papírvatta alátét használata, annak többszöri cseréje, gyors szárítás. Tisztításnál használt anyagok: benzin, per-klóretilén, vizes tisztításnál: zsíralkohol-szulfát, evatriol. Az evatriol használatánál a mosófolyadék 10%-os vizes oldatának kémhatása 6 pH körüli.)

¹⁶ A főkötők ismertetése: a 4. ábrán látható 5 db főkötő sorrendjében felülről lefele haladva.

¹⁷ Himzőfonal: bolti festékekkel festett merinógyapjú. Kiegészítés: merinógyapjú.

¹⁸ Himzőfonal: Házilag készített festett és festetlen hosszúsálú gyapjú. Kiegészítő fonal: norvég fésűgyapjú.

3. főköttő

Fehér kendervászon alapon színes gyapjúhímzés.¹⁹ Háttér sötétbarna festetlen fonallal hímezve, ebből kiemelkednek az ismétlődő stilizált gránátalmák és a sarokkitöltő stilizált háromszirmú virágok. Ez egy egységes geometrikus mustrát kölcsönöz a hímzésnek. Színei: élénk kékek, bordók, pirosak, sárgák különböző árnyalatai, festetlen fehér fonal. Alkalmazott öltésfajták: lapos-, lánc-, és száröltés. A főköttő előlapjának a használatból eredő szennyezettsége miatt a szegélyhímzés kikopott, hiányos, ami kiegészítést igényelt. Ezen kívül a molykárók okozta hiányok, az alsó szél, a hátoldali vászoncsík, a pelenka-öltéssor szorult pótlásra.

5. ábra: A gránátalmás főköttő előoldala

6. ábra: A főköttő hátoldala

7. ábra: A hímzés kiegészítése miatt a varrásoknál kibontott főköttő színoldala

8. ábra: A fonákoldal felső szélén a szennyeződésből eredő elszíneződés jól látható

4. főköttő

Fémszállal, színes gyapjúfonallal hímzett²⁰ főköttő. Fakó fekete kendervászonra hímzett stilizált rozetták, térkitöltő bimbós ágak és elnagyolt levélformák adják a szimmetrikus mustrát. A térkitöltést a fémszállal hímezték ki. Színei: sárgák, mályva, barna és zöld árnyalatai, sötétkék. Öltésfajták: lánc-, rézsű-, és átfogó öltés. A főköttő előlapjából 2-3 cm-t a homlok vonalában levágtak. A főköttő agyonviselt, nagyon szennyezett, rossz állapotú, a fémszál hímzés fellazult, a gyapjú a viselés és a molykár miatt hiányos, a szélek, a pelenka öltéssor kikopott volt. Konzerválás: a fémszálakat rögzíteni kellett, a gyapjúhímzésnél a minta követhető volt, így a pótlását el lehetett végezni. A végén fel-feslett szélek varrással való rögzítésére, a pelenka-öltéssor teljes pótlására került sor.

¹⁹ Hímzőfonal: Különböző vastagságú gyapjú. Kiegészítés: fésűsgyapjú.

²⁰ Hímzőfonal: A fémszál pamutköteg köré lazán tekert ezüstözött rézlemez. Gyapjúsál: a színek tónusából ítélve növényi színezéssel kezelt rövid és hosszúsálú gyapjú.

9. ábra: Rozettás főkötő hátoldala restaurálás közben

10. ábra: A főkötő hiányos előoldala

5. főkötő

A legrosszabb állapotú, a leghiányosabb, a helyreállítás szempontjából a legtöbb fejtörést okozó tárgy az ötödik főkötő volt. Fekete vászonra pamut és gyapjúhímzett²¹ stilizált tulipán, a fejtetőn a félkörbe foglalt osztrák sasos címer, a térkitöltés szimmetrikusan kialakított geometrikus kereszt és hosszirányú szalagformák. A hímzése hézagos, nem törekedett a hímző a teljes felületkitöltésre. A textil rendkívül szennyezett volt, az alapvászon és a hímzés állapota ellenére vizes tisztítást kellett választani. A későbbi helyreállítás miatt a tisztítás előtt a vászonban lévő apró – fonák és színoldalon látható – gyapjúfoszlányokat fotón, rajzon rögzíteni kellett. Színei: piros, festetlen fehér gyapjú, sárgák, kékek, olajzöld. Kiegészítés: a hiteles pótlást a tárgy szimmetrikus hímzése, a felmérés, az alapvászon laza szerkezetéből adódó hímzésnyomok segítették. A főkötő hátoldalának alsó vonalában nem lehetett értelmezni a hímzést, mivel teljesen kikopott. A főkötő hátoldalán található piros színű másodlagos pótlások, javítások nem kerültek kibontásra. A homlok vonalában lévő díszítő szegély – amelyből minimális hímzés maradt meg – **alap volt a kiegészítésre. Eredetileg a homlok vonalában össze volt húz-**va²² a főkötő, ami a kiállítási installálás miatt nem lett visszaállítva.

11. ábra: Tulipános főkötő hátoldala tisztítás előtt

12. ábra: Az előoldal tisztítás előtt

²¹ Hímzőfonal: többféle vastagságú hosszúságú gyapjú.

²² A gyűjteményben fellelhető főkötők esetében ritkán találkozhatunk ilyen ráncolással, a homlokvonalban nem húzták össze a főkötőt.

13. ábra: A szétfejtett főkötőn jól látható a szimmetrikus hímzés

14. ábra: A kihullott hímzőfonal nyomai, stilizált címer és szegélyhímzés a tisztítás után készült részletfotón

15. ábra: A főkötő széle pelenkaöltéssorral és a másodlagos vastag hímzés javításai a részletfotón

16. ábra: A főkötő kiegészítés közben

Irodalom

- BALÁZS L. – HRONSKY I. – SAIN M. 1981: Kémiatörténeti ABC. - Budapest, pp. 1–200.
- FERKOV J. 2013: Kiállítási forgatókönyv. - Kézirat. (Kanizsai Dorottya Múzeum, Mohács) pp. 1–150.
- FEYÉRNÉ K. E. (szerk.) 1935: Az új idők kézimunka könyve. - Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.T., Budapest, pp. 1–72.
- FLÓRIÁN M. 1979: Főkötők. - Magyar Néprajzi Lexikon F-Ka. (szerk. ORTUTAY GY.) Akadémiai Kiadó Budapest, pp. 211–216.
- HÁRS É. 1996, 1997: Zsolnay Pécs. - Helikon Kiadó 1997. pp.1–159.
- L. IMRE M. – BEGOVÁZ R. – BURJÁN I. 1999: Baranya népművészete c. kiállítási katalógus. Pécs, pp. 1–75.
- KOVÁCS O. 2006: Zsolnay c. kiállítási katalógus, 2006. december–2007. március - Muzej Slavonije Osijek, Eszék, pp. 1–64.

Restored archaic Bosnian headdress

ILONA MILLEI

The restorer's study presents 5 archaic Bosnian pieces of headdress from the textile artefacts collected by the Zsolnay sisters in the 1870s, now preserved in the collection of Janus Pannonius Museum. These characteristic, colourful wool embroideries can be seen in the exhibition opened in 2012 presenting about the Zsolnay family and manufacture, in what used to be the Zsolnay Factory. These exquisite pieces of head wear were created in a great variety of forms, applying archaic patterns of the ancient homeland, of either dyed or plain linen. Before the time of commercial dyes, staining was done on wool fabric, using vegetable dyes, and decoration was done with metallic and cotton threads. After the second half of the 19th century, as synthetic dyes became available, vividly coloured headdresses were created.

The typical embroidery patterns include stylised rosettes, pomegranates, tulips, leaves and small flowers, geometric shapes, and sometimes crests.

Cleaning, conservation and restoration: the degree of contamination and incompleteness was different among the objects. Each of them meant an individual restoration challenge. Restoration was performed so that it complied with all the ethical standards; the embroidery with the worst condition and highest degree of deficiencies, requiring the greatest amount of time was one with tulip-motifs, somewhat differing from the other pieces in its structure.

Múzeumpedagógia és múzeumandragógia a JPM Természettudományi Osztályán (2009-2014)

VARGA ÁGNES – DÉNES ANDREA – TÖRÖK ILDIKÓ

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.

e-mail: varga.agnes@jpm.hu; denes.andrea@jpm.hu; torok.ilda@gmail.com

Bevezető

A múzeumpedagógia a felfedezéssel tanulás terepe, és különösen érvényes ez a természettudományokra, melyek tárgyát a tapasztalat útján megismerhető jelenségek szolgáltatják. A felfedezéssel tanulásban fontos szerep jut a kézzelfogható tárgyaknak is, mivel mindenki megpróbálja őket a maga szintjén értelmezni, előismerettől, életkortól függetlenül. Számos kompetencia fejleszthető a tárgyak vizsgálata révén, hiszen a tárgyak alkalmasak az érdeklődés felkeltésére, ezáltal újabb kérdésfeltevésekre motiválnak (VÍDACS 2014).

A múzeumi foglalkozások megtervezése során célunk, hogy a résztvevők többféle érzékszerv használatával, kreatív, önálló tapasztalatszerzés révén tanuljanak a valódi, eredeti tárgyakkal, példányokkal való találkozásból, és maradandó élményeket szerezzenek. Folyamatosan dolgozzuk ki múzeumpedagógiai foglalkozásainkat a múzeum gyűjteménye és a kiállítás különböző egységeire építve.

A közoktatást szolgáló múzeumpedagógiai foglalkozások

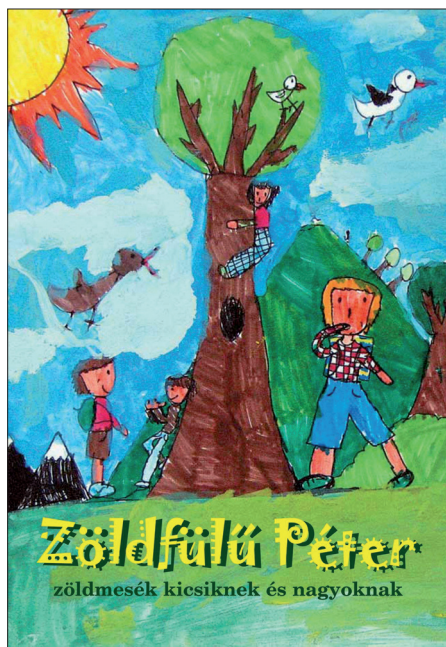
Múzeumpedagógiai programjaink részben az időszakos kiállításaink témájához, részben a természet eseményeihez, évszakok váltakozásához alkalmazkodnak, de kínálnak viszonylag állandó, egyes érdekes gyűjteményi egységekhez, illetve az iskolai tananyaghoz alkalmazkodó foglalkozásokat is. A legtöbb programhoz kézműveskedés is társul, hogy a gyerekeknél az alkotás közben rögzüljenek a megszerzett ismeretek, és „tárgyi emlékekkel” a kezükben térjenek haza a múzeumból.

Jelenlegi állandó foglalkozásaink

Az *Erdőjáró* foglalkozás óvodás, kisiskolás csoportoknak ajánlott, és a Mecsek erdeibe kalauzol. A foglalkozás az állandó kiállítás *Mecseki életkép* című egységére épül. A *Rovarokra hangolva* az egyik legkedveltebb foglalkozás. Játékos ismerkedési lehetőséget nyújt a rovarokkal – óvodások, alsó tagozatosok számára (1. ábra). Interaktív elemei a tánc, nektár-kóstolgatás és pillangókészítés.

1. ábra: Rovarokra hangolva, játék, szarvasbogarak harca

2. ábra: Zöldfülű Péter mesekönyv címlapja

A *Tengerek ékszerei* 8-12 éveseknek tervezett program, melyen a meleg tengerek ékszer szépségű állataival ismerkedünk, sok játékkal, csoportmunkával, a puhatestűek kézbe vehető, gyönyörű mészávaival. A foglalkozást gipszöntéses csiganyomat készítés előzi meg, ezt a gyerekek haza is vihetik.

A *Ragadozó és zsákmányállata* 6-10 éveseknek tervezett foglalkozás az állatok táplálkozási kapcsolatainak keresztül mutatja be a hazai táj különböző életközösségeit, egzotikus párhuzamokat keresve távoli tájak élőlényeivel.

Új foglalkozásunk felső tagozatosoknak, középiskolásoknak a rovarokat ismertető *Memóriavetélkedő*, mely a tanulásmódszertan készségfejlesztő technikáit felhasználó, csoportmunkára épülő foglalkozás. Az új módszerek mellett a természettudományos gyűjtemények hagyományos gyűjteményfeldolgozó technikáit is megismertetjük másik rovarfajta foglalkozásunk keretében, mely bemutatja az állatok, növények begyűjtésének módszereit, szabályait, a preparálás fortélyait, és lehetőség nyílik *ízeltlábúak preparálására*.

Foglalkozások az időszakos kiállításokhoz (2009-2013)

A 2009-2013-as időszakból a teljesség igénye nélkül néhány, nagy látogatottságnak örvendő időszakos foglalkozást emelünk ki. A 2010-es év volt a leggazdagabb a nagy közönséget vonzó időszak- és vándorkiállítások tekintetében. Vándorkiállítások voltak az adott évben, többek között a Magyar Természettudományi Múzeum *Jégkorszak*, a Bakony Múzeum *Egzotikus fossziliák* és a Herman Ottó Múzeum *Ásványok Magyarországról* kiállítása. A fentiekhez kapcsolódó időszakos múzeumpedagógiai foglalkozások mellett a legváltozatosabb foglalkozáskínálata a múzeumunk saját koncepciót megvalósító, *Aki nem hiszi, járjon utána* című mesekiállításnak volt. A JPM Természettudományi és Néprajzi Osztálya, valamint a MárkusZínház bábművészeinek közös kiállítása a Néprajzi Osztály kiállítótermében kapott helyet, és a helyi kiállítást követően a mohácsi, a kaposvári múzeumokban és a Siklói Várban is „vendégszerepelt”. Az elmúlt években talán a legnagyobb látogatói érdeklődést váltotta ki a kiállítás, és a pécsi időszak alatt a látogatók mintegy száz alkalommal csoportos múzeumpedagógiai foglalkozás résztvevői is voltak. A kiállításához kapcsolódó múzeumpedagógiai foglalkozások és rendezvények sokoldalúsága terén is kiemelkedő volt a Mesekiállítás. A bábképzéssel, meséléssel, játékkal, rajzolással egybekötött *A mesék életre keltek* című csoportos foglalkozásokon kívül *(Csak) mesélünk* címmel meseolvasó alkalmak, illetve a MárkusZínház közreműködésével kisebbeknek és nagyobbaknak szóló bábelőadások is kapcsolódtak.

Egy múzeumpedagógiai nívódíjjal kitüntetett kiadvány: a Zöldfülű Péter

2011-ben a *Zöldfülű Péter – Zöldmesék kicsiknek és nagyoknak* című mesekönyvünk (szerk: Dénes A.) kiadvány kategóriában múzeumpedagógiai nívódíjat kapott. A mesekönyv a fentebb ismertetett *Aki nem hiszi, járjon utána* című mesekiállításához készült. A mesekiállítást megelőzően „zöldmese” – író pályázatot hirdettünk, melyre közel 300 mese érkezett itthonról és külföldről, felnőtt neves meseírók és ígéretes gyermekírók tollából egyaránt. Ezekből olvasható egy válogatás a könyvben: éppen 31 egész estés történet, hogy a hónap minden napjára jusson. A mesékhez a Szent Mór Iskolaközpont diákjai készítettek illusztrációkat. A színes, keménytáblás könyv kivitelezésében is az „igazi” mesekönyvek formáját követi. 2012 augusztusában pedig elindult *Zöldmesélő* című blogunk is, ahol folyamatosan bővülve további 70 környezet- és természetvédelmi témájú mese olvasható (2. ábra).

A legutóbbi, 2014-es kiállítások múzeumpedagógiai tapasztalatai, tanulságai

A Magyar Természettudományi Múzeum *Tudós természetábrázolók – Herman Ottótól a digitális képalkotásig* című kiállítása és a Magyar Környezeti Nevelési Egyesület *Herman Ottó vándortanösvénye* egy hónapon át egymással egy időben is megtekinthető volt kiállítótermünkben. Ez a kettős kiállítás, a vándortanösvény az alkotók által „interaktív polihisztor játszóháznak” nevezett, a Hermann Ottó által képviselt több tudományterület (természettörténet, néprajz, régészet, tudományos illusztráció) megszerzhető ismereteit játékosan feldolgozó múzeumpedagógiai eszközkészletével, egyedülálló lehetőséget nyújtott interdiszciplinális megközelítésű foglalkozások bevezetéséhez.

A múzeumpedagógus játékvezetői közreműködését igénylő társasjáték-választékból, illetve a manipulatív játékokból a korosztályoknak megfelelően tudtunk válogatni. A 14 év feletti korosztály esetében nagy teret szenteltünk a szerepjátéknak, mely Herman Ottó ellenállói tevékenységével ismertette meg a diákokat, és a hangulatfestő korrajz révén a történelmi ismereteiket mozgósította (3. ábra).

A Herman Ottó Emlékév során, a polihisztor életútját elemző foglalkozások ma is aktuális – sőt, egyre korszerűbb – tanulssággal szolgálnak az általunk is nevelt fiatalok, de önmagunk számára is: hogyan lehet kitartással, sokoldalúsággal és a megújulásra való képesség tartós megőrzésével elkerülni az anyagi és társadalmi problémák miatti önfeladást, és a tudományos érdeklődés/igényesség esetleges elvesztésének csapdáit.

A *Tudós természetábrázolók* kiállításához „kincskereső” jellegű, önállóan is kitölthető feladatlapot használhattak a gyermeklátogatók. A kiállításához kapcsolódóan illusztrátor is tartott foglalkozást (Pál Rita), melyen a résztvevők a természetben és művészetben egyaránt fellelhető geometrikus formák gazdagságával ismerkedhettek, és maguk is gyakorolhatták a természeti formák művészi megjelenítését.

A *Madarak földön-égen* című fotókiállítás szerencsés módon évről évre a téli madáretetés kezdeti időszakához kapcsolódik, így kiváló lehetőséget nyújt a természetfotózás rejtelméi mellett a madáretetés mikéntjének, valamint egyes fajok kiemelése révén a költöző és állandó madarak jellemzőinek és szokásainak a bemutatására. Hagyományos, nagy látogatottságú szezonális foglalkozásunk volt a korábbi években a „Jómadarak”, mely a madáretetéssel, állandó madaraink téli életmódjával kapcsolatos ismeretekre épült, és madárkalács vagy madáretető készítés egészítette ki. Ennek utódjaként indult 2014-ben, a Herman Ottó emlékévében a tudós legnépszerűbb ismeretterjesztő művének címét idéző – a *Madarak hasznáról...* című – foglalkozásunk (2-4. évfolyamosok számára), mely polihisztorunk nyomdokain járva, a téli madáretetés mellett a madárvonulás apropóján – a gyermekekkel közösen – igyekszik feltérképezni a madárvédelem feladatait. A komplex foglalkozás keretében a gyerekek költöző és állandó madarak „bőrébe bújnak”, Afrika-kirakóznak, és a bogyókból, magvakból, rovarokból álló, „kézzelfogható” menü-összeállításból a fajnak megfelelő kiválasztva, vacsoráztathatják is madarukat. Kiegészítő lehetőség a madárkalács, illetve madaras terménykép készítés, valamint a kiállítást ismertető feladatlap (4. ábra).

A korosztályok igényeihez igazodva, és a tantárgyközi szem pontjait figyelembe véve az előbbi mellett két új „madaras” foglalkozást valósítottunk meg 2014-ben. 5-7 éveseknek szól a dalokkal, versekkel, és közmondásokkal bevezetett *Csácsogó madárka* című madárismereti foglalkozás, ahol szintén szerepet kap a téli madáretetés témaköre. Főként felsőtagozatosoknak szól a *Madár-mitológia* című foglalkozás, melyen az emberiség madárvilág iránti ősi tiszteletének jeleiből nyújtunk ízelítőt, a magyar népmesék és népdalok, valamint az ókori mitológia madárszerű csodálányeinek bemutatásával. A sok képet és eredeti műtárgyat is (a Néprajzi Osztálytól kölcsönkért darabokat) felhasználó beszélgetős, nyitott foglalkozások keretében a gyerekek hétköznapi előismereteire

3. ábra: Halfajok a Balatonban

4. ábra: Madárvacsora

5. ábra: Tábori foglalkozás - raktárunk rejtett kincsei

6. ábra: Családi rendezvény az Ecc-Pecc zenekarral

kérdezzük rá, és kapunk gyakran nem várt alaposágú és sokoldalú érdeklődésről tanúsító válaszokat. Látványos örömet okoznak a gyerekek számára saját felismeréseik, és lenyűgözi őket az a sokszínűség, ami az emberi kultúrák jelképrendszerét jellemzi – Pallasz Athénétől Harry Potter hóbaglyáig, – ezúttal az általunk fókuszba állított, madárvilághoz való kötődés ürügyén.

A fenti kiállítások és foglalkozások nagy érdeklődésre tarthattak számot, de fontos tényező a foglalkozások időzítése során az iskolák igényeihez való rugalmas alkalmazkodás. Mindezeknek köszönhetően a fent említett két, kis költségvetésű kiállítás foglalkozásain az előző év foglalkozásainak teljes részvételi létszámát két és fél hónap alatt közel duplájára növeltük.

Nyári táborok a múzeum szakmai közreműködésével

2011 nyaratól bekapcsolódtunk a Szivárvány Gyermekház Szivárvány Kölyökakadémia – *Városi Természetbúvárok* táborának munkájába, valamint az önkormányzati nyári napközi és a Pécsi Állatkert Zoo-táborának résztvevői számára is rendszeresen tartottunk foglalkozásokat.

2012 óta minden évben közösen szerveztünk Természetbúvár tábort a 7-12 évesek számára, a névváltozás révén azóta Pécsi Kulturális Központtá alakuló Szivárvány Gyermekházzal. A foglalkozások részben a múzeumban, részben terepen zajlottak. Igyekeztünk egyensúlyt teremteni a terepi, múzeumi, valamint az ismeretátadó és közösségi-játékos-mozgásos programok időtartama, hangsúlyossága között (5. ábra). A kiscsoportos tehetséggondozó táborként induló programra az utóbbi évben – a visszatérő és a gyakran általuk hívott újabb résztvevők miatt – túljelentkezés volt, így elképzelhető, hogy 2015-ben két turnus indítása lesz indokolt.

Jeles napokhoz kötődő rendezvények, családi programok, rajzpályázatok múzeumpedagógiai vetületei

A gyerekcsoportoknak ajánlott, hétköznapi foglalkozásokat hétvégeken családi és korosztályokhoz alkalmazkodó, a magunk vagy rendszeresen külsős partner által vezetett programok egészítették ki több éven keresztül. A természet jeles napjain, illetve a múzeumi fesztiválokon rendszeresen kínáltunk családi programokat.

Külsősök vezetésével hétvégi, havonta ismétlődő, szombat délelőtti programsorozataink közül 2011-2012-ben Béres Erika játékos dalos-bábos Manómúzeuma a legkisebeknek – 1-6 éveseknek – szolgált. Ezt váltotta fel 2014-ben az Ecc-Pecc zenekar lánytagjainak hasonlóan zenés, piciknek szóló foglalkozása (6. ábra). A kisiskolás korosztály számára Ötvös Károlyné vezetésével *Kalandozás Ida nénivel a Természettudományi Múzeumban* címmel, 2013-ban indult havi rendszerességgel – szombatonként – természettudományos szakköri program, mely azóta is nagyszámú gyermeklátogatót vonz. Az elmélyültebb, kutató hajlamú fiatalokat és felnőtteket szólítják meg Sár József rovarkutató szakkörsorozatának havonta ismétlődő foglalkozásai.

Az alkotás, természetábrázolás szintén visszatérő program a múzeumban. 2012-ben például *Milyen lehetett a mecseki dinoszaurusz és a pécsi mamut?* címmel hirdettünk rajzpályázatot általános iskolásoknak. A Szent Mór Iskolaközpont diákjai Kovalovszki

Éva szaktanár alkotó irányításával – közösségi alkotásként – készítettek állandó kiállításunkhoz háttérképet, majd így készültek természetbúvár oktatótermünk, a Tücsöktérterm falának állat és növény motívumos festményei is. A Tücsöktérterm múzeumpedagógiai foglalkozások számára 2013-ban rendeztük be és nyitottuk meg, díszítését 2014-ben pályázatból finanszíroztuk.

Múzeumandragógia a gyakorlatban

A felnőtt látogatók érdeklődése leginkább felnőtt témájú kiállításához kapcsolódó, vagy egyéb, főképp hobbi-jellegű és gyakorlatias megközelítésű, természetismereti témájú programok iránt volt jelentős az elmúlt években. E programok között gyűjteményeinkhez vagy időszakos kiállításokhoz kapcsolódó rendezvények, természetvédelmi programok, konferenciák, tanfolyamok és túrák szerepeltek.

2012. október 16-17-én egykori kollégánkra, gyűjteményeink egyik alapítójára emlékeztünk *A polihisztor „vidéki értelmiségi” 125 éve született Gebhardt Antal* címmel rendezett konferencián és az azt követő túrán. 2013. október 25-26-án *Táj, természet, hagyományok, mai gyakorlat* címmel rendeztünk kétnapos konferenciát. Az első napi előadások vezérfonalát az életünk egyre több területén visszatérő ősi természetismereti tudásanyag jelentette, míg másnap erdei környezetben, gyakorlatban folytattuk őseink tudásának felelevenítését.

Speciális helyzetünkhöz alkalmazkodva máskor is „kiléptünk” a múzeumból. Több, péntek délutáni vagy hétvégi szervezett túrán, az elmúlt években Pécs szinte mindegyik helyi védettségű – s értékeit nézve alig ismert – területét érintettük. Az *Ehető vadnövények a Kárpát-medencében* (szerk: Dénes A.) címmel, 2013-ban megjelent népszerűsítő-tudományos kötetünk országosan érdeklődést váltott ki. Hasonlóan gyakorlatias tematikájú – *Természet ízei* című – 2014-es időszaki kiállításunkhoz több, ehető vadnövényt, gombákat megismertető, gyakorlati természetjárás kapcsolódott. Az élethosszig tartó tanulást is segítve, 2013 óta szervezünk alapfokú gombatanfolyamot, külső gombaszakértő bevonásával, igény szerint ehető vadnövény ismerettel kiegészítve. Az elmúlt két évben a tanfolyamok jelentős túljelentkezéssel, sikeresen zajlottak. A tanfolyamon a munka mellett hobbiként gombászó fiataloktól kezdve a nyugdíjas idősebbekig, több korosztály is részt vett, és szívesen töltötte együtt az időt az órákon és a terepgyakorlatokon.

Zárszó

Múzeumpedagógiai tevékenységünk terén a jövőre nézve cél a 14-18 éves korosztály megszólítása, olyan nem formális eszközrendszerű projektfeladatokkal, melyek aktivizálást, kitartást és felelősséget várnak el a fiataloktól, és ebben a „csomagolásban” terjesz-

tik az ismereteket. A középiskolások esetében az érdeklődés felkeltésére kiváló elsődleges eszköz lehet a múzeumi közösségi szolgálat. A kisebbek számára több, tanmenethez igazodó állandó foglalkozástípust, és tematikusan a környezetvédelem jeles napjaira épülő múzeumi órákat szeretnénk bevezetni, az időszaki kiállításokra építő, és szezonális, több korosztálynak szóló foglalkozások mellett.

Osztályunk jövőbeli tervei között szerepel új múzeumpedagógiai és ismeretterjesztő kiadványok megjelentetése. További gyakorlati természetismereti tanfolyamokat szeretnénk indítani a felnőtt közönséget érdeklő, hétköznapi életünkben hasznosítható alkalmazott tudományterületek megismerése céljából.

Összegzésül megjegyezhetjük, hogy a kulturális tevékenységek anyagi háttere valószínűleg az elkövetkezendő időszakban sem javul számottevően, ezért a múzeumpedagógiában (különösen a természettudományok területén) egyre aktuálisabb lesz Öveges professzor jelmondata: „*A semmiből is szertárt!*” Éppen a high-tech korszak ébreszt rá minket folyamatosan arra, hogy nagyon hasznos – a sokszor nélkülözhetetlen fejlett technikai eszközök mellett, a környezeti nevelői szakmai csoportok tapasztalatait is felhasználva – saját ötleteinket mozgósítani, minél több közösségi játékot alkalmazni, és költségkímélő módon, újrahasznosított vagy a természetben található alapanyagokkal, az ezekből készült egyszerű eszközökkel dolgozni a gyerekek körében.

Szerencsésnek mondhatjuk magunkat, mivel természettudományi múzeumként a természetben található egyszerű tárgyakat is (termések, kövek, kagylóhéjak, csontok) számunkra nélkülözhetetlen eszközökként használjuk fel. Izgalmas kihívásként élhetjük meg, hogy szemléletformálásunk eredményeként ezeket a tárgyakat – esztétikai értékük és a körük szövőődő, új ismeretek révén – a gyerekek akár valódi kincsként is kezelhetik.

Irodalom

VIDACS J. 2014: A felfedezései tanulásról. - In: Herman Ottó vándortanösvény. (interaktív polihisztor játszótér) Tanári kézikönyv. (szerk.: VÁSÁRHELYI T.) pp. 11–16.
<http://www.hermanottoemlekv.hu/hovt-bev.pdf>

Museum education and museum andragogy at the Natural History
Department of Janus Pannonius Museum (2009-2014)

ÁGNES VARGA – ANDREA DÉNES – ILDIKÓ TÖRÖK

Looking through the participant numbers of our museum education sessions, the success of the new types of activities and sessions organised for temporary exhibitions is apparent. The highest numbers are associated with the innovative temporary exhibitions of popular themes – one of such was the exhibition “*If you don't believe me, go see for yourself*” in 2010. As regards our mobile exhibitions, the interactive installations of the Ottó Hermann Mobile Study Trail in 2014 proved to be both popular and informative. Organised regularly year after year, our temporary photo exhibition “*Birds on the ground and in the sky*” was now supplemented with innovative museum education sessions. A highly popular museum education genre in our department was the amateur naturalist camp, which has nearly become a talent education type of programme in recent years, since the majority of participants have been returning year after year.

Our family programmes organised for special days are the ones that offer the best opportunities for museum activities to gain increased publicity, besides all the adventure provided for visitors. Our regular thematic group programmes and courses in the weekends offer contentful recreation not only for small children with open minds for nature, or teens with an affection for research, but also for adults wishing to acquire practical knowledge. These events have the potential to establish a permanent bond between many of our visitors and our institution. We find it important that we can also meet the demands of our returning regular audience, thus identifying ourselves with the concept of the 'service provider' museum.

Múzeumpedagógiai lehetőségek a Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztályán

GARDÁNFALVINÉ KOVÁCS MAGDOLNA

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.

e-mail: tenyer@gmail.com

A lehetőségek tárháza kiállítás nélkül is...

A Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztályának kiállítása már évek óta zárva van, ennek ellenére a múzeumpedagógiai munka továbbra is folyik. Nagyon sokan csak legyintenek az ismerősök közül; nincs kiállítás, nincs múzeumpedagógia sem.

Egyrészt ezeket a kijelentéseket szeretném megcáfolni, másrészt egy gondolatmenetet fölvezetni, ami a megváltozott körülmények mellett az osztályunkon folyó munka keresztmetszetét adja. Állandó kiállításunk sajnos öt éve már megszűnt, de az elmúlt években különböző régészeti munkákhoz kapcsolódó időszaki kiállítást rendezett az osztályunk. A súlypontot tehát a kiállításról a Régészeti Osztály munkájára kellett áthelyezni. A múzeumpedagógiai tevékenység vagy a Régészeti Osztály falain kívül, iskolákban, gyermekotthonokban, vagy egyéb helyszíneken zajlik.

A másik változás, hogy kinyitottuk kapuinkat az érdeklődők felé. Gyakran fogadunk csoportokat egyetemekről, művészeti szakiskolákból, általános iskolákból a restaurátor műhelyünkbe. Itt anyagismereti órákon kívül rendhagyó történelem órákat tartunk. Mindezek mellett rendszeresen fogadják a régészeink az érdeklődőket az épp aktuális ásatásainkon is.

Programjainkat úgy állítjuk össze, hogy azokkal a közönségünkhöz elmehezzünk. Ez sok problémát vet föl. Elsősorban az adott helyszínen tudomásul kell venni az ott érvényben lévő szabályokat. Mire gondolok? Egy gyermekotthonban, iskolában a napi-rendet. Az iskolában óvakodni kell a gyermekek kategorizálásától! A múzeumpedagógia alkalmas arra, hogy eszközeivel olyan gyermekeket is tudjon motiválni, akik a szokott pedagógiai módszerekkel nem tudnak kitűnni. Ilyen kiszállások alkalmával mindig eredeti tárgyakkal, illetve tárgytöredékekkel dolgozunk. Természetesen az erre vonatkozó összes műtárgyvédelmi szempontot betartva.

Lehetőségeinket kiaknázva keresünk újabb és újabb utakat célközönségünk felé. Programjaink célcsoportjai nem változtak a kiállítás bezárása után sem, megegyeznek a már addig is megkeresett csoportokkal.

Célcsoportjaink

- Baranya megye, azon belül Pécs oktatási intézményeiben tanuló diákok
- iskolás kiránduló csoportok (az ország egész területéről)
- óvodás korú gyermekek
- gyermekotthonban élők
- családok
- egyéni érdeklődők
- foggyatékcal élők

A Régészeti Osztály múzeumpedagógiai tevékenységének szemléltetése

- 20-25 éve rendszeres történelem órák tartása a restaurátor műhelyben (1. ábra).
- Részvétel a Janus Pannonius Gimnázium által szervezett Világörökség projekt munkájában.
 - „*Lehetsz régész, lehetsz restaurátor*” címmel kísérleti múzeumpedagógiai program az autópálya régészeti feltárását, feldolgozását bemutató kiállításban.
 - A Múzeumok Éjszakája-programhoz való csatlakozás során (2007-től) kiemelkedő siker volt a török kor bemutatása fekete színházzal (2. ábra), különböző tevékenységekkel, mini kiállítással, előadásokkal, diavetítéssel stb.
 - A Baranya megyei szentlőrinci Kodolányi János Általános Iskola által elnyert Európai Unió pályázati projektben való részvétel. A projekt célja olyan modell készítése, amely formailag és motívumaiban megegyezik az Ókeresztény Mauzóleumban található szarkofággal. Helyszín a szentlőrinci iskola tanterme (3. ábra).
 - Hat éves időtartamú projektmunka a Tolna megyei Högyész Gyermekotthonban (4. ábra).
 - „*A múzeumpedagógus a középiskolában*” c. program beindítása. A foglalkozás célja: az érdeklődés felkeltése a múzeumban folyó munka iránt (5. ábra).
 - Rendszeres részvétel az évenként megtartott Lugio-Napok iskolások számára meghirdetett akadályversenyén.
 - A „*Házhoz megy a régész*” programunk a kiállításunk bezárása óta folyamatosan, sikerrel utazik (6. ábra).
 - Régészeink rendszeres idegenvezetést tartanak az ásatásokon az érdeklődők számára.
 - Ismeretterjesztő szándékkal állandó jelenlétre törekszünk a pécsi- és országos médiában.
 - Mindezek mellett működő gyakorlat a helyi ásatások és frissen előkerült leletek képeinek aktuális bemutatása a múzeum honlapján (pl. Cella Septichora, Kossuth tér, Sopianae római kori bazilikája, stb.).

A felsoroltak is demonstrálják, hogy működünk és minden erőnkkal szeretnénk jelen lenni a köztudatban, és az iskolák köztudatában is.

A múzeumpedagógiai programban megfogalmazott célok (általános, koncepcionális célok) mentén sürgető feladatunk egy integrált múzeumpedagógiai terv kidolgozása.

Az eddigi programjaink összeállításánál fő szempont volt a rövid és hosszú távú múzeumpedagógiai céloknak történő megfelelés.

Rövid távú cél: egy egész évre elkészített múzeumpedagógiai terv készítése a különböző célcsoportok számára, témakörök felajánlásával.

1. ábra: Vendégségben a restaurátor műhelyben

2. ábra: „Fekete színház”

3. ábra: Projekt munka a szentlőrinci Kodolányi János iskolában

4. ábra: Hat éves időtartamú projektmunka a Tolna megyei Hőgyész Gyermekotthonban

5. ábra: A múzeumpedagógus a középiskolában

6. ábra: Házhoz megy a régészet

Hosszú távú cél: a múzeumpedagógiai programok tervezhetőek legyenek mind a magánemberek, mind az oktatási intézmények számára. Adaptív és inkluzív jellege lehetővé tegye a különböző típusú, fejlettségű, képességű gyermekek számára a tananyag könnyebb megértését, elsajátítását, és motiválja a tanulókat a további ismeretek felkutatására és azok továbbgondolását segítse.

Mit tudunk az igényekről?

Az igények felmérése nagyon fontos feladat. Ennek érdekében az értékes személyes kapcsolatok mellett a jövőben egy kis változtatást szeretnék. Egy kérdőív elkészítésén dolgozom, amelyet az iskolákhoz elektronikus formában szeretnék elküldeni, akár a többi osztályon dolgozó kollégákkal együttműködve. Természetesen az együttműködés után visszacsatolást kérve az iskoláktól, az elvégzett munkát értékelve.

Milyen intézmények érdeklődésére számíthat a múzeum?

Az óvodai, az alap- és középfokú oktatásban résztvevő tanulók összlétszáma meghaladja a 33 000 főt, az egyetemi, a főiskolai és a különféle továbbképzésekben résztvevők száma szintén 30 000 fő. Itt van a fő probléma...

Ugyanis hiába a jó, átgondolt program, ha nem tudjuk elérni a célcsoportjainkat. Ez nem csak a múzeumpedagógus feladata, hanem az intézményé, sőt a fenntartóé is.

A programok összeállításának fő szabálya, hogy ismerjük az adott célcsoportot, mert csak ennek függvényében tudunk olyan programot felajánlani, ami érdeklődésre számíthat. A Régészeti Osztály esetében ez elengedhetetlen, mivel a kiállítás hiánya nem engedi meg a pontatlan felkészülést. Általában kiszállunk, ezért nem lehet improvizálni kellek nélkül, nem áll mögöttünk a kiállítás.

Programjaink összeállításánál az adott célcsoport személyiségfejlődési jellemzőit tartottuk szem előtt. Ismertetem a leglényegesebbeket, néhány példa segítségével.

Az óvodáskor jellemzői

Iskolás kor előtt, az emlékezetben a dolgok érzéki tulajdonságai – a látvány, a ritmus – jobban megragadnak, mint a jelentés, az elvont tulajdonságok. Összetettebb játékok jellemzik a 3-6 évesek tevékenységét. Népszerűek a mozgásos játékok. Megnö az érdeklődés a konstruktív játékok iránt is. Fontos szerepet játszik életükben a mese.

Ajánlott és már alkalmazott témák:

- az idő kérdése, érzékeltetése – játék mozgással
- őskori „szövöszék” készítése; csörgők készítése, kreatív alkotási lehetőség - játszóház
- az őskori ember háza, ruházata, ékszerei, háziállatai – puzzle játék, rajz, ékszerkészítés
- királyok, koronák, palástok, öltöztess fel a királyt – mesemondás
- anyagismereti óra, szemléltető anyagból szelektálás (csont, kő, műanyag, üveg, fém, nylon)

A kisiskolás korosztály jellemzői

Gondolkodásukban megjelenik a megfordíthatóság, ami a műveleti gondolkodás alapja. Kulcsszerepet játszik a kategorizáció, azaz az osztályba sorolás képessége is. A játék jellege megváltozik, érdeklődésük fokozatosan a szabályjáték, a társasjáték, a logikai játék, a konstrukciós játék felé fordul.

Általános iskola alsó tagozatának ajánlott és az elmúlt években már alkalmazott témák a különböző foglalkozás típusokhoz:

Projekttéma:

freskófestés

- ókeresztények – krisztogram (freskó készítése)

Műhelyfoglalkozás:

- fémrestaurálás bemutatása
- kerámia restaurálás bemutatása fémékszer készítése
- másolatkészítés
- reneszánsz címerek, pajzsok, zászlók – pajzskészítés
- a maszkok története – maszkkészítés
- múzeumi óra: régészeti leletek közelről
- honfoglaló fegyverek bemutatója és kipróbálása
- a római kor közelről – kiemelt leletek bemutatása

A nagyiskolás kor jellemzői

Képesek, hogy a lehetséges problémából induljanak ki, és hipotéziseket állítsanak fel a megoldásra nézve. A csoportos tevékenységnek rendkívül fontos a szerepe.

Általános iskola felső tagozatának ajánlott témák a különböző foglalkozás típusokhoz:

Projekt munka:

- Régészeti tárgyak restaurálása, bemutatása. Egy tárgy sorsának végigkísérése az ásatástól a kiállításig. (Tevékenységek láncolatával.)

„Az idő és a múlt” – régészeti korok, kultúrák – történeti korszakok Baranya megyében a középkorig.

- Egy időutazó riportja különböző korszakok embereivel. Drámapedagógiai program.
- Az ókori ember élete Sopianae-ban és környékén.

Múzeumi óra:

- A régészet és a történettudomány. A régészet feladata, tárgya, módszerei. Egy lelőhely sorsa a megtalálástól a feltárás végéig.
- A fémművesség fejlődése – bronzkincsek.

Egyetemisták részére:

Az egyetemi oktatáshoz kapcsolódva a muzeológiai, régészeti-anyagismereti és ásatásgyakorlati ismeretek oktatása a hallgatónak.

A felnőtt korcsoport

Tematikus előadássorozat.

Fogyatékkal élők felzárkóztatását, integrálását segítő képességfejlesztő foglalkozás az iskolában.

A program célja, hogy az adott fejlettségi szinthez alkalmazkodva, adaptív módszerekkel, több érzékszervre ható, élményszerű, cselekedtető program által interiorizálni tudja az ismeretanyagot.

- Vendégségben kémia órán
- Házhoz megy a régészet

Pár gondolat a megoldandó feladatokról

A turisztikai célból idelátogatók igényét is szeretnénk kielégíteni. Erre vonatkozóan már történtek kísérletek. Ilyen „*A nagy válogatás*” című programunk, amivel kiköltöztünk az épületünk kapualjába. A múzeum épülete a város főterén található, ezt az adott-ságot célszerű kihasználnunk és elébe mennünk az érdeklődőknek.

Tapasztalatom az, hogy a pedagógusok egy része sajnos nem ismeri fel a múzeum-pedagógiában rejlő lehetőségeket, pedig a jókor, és jól alkalmazott múzeumpedagógiai módszer sokban segíthetné a tananyag befogadását és annak elmélyítését.

Ennek érdekében a megyében és a városban élő pedagógusok számára a tanévkezdéskor ismertetjük a Régészeti Osztály múzeumpedagógia programját, és az abban rejlő lehetőségeket. Ennek alapfeltétele a pedagógusok befogadóvá tétele a múzeumpedagógia iránt és a múzeumpedagógia hiteles értelmezése.

Fontos szempont a múzeumban dolgozó szakemberek felvilágosítása a múzeumpedagógiai módszerek lényegéről, fontosságáról, mert tapasztalatom szerint gyakran keveredik a játszóház fogalmával és az iskolában alkalmazott pedagógiai módszerekkel. A jó múzeumpedagógiai munka véleményem szerint észrevétlen természetességgel épül be/épülhetne be mind az oktatásba, mind az emberek mindennapi életébe.

The museum pedagogy in the Archaeology Department of the Janus Pannonius Museum

MAGDOLNA GARDÁNFALVINÉ KOVÁCS

In this article I am trying to review the museum pedagogic work on the Archaeology Department of the Janus Pannonius Museum. There is a special situation in the museum that the department has no permanent exhibition. The museum educator can't make up this hiatus, but he can do a lot to promote the work of the archaeological department and keep it in the public. The citizens are meet everyday with the Archaeologists work in the different parts of the city. The people interested to the results. I have outlined the most important aspects which are important for the program. I presented some about our woks and tasks. I'd like to reveal that the museum pedagogy is a range of possibilities without any exhibition...

Múzeumpedagógiai fejlesztések a Padlásón¹

PÁSZTOR ANDREA

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.
e-mail: pasztor.andrea@jpm.hu

A Janus Pannonius Múzeum Történeti Osztályának közösségi, közművelődési tere a Felsőmalom utcai épület utcafronti padlásterében, a 18. századi tímárház szárítópadlásán található. Az osztály egykori munkatársának, a helytörténész Dr. Bezerédy Győzőnek 2004-ben bekövetkezett halála után, Tillai Gábor kezdeményezésére a terem kollégáinkról neveztük el. A Városházai Múzeum 1985. évi nyitása óta felújítás itt sem történt, a terem fűtése elavult, berendezése elhasználódott. Felszerelése 2008-ban mindössze egy fekete tábla volt. A Múzeumnak nem volt forrása a felújítására, de még pályázati önrész fizetésére sem.

Felújítás és infrastrukturális fejlesztés

Az Európai Unió 2007–2013-as fejlesztési időszakának múzeumokat is érintő pályázati kiírásai 2008-ban jelentek meg először. Osztályunk a Janus Pannonius Múzeum tagintézményeként ekkor pályázatot nyújtott be a Társadalmi Infrastruktúra Operatív Program (TIOP) *Múzeumok iskolabarát fejlesztése és oktatási-képzési szerepének infrastrukturális erősítése* elnevezésű kiírásra, melynek célja a foglalkoztató tér korszerűsítése, info-kommunikációs technikával való felszerelése volt. A tér felújítása, a beszerzésre kerülő eszközök és szolgáltatások révén alkalmassá kívántuk tenni a termet az iskolán kívüli, élményszerű foglalkozások tartására, különböző korcsoportok fogadására.

1-2. ábra: A Bezerédy Győző terem 2008-ban és a felújítás után, 2010-ben

¹ A bemutatott pályázatokat írta, a projekteket menedzselt az írás szerzője.

A Bezerédy Győző terem korszerű múzeumi foglalkoztatótérre alakítása, valamint virtuális pontok kialakítása a pécsi Városházai Múzeumban című pályázattal a Történeti Osztály 37,5 millió forint vissza nem térítendő, 100%-os támogatást nyert. A projektet 2009. október 15. és 2011. március 31. között valósítottuk meg, melynek eredményeként a Bezerédy-terem az alábbiak szerint újult meg.

A terem külső és belső felújítását építész tervei alapján és műszaki felügyeletével végeztettük el

- A terem – tetőrész alatt elhelyezkedő – elhasználódott radiátorait eltávolítottuk, az alacsony hatékonyságú fűtési rendszert padlófűtésre cseréltük. A költséghatékonyságot szem előtt tartva, alternatív fűtésre alkalmas hűtő-fűtő klímát is felszereltünk.

- A fűtőhatékonyság további növelése érdekében hőszigeteltre cseréltük a külső nyílászárókat. Ezúttal olyan zsalukat helyeztünk az ablakok elé, melyeket – a korábbiakkal ellentétben – ki is lehet nyitni, de mégsem változtatnak a szárítópadrás jellegzetes külső megjelenésén.

- A tetőt – részben újonnan vásárolt használt cserepekkel – újra rakattuk.

- A tetőtér falai új, 20 cm vastag szigetelést kaptak. Ennek köszönhetően nyáron sem melegszik túl a tető alatti tér.

- A port átengedő padlózatot könnyen tisztítható, nagy kopásállóságú laminált padlóra cseréltük.

Belsőépítész tervei alapján új, derűs, letisztult arculatot kapott a terem és előtere

- A sötétre festett fenyő lambéria helyett gipszkartonnal borítottuk a tető és a falak gerendáit. A falak egy kivételével fehér színt kaptak, ezzel világossá vált a korábbi sötét tér.

- Az ablakok alatti radiátorok eltávolításával a parapetek mögött tárolásra alkalmas tereket kaptunk, melyeket elhúzható ajtók zárnak le. A Siketek és Nagyothallók Országos Szövetségének pécsi csoportja javaslatára a parapetek mögé indukciós hurkot építettünk be, ami a hallássérültek múzeumhasználatát segítheti.

- Az előtérbe két beépített szekrény került, ahol a foglalkozásokhoz szükséges anyagokat tároljuk.

- Egy nagyobb vitrin összetett funkciókat szolgál: zárt fiókjai tárolásra, üveges, polcos része a foglalkozásokon használt múzeumi tárgyak kiállítására szolgál.

- A laptopoknak, műszaki eszközöknek guruló médiaszekrényt készítettünk, akkumulátoraik feltöltése a szekrényen belül is lehetséges.

- Az előadói pult – csakúgy mint a terem minden tároló bútora – szintén zárható.

- 20 darab babzsák, 60 darab ergonomikus szék, 16 db trapéz asztal és a rájuk méretezett munkalapok teszik teljessé a berendezést. Ez utóbbiak kék, sárga, piros és zöld színűek, így a foglalkozások résztvevői a színek szerint alkothatnak csoportokat. Ugyanilyen színekben készítettünk el 36 darab műbőr borítású ülepárnát, melyek szőnyeggé is összepatentolhatók.

- A foglalkoztató tér hátsó része elfüggönyözhető, drámatérként, olvasósarokként, kuckóként használható.

Eszközök

- A foglalkoztatótérben 16 laptopot használhatnak a foglalkozások résztvevői.

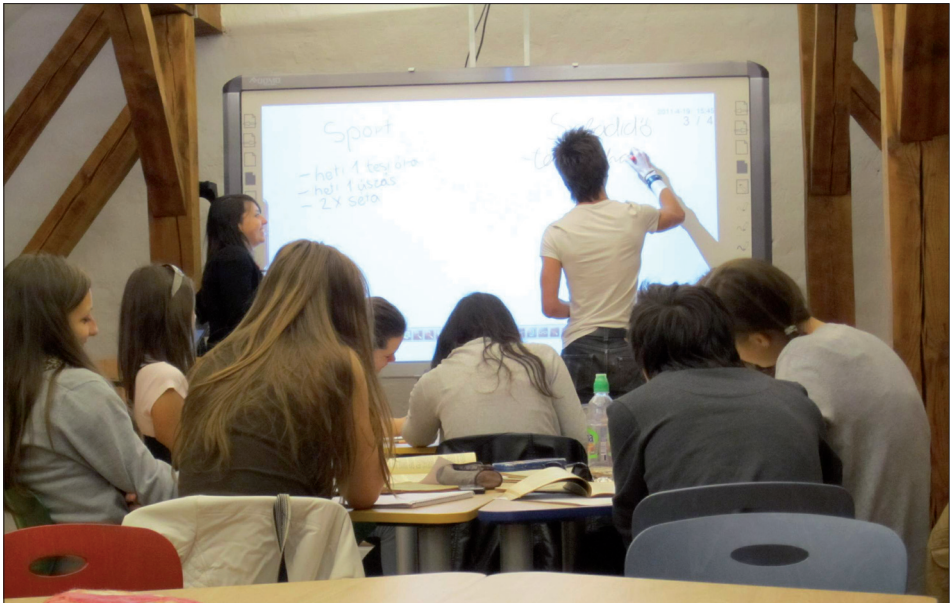
- A múzeum egyéb pontjain 3 érintőképernyős kioszkot állítottunk fel. Ezek közül az egyiket beépítettük a 2013-ban nyílt, *Azok a '40-es évek...* című kiállításunkba, egy másikat időszaki kiállításainkban használunk, a harmadikat a pénztárban helyeztük el.

- Két, a foglalkozásokat segítő szoftvert szereztünk be: egy kisebb nyilvántartó szoftverrel a tárgyakról digitális leírkartonok készíthetők, a másikkal a laptopokon használható interaktív tartalmak állíthatók elő. A szoftverek tartalmait a terem szerverén tudjuk tárolni. A számítógépeket wi-fi köti össze.

- A 9:16 arányú interaktív tábla szintén az aktív részvétel eszköze, egyben filmek vetítésére is alkalmas.

- A foglalkoztató teremben történő nyomtatásra, szkennelésre, fénymásolásra egy multifunkciós nyomtató szolgál.

- A foglalkozások audiovizuális tartalmainak elkészítéséhez egy digitális diktafont, egy digitális kamerát és egy digitális iratkamerát vásároltunk.

3. ábra: Használatban az interaktív tábla

- A terem hangosítását egy erősítővel és a gerendák mögött elrejtett hat hangszóróval oldottuk meg.

A múzeumpedagógiai segédeszközök beszerzésénél a leendő foglalkozásokon való alkalmazhatóságuk volt a cél. 2005 óta tervünk, hogy nagyobb nyomatékot adunk az osztályunknak otthont adó épületegyüttesnek, a „Derfli”-nek, amelyben a 19. századig tímármanufaktúra működött. Emellett a város egyik legnagyobb eseményét, az 1907-es országos kiállítást is hangsúlyosan készültünk beemelni a múzeumpedagógiai témáink körébe.

Múzeumpedagógiai segédeszközök

- Keményfából elkészítettük a Derfli összeépíthető makettjét.
- A belvárost, a Tettyét és a Budai külvárost összekötő Derfli makettje ráhelyezhető a terület 1865-ben készült színes kataszteri térképére, melyet kb. 4 x 2 méteres nagyságú molinóra nyomtattunk ki.

4. ábra: Janusos diákok a piusi egyenruhák másolataiban

- Egy 2 x 1,5 méteres molinóra Pécs 19. század végi térképét nyomtattuk.
- Pécs kinagyított 19. századi térképéhez 10 cm nagyságú, századfordulós divat szerint öltözött iparosokat, kereskedőket, munkásokat, nőket, férfiakat és gyerekeket ábrázoló figurákat vásároltunk. A térkép és a figurák segítségével a város mindennapjai akár társasjáték formájában is megjeleníthetők, eljátszhatók.
- Varrattunk 33 rend századfordulós viseletmásolatot, amelyekbe a gyerekek beöltözhetnek a foglalkozásokon.

Új foglalkozások

Elkészült a korszerű foglalkoztatótér, készen állt arra, hogy új típusú múzeumi foglalkozásoknak adjon otthont. Megvalósításukra a Társadalmi Megújulás Operatív Program (TÁMOP) *Múzeumok Mindenkinek Program – Múzeumok oktatási-képzési szerepének erősítése* című kiírásra adtunk be pályázatot 2010 áprilisában.

A pályázat révén osztályunkon az informális tanulási lehetőségek körét kívántuk bővíteni, amelyekhez a város és a megye történetének tárgyi emlékeit őrző gyűjteményünk révén egyedülálló kapacitással rendelkezünk. Célunk a múzeumi tárgyak széleskörű hasznosítása volt élményszerű, kreativitásra építő foglalkozások keretében. Távlati célként a lokális identitás, a társadalmi és környezeti tudatosság erősítését jelöltük meg pályázatunkban. A projekt tematikája a helyi tradíciókra, a közös tárgyi és szellemi örökségre épült. Hangsúlyos szerepet kaptak a Derfli épületrészei (pl. a tímárműhely, a munkásbérház és a fogadó). Az épületegyüttes egykori lakói révén a város társadalmi és etnikai sokszínűségét tudtuk érzékeltetni. A Derfli környezete, a Tettye-patak völgye, a pécsi ipar kialakulásának egyik helyszínéeként a sokszínű gazdasági és kulturális örökség bemutatására alkalmas. *A Bezerédy Győző terem infrastruktúrájának működtetése, kompetenciafejlesztő foglalkozások a Janus Pannonius Múzeum Történeti Osztályának szervezésében* című pályázatunkkal 16 millió forintos vissza nem térítendő, 100%-os intenzitású támogatást nyertünk a projektre, melyet 2010. június 1. és 2011. augusztus 31.

között valósítottunk meg. Mivel osztályunknak nem volt múzeumpedagógusa, a támogatásból a projektmegvalósítási időszakban megbízási szerződéssel alkalmaztuk a történelem-néprajz szakos egyetemi diplomáját éppen a projektkezdés előtt megszerző Kőszegi Gábort.

Már a pályázat beadása előtt bevontuk a pedagógusokat² a foglalkozáscsomag kialakításába, hogy igényeiknek megfelelő, az iskolai oktatásban valóban hasznosítható programot alakítsunk ki. Ezek alapján három foglalkozástípusban a következő foglalkozássorozat tematikákat határoztuk meg:³

Múzeumi órák⁴

1. Fedezzük fel a Derflit! A foglalkozássorozat célja, hogy minden korosztály számára ismertté tegye ezt a nevet, de nem csupán az elnevezést. A múzeum épületegyüttese ugyanis sok mindent átélt az idők során. Működött itt tímárműhely, volt benne bálterem, kádfürdő és fogadó, de építettek hozzá egy munkásbérházat is. A tímárház szárítópadrása egy ideje foglalkoztatótérként működik. Ezt a sokszínűséget szeretnénk bemutatni. Eredeti műtárgyak és másolataik, dokumentumok és fényképek, viseletmásolatok a dramatikus játékhoz, valamint az épületről készült 3 dimenziós digitális modell segít a tér- és időbeli barangolásban.

5. ábra: Pécs filmtekerceken: gimnazisták filmklubja

² A foglalkozások témáinak meghatározásában a következő pedagógusok és oktatók segítettek minket: Dombiné Borsos Margit (PTE 1. sz. Gyakorló Általános Iskola), dr. Huszár Zsuzsanna (PTE Neveléstudományi Intézet, Nevelés- és Oktatásméleti Tanszék), Ravasz Gyöngyvér (Janus Pannonius Gimnázium), Pasku Györgyi és Erdős Géza (Széchenyi István Gimnázium és Szakközépiskola)

³ A leírások ajánlott tematikák, amelyeket minden esetben a pedagógusok és a csoportok igényeihez alakítunk. Foglalkozáskínálatunk foglalkozástípusonként és ajánlott korcsoportok szerinti felsorolásban is megtalálható a Padlás honlapján: www.padlas.jpm.hu. A projektmegvalósítás során a foglalkozások részletes tematikáját és óraterveit – az egyetemi modul és a fogyatékkal élőknek szóló speciális foglalkozás kivételével – Kőszegi Gábor múzeumpedagógus dolgozta ki a pedagógusok igényeinek figyelembevételével.

⁴ Egy félévben 6 darab 45 perces foglalkozás az adott témában.

2. Filmklub: Pécs filmtekerceken. Elsősorban a vizuális kultúra iránt érdeklődő középiskolásoknak ajánljuk. A résztvevők az 1930-as évektől az 1980-as évekig reklám- és játékfilmeket, filmhíradókon keresztül követhetik a város képének változásait és a benne élők mindennapjait. A foglalkozás nem csupán a filmek megtekintését jelenti, hanem aktív részvételt is követel. A rendelkezésre álló eszközök lehetővé teszik rövid-film forgatását, amit a város különböző helyszínein készítenek a résztvevők.

Múzeumi napok⁵

1. Tímárinasok. Az általános iskolás korosztályt szeretnénk aktív részvétel mellett megismertetni azzal a világgal, ami a tímárház eredeti funkcióival megidézhető. A foglalkozások kerete egy szerepjáték: a gyerekek vándorlegényekké válva ismerkednek meg a pécsi börgyártás történetével és a tímárházzal, az egykor európai híró pécsi mesterség történetével, technológiáival. Kézbe vehetnek különféle cserzőanyagokat, bormintákat, régi munkaeszközöket. Megtudják, miként lehet felismerni az állati bőrt. „A műhely inasaként” kézműves foglalkozáson vesznek részt, „mestervizsgát” tesznek, mely a „vándorúton” tanultakat kéri számon. Ehhez el kell készíteniük egy „vizsgamunkát”. A foglalkozás nevelési céljai: esztétikai-művészeti tudatosság és kifejezőképesség, hagyományos mesterségek megismerése, kezűgyesség, a kulturális tudatosság, az örökségvédelem és a lokális identitás erősítése.

2. „Páratlan élvezet járni a Mecseket.” Az 1891-ben alakult Mecsek Egyesület és Pécs szabad királyi város Idegenforgalmi Hivatalának múzeumban őrzött hagyatékán keresztül ismerjük meg a hegység turisztikai hasznosítását, természeti és kulturális örökségét. Rövid kirándulás során megismerünk néhány, az egykori Mecsek Egyesület által emelt objektumot. Egy gyerekek által készített társasjátékkal az ismereteket játszva sajátítjuk el. Nevelési célok: környezettudatosságra nevelés, testi-lelki egészség fejlesztése, helyi környezet megismerése, interdiszciplináris tudás alkalmazása (földrajz, biológia, életmódtörténet). A foglalkozás háttere a JPM Történeti Osztályának 2008-ban indult túrasorozata, a Múzeumi Túrák a Mecsekben, amelynek kirándulásait a Baranya Megyei Természetbarát Szövetséggel közösen, mind a mai napig havi rendszerességgel megtartjuk.

Tematikus foglalkozások⁶

1. Ünnepek és hétköznapiak Pécsen a 19. és a 20. században. A korabeli Pécs életmódjának és jelentősebb eseményeinek feldolgozása forráselemzés, tárgyak elemzése révén. Múzeumpedagógus vezetése mellett a tanulók maguk tárják föl a törvényszerűségeket, tényeket. A polgári életmód, a családi ünnepek feltérképezésével a társadalmi viszonyokat ismerhetik meg. Emellett a város életében jelenlévő árverések, piacok, vásárok, híres iparosok és a nagy sikerű 1907-es Országos Kiállítás és Vásár megismerésével kapnak képet a nagyobb léptékű folyamatokról. Multimédiás eszközök, a drámapedagógia alkalmazása (például a múzeumban berendezett enteriőrben) kiválóan alkalmas a fentiek bemutatására. Plakátok, reklámműsások szerkesztésével fejlesztjük a tanulók kreativitását, művészeti kompetenciáját.

⁵ Félnapos (minimum 4x45 perces) foglalkozások

⁶ Egy félévben 10 darab, minimum 60 perces foglalkozás

2. Ilyen most az iskolánk! Milyen volt régen? Ez a foglalkozás a Janus Pannonius Gimnázium diákjai részére készült. Célunk, hogy a tanulók aktív munkájukon keresztül megismerhessék jelenlegi iskolájuk jogelődjének, a Jézus Társasági Pius Alapítványi Katolikus Főgimnáziumnak a történetét és mindennapjait.⁷ Szeretnénk, ha feltárulna az egykori és a mostani iskola közötti hasonlóságok és különbözőségek sora. Ehhez hozzátartozik a tanulás-tanítás, tanárok-diákok, a mindennapi iskolai élet és a különleges alkalmak megismerése. Öregdiákok és terepbejárás, dramatikus játék, korabeli tárgyak és dokumentumok, valamint a modern technikai eszközök segítségével próbáljuk közelebb hozni egymáshoz a két iskolát és a diákokat. A fél éven át heti rendszerességgel megtartott foglalkozások során a 11. osztályos tanulókat diákmentorokká képeztük, akik történelemtanárunk útmutatásai mellett adták tovább iskolatörténeti ismereteiket a náluk fiatalabb iskolatársaknak. A program végeztével kitöltött kérdőívek tanúsága szerint a gyerekeket a Pius Gimnázium öregdiákjaival való találkozás érintette meg leginkább, az általuk felidézett történetek voltak a legtanulságosabbak számukra.⁸

6. ábra: Gimnazisták és öregdiákok. Janus - Pius találkozó

⁷ Iskolatörténeti kutatások révén 2008 óta állunk kapcsolatban a Jezsuita Diákszövetség Egyesület (JIDE) pécsi csoportjával, a piusi öregdiákokkal. Az ő közvetítésükkel jutottam el a Jezsuita Levéltárba, ahol a Pius Kollégium iratait őrzik. A programhoz főként ezt a gazdag forrásanyagot használtuk: kérésünkre a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya (JTMR) rendelkezésünkre bocsátotta a Pius Kollégiumra vonatkozó teljes levéltári állományt. Az anyagot digitalizáltuk, így használtuk fel az iskolatörténeti foglalkozásokon. A JTMR és a JPM között született megállapodás szerint a digitalizált forrásanyag osztályunkon is kutatható.

⁸ Az „Ilyen most az iskolánk! Milyen volt régen?” című iskolatörténeti program anyagának és a Jezsuita Levéltárból származó fényképek osztályunkon őrzött digitális másolatainak felhasználásával készült el a program zárását követő évben a Janus Pannonius Gimnázium centenáriumi emlékkönyve. A Pius Gimnáziumra vonatkozó részt a velünk együttműködő pedagógus, a Janus Pannonius Gimnázium iskolatörténeti szakkörének vezetője, Ravasz Gyöngyvér szerkesztette. RAVASZ GY. – VALUSEK A. (szerk.): Janus-Pius centenáriumi emlékkönyv 1912-2012. Pécs, Janus Pannonius Gimnázium, 2013. A múzeumi foglalkozássorozatról egy résztvevő diák írt összefoglalót (pp. 53–57.).

7. ábra: Jelnyelven a tímármesterségről. Foglalkozás siketeknek és nagyothallóknak

8. ábra: A Padlás logója

3. Kompetenciafejlesztés a Várostitörténeti Múzeum pedagógiai programjában⁹ (egyetemi modul). A Várostitörténeti Múzeum 2011-től új foglalkoztatótérrel és múzeumpedagógiai foglalkozáscsomaggal várja a közoktatási intézmények diákjait. A TIOP 1.2.2 pályázat révén létrejött terem és a korszerű eszközök új múzeumpedagógiai program kidolgozását tették szükségessé. Ebbe a munkába bevontuk a Pécsi Tudományegyetem Neveléstudományi Intézetének és Modernkori Történeti Tanszékének oktatóit és hallgatóit, akik egyrészt tanácsaikkal segítették a muzeológusok munkáját, másrészt a kompetenciafejlesztő foglalkozások kidolgozásában való részvétel során tapasztalhatták, hogy milyen problémákkal kell megküzdenie egy gyakorló múzeumpedagógusnak. Az osztály muzeológusai által összegyűjtött eredeti dokumentumok és tárgyak felhasználásával a hallgatók a foglalkozások témáira óravázlatokat és feladatokat dolgoztak ki.

4. Érezzük magunkat otthon a múzeumban!¹⁰ A foglalkozást a Várostitörténeti Múzeummal együttműködésben álló Siketek és Nagyothallók Országos Szövetségének (SINOSZ) pécsi csoportjával közösen dolgoztuk ki. Célunk a fogyatékkal élők múzeumhasználatának elősegítése. A siketeket és nagyothallókat indukciós hurok, piktogramok és kommunikációs segítőként közreműködő muzeológusunk segíti eligazodni a múzeum kiállításaiiban és gyűjteményeiben.

A projekt kapcsán a résztvevő intézményekkel öt évre szóló együttműködési megállapodásokat kötöttünk, melyekben a múzeum vállalta, hogy a projekt megvalósítási időszakában (az első évben) díjmentesen tartja a foglalkozásokat, a partnerintézmények pedig vállalták, hogy a megállapodásokban rögzített óraszámban látogatják a foglalkozásokat a projekt ötéves fenntartási időszakában is.¹¹

A TÁMOP pályázat további eredményei

A projekt céljai között szerepelt a Derfli 19. század eleji állapotát bemutató digitális modellezése. Eredménye egy rövidfilm lett, amelynek segítségével a látogató a korabeli épület belső tereiben barangolhat.¹²

⁹ Ezt a két félévet felölélő modult a 2010/11-es tanév első szemeszterében, a többi programnál félévvel korábban indítottuk, így az egyetemi kurzuson szerzett tapasztalatokat, tanácsokat, következtetéseket, valamint a hallgatók által készített óravázlatokat és feladatokat be tudtuk építeni a közoktatási intézmények tanulóinak szóló foglalkozásainkba. A modulról és tanulságairól dr. Huszár Zsuzsanna (PTE), Méreg Martin (a kurzus egyik hallgatója) és Pásztor Andrea (JPM) Múzeumpedagógiai tartalomfejlesztés három nézőpontból címmel tartott előadást az ELTE múzeumpedagógiai szaktanácsadó képzésének 2011. évi konferenciáján. Tanulmányuk megjelent a konferencia tanulmánykötetében: Foghtűy Krisztina - Pírka Veronika - Kempf Katalin (szerk.): Új múzeumpedagógiai törekvések – a hazai felsőoktatásban és a múzeumi gyakorlatban. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012.

¹⁰ A foglalkozássorozatot Gál Éva dolgozta ki és tartotta meg, aki egyben jelnyelvet használó kommunikációs segítő is. Ld. GÁL É.: Siketek és nagyothallók a múzeumban. JPMÉ 53. 363-368. Pécs, 2015.

¹¹ Az egyéves – díjmentes foglalkozásokat nyújtó – projekt megvalósítás időszakkal szemben a fenntartási időszak öt éve alatti múzeumlátogatások száma nem érte el a megállapodásokban rögzített éves szintet, az iskolák (és a szülők) ugyanis nehezen tudják ezt finanszírozni. Együttműködési megállapodást a következő oktatási intézményekkel kötöttünk: PTE 1. számú Gyakorló Általános Iskola, Budai Városház Iskola, Széchenyi István Gimnázium és Szakközépiskola, Janus Pannonius Gimnázium, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi, illetve Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar. Az oktatási intézményeken kívül a Siketek és Nagyothallók Országos Szövetségének pécsi csoportjával kötöttünk megállapodást.

¹² Az épület virtuális bejárását Gál Éva és Steiner Zsolt útmutatásai alapján Pozsárkó Csaba készítette el. Megtekinthető itt: <http://jpm.hu/index.php?m=3&s=6&id=26> vagy itt: <https://www.youtube.com/watch?v=BRJX3NTftO0#t=23>

Törekedtünk arra, hogy a JPM Történeti Osztályának új foglalkoztató tere közismertté, elfogadottá, az osztályunkon végzett munka egyik védjegyévé váljon. Mivel elsősorban gyerekeknek szervezzük foglalkozásainkat, a terem hozzájuk közel álló tulajdonságait kellett hangsúlyoznunk. Ezért a kissé hosszú, komoly hangzású „Dr. Bezerédy Győző terem” helyett a jóval egyszerűbb és könnyen megjegyezhető „Padlás” elnevezést választottunk, amelyből meghitt, titokzatos, régi tárgyakat, kincseket rejtő helyre asszociál az ember. Másrészt ezzel utalunk a tímárház jellegzetes szárítópadlására is, amellyel kitűnik környezetéből, így már messziről könnyen beazonosítható. Azért, hogy a védjegyhez vizuális kép is társuljon, elkészítettük a PADLÁS foglalkoztatótér logóját és arculati kézikönyvét.¹³

Egy ingyenes weblap szerkesztő alkalmazással a projekt menedzsere készítette el a Padlás honlapját (www.padlas.jpm.hu), amely a Janus Pannonius Múzeum internetes oldaláról érhető el. A látogatók itt előzetesen tájékozódhatnak a Derfliről, az épületben található állandó kiállításokról, a Padlás kialakításának egyes fázisairól, foglalkozásainkról, valamint megismerkedhetnek azokkal az eszközökkel, amelyeket a foglalkozásokon használunk. Az oldalon elhelyezett naptár folyamatosan frissülve mutatja, hogy mikor milyen programok vannak a Padláson.

2012 óta szervezzük a foglalkoztató térben a felnőtteknek szóló PADLÁS – Helytörténeti Műhelyeket. Az összejöveletek alkalmával egy-egy témát 3-3 előadó több szempontból vizsgál meg. A húszperces előadásokat minden alkalommal kerekasztal beszélgetés követi.

A projekt megvalósítási időszakának 14 hónapja alatt 608 fő 135 megtartott múzeum-pedagógiai foglalkozássorozatban (amelyek 1-13 alkalomból álltak) összesen: 2744 részvétellel részesült a programból.

Museum education projects in the Attic

ANDREA PÁSZTOR

Financed from EU funds, the History Department of Janus Pannonius Museum carried out significant museum education development projects between 2009-2011. With their proposal submitted to the Society and Infrastructure Operative Programme (TIOP), a funding of 37,5 million HUF was raised which was used for renovating and supplying with modern IT and methodological equipment an activity area located in the drying loft of what used to be an old tanner house, now a protected monument. Using additional funds from the Social Renewal Operative Fund, a new portfolio of museum education programmes was developed, in collaboration with teachers and educators. In our study the museologist acting as project manager in these developments gives an account on details of the projects and their results.

¹³ A logót és az arculati kézikönyvet a Ferling PR ügynökség készítette el.

Siketek és nagyothallók a múzeumban

GÁL ÉVA

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.
e-mail: gal.eva.jpm@gmail.com

Kiemelt szerepű a tapintás, szaglás, képi-vizuális anyagok beépítése a programokba. Az előkészítésre és a megvalósításra hosszabb időt kell tervezni. Fontos környezeti feltétel, hogy a programok olyan helyszíneken valósuljanak meg, ahol a jeltolmács a hallássérültek számára jól látható, megvilágított térben tud tolmácsolni. A nagyothallók számára nagy segítség, ha a terem indukciós hurokkal van felszerelve.

A JPM Történeti Osztályán, a Várostitörténeti Múzeumban 2010-ben kezdtük el siket- és nagyothalló embertársaink részére rendszeres programok megvalósítását, amelyek a visszajelzések szerint sikert arattak.¹ Partnerünkkel, a SINOSZ Baranya Megyei Szervezetével közösen folyt az előkészítő, szervező és értékelő munka. A szerzett tapasztalatokat szeretném alábbiakban közreadni.

Személyes indíttatás – előzmények

2007 és 2011 között végeztem el a már Uniós szabályok szerint formált jelnyelvi kommunikációs tanfolyamokat Pécsen, a középfokú ismeretek kommunikációs segítőként való munkálkodásra jogosítanak. A három és fél év alatt bepillantottam a hallássérült emberek – a külvilág felé eléggé zárt – közösségének életébe, részt vehettem programjaikon, konzultálhattam, segítséget kérhettem a tolmács szolgáltatást végző szakemberektől, s természetesen a SINOSZ helyi szervezetét vezető titkár asszonytól is. Azt terveztem, hogy nagyra tárom a múzeum kapuit a hallássérült emberek számára, hogy múzeumunkat a „bizonytalan és ismeretlen hely” szerepkörből „az otthon vagyok, jól érzem magam, ide bátran jöhetek, itt fontos vagyok” gondolatkörrel kapcsolom össze². Még a tanulás ideje alatt „mélyvízbe” kerültem, a budapesti Hallássérültek Tanintézetéből Kiss Attila szakoktató tanár szervezésével és vezetésével fiatalok hallássérült csoportját

¹ A programokat pályázatok tették lehetővé. Egyes programokon a SINOSZ jeltolmács szakemberei is segítettek a munkát, amelyért hálás köszönettel tartozunk. Elnyert pályázatok: TIOP 1.2.2/08/1: A Bezerédy Győző terem korszerű múzeumi foglalkoztató térére alakítása, valamint virtuális pontok kialakítása a pécsi Várostitörténeti Múzeumban és TÁMOP 3.2.8/10/B : A Bezerédy Győző terem infrastruktúrájának működtetése, kompetenciafejlesztő foglalkozások a Janus Pannonius Múzeum Történeti Osztályának szervezésében. Projekt menedzser Pásztor Andrea főmuzeológus.

² Az első három tanfolyamot munkahelyem, a Janus Pannonius Múzeum finanszírozta, amelyért hálás köszönettel tartozom.

vezethettem múzeumunkban³. El kell mondanom, hogy a jelnyelvi oktatás rendkívüli nyitottsággal, odafigyeléssel történt. Később is, minden alkalommal érezhettem a sikeres és nagyothalló emberek segítőkészségét, szeretetét, türelmét és az örömet, hogy most valaki saját nyelvükön szól hozzájuk (sokszor hallgatóságom tanított menet közben új jelekre, jelvariánsokra is).

A jelnyelv egy rendkívül különleges és csodálatos nyelv, megtanulni nem könnyű. Több nyelvjárása is van, a szerint, ki, hol tanult, s a mimikával, artikulációval kísért „kézzel írt” jelek kivitelezése is szinte mindenkinél egy kicsit más, egy kicsit egyéni. A múzeumi foglalkozásokra a tartalmi és szervezési előkészületek mellett a jelnyelvi ismeretekben való felkészülés is fontos volt. Erre kiváló alkalmat teremtettek a rendszeressé váló múzeumi programok, amelyek két helyszínen, a múzeumban (Pécs, Felsőmalom u. 9.) és a SINOSZ pécsi székházában, annak klubhelyiségében (Pécs, Jókai u. 9.) kerültek megvalósításra⁴. Ez több szempontból is előnyös volt. A SINOSZ-ban rendezett programok „házhoz jöttek”, céljuk volt az is, hogy felkeltsék, illetve ébren tartsák az érdeklődést a múzeum iránt. Másrészt nem volt mindig könnyű megszervezni a külső helyszínű rendezvényekre az érdeklődő csoportot, elősegíteni a megszokott helyről, környezetből való kimozdulást, aktivitást. Ez az időszak éppen arról szólt, hogy egy addig ismeretlen terep váljék ismertté, bevezetetté. A két helyszínen viszont minden alkalommal a muzeológus személye, s a múzeumról szóló téma volt az összekötő kapocs. Tapasztalatunk szerint lényegesen könnyebb volt a csoport szervezése, ha a múzeumba a SINOSZ székházból, együtt érkeztek. Célzerű volt a múzeumi foglalkozásoknak a SINOSZ klubnapokra szervezése, vagyis egy már bejáratott időponthoz alkalmazkodtunk. Ez azt is jelentette, hogy a múzeumi témák beépültek a SINOSZ előre tervezett programsomagjába. Ez jótékonyan hatott a közönségszervezésre is, amelynek eszköztárában szórólapok, internetes tájékoztató mellett az előzetes, személyes figyelemfelkeltés is részt kapott. A tervezett programsorozattal a múzeumi értékek sokszínűségét szerettük volna felvillantani, s múzeumunkat megismertetni, lehetőleg többféle eszköz, többféle módszer segítségével.

Megvalósult programtípusok

Tárlatvezetés

A látogató számára a „múzeum” szó általában egyet jelent a kiállítással. Ezért nem véletlen, hogy az indító foglalkozás keretében állandó történeti kiállításunkkal ismerkedhettek az érdeklődők. A kommunikáció ez esetben eltér a megszokottól. A jelnyelven „beszélő” muzeológus egy-egy kiállítási egységnél először elmondja az ahhoz kötődő ismereteket. Fontos, hogy ezután még kellő időt kell hagyni a szóban forgó tárgyak, kiállítási rész megtekintéséhez, a felmerülő kérdésekre a válaszadáshoz is.

Előadás - diavetítéssel

A vetítés alatt a teremben – ismét a jó láthatóság miatt – kellő világítást kellett biztosítani. Jó szolgálatot tesz akár egy krétával írható tábla is. A menet közben felmerülő

³ A börtárgy készítő mesterséget tanuló diákok ipari műemlék épületünk, az egykori tímárház történetével, s a bőrkikészítő ipar hagyományaival ismerkedhettek meg a múzeumban. Köszönettel tartozom Kiss Attilának, aki igen sok, értékes szakmai segítséggel is támogatta e pécsi ipartörténeti múlt mélyebb feltárását.

⁴ Épületünkben a jobb tájékozódást kihelyezett piktogramok segítik, előadótérünkben – amit PADLÁS-nak neveztünk el –, indukciós hurok került felszerelésre, a kommunikációt interaktív tábla és számos egyéb eszköz segíti.

kérdésekre a válaszadásnál, bonyolultabb fogalmak, folyamatok megismertetésekor rajz, ábra, vázlat, vagy csak egy-egy nehezebben érthető szó felírva mindjárt könnyíti az ismeret átadást. Ez a módszer kiválóan alkalmas volt például a múzeumi képeslap gyűjteménnyel való ismerkedésre, a képek lakóhelyünk, Pécs város ismert vagy kevésbé ismert helyszíneit, azok változásait elevenítették fel.

Komplex foglalkozás

A komplexitás abban állt, hogy bevezető előadás, tárgyakkal való közeli ismerkedés, kézműves foglalkozás egymásra épülése összességében egy érzékekre ható, kreatív, önálló tevékenységre is ösztönző, kötetlenebb, mégis informatív programtípus valósulhatott meg. Több témát is ezzel a módszerrel dolgoztunk fel:

- Ismerd meg a Timárházat (a programok múzeumi helyszínét), tímármesterek nyomában – bőrgyártó hagyomány Pécsen
- Húsvéti hagyományok – illatszer készítés
- Kesztyű történet – kesztyűgyártó hagyomány Pécsen – ismerkedés a „kesztyűnyelvvel”

Példaként a húsvéti programot részletezzük.

A téma a húsvéti ünnepkör volt, amelyet rendhagyó módon, az illatokon keresztül igyekeztünk megközelíteni. Pál Gyöngyvér PTE hallgató óratervét adaptáltuk a hallásérültek számára megalkotott programba. A foglalkozás első részében diaképes vetítés-előadás zajlott, megismerkedve a húsvéti ünnepkörrel, s az illatszerekkel, készítésük alapfogalmaival, munkamenetével. Ezt követte a kapcsolódó műtárgyak megismerése, illetve ma is gyártott „régieknél” illatait is meg lehetett szimatolni (pl. Opera, Széna, Levendula márkák). Majd az előkészített alapanyagokból született a „kreáció”, az egyénre szabott illat. Ehhez persze címkét is kellett tervezni és mindenki maga adott nevet saját illatszerének. A csoport tagjai nagy élvezettel fedezték fel a több mint tízféle illatot, és hosszabb válogatás, mérlegelés után választották ki a kellemesnek ítélt komponenseket.

A programok sikerét mutatja, hogy igény volt azok többszöri ismétlésére is. Itt jegyezzük meg, hogy tapasztalataink szerint a jelnyelvet használók nagyon nyitottak voltak a különféle más kommunikációs formák/nyelvek megismerésére, így ezt a komplex foglalkozást közkívánatra most a legyezők történetével, a legyezőnyelv megismertetésével fogjuk folytatni.

Filmklub

A filmklub ötletének megvalósítása is nagy sikert aratott. 1939-ben egy neves pécsi polgár, Hamerli Antal elkészítette „Egy nap Pécsen” című, díjnyertes filmjét, amely igen fontos kordokumentum. A Pécs TV, remek ötlettől vezérelve pedig 2006-ban elkészítette az 1939 óta eltelt változásokat dokumentáló filmet is. Mindkét film háttérzenével, de szöveg nélkül készült. A két alkotás együtt, egymás után megtekintve különleges élményt nyújtott. Ebben az esetben rövid bevezető előadás ismertette meg a filmek készítőit, üzenetét. A vetítést a Múzeumok Éjszakája program keretében tartottuk, halló és hallássérült közönségnek. Így a bevezetőt hangosan kellett elmondani, mindezt jelekkel kísérve.

Fókuszban a tárgyak

Terveztünk olyan programot is, amelynek kiindulópontjául egyetlen tárgy szolgált. A múzeumi gyűjteményben őrzünk egy megkopott, sokat forgatott kis könyvecskét, amely a 19-20. század fordulóján közkedvelt „virágnyelvek” számos változatát mutatja be. Úgy gondoltuk, fontos lenne a jelnyelvet használó embereknek ismereteket átadni arról, hogy a kommunikációnak a beszélt nyelven kívül más módozatai is kialakultak az idők folyamán. Így talán a saját nyelvükre való rátekintéshez is újabb szempontokat adhatunk. A gyakorlati bemutatóval egybekötött kötetlen előadáshoz-beszélgetéshez szórólap is készült, amelyhez a „kesztyűnyelv”-ből válogattunk példákat. Ezzel már kapcsolódási pontot teremtve a később megvalósult, a pécsi kesztyűgyártás történetéről szóló komplex foglalkozáshoz is. Az ötlet nyomán egy másik program keretében néhány különösen érdekes régi fotográfia (pl. szivarszipkába rejtett mikrofotó, sztereofotó stb.) bemutatását valósítottuk meg, majd meghirdettük a „Hozz egy tárgyat!” című programsorozatot. Felhívást intéztünk a SINOSZ tagokhoz, hozzanak a megadott klubfoglalkozásokra olyan tárgyakat otthonról, amelyet érdekesnek találnak, valamilyen személyes élmény, történet kapcsolódik hozzá, vagy olyan darabot, amely számukra is ismeretlen célt szolgált egykor. A tárgyakkal való ismerkedés, azok közös felfedezése azt hiszem maradandó élményt okozott mindannyiunknak. A múzeumi gyűjtemény darabjai közül egy érdekes, 1942-ben megjelent hadiszakácskönyv került bemutatásra, amelyet egyben az „Azok a 40-es évek” című új kiállításunkhoz figyelem felkeltőnek is szántunk.

Specialítások

Előadásmód, ismeretanyag közvetítése

Mesterkélt artikulációtól mentes, természetes előadásmód, gondolataink tömör, egyszerű, világos megfogalmazása segíti a megértést. Az összefüggések, vagy önálló jelekkel nem kifejezhető fogalmak megismertetését is szolgálhatja számos módszer, a játékos feladattól a képes-szöveges vetített diaképig. Kiemelt szerepű a tapintás, szaglás, képi-vizuális anyagok beépítése a programba.

A sérült emberek kiállításban való tájékozódását segíti mindaz, amit egyébként is elvárásnak tekinthetünk: pl. formai, tartalmi szempontból megfelelő szöveges információk, a megértést segítő vizuális eszközök alkalmazása. Hallássérültek esetében is nagyobb a szerepe a tapintásnak, ezért a kiállításokban számukra (is) fontos kiírni, mi az (pl. egy műtárgy másolat), amelyhez hozzá szabad nyúlni, amelynek tapintására ösztönözzük a látogatót, és melyek azok, amelyekhez nem szabad hozzáérni.⁵

Az időtényező

A program előkészítése, az arra való felkészülés hosszabb időt igényel. Ha a múzeumi foglalkozáson jeltolmács segédkezik, célszerű előzetesen megbeszélni vele a tervezett programot, témát, segítve ezzel a felkészülését. Tudnunk kell, hogy a hallgatóság folyamatosan a szinkrontolmácsolást végző jeltolmácsra figyel. Tehát a látnivalók befo gadására egy-egy kisebb téma után kellő időt kell hagyni.

⁵ Megköszönöm a SINOSZ Baranya Megyei Szervezete Titkárának, Cseri Zsuzsának hogy tapasztalatait átadta, rendelkezésünkre bocsátotta.

Környezeti feltételek

Világos termek, terek, ahol a jelelő személy jól látható (vetítés esetén a sötét helyiségben a tolmács számára a láthatóságot szintén biztosítani kell), lehetőség szerint indukciós hurokkal felszerelt helyiség a nagyothallók számára.

Hogyan tovább?⁶

A siket közösségek számára szervezett programokat szeretnénk tovább folytatni, az elégedettséget mérő kérdőívekből leszűrhető tapasztalatokat is felhasználva, s a közösséget is bevonva a további programok tervezésébe. A második irányt a szerzett ismeretek, tapasztalatok egyetemi oktatásba történő konvertálása jelentheti. A harmadik irány a sérült emberek integrációjának segítségét célozza. Fontos lenne halló és hallássérült emberek számára közös programokat is terveznünk, illetve ilyen programoknak helyet adni a múzeumban.

⁶ Aki többet szeretne tudni a jelnyelvi tanfolyamokról, a siket kultúráról, az alábbi web helyeket ajánlom: www.sinosz.hu; www.hallatlan.hu; www.siketek.hu; www.sinoszbaranya.weboldala.net

Deaf and hard of hearings at the museum

ÉVA GÁL

In 2012 we started regular programs for the deaf and hard of hearings on the Historical Department of JPM, which has been reported to success. The preparation, organization and evaluation work was in cooperation with our partner (SINOSZ, Organization of Baranya County). The workshops allowed of EU tenders and museum staff's knowledge of sign. Several types of programs implemented: guided tours, lectures, slide shows, film clubs, complex tasks and „focus on finds” section. Featured roles the sense of feeling, smell, pictorial and visual materials to incorporate into the program. The preparation and execution of the plan should be longer. The important environmental requirement, that the sign language interpreter can interpreter on a clearly visible and illuminated space for the deaf. A big help for the hard of hearings if the room is equipped with an induction loop.

Projektnapok a Janus Pannonius Múzeum képzőművészeti kiállításában

KÁRPÁTI KATA

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.

e-mail: katakarpati@yahoo.com

A pécsi művészeti kiállítások múzeumpedagógiai programkínálatának kialakítását szinte minden esetben megelőzik a következőkben ismertetésre kerülő projektnapok. Ezeket a nagyjából kísérleti foglalkozásokat pályázati forrásokból és szponzorációból finanszírozzuk, így a meghívott iskolai csoportok díjmentesen vehetnek részt a foglalkozásokon. Azt, hogy a meghirdetett programjainkat milyen időtartammal és mely korosztálynak indíthatjuk el, a projektnapok tapasztalatai döntenek el. Az iskolákat célzottan választottuk ki, szakköreik és tagozataik szerint, így építhettünk a diákok meglévő ismereteire és tudására, gördülékenyebben ment a párbeszéd. Az ő érdeklődésüket leginkább megfogó programelemeket építettük be a korosztályt célzó állandó programkínálatunkba.

Köztudott, hogy a múzeumi foglalkozások nem helyettesíthetik a tanítási órákat, viszont a tanulók a múzeumban hasznosíthatják az iskolában tanultakat, az iskolai órán pedig alkalmazhatják a múzeumi tapasztalatokat. A rajzoktatás nem nélkülözheti azt a vizuális élményanyagot, melyet egy múzeum, kiállítás nyújtani tud. A múzeumlátogatás varázsát az eredeti művel való találkozás adja. A kiállított mű és a kiállításra látogató gyermek közti párbeszéd, a közelebbi kapcsolat lehetősége a műtárggyal olyan formája az aktív tanulásnak, amely alkalmas arra – megfelelő tanítási eszközök bevonásával –, hogy múzeumlátogató, a művészeteket értő és befogadó felnőtté válhassanak.

A JPM látogatottsági statisztikájából kiderül, hogy a múzeumlátogatók egyharmada diák, akik leggyakrabban tanári kísérettel, iskolai óra keretében, jellemzően valamelyik ismertebb állandó kiállításunkat nézik meg – egy tanévben maximum két alkalommal. Szolgáltatást – tárlatvezetés, múzeumpedagógiai óra – ugyanolyan arányban kérnek a népszerűbb időszakos, mint az ismert állandó kiállításokhoz.

Minden esetben a tanár saját döntése, érdeklődése határozza meg, hogy eljőjenek hozzánk, amit nyilván megelőz a szülőkkel való egyezkedés, tantervi egyeztetés. Ezért javasoltam, hogy jelképes összegért a helyi iskolák vásárolhassanak éves múzeumbérletet, amellyel valamennyi osztály egy általa választott állandó kiállítást megtekinthet.

Az iskolai körülmények között zajló művészeti nevelésben ritkán felbukkanó modern és kortárs alkotások értelmezése sokszor nehézkes, az élményszintű befogadás nem kellően irányított. Programjainkkal bizonyítani kívánjuk, hogy éppen ezek a művek alkalmasak a jelen megragadására, ösztönöznek nyitottabb és innovatívabb gondolkodásra.

A hozzánk látogató tanárok és diákok művészettörténeti és elméleti ismereteik bővítésével közelebb kerülhetnek a modern és kortárs képzőművészethez. A programjaink kialakításánál a célunk az volt, hogy a modern muzeológia "nyitott múzeumokra" vonatkozó követelményeit (pl.: látványosság, élményszerűség, aktivizálás) szem előtt tartva, a látogatóinkat minél mélyebben megismertessük a jelenkor legfontosabb művészeti törekvéseivel, trendjeivel, és ezáltal motivációt kapjanak a későbbi önálló ismeretszerzéshez.

A JPM Művészettörténeti Osztálya által szakmailag felügyelt állandó kiállítások legutóbbi múzeumpedagógiai projektjei:

1. projekt címe: „Nagy szökés”

helyszín: Martyn Ferenc állandó kiállítás

projekt típusa: iskolák közötti verseny

célcsoport: általános iskolák, felső tagozat

A Martyn Ferenc állandó kiállításban található művek egy-egy csoportjára koncentrálnak a múzeumi óráinkkal felhívtuk a hozzánk látogatók figyelmét Martyn Ferenc művészetének rejtőző értékeire. A művek sajátos formavilágával való ismerkedés és alkotófolyamat hozzájárult a gyerekek kreativitásának, innovatív szemléletének fejlesztéséhez.

A Martyn Ferenc műveire koncentrálnak a programunkat iskolai felkészítő óra előzte meg, múzeumpedagógusok által összeállított foglalkoztató csomag és óraterv segítségével. A különböző alkotó feladatok a művész egyes kiemelt festői korszakához kapcsolódtak. Elsősorban csoportmunkákra számítottunk, de természetesen egyéni munkákat is szívesen fogadtunk. A szakmai zsűri által helyezést elért alkotásokat kiállítottuk, a kiállítás megnyitón kerültek átadásra a programot támogató szponzori felajánlások.

A műszemlélnél elsődleges, élményszintű, zsigeri tapasztalásából és korosztálya szerint elvárható ismereteiből kiindulva építjük fel a tematikus kiállítás-vezetéseket, majd olyan művészeti alapfogalmakat, elemeket használunk (pl. szín, vonal, struktúra, szerkezet, forma, fény és tér stb...), amelyekkel maguk is meg tudják ítélni és vizsgálni a műalkotásokat. Vagyis eljutnak egy emeltebb megértési és értékelési szintre, nem mellesleg a műalkotások élvezetéhez.

A szakkör- és osztályfoglalkozások két részből álltak:

1. Az első felkészítő foglalkozást az iskolai rajz- vizuális nevelés tanár vezette. Ezt megelőzően a múzeumpedagógusok által összeállított óraterv javaslatot és segédanyagokat valamennyi résztvevő pedagógus számára eljuttattuk. Az órák menetét természetesen a múzeumpedagógus az iskolai rajztanárral együttműködve alakította ki, – a múzeumpedagógusok igyekeztek jelen lenni az iskolai foglalkozásokon.

2. Az iskolai alkotómunkáról és alkotásokról készült fotókat feltettük a múzeum saját weboldalára. A második alkalommal az osztályok ellátogattak a Martyn Ferenc állandó kiállításba, ahol a múzeumpedagógusok vezették le a foglalkozást. A gyerekek egy órát töltöttek a kiállítóterekben, ahol a kreatív feladatokkal kombinált tárlatvezetés során megismerhették Martyn Ferenc festői és szobrászi életművét.

3. Az elkészült munkákból kiállítást rendeztünk.

2. projekt címe: „Naputazás” – Csontváry művészete közelről

helyszín: Csontváry állandó kiállítás

projekt típusa: korcsoportos programsorozat, múzeumpedagógiai kiadvány

célcsoport: általános iskola

1-2. ábra: Csontváry Múzeum – az Eszperantó utcai óvodások térbeli képeslapot készítenek

Csontváry művészete – egyedülálló koloritja és képi világa – a magyar kultúra és így az iskolai vizuális nevelés része. A pécsi Csonthváry állandó kiállításának 2012. évi újrányítása alkalmából Csonthváry munkáira koncentráló, képeinek értő szemlélését segítő múzeumpedagógiai kalauz kiadására nyílt lehetőség. A kiadvány olyan, a kiállításban való eligazodást segítő, játékos katalógus-kiegészítő pedagógiai eszköz, amely kombinációja a kreatív, kereső és a vezető jellegű feladatlapoknak. Korcsoportos programjaink legnépszerűbb elemei kerültek a füzetbe, amely kiegészítheti a családos múzeumlátogatást és a múzeumpedagógiai foglalkozásokat. A játékos feladatok a Csonthváry állandó kiállítás anyagába nyújtanak betekintést, így a képzőművészet alapfogalmaiba és izgalmas jelenségeibe. Az iskolai pedagógus előkészítheti, levezetheti a múzeumlátogatást, és a későbbi visszacsatolást is segítő feladatokat is találhat itt.

A kiadvány tartalmi felépítése szerint egy rövidebb köszöntővel és önéletrajzi bemutatással indít, követi az állandó kiállítás kronologikus felépítését, és a gyerekek ismeretanyagára építve emel ki témaköröket, feladatokat – emellett térképes és kislexikonos összeállításokat is találhatunk. Megismertet képzőművészeti műfajokkal, a színek jelentésével és a műveket alkotó elemek és formák rendszerével. A kiadvány sokrétűen használható, egyrészt értelemszerűen az állandó kiállítás tematikus programjainak segédanyagaként, másrészt a pedagógusok által a múzeumi órák oktatóanyagaként, illetve az egyes iskolák között szervezett versenyek feladatsoraként, végül az idegenvezetők és az egyes látogatók számára is egyedi szemléletet biztosít.

A kiadvány jellegzetes „szakszövegeivel” nagymértékben hozzájárul a diákok szókincsének bővítéséhez, alkotókészségük, kifejezőkészségük fejlesztéséhez.

3. projekt címe: „Kortárs képzőművészet kortárs gyerekeknek”

helyszín: Modern Magyar Képtár

projekt típusa: múzeumpedagógiai alkotóműhely

célcsoport: középiskolák

A pécsi Modern Magyar Képtár állandó kiállításának 2012. évi újrányítása alkalmából a Janus Pannoniuss Múzeum Művészettörténeti Osztálya – „Kortárs képzőművészet kortárs gyerekeknek” címmel – pécsi kötődésű kortárs művészek munkáira koncentráló múzeumpedagógiai programsorozatot indított középiskolás csoportok számára.

Az alkotások mellett ezúttal rendhagyó módon az alkotókkal is kapcsolatba kerülhettek a program résztvevői. A meghívott művészekkel a múzeumpedagógusok előzetesen egyeztetették a feladatokat, anyag- és eszközigényt, ütemezést. A közösen felépített múzeumi órát (Élő Művész – Élő Művészet) a médiaműhelyes interjúsorozatunk alapozta meg.

Az iskolákat célzottan választottuk ki, szakköreik és tagozataik szerint (média, képzőművészet és szobrászat). Így a meghívott előadók és művészek építhettek a diákok meglévő ismereteire és tudására is. Leginkább megfogó programelemeket kívántuk kiemelni és beépíteni a középiskolás korosztályt célzó állandó programkínálatunkba.

Iskolai felkészítő óra: A múzeumlátogatást megelőző iskolai foglalkozást a Médiaműhely (portrériport készítés) programra jelentkező pedagógus tartotta meg az iskolában, a múzeumpedagógusok által összeállított foglalkoztató csomag (óraterv javaslat és segédanyagok) felhasználásával. Az óra végére közösen meghatározták 5-5 kérdést a megadott témakörökben. A médiaműhelyesek toborzása is ekkor történt.

Médiaműhely: A múzeumi program a meghívott művész bemutatásával és tárlatvezetésével indult, elsősorban saját alkotásáról beszélgetett a gyerekekkel. Ezután a „röportertanoncok” portréinterjút készítettek a művészekkel – ezt is két videokamera-állásból vették fel. A felkészüléshez a PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

és a Művészettörténeti Osztály közösen állított össze segédanyagokat és kész kérdéscsoportokat – ugyanakkor a diákoknak az iskolai felkészítő órán egy saját kérdéssort is össze kellett rakniuk.

Élő Művész – Élő Művészet: A Modern Magyar Képtár alkalmi múzeumpedagógiai alkotóműhelyét a kiállító művész saját alkotásának előzetesen javasolt múzeumpedagógiai feldolgozása szerint vezettük le. A médiaműhelyesek dokumentálták az eseményt, a művész munkáját a múzeumpedagógusok és a kísérő tanárok is segítették.

A középiskolás korcsoport napi órabeosztása nehézkessé teszi a komplex, ezért hosszabb időtartamú múzeumi órákon való részvételt. Ez a kísérleti programsorozat a tanáraik támogató jelenlétével lehetővé tette, hogy megismerjük a diákok érdeklődésének irányait, határait. Minden alkalommal a Művészettörténeti Osztály könyvtárának vonatkozó kiadványait is hozzáférhetővé tettük – ez jó ötletnek bizonyult, – igyekszünk ismertté tenni ezt a szolgáltatásunkat a továbbiakban is. A pécsi kötődésű művészekkel való ismerkedés során reméljük felismerték, hogy a korukkal releváns alkotások mi módon kapcsolódnak saját életükhöz, városukhoz.

A helyi kultúrák közvetítésére jellemző a túlkínálat. Valódi attrakciót jelentő szolgáltatásokat kell felsorakoztatnunk ahhoz, hogy látogatóink kellően aktívvá, motiválttá váljanak a többletinformációk befogadásához. Új generációknak új módon kell a kiállításról mesélni, lehetővé tenni, hogy mélyebbre merülhessenek az egyszerű látványélménynél. Ezért igyekeztünk integrálni a digitális korban felnőtt generációk mindennapjaiban jelen lévő technikákat, médiaeszközöket.

4. projekt címe: „Japán napok”

helyszín: Modern Magyar Képtár - Szamurájok és gésák hagyományos japán viselet és kortárs magyar ékszer című időszak kiállítás
projekt típusa: családi napok

Az időszak kiállítás a 19. századi tradicionális japán viseleti darabokat, textileket, ékszereket és használati tárgyakat együtt mutatta be a keleti művészet által inspirált kortárs magyar alkotók kollekcióival. Az európai kultúrkör télhez kötődő jeles napjai, ünnepei közismertek. A Modern Magyar Képtár „Szamurájok és Gésák – Hagyományos japán viseletek és kortárs magyar ékszerek” című tárlata alkalmat kínált a távol-keleti ünnepkör téli időszakának megidézésére.

A múzeumpedagógiai foglalkozásokon részt vevő látogatóink matricás kiállítás-felfedező kiadványt kaptak. A kiállítás megtekintése után japán meseolvasás és alkotó tevékenység várta a gyerekeket. Előzetes megbeszélés szerint a gyerekek készíthettek szamuráj sisakot és kardot, szerencsehozó babát (daruma), öltöztethető gésa babát, origami halacska vagy újévi üdvözlőlapot (oshogazu) japán tradíció szerint, amit a helyszínen fel is adhatnak. Emellett kipróbálhatók voltak a Japán Alapítvány által biztosított hagyományos japán népi játékok és viseletek. A japán filmklub Szilágyi László filmtörténész bevezető gondolataival végig kísérte a kiállítást.

Japán mese rajzpályázatot is indítottunk, a híres japán mese – a Momotaro –, a barackfíú történetét feldolgozó alkotásokkal.

Magas látogatottságot értek el a családi hétvégi programjaink, így a „Szépség és természet japánul” című, a hét gyógynövény ünnepét megidéző program, amelynek témája a természetközeli ázsiai gyógyászat és szépségápolás volt. Ikebana készítés, shiatsu masszázis bemutató, japán büfé, előadás a gyógynövények szerepéről a japán népi orvoslásban és nőnap portréfotózás (fodrász- és sminkmesterek gésákat megidéző sminket és korhű hajviseletet készítettek) színesítették a programot.

Project days in the fine arts exhibitions of Janus Pannonius Museum

KATA KÁRPÁTI

Before designing the museum education programme offer for arts exhibitions in Pécs, so-called project days are held almost every time. Such experimental sessions are financed by the museum from project funds and sponsorship, thus participation is always free of charge for the invited school groups. Based on experience from the project days we can decide about the duration and target groups of our newly offered programmes. Participating schools were selected purposefully based on their specialisations and workshops so that we could rely on the students' existing knowledge and skills. Programme components that capture their interest the most were then integrated into our permanent programme offer for the particular age group. Our study presents five projects, each built on a separate subject of fine arts.

Közösség, közönség – a marketing és a kommunikáció kihívásai a Janus Pannonius Múzeumban

GERNER ANDRÁS

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.

e-mail: gernerandras@gmail.com

Hiába jön létre nagyszabású kiállítás, vagy kitűnő múzeumpedagógiai programok sora, illetve kerül elő egy szenzációs régészeti lelet, esetleg gazdagodik a helytörténeti, néprajzi vagy természettudományi gyűjtemény, ha a szakmai eredmények csak egy szűk szakmai közösség előtt válnak ismertté.

A Pécs2010 Európa Kulturális Fővárosa-program finanszírozásában megvalósult Nagy Kiállítótér – Múzeum utca című projektben nyolc múzeumépületet újítottak fel, megvalósult a Káptalan utcai volt Vármegyeháza bővítése, az épületek kertjeinek újratervezése, a környező utcák, közterek teljes rekonstrukciója és az ezekhez kapcsolódó informatikai fejlesztések. A Régi Vármegyeháza épületébe költözött a Modern Magyar Képtár 20. századi gyűjteményének teljes kiállítási anyaga, megújult a Vasarely Múzeum, kibővült a Martyn Ferenc munkáiból álló Káptalan utcai állandó kiállítás.

Nem csoda tehát, hogy e jelentős változások, a néhány év alatt elért jelentős eredmények széleskörű megismertetése, valamint az Európai Unió által támogatott, a projekt támogatásához kötődő folyamatos beszámolási kötelezettségek jogosan hívták életre 2011-ben a JPM Kommunikációs és Marketing Osztályát.

Korábban a kommunikáció és a marketing feladatát sosem kezelte önálló csoport vagy osztály a JPM történetében, leszámítva az 1990-es években megszüntetett Közművelődési Osztályt, amely – alapfeladatain túl – továbbította a VIP-listákra az események meghívóit, gondoskodott a sajtóval történő kapcsolattartásról, valamint programszervezési feladatokat is ellátott. Emellett kiemelendő, hogy az elmúlt években, sőt évtizedekben az osztályok rákényszerültek arra, hogy saját humán és anyagi erőforrásait is használva népszerűsítsék saját tevékenységüket, programjaikat. Ez – mármint az osztályok önálló, egymástól független kommunikációja – látszólag járható út, azonban pont ellentétes mindazzal, amit a Janus Pannonius Múzeum öt osztálya együttesen, egymásra hatva képvisel: a tudományterületek, szakmai ágak szinergiáját, az időszakos és állandó kiállítások sokszínűségét.

Így az intézményi kommunikációs és marketingfeladatok elvégzését nem csupán a sikeresen elvégzett EKF-beruházások adminisztrációja indokolja, hanem sok más, egyéb, „hétköznapi” cél is. A JPM Kommunikációs és Marketing Osztályának feladata az intézmény teljes körű sajtó- és kommunikációs tevékenysége, a kiállítások kísérőrendezvényeinek szervezése, marketing tevékenységének irányítása, felügyelete, a JPM honlap gondozása, tartalommal való feltöltése, az idegenforgalmi cégekkel, a civil szervezetekkel, oktatási intézményekkel való kapcsolattartás.

A 2011-ben megkezdett irányt folytatva 2013-ban komoly lépések történtek, amelyek az osztály szakmai eredményeit tovább javították. Megtörtént az újbóli kapcsolatfelvétel és -frissítés a helyi sajtó munkatársaival, rendszeressé tettük az eseményeket, programokat megelőző sajtóközlemények kiadását, nagyszabású kiállítások esetén a kommunikációs kampányokat. Megtörtént az intézményi és más levelezőlisták rendszerezése – ezek javítása, bővítése állandó, napi feladatot jelent.

Megerősítettük a JPM közösségi médiában való jelenlétét. A Facebook-oldalnak a korábbinál nagyobb szerepet szánva, annak tartalmát célirányosan töltve jelentősen megnőtt az oldal rajongótábor. Új eredményeket hozott a TÉDÉEM Nonprofit Kft.-vel történő kapcsolatfelvétel, az együttműködés keretében több alkalommal ingyenes felületeket kaptunk országos magazinokban, ezeken a JPM állandó és időszakos tárlatait népszerűsítettük.

Szintén még 2013-ban a Múzeumok Éjszakája és a Múzeumok Őszi Fesztiválja programsorozatahoz kommunikációs kampányt szerveztünk, az utóbbi esetében több sajtóközleményt adtunk ki, a Facebook-kampány, a plakátok, szórólapok gyártása mellett memóriajátékot szerveztünk. Ennek első állomása október 2-ától a pécsi Apáczai Nevelési és Általános Művelődési Központ aulája volt, majd az akció következő állomásai között további pécsi általános iskolák és ismert köztetek szerepeltek.

Az elmúlt időszak eredményei elégedettségre adtak okot: 2013-ban több mint 70 sajtóközleményt, rövidhírt, programajánlót tettünk közzé, a JPM Facebook-oldalának rajongótáborát (nem egészen kilenc hónap alatt) megkétszereztük.

Leonardo, a reneszánsz zseni

2014 szintén kihívások elé állította a JPM Kommunikációs és Marketing Osztályát: Leonardo da Vinci születésnapján, 2014. április 15-én minden idők legnagyobb Leonardo-tárlata nyitotta meg kapuit a Modern Magyar Képtárban és a Martyn Múzeumban. A közel 1500 négyzetméter kiállítási területen a zseniális reneszánsz alkotó elme közel 60 méret- és korhű találmányát csodálhatták meg az érdeklődők, valamint betekintést kaptak Leonardo rajzaiba, kézírataiba, és a polihisztor kortársainak mérnöki munkásságába is. A tárlatot tematikus kisfilmek és a 21. századi technika multimédiás eszközei gazdagították. Leonardo életművének, így a kiállításnak is szerves részét képezte a Széchenyi téren elhelyezett figyelemfelkeltő szobor, a Leonardo által megálmodott Kolosszus.

Nem túlzás azt állítani, hogy idén e kiállítás volt a legnagyobb vállalkozás a Janus Pannonius Múzeum életében, s ez igényelte a legtöbb szakmai előkészítő és lebonyolító munkát. Kezdetektől a Well PR Ügynökséggel dolgoztunk együtt. Médiafelületek (televíziós és rádiós, illetve újsághirdetések) vásárlására egyáltalán nem állt rendelkezésre forrás, minden megjelenést, hírt, önállóan generáltunk, a sajtómegjelenésekért nem fizettünk. Az együttműködés már kiterjedt a kiállítás megnyitása előtti időszakra, a Sforza-ló felállításának apropójából az ügynökséggel közösen sajtótútat szerveztünk. Ez is eredményesnek bizonyult, azonban az áttörő (kommunikációs) sikert a kiállítás megnyitására szervezett sajtótú hozta. A helyi nyomtatott és elektronikus médiumokon (Dunántúli Napló, Pannon TV, Pécs TV, Pécsiújság.hu, Rádió 1 stb.) kívül a tárlat híre valamennyi jelentős országos médiumot bejárta, így szerepelt – sok más mellett – az ATV, a Duna TV, az Echo TV, a Hír TV, a Magyar Televízió, az RTL Klub és a TV2 műsoraiban.

Az ügynökség közreműködésével – sokszor az ő javasolataikat is befogadva – emellett számos eszközzel igyekeztünk a kiállítást népszerűsíteni: folyamatosan közleményeket adtunk ki a kiállítással kapcsolatban (szeptember végéig 28 sajtóközleményt juttattunk el a médiumokhoz is). Ezek nemcsak aktuális híreket, újdonságokat tartalmaztak, hanem Leonardo da Vinci életével, munkásságával kapcsolatos érdekességeket is.

1. ábra: Giovanni Di Pasquale, a firenzei Galileo Tudománytörténeti Intézet és Múzeum munkatársa tárlatvezetést tart a sajtó számára a Leonardo-kiállítás megnyitóján, 2014. április 15. (Fotó: Tóth László)

2. ábra: A Leonardo-kiállítás népszerűsítése az Országház előtt, 2014. július

3. ábra: A Múzeumok Őszi Fesztiváljának programjait a PMFC labdarúgói népszerűsítik a pécsi Kossuth téren néhány napra felállított memóriajáték segítségével, 2013. október
(Fotó: Füzi István)

4. ábra: Látogatók a Leonardo-kiállításon, 2014. június 21.
(Fotó: Füzi István)

E sajtóközlemények országos szinten több száz megjelenést hoztak. A kiállításról angol és német nyelvű ajánlót is összeállítottunk, amelyeket a környező országok médiumaihoz juttattunk el. A tárlatnak önálló, kétnyelvű honlapot és Facebook-oldalt indítottunk. Utóbbihoz 2014 szeptemberéig – cikkünk keltéig – 3500 rajongó csatlakozott, valamint sikeresnek bizonyult a Google Adwords kampány, amely a Leonardo-honlap kedvezőbb találati arányát célozta meg. A kampány 1 hónapos ideje alatt 90 000 alkalommal jelent meg a hirdetés, ami 1200 kattintást eredményezett a Leonardo-kiállítás weboldalára.

A kiállításnak az ország több pontján kitelepülésekkel hoztunk nagyobb ismertséget. E célra olyan fesztiválokat, eseményeket választottunk, ahol a célközönséget hatékonyan elérhetjük. A standokon dolgozó hostessek nemcsak szóróanyagokkal, hanem játékkal, kisebb ajándéktárgyakkal kedveskedtek az érdeklődőknek, akik a helyszínen felállított Vitruvius-fotófalnál fényképezkedhettek. A Leonardo-kiállításról így körülbelül 10 000 embert értünk el közvetlenül is a budapesti Falk Art Fórumon (május 17.), a Múzeumok Éjszakája egyik frekventált budapesti helyszínén (június 21.), a VinCE Balaton borfesztiválon (július 10-13.), a Harkányi Fürdőfesztiválon (július 12-13.), emellett a Kreatív Ipari Klaszterhez való idei csatlakozásunk eredményeként a Pécs Expo rendezvénysorozatán (június 5-8.), illetve a Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara kerti partiján (június 20.).

A kiállítás népszerűsítése során egy különleges eszközt is bevetettünk, ugyanis minden idők legnagyobb Leonardo-tárlatát négykerekű mozgó biciklikén hirdettük az ország tizenegy városában 2014. július elsejétől egy hónapon át. A bicilight kampány különlegessége az volt, hogy a kerékpárhoz hasonló négykerekű járműveket Leonardo da Vinci repülő embere mintájára tervezték. A kampány során a nyári turistaszezont kihasználva a kiállítást hirdető mozgó plakát eljutott a népszerűbb hazai üdülővárosokba (Balatonlelle, Keszthely, Siófok, Balatonboglár, Balatonalmádi, Gárdony, Velence, Agárd és Harkány), valamint Veszprémbe és Budapest belvárosába.

A Leonardo-kiállítással kapcsolatos helyi és országos sajtómegjelenések száma a zárás előtt másfél hónappal meghaladta a 600-at, ami kiemelkedő eredménynek számít, más országos érdeklődésre számot tartó tárlatok nyilvánosságával vetekszik. Ismert tény, hogy a Leonardo-tárlatra irányuló figyelem – és persze sajtó kiemelt érdeklődése – miatt reflektorfénybe került a Janus Pannonius Múzeum többi (pl. Csontváry, Vasarely, Zsolnay) kiállítása is, ezek jegyárbevétele a tavalyi hasonló időszakéhoz képest 30-40%-kal nőtt. Ez a pozitív előremozdulás érezhető a sajtókommunikáció területén: ebben az időszakban számos új kapcsolatot, együttműködést sikerült kialakítanunk, amelyek a jövőben is kitűnően gyümölcsöztethetők.

Jövőkép – a tervek és a valóság...

A JPM Kommunikációs és Marketing osztályát egyszerre jellemzi a gazdagság és a szegénység. Ötletekben, fantáziában, tenni akarásban nincs hiány, az ezekre fordítható pénzügyi keret viszont minimális, egy-egy sikeres pályázat nyomán sok esetben csak a hagyományos papíralapú információs- és reklámanyagok előállítására elegendő. A múzeumi szervezeti egységek városon belüli földrajzi tagoltsága miatt kiemelten fontos szerephez jut a belső kommunikáció fejlesztése is.

Ennek ellenére és épp emiatt tovább kell haladnunk az eddig megkezdett úton. Tovább fejlesztendő a JPM honlapja, kívánatos cél lehet a kép- és videogalériák számának növelése, s a háromdimenziós képnézegetés lehetőségének létrehozása, webáruház üzemeltetése. Komoly előrelépés a JPM arculatának teljes megújulása, amelyet immár

önálló kézikönyv szabályoz. A dokumentum előírásai kiterjednek a levélpapírra, a névjegyre, a borítékok megjelenítésére éppúgy, mint az elvont geometriai elemekből építkező JPM-logócsaládra, amely végre egységes egészként jeleníti meg a múzeumigazgató-sághoz tartozó szakmai osztályokat.

Community and audience – Janus Pannonius Museum facing marketing communication challenges

ANDRÁS GERNER

The Public Relations and Marketing Department of Janus Pannonius Museum started to function in 2011. Besides performing the administration of the Great Exhibition Hall – Museum Street project completed as part of the Pécs2010 ECC-programme, this special unit is also responsible for all the press, PR, communication and marketing duties of the institution, organises accompanying events for the exhibitions, updates and provides content for the web pages of JPM, maintains contacts with tourism agents, NGOs and educational institutions.

There have been quite a number of results (successful communication campaigns, the increasing exposition of community communication, etc.) justifying why the PR department had to be established, yet the unit still continues to face a number of new tasks and challenges. Tasks of the near future include the approval and introduction of the new JPM corporate image, everyday professional work within the organisation, the more effective presentation of results, the further improvement of the JPM web pages and the extension of their services.

„Botanizálás a Múzsák Kertjében”¹

Az ismeretterjesztés és közművelődés kiemelkedő eseményei a Janus Pannonius Múzeumban (2007-2013)

TILLAI GÁBOR

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs, Káptalan u. 5.

e-mail: tillai.gabor@jpm.hu

A Janus Pannonius Múzeum Magyarországon a vidék egyik legnagyobb gyűjteményével rendelkező megyei hatókörű városi múzeum.

S ezért idézek a JPM küldetésnyilatkozatából: „(...) a Janus Pannonius Múzeum küldetését a fenntarthatósága mellett a korszerű muzeológia továbbfejlesztésében, a kulturált szabadidős tevékenység kiszolgálásában és a szakszerű ismeretterjesztésben látja. Igyekszik a turizmus és a lakosság, a különféle tudásra vágyó célcsoportok igényeit kielégíteni; erősíteni Pécs kulturális kínálatát, ezzel is részt vállalni a város fenntarthatóságában, a „Pécs a kultúra és a művészet városa” fogalom megerősítésében. Ezt a szellemi és művészeti bázist támogatja a Múzeum valamennyi tevékenységével, gyűjti, őrzi és mutatja be az itt élő közösségnek és az idelátogató vendégeknek Pécs és Baranya gazdag és változatos kulturális, szellemi és természeti javait, hogy megismerjék és szeressék azt.”

Ehhez kapcsolódva kívánom felvázolni a tárgyalt hét év jelentősebb közművelődési, múzeumpedagógiai, látogatóbarát programjait; nem kronologikus sorrendben, hanem a meghatározó ismeretterjesztő tematikák segítségével; hiszen számos, évente visszatérő sikeres rendezvénytípusról beszélhetünk.

Minden esetben izgalmas szakmai kihívás az, hogy az egyszeri múzeumi látogatáson túllépve, miként vagyunk képesek állandó gyűjteményeinket „más szemmel” bemutatni a visszatérésre csábított – elsősorban pécsi-baranyai – vendégeinknek, illetve hogyan lehet múzeumlátogatóvá nevelni a közoktatásban részt vevők generációját.

¹ Ha dolgozatom címe némi értelmeyést kíván, akkor azt válaszolom, nem mindegy, milyen módon mutatjuk be, értelmezzük az intézményünk kezelésében lévő, állandó természeti és kulturális örökség szempontjából értékes gyűjteményeket; az ezek rangja alapján Pécssett bemutatásra kerülő időszaki, hazai és külföldi kiállításokat; és nem utolsó sorban hová, milyen összefüggések révén tudjuk eljuttatni ezeket a Pécsset meghatározó szellemi értékeket. A „botanizálás” kifejezéssel csupán jelezni kívánom, hogy meg kell mutatnia a múzeumi közművelődés és marketing/kommunikáció területén dolgozó munkatársaknak az igen szerteágazó múzeumi gyűjteményeink (sokszor a közönség számára rejtett) értékeit az azok iránt érdeklődőknek.

Szándékunk szerint szeretnénk bemutatni a jelzett időszakban a pécsi Janus Pannonius Múzeum állandó és időszakai kiállításaihoz kapcsolódó kiemelkedő jelentőségű közművelődési, múzeumpedagógiai folyamatokat, tevékenységeket, rendezvényeket.

Az időszak legjelentősebb eseménye az Európa Kulturális Fővárosa projekt volt, amelynek előkészítő éveiben is számos városi rendezvényhez kötődünk; kihasználhatuk az EKF-program megvalósításában bekövetkező csúszásokat gyűjteményeink látogatóságának növeléséhez.

2010-ben a *Magyarok a Bauhausban* című nemzetközi léptékű kiállítással, majd a *Cézanne és Matisse bővületében – A Nyolcak* munkásságát szintén hasonló sikerrel bemutató kiállítás öregbítette intézményünk hírnevét.

Egyúttal ésszerű hivatkoznunk azokra az EKF keretében külföldre, illetve Magyarország más városaiba eljuttatott gyűjteményi anyagainkra is (pl. Csontváry Kosztka Tivadar művei Isztambulban illetve Szegeden; Zsolnay kerámia tematikus anyagai különböző helyszíneken – pl. Szlovéniában, amikor 2012-ben Maribor volt Európa Kulturális Fővárosa), amelyek mesze földre továbbították értékeinket.

A bemutatott korszak ismeretterjesztő és múzeumpedagógiai tevékenységének egyik – országos szinten – fő kezdeményezője volt a Múzeumok Oktatási és Képzési Központja (MOKK), amely pl. a Múzeumi Világnap, a Múzeumok Éjszakája, a Múzeumpedagógia Nívódíj vagy a Múzeumok Őszi Fesztiváljának központi szervezésével generált pozitív folyamatokat.

Ugyanilyen fontosaknak bizonyultak a közoktatásban részt vevő diákcsoportok részére meghirdetett országos és helyi programok, vetélkedők (Évezredek Öröksége, Áthidalások, stb.) amelyeket számos társintézmény (pl. Pécsi Kulturális Központ Szívárvány Gyermekháza, Dél-Dunántúli Regionális Tudásközpont Körbirodalom Gyermekkönyvtára, a Szegedi Somogyi Könyvtár Gyermekkönyvtára, Pécs/Sopianae Örökségház Kht.) együttműködésével valósítottunk meg.

Végül, de nem utolsósorban a vizsgált időszak múzeum iránt vonzó közösség-programjai bemutathatóak a Tájak Korok Múzeumok Egyesület pécsi klubjának működése révén is, amely civil közösség rendszeresen biztosít önkénteseket és anyagilag is hozzájárul a Janus Pannonius Múzeum ilyen irányú tevékenységéhez.

Jelentős rendezvények

Reneszánsz Év (2008)

2008 kiemelkedő múzeumi eseményei közé sorolhatjuk intézményünk névadójának, Janus Pannonius költő, pécsi püspöknek az újratemetéséhez kapcsolódó programokat ezen év októberében, a Reneszánsz Évad keretében. Egyedi pályázat elnyerésével – utalva a költő soraira – mintegy 500 mandulafa csemetét osztottunk ki, illetve ültettünk el a város mediterrán hangulatú kiemelt pontjain. A Reneszánsz Év keretében számos időszakos tárlat és ezekhez kapcsolódó múzeumpedagógiai program is megvalósult.

A Vallási Kultúra Éve (2009)

2009-ben az alapításának 1000. évfordulójára emlékező Pécsi Egyházmegye okán a Vallások Éve programjaihoz a JPM kiállításaihoz ilyen vonatkozású tárgyakra hívtuk fel a figyelmet – az ókeresztény kultúrától, a középkoron át (keresztény és mohamedán) a Baranya megyét meghatározó népi vallásosság (horvát, sváb, szerb) jellegzetességeit és a 18-19. századi városi vallásosságot meghatározó tényezőkig. Így a programba bevonhatóak voltak mind a régészeti, mind a néprajzi, mind a helytörténeti gyűjtemények.

Európa Kulturális Fővárosa (2010)

Az EKF (Európa Kulturális Fővárosa) programjának öt pillére közül az egyiket *A Nagy Kiállítótér – a Múzeum Utca kiállításainak rekonstrukciója* képezte; amelyet természetesen európai szintű muzeális programokkal kellett „feltölteni”. Így került sor a *A művészettől az életig – Magyarok a Bauhausban* című kiállítás megrendezésére 2010. augusztus 20. és október 24. között Pécsen, a Modern Magyar Képtár kiállítótermeiben, majd Berlinben a Bauhaus Archiv épületében 2010/2011 fordulóján. A kiállításban a pécsi származású művészek mellett a Bauhaushoz csatlakozó magyar alkotók (Bortnyik Sándor, Moholy-Nagy László, Pap Gyula stb.) és a 20. századi egyetemes művészet Weimarban működő nagyságai (pl. Walter Gropius, Vaszilij Kandinszkij, Paul Klee) is szerepeltek különböző munkáikkal. E tárlathoz kísérő rendezvények is csatlakoztak, felelevenítve az egykori Bauhaus ünnepeket – pl. Lámpiaünnep, Sárkányeregető ünnep) s színházi, illetve bábszínházi produkciók rekonstrukciójára is sor került.

Múzeumok Éjszakája

A múzeumi programok között az egyik leglátogatottabb esemény évről-évre a Múzeumok Éjszakája, amely országos szervezésű program. Pécsen az ideális időpont csatlakozik a városban egyébként is ilyenkor esedékes fesztiválok zárónapjához, amely a Sétatérten zajlik. A múzeumi vendégek száma alkalmanként a 3-4000 főtől akár a 8 ezres létszámig is terjed.

Örök dilemma számunkra az, hogy hány múzeumi helyszínen szervezzünk programokat ezen alkalmakra; s ez nem csupán a költségvetési támogatás kérdése – egyszerűen szakmai és fizikai adottságaink szűk keretek között mozognak; bár egyre inkább támaszkodhatunk önkéntesekre a háttérben, illetve számíthatunk – kedvező anyagi feltételek között – városunk szellemi adottságaira.

Mivel fontos szakmai „küldetésnek” tartjuk, hogy e napon, a szerényebb látogatottsági vonzerővel rendelkező állandó kiállításainkat (pl. a természettudományi-, néprajzi-, várostörténeti tárlatokat, Schaár Erzsébet: „Utca” című kompozícióját) „helyzetbe hozzuk”, ismertségük növelésére igyekszünk a lehető legváltozatosabb közművelődési eszközöket alkalmazni (pl. fotózkodás lehetősége népviseletben, vagy polgári enteriőrben; zenei, irodalmi események, „szerelmesek tűzugrása”). Minden erőlködésünk ellenére, a leglátogatottabb kiállításaink ez alkalommal is a Káptalan utcában található gyűjteményeink (Zsolnay-, Vasarely-, Csontváry-tárlatok), amelyeknek megismerését tematikus- és ún. szubjektív tárlatvezetések is emlékeztetessé teszik.

Számtalan szabadtéri programot is szervezünk e nyári estén kertjeinkben, udvarainkban – többek között játszóházak, hangversenyek, irodalmi séták tartoznak e körbe. Különlegességek számítnak még a középkori pincetúrák, a Káptalan utca 4. / Káptalan utca 2. épületei alatt – évente 2-300 látogatóval.

Vonzónak bizonyulnak azok a programok is, amelyek a különböző kiállítási helyszíneket összekötő művelődéstörténeti séták keretében zajlanak. A pécsi költők, írók, történelmi személyek, egykori utazók idézeteivel fűszerezett séták segítségével vezetjük át az érdeklődő pécsi polgárokat az őket esetleg vonzó múzeumi helyszínekre.

Évről évre visszatérő – és egy különleges célközönséget vonzó – program a Jakabhagy kulturális örökségeihez (vaskori földvár, középkori pálos kolostor) vezető túra, korhű bemutatókkal, koncertekkel fűszerezve.

A Múzeumok éjszakája program lehetőséget ad arra is, hogy a múzeum sokrétű gyűjteményének kevésbé ismert részeire is ráirányítsa az érdeklődők figyelmét.

Múzeumok Őszi Fesztiválja

A Múzeumok Őszi Fesztiválja országos program szervezőinek – Múzeumok Oktatási és Képzési Központja (MOKK – Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre) – témaajánlásai (pl. a Pincétől a Padlásig, Múzeumok Délidőben, a Nagy Rajzolás; újabban Tanárok Éjszakája) mentén szerveztük az elmúlt években az eseményeket Pécsen, illetve Baranya megyében. Fontos szempontnak tartottuk a jól bevált, muzeális közegben eddig is jelentős vonzerővel rendelkező rendezvények megjelenítését, hogy ezek marketing szempontból magukkal „húzzák” az újabb – pl. időszaki kiállításokhoz kötődő –, illetve kevésbé frekvenciált helyszínek propagálását.

Múzeumunk régészeti gyűjteményéhez az e korhoz köthető néhány tárgy mellett tartozik a Reneszánsz Kötár anyaga – amely 16. századi, igen színvonalas, Pécsen és Baranyában készült épület díszítő faragványok együttese –, ennek bemutatására több alkalommal lehetőség nyílt a *Múzeumok délidőben* tematikájában.

A *Pincétől a padlásig* témában megnyílt a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum rak-tára az érdeklődők előtt, a pécsi Kossuth téri mélygarázs helyszínét előkészítő ásátások alkalmával felszínre került ókori freskótöredékek megismerésével freskókészítésen vehettek részt a kíváncsi gyermekek.

A *Múzeumi Tanösvény* témakörben igen vonzónak bizonyult a Pécsi Aviatika című időszaki kiállítás a várostörténet iránt érdeklődők számára. A pécsi repülés történetét feldolgozó tárlat minden korosztályt vonzott, a kicsiktől a felnőtteken át a nyugdíjasokig. A meghirdetett tárlatvezetésen túl számos (iskolai) csoport és egyéni érdeklődő látogatott el a kiállításba.

A *Játszani is enged*... sorozatban az állandó néprajzi kiállítás érdekes tárgyai között kutakodhattak az érdeklődő iskoláskorúak.

A Múzeumok őszbúcsúztató vigassága témakörben a (2008-ban 24. alkalommal) Magyarlukafán megrendezett Vendel-napi búcsú széles tömegeket vonzott.

A Múzeumok Őszi Fesztiváljának záró programja bizonyult a legsikeresebbnek 2-3 éven keresztül. A Szent Márton nap alkalmával szerveztünk november 11-én – ha hétvégre esett e nap – a természettudományi és néprajzi kiállítási helyszíneken programokat több száz érdeklődőnek. (E rendezvény csúcspontjának minden esetben a korhű jelmezes felvonulás bizonyult.)

Vetélkedők

Kollégiumok vetélkedése

Pécsi középiskolai kollégiumokban lakó diákok számára szerveztünk vetélkedősorozatot Hoffman Zsolt – a kertvárosi Apáczai Csere János Nevelési Központ Gimnáziuma kollégiumi nevelőtanára – kezdeményezésére több éven át. Tanévenként októbertől áprilisig 5-6 alkalommal találkoztunk a résztvevő 6-7 kollégium 4 fős csapataival. Gyakorlatilag kronologikus sorrendben és minél kötetlenebb keretek között jártuk be a város kulturális örökségét, megismertetve a gyerekeket számos olyan helyszínnel, ahol szívesen megfordulnak szabadidejükben, de még több olyannal, amelyekhez egyébként életkoruknál fogva még nem kötődnek, vagy szervezett keretek nélkül nem megközelíthetők. Felhívtuk a résztvevők figyelmét a megújult városi közterek és parkok értékeire is. Minden esetben vetélkedő keretében történt a megszerzett élmények bemutatása.

„Évezredek Öröksége”

A másik sikeres, 10-14 éves pécsi diákok százait megmozdító művelődéstörténeti vetélkedő, az „Évezredek Öröksége” néven vált közismertté. Évente meghatározott tematika szerint szerveződött: a Sopiana/Pécs Örökség Kht. irányításával, a helyi média (Pécsi Hírek, Pécs TV) hatékony együttműködésével, illetve szakmai szervezetek, intézmények (pl. Duna-Dráva Nemzeti Park, Baranya Megyei Levéltár, Hittudományi Főiskola, Pécsi Ifjúsági Központ) támogatásával.

Vetélkedő az EKF keretében

2010-ben – az Európa Kulturális Fővárosa-program keretében – egyedülálló, 10-14 éves diákoknak szóló vetélkedő megszervezésére került sor, a Pécs és Szeged közoktatási intézményeiben tanulók részére. 2010 február-márciusában az 5 fős csapatok Pécsről elsősorban Szeged irodalmi (Juhász Gyula, Móra Ferenc, Tömörkény István), színházi életével; a szegedi diákok viszont Pécs kulturális, muzeális örökségével kapcsolatos feladatokat oldottak meg; mindkét város köztéri szobrai kiemelt helyen szerepeltek. A legkiválóbb 80-80 diák, felkészítő tanáraikkal együtt, egyedi és élményekben gazdag programokban vehetett részt a két említett városban. (Pécsen 11 általános iskola 120 diákja kapcsolódott be e nemes vetélkezésbe.)

„Szülő – Füge – Mandula”

2012 tavaszán ezzel a címmel rendeztünk művelődéstörténeti vetélkedőt a Dél-Dunántúli Regionális Tudásközpont Körbirodalom Gyermekkönyvtárával közös szervezésben. A vetélkedőn 11 általános iskola 144 tanulója vett részt. Három fordulóban összeállított feladatsort oldottak meg a 8-14 évesek Pécs művelődéstörténetéből; mindegyik forduló előtt múzeumi sétát tettek a diákok. A legjobbak jutalmazásképpen bejuthattak olyan múzeumi örökség helyszínekre, amelyek egyébként nem nyilvánosak (pl. textil restaurátor műhely, Káptalan utca középkori pincerendszere, Püspöki Palota); egy napos Somogy megyei kiránduláson vehettek részt (Zselicszentjakab, Somogyvár, apátság-romok, Balatonszárszó (József Attila-émlékiállítás), Kaposvár (Rippl-Rónai villa). A Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága ingyenes belépővel támogatta a programot, illetve a pécsi TKM klub támogatásával Ópusztaszerre és a szolnoki múzeumokba vittük el a diákokat és tanáraikat.

„Eszik, isszák, hogy használják?”

A 2013-ban rendezett vetélkedő a népi kultúra eszközeivel, tárgyaival, szellemi alkotásaival való ismeretszerzésre, vetélkezésre hívta az alsó tagozatos diákokat a múzeum néprajzi kiállításába, az anyanyelv nemzetközi napjához (február 21.) kötődően. Az általános iskolások, 3-3 fős csapatokkal Tillai Gábor múzeumpedagógus vezetésével látogathattak a múzeumba. Azt ott látott, hallott ismeretek, valamint a könyvtárban található lexikonok, szótárak, mesekönyvek segítették a feladatlapok helyes kitöltését. A népmesékben előforduló tárgyak, szófordulatok, közmondások – életmód, lakáskultúra ismertetésére került sor a néprajzi kiállításban (pl. szökröny, szuszék, ládafia, hombár, tornác, pajta, bölcső, gondolkodó szék, kemence, szakajtó, kosár stb.). A Körbirodalom Gyermekkönyvtárban pedig a fentebb felsorolt néprajzi tárgyakhoz, fogalmakhoz kötődő meséket ismerhették meg a vetélkedő 8-10 éves diákok, s használhatták fel a későbbiek során.

Együttműködés – múzeumi partnerek

Tájak Korok Múzeumok (TKM) Egyesület

Hagyományos – immáron 20 éve együttműködő - civil partnere a múzeumnak a Tájak Korok Múzeumok Egyesület pécsi klubja, amely mintegy 150-250 fős tagságával rendszeresen részt vesz programjainkon. Másrészt a múzeumi szakemberek – az egyesületi programok részeként – számos előadást is tartanak, vagy éppen az egyesületi kirándulások szakmai vezetését vállalják. A TKM Egyesület társszervezői tevékenységgel, szponzorációval (egyes rendezvények finanszírozásával) és a tagok önkéntes munkájával segíti a múzeumi programok megvalósítását. (Pl. társszervezői szerep az EKF partnervárosi program keretében a Somogyi Könyvtárral a Szeged-Pécs gyerekvetélkedőben.) Mind anyagilag, mind személyesen a legjelentősebb eseménnyé vált a Múzeumok Éjszakája pécsi helyszínein önkéntes „teremőrök” biztosítása a tagság részéről (2010-ben ez 16-19 fő volt). A klub utazásai a pécsi kulturális örökség összefüggéseire is alapozódnak: pl. Boszniába Szent György napon a jajcei vízeséshez vezető túra, a Pécssett látható Csontváry-festmény miatt volt kiemelt téma. (Oly jelentős volt az érdeklődés, hogy két autóbusszal 96 érdeklődő jutott el erre a programra.) Önkénteseink jelen voltak a Múzeumok Őszi Éjszakája elnevezéssel meghirdetett, a Szent Márton Nap közeli országos eseményen is, a néprajzi és természettudományi kiállításaink helyszínén 8-10 fővel.

Pécsi Művészeti Gimnázium és Szakközépiskola

A múzeum számos partnere közül egy oktatási intézményt szeretnék még kiemelni. Sikeres és folyamatos együttműködés alakult ki a Pécsi Művészeti Gimnáziummal; diákjaik és tanáraik egyrészt önálló hangversenyeket adnak kiállítási helyszíneken, múzeumi rendezvényeken, az új tárlatok megnyitása alkalmával, de intézményünk belső (pl. karácsonyi) rendezvényein is rendszeresen közreműködnek.

Néhány példát soroltam fel az elmúlt évekből, amelyek egyrészt szakmailag (ismeretterjesztés-múzeumpedagógia) öregbítették a Janus Pannonius Múzeum hírnevét, illetve a közönségszervezés terén is kiemelkedő eseményeknek bizonyultak. A sor szinte vég nélkül folytatható lenne – köszönhetően az érintett és érdekelt kollégák sokszínűségének, szakmai és emberi elkötelezettségének...

'Botanical quest in the garden of the muses'
Education activities in Janus Pannonius Museum (2007-2013)

GÁBOR TILLAI

The task and purpose of the study is to present and describe the outstanding public education and museum education processes, activities and events in the studied period, associated with permanent and temporary exhibitions of Janus Pannonius Museum, Pécs.

The most prominent event during the studied period was the European Capital of Culture project; in its foregoing years we joined in a number of events organised by the city, thus taking advantage of the programme delays in the ECC project, and increasing the visitor numbers of our collections.

The internationally recognised exhibition 'Hungarians in Bauhaus' in 2010 and the similarly successful exhibition about the art of 'The Eight' also contributed to the high reputation of our institution.

It is worth mentioning that certain collections were transferred abroad and to other Hungarian cities as part of the ECC (e.g. art works by Tivadar Csontváry Kosztka in Istanbul and Szeged; thematic selections of Zsolnay ceramics in various locations including Slovenia in 2013 when Maribor stood as European Capital of Culture), these occasions carrying the message about our treasures far away.

One of the major national initiators of museum education and popular knowledge activities in the studied period was the Museum Training and Education Centre (MOKK), generating positive processes by centrally organising Hungarian events such as the International Museum Day, the Night of the Museums, the Museum Education Prize or the Autumn Museum Festival.

National and local events and contests organised for student groups of public education were similarly important, including 'Heritage of Millennia', 'Bridges', etc., which were implemented in cooperation with a number of partner organisations (e.g. Children's House of the Pécs Cultural Centre, Children's Library of the South-Transdanubian Regional Knowledge Centre, the Children's Library of the Somogyi Library in Szeged, Pécs/Sopianae Heritage House).

Last but not least, programmes for the museum-loving public in the studied period can be presented through the operation of the Pécs club of the 'Tájak, Korok, Múzeumok' Society, too, this NGO regularly providing volunteers as well as financial support for related activities of Janus Pannonius Museum.

ARCLAND projekt 2010-2015

A JPM Régészeti Osztályának nemzetközi pályázata

GÁTI CSILLA – BERTÓK GÁBOR

Janus Pannonius Múzeum H-7621 Pécs Káptalan utca 5.
e-mail: gatics@gmail.com, bertokgabor@yahoo.co.uk

Bevezetés

A Janus Pannonius Múzeum 2005 és 2007 közt részt vett az Európai Unió Culture 2000 programja keretén belül megvalósult *European Landscapes – Past, Present and Future* (Európai tájak múltja, jelene, jövője) című pályázatban, amelynek fő célja volt – több más uniós tagállam szakintézményeinek együttműködésével –, hogy az ún. roncsolásmentes régészeti módszerek gyakorlati hasznát és a kutatásokban elért eredményeit bemutassa.

Szűkösebb anyagi keretek között, de a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) támogatásával a pályázat lezárulta után is folytatódtak kutatásaink az intézmény keretein belül.

2010 óta újult erővel tudjuk folytatni a megkezdett kutatásokat, mivel az intézmény társpályázóként részt vesz az Európai Unió Culture 2007 – *ArchaeoLandscapes Europe* (röviden *ARCLAND*) (<http://www.arcland.eu>) programjában, jelenleg mintegy 74 külföldi intézménnyel együtt. A pályázat lényege, hogy a korábbi Culture 2000-es pályázat alapelveit továbbfejlesztve egy összeurópai hálózatot hozzon létre az örökségvédelmi szakemberek között, erősítse a közönségkapcsolatokat a tudományterület felé, és a legújabb távérzékelési- és egyéb roncsolásmentes módszerek használatát népszerűsítse. E pályázatunkhoz az önrészt szintén a NKA biztosítja.

Az ArchaeoLandscapes pályázat 2015 szeptemberében zárul, teljes költségvetése eléri az 5 millió eurót, melyből a Janus Pannonius Múzeum programja 105 ezer eurót tesz ki.

Kutatási módszerek

Kutatásaink alapjául a légifelvételek rendszeres készítése és kiértékelése szolgál. A régészeti célú légifényképezés mára sok európai országban az egyik alapvető, rendszeresen alkalmazott lelőhely-felderítő módszerre vált. Történelmi, újabban pedig inkább pénzügyi okok miatt Magyarországon a régészeti légifelderítés csak az utóbbi két évtizedben kezdett lassan teret nyerni.

A légifelderítés útján szerzett információk a régészeti lelőhelykutatás lehetőségeit, hatékonyságát rendkívüli mértékben megnövelik. A neolitikumtól kezdve egészen a

modern korig találhatunk ezzel a módszerrel lelőhelyeket, ugyanis ahol a talajt az idők folyamán valaha megbolygatták, ott sokszor a talaj és a növényzet elszíneződéseiből, a hó eltérő olvadása alapján, vagy a még meglévő kisebb terephullámok árnyékjelenségként való észlelése útján következtethetünk egykori megtelepedésre. Ezek a talaj- és növényzeti elváltozások azonban csak bizonyos magasságból láthatók összefüggéseikben. Az észlelhetőséget olyan sok és a legtöbb helyen nem mérhető körülmény határozza meg, mint a vetett növényzet fajtája, egy adott időszak alatti csapadékmennyiség és hőmérséklet, talajtípus, a humusz vastagsága, a terep domborzata, az alapkőzet fajtája.

A légírégészeti kutatás egyik alapvető elve tehát a rendszeresség. Ha egyszer vizsgálunk egy területet az általunk ideálisnak vélt körülményeket kívárva, lehet, hogy találunk valamit, de ha a cél nem egy lelőhely lefényképezése, hanem egy terület régészeti örökségének feltárása, akkor az év folyamán minél több alkalommal, eltérő körülmények között is át kell vizsgálni azt. Érvényes ez a már ismert lelőhelyekre is, hiszen ritka az az eset, hogy egy helyszínen az összes felszín alatti objektum egyszerre mutatkozik.

Az 1990-es évektől kezdődő repülések révén a nyugat-európai, több százazres, esetenként milliós számú felvétellel rendelkező gyűjteményekhez képest nem jelentős méretű, de a rendelkezésre álló rövid időhöz és a pénzügyi lehetőségekhez képest fontos gyűjtemények jöttek létre az MTA Régészeti Intézetében, a Pécsi Tudományegyetemen a Légi régészeti Téka keretein belül, valamint az ELTE Régészettudományi Intézetében.

Pályázataink eredményeként a 2005-ös évtől kezdődően egy újabb gyűjteményt hoztunk létre a Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztályán, amely mára több mint 6000 felvételt számlál, és zömmel Baranya középső, illetve keleti területein azonosított régészeti lelőhelyekről tartalmaz felvételeket. Mindez köszönhető annak, hogy a pályázatok keretében rendszeresen, évente 3-6 alkalommal végzünk légírégészeti felderítést Baranya megyében. Az így készített több ezer légifelvételnek, illetve a szabadon elérhető, nagy felbontású műholdfelvételek átvizsgálásának köszönhetően közel 250 régészeti lelőhelyet, köztük számos földművet, körülárkolt területet fedeztünk fel, térképeztünk és rögzítettünk térinformatikai adatbázisban (<http://jpm.hu/Arcland>).

Az utóbbi néhány évben kezdett teret nyerni a régészeti kutatásban műholdfelvételek vizsgálata. Ezt elsősorban az segítette elő, hogy néhány internetes cég nagy mennyiségű, régészeti felhasználásra alkalmas minőségű, szabadon elérhető felvételt tett közzé. A hagyományos légifelvételekhez sokban hasonlítanak, előnyük, hogy gyorsan, nagy területeket lehet rajtuk áttekinteni, és közel mérethelyes képet adnak. Baranya megyei kutatásainkban is alkalmazzuk ezt a módszert, és már 10 fölötti a csupán a számítógép előtti munkával megtalált új lelőhelyek száma.

A légírégészeti munka fő céljai közé tartozik a lelőhelyek megtalálása, dokumentálása mellett a felvételek további hasznosítása is, így a lelőhelyek lehatárolása, alaprajzának elemzése, régészeti munkák tervezése, dokumentálása céljából.

A légifelvételekkel és műholdfelvételekkel nyert adatok a komplex régészeti munkánkhoz csupán az első fázisát jelentik. Az ezekkel nyert információkat, ha lehetőségünk nyílt rá, geofizikai mérésekkel pontosítottuk, illetve felszíni leletgyűjtéssel és szondázó ásatásokkal, valamint archív adatok kiértékelése útján tovább kutatjuk. Újabban az adatgyűjtési módszereink között szerepel a digitális infra felvételek készítése is.

A szabadon álló, nagy felületű jelenségek, lelőhelyek esetében az általunk leggyakrabban használt módszer a magnetométeres felmérés. Hátránya, hogy olyan területeken nem alkalmazható, ahol az emberi tevékenység vagy geológiai okok miatt erős mágneses zavarok tapasztalhatók (pl. települések belterületén, vulkanikus alapkőzetű területeken, távvezetékek alatt), ugyanakkor a nagy kiterjedésű, fedetlen régészeti lelőhelyeken ez a módszer a geofizikai kutatások egyik leggyorsabb, legtöbb információval szolgáló

és nem utolsó sorban olcsóbb eljárásai közé tartozik. Ily módon sikerült az elmúlt években több neolitikus körárkot felmérnünk, de a majsi csatatérkutatásban is hasznosítottuk.

Épített jelenségek esetében nagyobb sikereket tudtunk elérni a földradaros vizsgálatokkal. A műszert városban, zárt térben is jól tudtuk alkalmazni, az eredmények értelmezése azonban nem mindig olyan egyértelmű, mint a mágneses mérések esetében, mivel ebben az esetben több ismeretlen tényezővel rendelkezünk (talaj minősége, nedvességtartalma, bolygatottsága is befolyásolja a mérési eredményeket), és a felmért terület maga is több esetben több korszakban bolygatott, átépített volt.

2012 márciusában végeztünk lidarfelmerést a megye területén. A lidar vagy légi lézerszkennelés során egy repülő platformról kibocsájtott lézersugarak visszaverődéséből lehet nagyfelbontású terepmodellt kapni, akár növényzettel sűrűn borított terepen is. A megye területén a pályázat keretein belül eddig 140 km² felmérésére történt meg. Az adatok feldolgozása még jelenleg is folyamatban van. Az eredményeket későbbi kutatások során tudjuk alkalmazni, hiszen sík területeken mintegy 30-40 cm felbontású terepmodellt kaptunk. A terepmodellen megjelölt kisebb-nagyobb anomáliák a korábbi korok bolygatásaira utalhatnak. Az erdős területeken más módszerekkel ilyen pontosságú adatokat nem tudnánk kapni, mint azt a Jakab-hegy példája is mutatja.

Eredmények

Az elmúlt 9 év légírégészeti kutatásainak köszönhetően több korszakról változtak meg az alapvető ismereteink a térségben: a korábban csak szórványosan ismert nagy méretű neolitikus (Kr. e. 5000-4300) körárokokról ma már tudjuk, hogy „tömegével” jelen voltak. Ezeknek az összetett szerkezetű, többszörös árokrendszerekkel kialakított földműveknek a megléte igen összetett társadalmi szerkezetre utalhat. A megyében felfedezett körárokok száma mára eléri a 18-at. A legjelentősebb ezek közül talán a Szemely község határában egymás mellett talált két földmű; a nagyobbik, többszörösen árkokkal kialakított szerkezet méretei elérik az 530×390 métert, a tőle délre fekvő kisebbik árokrendszere pedig a 170×155 métert. A légifelvételek nyomán, a területen végzett geofizikai kutatásokkal pontosítottuk a földművek szerkezetét. Bár 2006-ban és 2008-ban is történtek kisebb mértékű szondázó ásatások az érintett részen, a jelenségek pontos funkcióját és egymáshoz viszonyított időbeliségét még nem sikerült tisztáznunk.

Ugyancsak újdonság volt annak a felismerése, hogy a kora bronzkor időszakában (Kr.e. 2500-2000) az akkor élt közösségek az eddig ismertnél jóval nagyobb számban dombvégeken kialakított erődítésekkel határolták le településeiket, melyek nyomai jelenleg is a lábunk alatt hevernek. Mai tudásunk alapján legalább 20 ilyen erődített telep volt megyeszerte, de várhatóan még több ilyen földmű előkerül majd.

2009 óta folyik a mohácsi csatatér kutatása a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadszintérkutató Csoportjával együttműködve. Az elmúlt évek kutatásai során úgy tűnik, hogy sikerült tisztázni a forrásokban is említett Földvár falu helyét, melynek határában a csata jelentős része folyt.

2013-ban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszékével közös kutatást kezdtünk a Tolna megyei Szakcs és Dalmánd határában található római kori város területén. A kutatás során a légifelvételek mellett geofizikai méréseket és terepbejárásokat is végeztünk.

A lidarfelvételek eredményei a Pécs melletti Jakab-hegy esetében hoztak igen látványos eredményeket. Itt az erdővel fedett vaskori sánc és az előterében elhelyezkedő halomsírmező kutatásához járult hozzá nagymértékben a lézeres felmérés, ami földi módszerekkel igen körülményes és időigényes lett volna. A kiértékelt eredményeken a sáncnak eddig nem ismert részletei is kirajzolódtak. Az eredmények kiértékelésével további lelőhelyek és eddig láthatatlan részletek előkerülésére számíthatunk.

Régi idők, új módszerek

Kutatási eredményeinket 2012-ben egy fél évig tartó időszakos kiállítás keretein belül mutattuk be Pécsen, a Múzeum Galériában Régi idők, új módszerek címmel. A kiállítás még abban az évben a Magyar Nemzeti Múzeumban is bemutatásra került, így egy szélesebb közönség is megismerhette az újszerű módszerekkel elért eredményeinket. A kiállítás anyagából 2014-re készült el egy kibővített katalógus azonos címmel, ez az elmúlt 9 év kutatási eredményeit összegzi.

NATS 2013

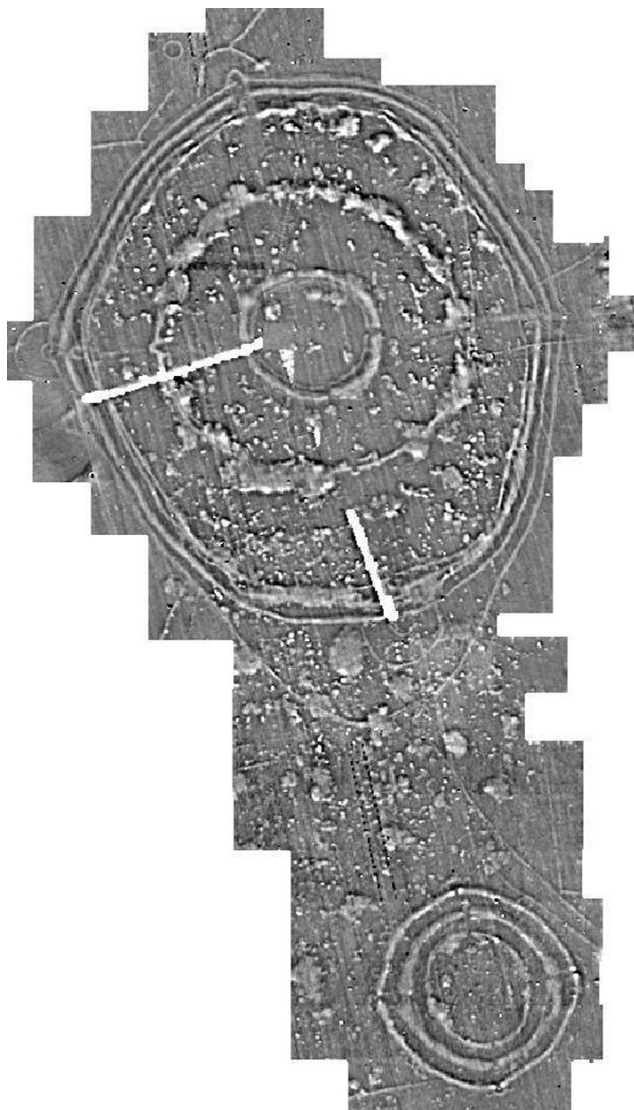
A pályázat egyik fő pillére a szaktudás továbbítása nemzetközi szinten is a hallgatóknak és a kutatóknak. Ennek megfelelően 2013. június 4. és 11. között az ARCLAND pályázat keretén belül, Magyarországon elsőként, egy nemzetközi szakmai továbbképzést rendeztünk Pécsen (NATS = "*Non-invasive Archaeology Training School*"), hogy a nemzetközi szinten elismert és használt roncsolásmentes régészeti módszereket a hazai régészhallgatók és kutatók is megismerhessék. A 16 fős rendezvényen a nyolc magyar résztvevő mellett megjelentek hallgatók Angliából, Horvátországból, Görögországból, Romániából és Írországból is. Az egyhetes kurzus során a közreműködők kipróbálhatták a légitényképezést, valamint különböző helyszíneken végeztek geofizikai méréseket. Az eredmények kiértékelését is maguk a jelenlévők készítették a nemzetközi oktatógárda szakmai felügyelete mellett.

**1. ábra: A belvárdgyulai neolit körárok.
(Fotó: Bertók Gábor)**

**2. ábra: Neolitikus földmű Feked határában.
(Fotó: Bertók Gábor, Gáti Csilla)**

3. ábra: A személyi árokrendszerek magnetométeres felmérésének eredménye.

**4. ábra: Bronzkori földmű Szemely határából.
(Fotó: Bertók Gábor)**

5. ábra: A Jakab-hegyi sánc lidarfelmérésének eredménye.

6. ábra: Pillanatképek a NATS 2013-ból.

Irodalom

- BERTÓK G. – GÁTI CS. – LÓKI R. 2008: Előzetes jelentés a Belvárdgyula határában (Baranya megye) talált késő neolitikus település és körárok kutatásáról. - *Ősrégészeti Levelek* 10: 5–17.
- BERTÓK G. – GÁTI CS. – VAJDA O. 2008: Előzetes jelentés a Szemely-Hegyes lelőhelyen (Baranya megye) található neolitikus körárok-rendszer kutatásáról. - *Archaeológiai Értesítő* 133: 85–106.
- BERTÓK G. – GÁTI CS. 2009: Adalékok Baranya megye kora bronzkori településszerkezetéhez. - *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 50/52: 24–31.
- BERTÓK G. – GÁTI CS. 2011a: Korabronzkori erődített telepek Baranya megyében. - In: *Várak, kastélyok, templomok* 2011. április, pp. 12–16.
- BERTÓK, G. – GÁTI, CS. 2011b: Neue Angaben zur spätneolithischen Siedlungsstruktur in Südost-transdanubien. - *Acta Archaeologica Hungaricae* 62: 1–28.
- BERTÓK G. – POLGÁR B. 2011c: A mohácsi csatatér és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. - *Hadtörténelmi Közlemények* 3: 919–928.
- BERTÓK, G. – GÁTI, CS. – LÓKI, R. 2011: Preliminary report on the research on the Late Neolithic settlement and rondel at Belvárdgyula, Barany County, Hungary. - In: „... eleitől fogva”, *Régész – Tanár – Ember. A 75 éves Makkay János köszöntése. Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historiae Antiquae et Archaeologicae Universitatis Quinqueecclesiensis*, suppl. XI, Pécs pp. 19–37.
- BERTÓK G. – GÁTI CS. 2012: Neolitikus földművek. - *Várak, kastélyok, templomok*. 2012. október pp. 4–8.
- BERTÓK G. – GÁTI CS. 2013a: Roncsolásmentes kutatás Baranyában. Régészeti kalandozások. Új technológiák a kutatásban és prezentációban. - Konferencia Pipó-Várkastély, Ozora, 2013. október 5–6. pp. 24–26.
- BERTÓK, G. – GÁTI, CS. 2013b: Circles in the Field through Circles in the Air: Late Neolithic Earthworks and Settlements in Baranya county. - In: CZAJLIK, Z., BÖDÖCS, A. (eds.) *Aerial Archaeology and Remote Sensing from the Baltic to the Adriatic. Selected Papers of the Annual Conference of the Aerial Archaeology Research Group*, 13th–15th September 2012, Budapest, pp. 49–55.
- BERTÓK G. – GÁTI CS. 2014: Régi idők, új módszerek. - Budapest-Pécs, 171 p.
- KREITER A. – SZAKMÁNY GY.: Előzetes tanulmány Belvárdgyula-Szarkahegy (M60-as gyorsforgalmi út 98. sz. lelőhely) késő neolitikus (Lengyel kultúra) településről származó kerámiák petrográfiai vizsgálatáról. - *Archeometriai Műhely*. - (e-journal published by the Hungarian National Museum: <http://www.ace.hu/am/>)
- KOSTYRKO, M. – LOKS, A. 2013: Non-invasive Archaeological Training School in Pécs, Hungary: Remote sensing from sky and ground. - *AARGnews* 47 (September 2013), pp. 13–16.

ArchaeoLandscapes Europe 2010-2015:
Contribution of the JPM Department of Archaeology
in international EU project

CSILLA GÁTI & GÁBOR BERTÓK

The Archaeological Department of the Janus Pannonius Museum has participated in international projects co-financed by the European Union since 2005. Our involvement started with the European Landscapes – Past, Present and Future project within the framework of the EU-Culture 2000 programme (2005–2007). The international cooperation reinforced through the above mentioned project gained new momentum in 2010 with the EU-Culture 2007 program under the name ArchaeoLandscapes Europe (ArcLand). The main goal of the project is to promote the teaching and practical use of non-destructive prospection methods in archaeology. With the help of these techniques, such as remote sensing (aerial photography, lidar) and geophysics (GPR, magnetometry), in the last 9 years we could achieve several spectacular results concerning the archaeological heritage of Baranya County. We achieved major results in the research of the Late Neolithic and Early Bronze Age landscapes; the Iron Age hillfort near Pécs; and the battlefield by Mohács. During the project we also had the opportunity to organize an international workshop (Non-invasive Archaeology Training School 2013) in Pécs, and a travelling exhibition in Pécs and Budapest.

Tanulmánykötet a roma holokausztról A lágerek népe. Névtelen romák holokausztja

(Szerkesztő: Márfi Attila, Kiadó: Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata, Janus Pannonius Múzeum, Megjelent: Pécs, 2014., Terjedelem: 286 p., Index: ISBN 978-963-9873-37-7, Nyomda: SZ. K. STÚDIÓ KFT. Pécs)

MÁRFI ATTILA

e-mail: attila.babyli@gmail.com

A 2014-es Magyar Holokauszt Emlékév alkalmából, a Miniszterelnökség Civil Alapja jóvoltából jöhetett létre ez a kiadvány. Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata sikeres pályázatát követően valósulhatott meg egy összetett Roma Holokauszt program: egy Roma Holokauszt Emlékkonferencia, az ebből készült konferenciakötet és egy emlékkiállítás. Bár mind a három szakmai feladat műfajilag is különbözik egymástól, az ismert borzalmas eseményekre való kegyeletteljes emlékezésen kívül összeköti őket az a szakmai elképzelés is, ami több-kevesebb sikerrel megvalósult a rendelkezésre álló rövid időn belül.

A kötet anyagi, erkölcsi támogatói között többek közt Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, a Dél-Pannon Múzeumokért Közhasznú Egyesület és természetesen a Janus Pannonius Múzeum is megtalálható. (A projektben a Janus Pannonius Múzeum több munkatársa is részt vesz. Ahogy a most ismertetésre kerülő kötetnél, a szerkesztő bizottságban, de a szerzők között is találunk muzeológusokat.)

Ha a most már bőségesnek mondható, cigányságtörténettel foglalkozó kiadványköteteket tekintjük, akkor ez a kötet kiemelt helyet foglalhat el e szakterületen belül. A roma holokauszttal foglalkozó szociográfiák, antológiák és politológiai kiadványok, visszaemlékezések mellett ez a kötet zömében történészek munkáját tartalmazza, mondhatni úttörő kezdeményezésként. S abban is újszerűnek bizonyul ez a kiadvány, hogy a kiváló, országosan is ismert történész-szerzők bizonyos szinten tabuként kezelt területeket elemeznek.

Itt fontos megemlíteni a Márfi Attila által szerkesztett Cigánysors I., Cigánysors II. című kiadványokat, amelyek által megismerkedhetünk – az itt közölt írások közvetítésével – az együttélés különböző korszakainak társadalmi és politikai döntéseivel is. Ugyanis hazánkban a cigányság megjelenését követően, szinte folyamatosan megfogalmazódtak a velük kapcsolatos különböző szintű rendtartások és szabályozások. A cigányságot nemcsak a történelmi Magyarországon, de egész Európában is idegen

testként fogadták és kezelték. Akkor, amikor a 18. és 19. századi Európa különböző országaiban valósággal üldözték a cigányságot, Magyarországon a letelepítés, a foglalkoztatás, a társadalmi elfogadottság érdekében születtek meg – igaz sokszor vitatható – szabályozások és rendeletek. A kötetekben több tanulmány is érzékelteti a szegregációt, a kirekesztettséget, az előítéletek évszázados gyökereit, keletkezésének okait. Szembe kell nézni olykor a saját hibáinkkal és mulasztásainkkal is. Ebben a tekintetben a Cigánysors kötetek s más jellegű kiadványaink a teljesség igénye nélkül vázlatát tudták adni ezeknek a törekvéseknek. Némi túlzással azt is állíthatjuk, hogy a bemutatásra kerülő **A LÁGEREK NÉPE. Névtelen romák holokausztja** c. kötet egyenesen folytatása a korábban megjelent kiadványoknak. Jelen kiadvány nem törekedhetett teljességre, ezt a bevezetőben is olvashatjuk. A cél elsősorban az volt, hogy felvázolják azokat az okokat, amelyek a holokauszthoz vezettek, s felvillantani a megrázó történetek fontosabb állomásait országos és regionális keretek között. Ugyanakkor a konkrét kutatások során a kötet szerzőinek is szembe kellett nézniük a holokauszt megítélésének ideológiai problémakörével is.

A Pharrajimos (Porrajmos, Parajmos), azaz a magyarországi cigány holokauszt kutatása nyomán a történészek állásfoglalásáról csak a rendszerváltozás után, az 1990-es évek derekától kaphattunk érdemi eredményeket. De ezeket is behatárolták a kezdeti időszakban olyan szakmai, politikai és személyes érzelmi megközelítésű viták, amelyek elsősorban történészek és kisebbséggel foglalkozó kutatók között zajlottak hosszú évekig. Meglepő módon a szakmai és módszertani problémák kevésbé kaptak hangsúlyt. Pedig ha arra gondolunk, hogy a közgyűjtemények fennmaradt forrásai sok esetben csak kevés támpontot adhatnak a feltáráshoz vagy ha az oral history eredményeit, a megélt „személyes történelem” aspektusát tekintjük, látható, milyen nehéz az objektivitást megőrizni. Az egyre jobban elmérgesedő, vádaskodásokat sem nélkülöző viták, fórumok, egyeztetések során vált láthatóvá, hogy a Pharrajimos a cigány közösségeknél az egységesítés, a közös sors megélésének legitimációs eszköze – szemben egy olyan feltételezéssel, amely szerint a holokauszt kisajátítása a zsidó közösségek érdeke. Ez a polémia kizárólag politikai-eszmei szinten zajlik, rányomva a bélyegét azonban azokra a kutatási szakterületekre is, mint a néprajz, szociológia, antropológia, historiográfia stb.

A kiadványt lapozva, többszörösen is át- és elolvassa érzékelhető, hogy a munkában résztvevők igyekeztek a kötetet felelősséggel közzétenni. A roma holokauszt emlékének adózó kiadványt jeles közéleti személyiségek köszöntő beszédei nyitják meg: dr. Páva Zsolt, Pécs Megyei Jogú Város polgármestere; Heisler András, a Mazsihisz elnöke; dr. Kosztics István, a Cigány Közművelődési és Kulturális Egyesület elnöke és W. Müller Judit, a Janus Pannonius Múzeum mb. igazgatója tollából. A bevezetőben a szerkesztő azokat a módszertani és szakmai előzményeket taglalja, amelyek a kiadvány megszületéséhez vezettek. Kiemelve azokat az itt olvasható értékrendeket, történeti tényeken alapuló összegzéseket, a ma is vitatott és nem egyértelmű történeti eseményeket, a még ma is tabunak számító holokauszt megközelítéseket, amelyeket hiteles forrásanyaggal dokumentáltak a szerzők. A kiadvány összesen 12 írást tartalmaz, amelyek bizonyos időrendi sorrendben tárgyalják a vészidőszak országos és helyi eseményeit. Kardos Ferenc, a nagykanizsai Halis István Városi Könyvtár igazgatóhelyettese, a jeles cigánytörténész *Nyomtalanul? Névtelen romák holokausztja. A roma holokauszt jelene a történeti kutatásban és a társadalomban* című hiánypótló tanulmányában hazai és nemzetközi több éves kutatásainak szintézisét adja, s az összes olyan ideológiai és szakmai, módszertani kérdéssel is foglalkozik, amelyek sajátos velejárói a holokauszt kutatásoknak. Elsősorban a roma holokauszt mint történeti fogalom, az európai és magyar roma

közösségek viszonya a vészkorszakhoz, a roma áldozatok valóságos száma és a roma holokauszt kutatások főbb szakmai szempontjaira fókuszálva. Ugyanakkor új kutatási eredményeket is közzé tesz, bizonyítva, hogy a hazai roma holokauszt kutatása és értékelése a szerző munkássága nélkül elképzelhetetlen. Bana József, Győr Megyei Jogú Város Levéltárának igazgatója kiegészíti, sőt megerősíti ezt a szintézist, a roma holokauszt Európában lezajlott eseményeit *Adalékok a Roma Holokauszt történetéhez* címmel megjelent írásában. Vázolja és ismerteti azokat a törvényeket és rendeleteket is, amelyek „jogi támpontokat” adtak a későbbi tragikus események lezajlásához. Értekezése végén a szerző gazdag melléklet-anyagában Gesztelyi Nagy László *A magyarországi cigányrendezés* című javaslatából közöl részleteket, majd Szita Szabolcs a cigány munkásszázadokról írt tanulmányából idéz egy visszaemlékezést, s mindezt két kordokumentum egészíti ki. Mindkét írás eddig nem ismert adatokat és összefüggéseket is közöl, realisabb számadatokat felsorakoztatva. Az országos és helyi eseményeket több szerző kiérlelt tanulmánya ismerteti.

A baranyai roma holokauszt részletes és teljes feltárását Radnóti Ilona azóta elhunyt muzeológus posztumusz írásából ismerhetjük meg ...*Úgy kell eljárni, mint a zsidókkal. Cigánykérdés-cigánysors Baranyában* címmel. Ebben részletesen ismerteti a dualizmus-kori és a két világháború közti korszakból származó, cigányokkal kapcsolatos szabályozásokat, rendeleteket. Az 1928 óta rendszeressé váló cigányrazziákról, valamint a cigánynépességről részletes statisztikai adatokat is közzé tesz. Külön értéke a tanulmánynak, hogy a Baranyában felállított cigány munkásszázadokról is ír eddig nem ismert történeti tényeket. Végül több túlélő és szemtanú visszaemlékezéseivel is megismerkedhetünk. Ehhez kapcsolódva a baranyai kisebbségek és a cigányságtörténeti kutatások fontosabb állomásait, valamint a roma holokauszt kutatásának problémakörét Márfi Attila történész, ny. főlevéltáros esszéje vázolja fel *Cigány és kisebbségtörténeti kutatások Baranyában és a Roma Holokauszt feltárásának problémaköre* címmel. Ebben a szerző részletesen bemutatja az európai híru, s a két világháború közti korszakban működő Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézetet majd a szocialista korszak, s rendszerváltás utáni miliőben újra indult kisebbségi – és cigánytörténeti – kutatások legfontosabb produktumait. Így a Baranya Megyei Levéltárban és a Rácz Aladár Közösségi Házban zajló, a cigányság történetét taglaló kutatásokat, rendezvényeket, konferenciákat, s kiadványokat – beavatva az érdeklődő olvasókat a hazai roma holokauszt kutatásának összetett problémakörébe is. A szomszédos Somogy megye cigányüldözéseit, a csendőrrazziákat Csóti Csaba, az MNL Somogy Megyei Levéltára főlevéltárosának tanulmánya ismerteti *Cigányrazzia Somogy megyében, 1944* cím alatt. A tanulmány részletesen bemutatja – gazdag levéltári forrásokra hagyatkozva – a cigányrazziák lezajlását közvetlenül a vészkorszak előtt.

Harmat József, a székesfehérvári Vörösmarty Mihály Könyvtár könyvtárosa a Várpalota melletti Grábler-tónál lezajlott tömegmészárlás eddig nem ismert történéseit teszi közzé több éve zajló kutatási eredményeit összegezve *A székesfehérvári és várpalotai cigányok tragédiája 1945-ben a Grábler-tónál* címmel. A szerző a legnagyobb eddig ismert, cigányok elleni tömegmészárlást megrázó erejű kordokumentumokkal eleveníti fel. Fontos megjegyezni, hogy ez az első tudományos szintű szintézis, amely erről a rettenetes tragédiáról megjelent. A jeles baranyai cigányköltő, Kovács Hontalan József esszéje a láthatatlan tömegsírokról közöl szívbemarkoló részleteket. Bár az írás másodközlés, de nagyon jól kiegészíti azt a szerkesztői, szakmai elképzelést, amelyet a kötet olvasása során megtapasztalhatunk. Fontosnak tartottuk ezt a szintű megközelítést megjeleníteni Márkus Sándor, a szombathelyi Izraelita Hitközség elnökének megszólaltatásával is, aki a zsidóság holokausztjában érintett leszármazottként rögzítette belső

vívódásait. S ehhez a körhöz tartozik Kardos Ferenc másik írása, amelyben a cigányfestő Ferkovics József munkásságával ismerteti meg az olvasót – a művész a roma holokauszt eseményeit örökölte meg alkotásaiban. Kosztics István, a Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület elnökének írása *Romák a növekvő antiszemitizmus ellen* címmel azokat a rendezvényeket, kulturális eseményeket, konferenciákat, megemlékezéseket és nem utolsó sorban a Magyarországon 2004-ben elsőként átadott Roma Holokauszt Emlékmű alapítását ismerteti, amely értéktéremtések a cigány civil szféra öntudatra ébredését és felelősségtudatát is jelzik. Katona Csaba, az MTA BTK Történettudományi Intézet titkára *A cigány holokauszt kérdése az oktatásban* című tanulmányában az eddig megjelent, a kérdéskört összegző írások szintézisével hívja fel a figyelmet a pedagógusok, s ezzel kapcsolatban a politikusok, a közmédia és a történészek felelősségére. Nem utolsó sorban, de itt kell megemlítenünk Romani Rose elnök urat, aki nemzetközi szinten a legismertebb egyénisége a roma és szinti holokauszt, valamint minden Németországban élő kisebbség érdekeinek védőjeként, avatott szakértőjeként. Az általa vezetett, európai hírű, Heidelberg székhelyű, a Németországi Szintik és Romák Dokumentációs és Kultúrközpontjának kiterjedt tevékenységéről helyettese, Silvio Peritore úr írása tájékoztat. Rendkívül figyelemreméltó az az érzékenység, a korrekt és alapos szakmai ismeretek tárháza, amelyek eredményeként az intézmény példaeértékű kiadványozási munkákkal, kiállítással, szervezett gyűjtőmunkával, polgári érdekvédelemmel érvényesíti és bizonyítja elhivatottságát.

A kiadványt – eddig még nem publikált dokumentumokkal és fényképekkel – az ún. Képgaléria zárja, amely a kötetben olvasható írásokat kiválóan egészíti ki. Ebben a szerkezeti egységben cigányfestők – korábban már kiállításokon is szereplő – alkotásai is láthatók. A kiadvány köszöntőit, a bevezetőt és a tanulmányokat is háromnyelvű (angol, német és lovári) rezümék közzétételével gazdagította a kötet szerkesztője, a nemzetközi érdeklődést is szolgálva. Elismerésre méltó, hogy ezzel a kötettel a szerzők az áldozatok emléke előtt is tisztelegni kívántak, s egyúttal azt is közvetíteni tudták, hogy nemcsak történetírásunk, de a társadalom szélesebb rétegei körében is akad még bőven feladatunk a holokauszt megítélésében.

Monograph on the gipsy holocaust:
The people of camps. Anonymus gipsy holocaust

ATTILA MÁRFI

On the occasion of 2014 Hungarian Holocaust year and the Prime Minister's Office Civil Fund have been possible courtesy of this monograph. The book can be important place in this field, because the nationally known historian are analyzed a certain level of taboo. The historian stand about the Hungarian Gypsy Holocaust can get real results after the middle of the 1990's. These are also limited by the professional, political and personal emotional discussions that took place between historians and minority researchers. The monograpy includes a total of 12 publications, which is discussed in chronological order the national and local events of the Holocaust. The resumes written in English, German and Lomavren languages, which serving the international interest. The authors with this monograph try to tribute to the memory of the victims and at the same time it could also convey, that there are still plenty of job evaluation of the Holocaust.

A kötet megjelenését támogatták:

Elektronikus vagyónvédelmi rendszerek tervezése, telepítése,
24 órás távfelügyelet, gépjárművédelem és menetlevél szolgáltatás.